

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 29 | גיליון 1 | יולי 2026

INSS

המכון למחקרי ביטחון לאומי

THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

אוניברסיטת תל אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

כתב העת **עדן אקדמי** – **כתב עת רב־תחומי לביטחון לאומי** שפיט ומוכר על ידי הו"ת למודל התקצוב, מופץ בכל רבעון ומיועד להעשיר ולאתגר את השיח המחקרי והציבורי במנעד הנושאים הקשורים לביטחון לאומי בהקשרו הרחב ביותר. לצד המיקוד בישראל ובמזרח התיכון, נכללים בכתב העת גם מאמרים העוסקים בסוגיות ביטחון לאומי בזירה הבינלאומית. הדגש בכתב העת הוא על מאמרים מחקרניים ואקדמיים באופיים, אך לצידם נכללים בכתב העת גם מאמרי מדיניות, סקירות אקדמיות, ביקורת ספרים ובמות שיח בהשתתפות מומחים.

המאמרים המופיעים ב**עדן** נכתבים על ידי חוקרי המכון ואורחיו, והדעות המובעות בהם הן של המחברים בלבד.

יו"ר המערכת

אלוף (מיל') תמיר הימן

עורכים

ד"ר רז צימט

ד"ר גליה לינדנשטראוס

רכזת המערכת

רויטל ירושלמי

חברי המערכת

פרופ' דימה אדמסקי

פרופ' אבי בן צבי

פרופ' איתן גלבוע

פרופ' עזר גת

פרופ' תמר הרמן

פרופ' אייל זיסר

פרופ' בני מילר

פרופ' אביתר מתניה

פרופ' אשר ססר

פרופ' איתמר רבינוביץ'

ד"ר יואל גוז'נסקי

ד"ר ענת קורץ

השגריר אפרים הלוי

עריכת לשון והגהה: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

עיצוב השער: שי ליברובסקי

תמונת השער: Anadolu via Reuters Connect

דפוס: אורניב ר. בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל־אביב 6997556

טל': 03-6400400, פקס: 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אקדמי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN Printed version: 0793-8950

ISSN Online version: 2789-9519

תוכן העניינים

הבמה המחקרית

3	הצבא הסורי החדש – מבנה, אתגרי אינטגרציה והשפעתם על יציבות המדינה אמל חאיכ
19	קריסת משטר אסד ופניה העתידיים של סוריה בראי ספרי הלימוד הסוריים אלדד פרדו וכרמית ולנסי
39	היבטים כלכליים של תפיסת הביטחון הלאומית ששון חדד
54	החוליה החסרה בצה"ל: הקרנת כוח באמצעות פיקוד מבצעי קדמי אריאל הרקם
67	לווייתן במדבר: אסטרטגיית מימן לחוסן אנרגטי וגיאופוליטי תומר דקל
78	המערב כאויב: תאוריות קונספירציה ברוסיה הפוטיניסטית אלה איטקין וארקדי מילמן
91	UNTSO בעידן שלאחר החלטה 2803: מארגון בשוליים לתועלת אסטרטגית דייגו סלמה

במת שיח

108	מעורבותה של איראן ביבשת אפריקה: ההקשר האזורי, הגלובלי וההשלכות על ישראל דני (דניס) סטרינוביץ'

מסמכים מן הארכיון

113	ההתדיינות סביב סוגיית גיוס תלמידי ישיבה בשנים הראשונות לאחר קום המדינה זכי שלום

ביקורת ספרים

129	ומה עם הג'ונגל? קובי מיכאל
132	מה מסביר את הפתעת 7 באוקטובר? עזר גת
135	מקורות עוצמה וגחלים לוחשות: סודות הישרדותה של השכנה ממזרח אופיר וינטר

הצבא הסורי החדש – מבנה, אתגרי אינטגרציה והשפעתם על יציבות המדינה

אמל חאיכ

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב
ואוניברסיטת בראילן

נפילת משטר אסד ועלייתו של משטר חדש בהובלת ארגון היאת תחריר א־שאם (HTS) הציבו את סוריה בפני משימת בניין 'הצבא הסורי החדש' כעמוד תווך בשיקום המדינה וכינון סדר פוליטי-ביטחוני חדש. על רקע זה המאמר בוחן עד כמה תהליך בניין הצבא הסורי החדש יוצר אינטגרציה מקיפה וכוללת שעל בסיסה ניתן לייצב ולגבש את המדינה מחדש, ולא רק תיאום פונקציונלי ורופף בין קבוצות חמושות העוללות להתפרק בשעת מבחן. המאמר נשען על ספרות בנושא שיתוף כוח (Power Sharing), על רפורמות במגזר הביטחון (Security Sector Reform) ועל מחקר השוואתי על מיעוטים אתנו־דתיים בסיכון, ומנתח את היקף האינטגרציה הצבאית-פוליטית בסוריה אחרי אסד. ההשערה המרכזית היא כי בשלב זה בניין הצבא הסורי החדש משקף אינטגרציה מוסדית מוגבלת בתוך סדר ביטחוני היברידי – מערכת שבה המונופול על השימוש בכוח אינו מצוי בלעדית בידי המדינה, אלא מתחלק בינה לבין שחקנים תת־מדינתיים ובלתי סדירים. במסגרת זו, הביטחון והשליטה בשטח מנוהלים באמצעות שילוב מתמשך בין מוסדות צבאיים פורמליים לבין רשתות נאמנות בלתי פורמליות. יציבותו העתידית של ההסדר תלויה בהרחבת הסדרי שיתוף כוח צבאיים, פוליטיים וחברתיים, ובעיצוב ערבויות אמינות למיעוטים.

מילות מפתח: הצבא הסורי החדש, רפורמה במגזר הביטחון (SSR), שיתוף כוח (Power Sharing), מיעוטים בסיכון, ביטחון היברידי, היאת תחריר א־שאם (HTS), סוריה אחרי אסד.

מבוא

עם עליית משטרו של אחמד א־שרע החל תהליך מואץ לעיצוב מערכת ביטחון לאומית חדשה בסוריה. נקודת המוצא של תהליך זה היא תולדה של סכסוך מזוין ומלחמת אזרחים מדממת לאורך שנים רבות, שבעקבותיהם התרבו ברחבי המדינה סיעות חמושות, מיליציות מקומיות, רשתות נאמנות אזוריות וזרועות צבאיות הנתמכות בידי כוחות חיצוניים. בעידן שאחרי אסד ניצב המשטר החדש בפני הצורך החיוני לייצר מסגרת ביטחונית־ממלכתית רחבה שתוכל להכיל, ולו חלקית, את המגוון החברתי והפוליטי שצמח מתוך התפוררות השלטון המרכזי.

מכאן נגזרת שאלת המחקר שעל פיה נבחן המקרה הסורי במאמר זה: **עד כמה תהליך בניין הצבא הסורי החדש יוצר אינטגרציה מוסדית וכוללת שעל בסיסה ניתן לייצב ולגבש את המדינה מחדש, ולא רק תיאום**

פונקציונלי ורופף בין קבוצות חמושות, שעלול להתפרק בהמשך?

ההשערה המרכזית במאמר היא כי תהליך בניית הצבא הסורי החדש מגלם בשלב זה אינטגרציה היברידית. מצד אחד הוקם משרד הגנה מרכזי, שבו מוזגו באופן פורמלי כתריסר פלגי מורדים לשעבר במסגרת דיוויזיונית חדשה, ותהליכי הכשרה וסטנדרטיזציה יוצרים שפה מקצועית משותפת ומפחיתים את הסיכון לעימותים ישירים בין הפלגים שאוחדו. מנגד נשמרים במידה רבה נאמנויות פלגניות, ערוצי מימון חיצוניים ומוקדי כוח מקבילים – בייחוד בזירת הכוחות הפרו־טורקיים בצפון־מערב ובמרחבים שבהם פועלים מיעוטים בעלי היסטוריה של הגנה עצמית, כמו הכורדים בצפון־מזרח והדרוזים בא־סוידאא', שטרם שולבו במוסדות הביטחון החדשים.

המאמר מציע לראות את בניין הצבא הסורי החדש לא כפרויקט טכני של איחוד מסגרות בלבד, אלא כחלק

במסגרת משרד ההגנה, סוגיית הלוחמים הזרים ושילובם, לצד אתגרי השילוב של הכוחות הכורדיים ושל הקהילה הדרוזית במערך הביטחוני הלאומי, וכן מקומן של רשתות נאמני משטר אסד ברצועת החוף הסורית.

בתוך כך מנותחים דפוסי המעורבות של טורקיה, ארצות הברית, רוסיה, איראן וישראל בעיצוב הצבא המתגבש. לבסוף מוצגים ממצאי הניתוח ודיון מסכם בשאלת מידת האינטגרציה המוסדית של הצבא הסורי החדש והשלכותיה על יציבותה העתידית של המדינה.

גישות לבניית צבא לאחר מלחמת אזרחים

בניין הצבא הסורי החדש לאחר נפילת משטר אסד אינו רק קמפיין ארגוני של איחוד מסגרות אלא גם מהלך העומד בלב ההסדר הפוליטי החדש. הספרות העוסקת בשיתוף כוח (Power Sharing) מציעה לראות בצבא אחד מצירי הליבה של הסדר פוסט־מלחמתי – לא עוד מכשיר טכני לסדר וביטחון אלא מוסד שמגלם את חלוקת הכוח בין קולקטיבים יריבים לשעבר ובהווה. במסגרת זו מציעים קרולין הארצל ומתיו הודי (Hartzell & Hoddie, 2020) מודל רב־ממדי של שיתוף כוח – פוליטי, טריטוריאלי, צבאי וכלכלי – ומראים בצורה אמפירית כי הסדרי שלום המקבעים שיתוף כוח במספר ממדים במקביל נוטים להיות יציבים יותר, להפחית את הסיכון לחידוש האלימות ואף להגביר, במידה מוגבלת, את ההסתברות להתבססות של דמוקרטיה "מינימליסטית" אחרי מלחמת אזרחים.

הממד הצבאי משמש ערובה מוסדית לכך שהסכמות פוליטיות וכלכליות לא יישארו על הנייר בלבד. רק כאשר שחקנים יריבים מבינים שהצבא המאוחד לא יכול להפוך לכלי נגדם, הם מוכנים לפרק מסגרות הגנה עצמאיות ולהשתלב במסגרת החדשה. מכאן נגזרת הבחנה מרכזית בניתוח המקרה הסורי: ההבדל בין אינטגרציה פורמלית – הכרזה על פירוק ארגונים, שינוי שמות, יצירת משרד הגנה – לבין אינטגרציה מוסדית הכוללת שינוי עומק בשרשראות הפיקוד, בסטנדרטים של גיוס וקידום, במנגנוני אחריות ובשילוב הקבוצות השונות במנגנוני הביטחון.

לצד מודל שיתוף הכוח, ספרות בנושא רפורמות במגזר הביטחון מספקת פריזמה יישומית לבחינת בניין הכוח. ה־OECD מגבש את תפיסת הדור הראשון של הרפורמה במגזר הביטחון (SSR) כפרויקט ליברלי־טכנוקרטי הוליסטי שנועד לעצב מחדש את מערכת הביטחון כולה – צבא, משטרה, גופי מודיעין ומערכת המשפט – על פי ההנחה הוובריאנית (Weberian) כי על המדינה להחזיק במונופול בלעדי על השימוש בכוח (OECD, 2007). מול גישה זו, ספרות דור

ממהלך פוליטי־חברתי רחב של כינון מחדש של המונופול המדינתי על הפעלת האלימות הלגיטימית. במרכזו של מהלך זה עומדת שאלת יחסי המדינה עם קבוצות המיעוט – הכורדים והדרוזים – שנשענו בשנות המלחמה על מערכי הגנה קהילתיים, מיליציות מקומיות ופטרונים חיצוניים, וכן העלווים, שהפכו בן רגע מהגמון למיעוט בסיכון. מבחן ההיקף של האינטגרציה הצבאית אינו רק ארגוני, אלא נמדד ביכולת לשכנע מיעוטים אלה לוותר על מסגרות ההגנה העצמאיות ולראות בצבא הממלכתי ובמוסדות הביטחון כתובת לגיטימית לביטחונם.

לשם כך נשען המאמר על הספרות העוסקת בשיתוף כוח (Power Sharing), המציעה תפיסה רב־ממדית של שיתוף כוח פוליטי, טריטוריאלי, צבאי וכלכלי כתנאי ליציבות מוסדית ארוכת טווח, ועל ספרות בנושא רפורמה במגזר הביטחון (SSR – Security Sector Reform). זאת כדי לאפשר הבחנה בין אינטגרציה פורמלית, המתמצה באיחוד ארגונים ושינוי שמות, לבין אינטגרציה מוסדית רחבה יותר הכוללת שינוי עומק בשרשראות הפיקוד, בהקצאת משאבים, במנגנוני פיקוח ובדפוסי הלגיטימיות. המאמר נעזר גם בתובנות ממחקר השוואתי על מיעוטים בסיכון, המראה כי אפליה וקיפוח במוסדות הביטחון מעצימים תחושות עוול וחרדה קיומית ומגבירים את הנטייה של קבוצות מיעוט אתניות לפתח ולהסתמך על מסגרות הגנה עצמאיות ולהישען על פטרונים חיצוניים. תובנות אלו ישמשו כנדבך משלים לניתוח עמדותיהן של קבוצות המיעוט המרכזיות בסוריה – הכורדים, הדרוזים והעלווים – ולבחינת השאלה אם הסדרי הביטחון המתגבשים מספקים להם ביטחונות מוסדיים, או שמא הם דווקא מחזקים את המוטיבציה להישאר מחוץ לתהליך האינטגרציה.

מבחינה מתודולוגית המאמר מאמץ גישה איכותנית־אנליטית. הוא נשען על מקורות גלויים כמו פרסומים רשמיים, דוחות מחקר, נאומים והצהרות של שחקנים מקומיים וחיצוניים ודיווחים תקשורתיים וצבאיים עדכניים, ומצליב ביניהם לצורך בחינת מהימנות הנתונים. הניתוח מאורגן סביב כמה יחידות עיקריות: תחילה מוצגת בקצרה המסגרת התאורטית של בניין צבא לאחר מלחמת אזרחים, תוך עיגון הדיון במושגי שיתוף הכוח, הרפורמה במגזר הביטחון ומיעוטים בסיכון. לאחר מכן נדונה דוקטרינת צבאו של חאפט' אל־אסד, התפתחותו של ארגון היאת תחריר א־שאם, תהליך הדה־ג'אדיזציה – המעבר מארגון ג'אדיסטי לכוח שלטוני המהווה גרעין ליבה של הצבא הסורי החדש, דוקטרינת הצבא החדש וההבחנה בין משרד ההגנה למשרד הפנים. בהמשך נבחנת האינטגרציה של חזית השחרור הלאומית (NLF) וצבא סוריה הלאומי (SNA)

הגנה ותמיכה חיצונית. במצב זה גובר הסיכוי לפנייה לאפיקי פעולה אלימים יותר, שכן הדרכים הלא-אלימות להשפעה פוליטית נחסמות (Basedau et al., 2023).

הצבא הסורי בתקופת חאפט' אל-אסד

עם עלייתו לשלטון בנובמבר 1970 ('מהפכת התיקון') זיהה חאפט' אל-אסד צורך אסטרטגי דחוף בבלימת רצף ההפיכות הצבאיות שערערו את יציבותה של סוריה. בשלב הביסוס הראשוני נמנע אסד במכוון מהקמת חונטה צבאית גלויה, ובמקום זאת פעל לעיצוב חזות ממלכתית ומעטפת פורמלית של צבא מודרני, מקצועי וממושפע, הכפוף לכאורה למוסדות המדינה ולחוקת 1973. במסגרת זו קידם מהלך של דה-פוליטיזציה – הרחקת הצבא מהזירה הפוליטית היומיומית, השבת קצינים מקצועיים שהודחו בעבר והגדלה מסיבית של סדר הכוחות מכ-50 אלף לכ-170 אלף חיילים. עם זאת, תחת החזות הממלכתית הנדס אסד מחדש את מוקדי הכוח הממשיים; הוא דחק בהדרגה את הקצונה הסונית בת האליטה העירונית המסורתית והחליפה בקואליציה של קצינים נאמנים בני מיעוטים וסונים מהפריפריה הכפרית.

כוחם של קצינים סונים שקודמו לעמדות בכירות כחלק מהצגת החזות הלאומית השוויונית נוטרל בפועל על ידי מנגנון מתוחכם של סגנים וקציני מודיעין עלווים, שפיקחו עליהם מקרוב.

עבור קבוצות המיעוט שימש השירות הצבאי בעבר כערוץ מרכזי למוביליות חברתית, שאפשר להן להתגבר על מעמדן הנחות בשולי החברה הסורית ולהתברג במוקדי ההשפעה. יתרה מכך, קואליציה זו נשענה על שותפות אינטרסים קיומית מובהקת: מיעוטים לא-עלוויים כגון נוצרים, דרוזים ואסמאעילים בחרו לתמוך במשטר, שכן הם ראו בדומיננטיות העלווית בצבא ובמדינה ערובה לסטטוס שלהם ולביטחונם האישי, אל מול החשש העמוק שזכויותיהם לא יובטחו תחת שלטון הרוב הסוני.

בעוד ששורות הצבא הסדיר המשיכו לשקף רוב סוני מובהק, שדרת הפיקוד העליון עברה תהליך מואץ של "עלוויזציה", כך שההיררכיה הצבאית הרשמית שימשה כסות בלבד לגרעין כוח בלתי פורמלי המושתת על נאמנויות עדתיות, קשרי דם ורשתות פטרון-קליינט הדוקות. כוחם של קצינים סונים שקודמו לעמדות בכירות כחלק מהצגת החזות הלאומית השוויונית נוטרל בפועל על ידי מנגנון מתוחכם של סגנים וקציני מודיעין עלווים, שפיקחו עליהם מקרוב. הביטוי המובהק ביותר לדואליות

שני מבקרת את הניסיון לייבא מודלים מערביים למדינות שבריריות (Institutional Engineering) ומדגישה כי SSR הוא בראש ובראשונה תהליך פוליטי-היברידי. גישה זו מכירה בכך שבפועל נוצרים סדרי ביטחון מעורבים, שבהם סמכות המדינה מתחרה או משתלבת עם שחקנים לא-מדינתיים ומערכות מסורתיות קודמות, והרפורמה הופכת לזירה של משא ומתן מתמיד בין אליטות מקומיות לשחקנים חיצוניים (Baker, 2010; Jackson, 2018; Schroeder & Chappuis 2014).

זרם ביקורתי נוסף מחדד את הפער בין הרטוריקה לפרקטיקה ומצביע על כך שבמקרים רבים, בשל הקושי ליישם רפורמות מעמיקות נסוגים הפטרונים החיצוניים (המדינות או הגופים התומכים ברפורמה) לגישת אימון וציוד (train-and-equip). גישה צרה זו עלולה לחזק את היכולות הטכניות של מנגנוני הביטחון מבלי לשפר את האחריות שלהם, ובכך לשרת את צורכי הישרדות המשטר על חשבון ביטחון האזרחים. בהקשר זה, שאלת הבעלות המקומית (Local Ownership) נעשית קריטית: הספרות מצביעה על כך שלעיתים קרובות מושג זה משמש כסות ל"קניית הסכמה" (buy-in) של מקומיים לתוכניות חיצוניות, במקום תהליך אותנטי שבו הרפורמה מעוצבת על ידי הצרכים וההקשר החברתי-פוליטי המקומי (Nathan 2007; Sedra, 2010).

ממד משלים במסגרת התאורטית עוסק במעמד של מיעוטים דתיים ואתנו-דתיים בתוך מוסדות המדינה, ובפרט בתוך מגזר הביטחון. נקודת המוצא היא שקיפוח, אפליה ואי-שוויון (DDI) אינם רק תנאי רקע חברתיים אלא גם ביטוי לחלוקת כוח פוליטי-מוסדי. דפוסים אלה מעצבים סוגים שונים של תלונות קולקטיביות, ואלה משפיעות על הנטייה להתארגנות ועל בחירת דרכי פעולה. לצורך הדיוק האנליטי יש להבדיל בין אפליה ממשלתית (GRD) הכוללת חקיקה ופעולות של כוחות הביטחון לבין אפליה חברתית (SRD), משום שכל אחת מהן מזינה סוגי תלונות שונים. בהקשר זה, מוסדות הביטחון עשויים להיתפס כמקור איום כפול: ראשית, כאשר הם מזוהים עם הדרה ממוקדי קבלת ההחלטות ועם שלילת כוח השפעה על מדיניות (Policy Power). שנית, כאשר מנגנוני הביטחון נכשלים בהגנה על המיעוט מפני אלימות חברתית או משמשים כלי לאכיפה בררנית ודיכוי. מנגד, שילוב במוסדות אלו עשוי לשמש מקור לביטחונות מוסדיים. המחקר מראה כי הכללה במוקדי כוח וקבלת החלטות מפחיתה באופן משמעותי את עוצמת התלונות ואת הנטייה לאלימות. כאשר ביטחונות אלה חסרים והמדינה מפעילה דיכוי, גוברת הנטייה של המיעוט להשקיע בקיבולת ארגונית חלופית (Capacity) – ארגונים קהילתיים, מסגרות

2016 על שינוי השם לג'בהת פתח א'שאם (JFS) ועל היעדר זיקה לכל גורם חיצוני – מהלך שהוצג כניתוק מאל'קאעדה אך עורר מחלוקת חריפה בתוך המחנה הג'האדיסטי. בינואר 2017 התאחד JFS עם פלגים נוספים במסגרת חדשה בשם היאת תחריר א'שאם (HTS), שהוצג כאיגוד מורדים מקומי ולא כזרוע רשמית של אל'קאעדה. ניתוק הקשר הפורמלי והקמת HTS האיצו פילוג במחנה הג'האדיסטי הסורי: בעוד אל'ג'ולאני ביקש לעגן את הארגון במרחב המקומי ולהתרחק מתדמית "השלוחה הרשמית", נאמניו של א'זוואהירי ראו במהלך זה בגידה. מתוך חוגים אלו נחשפה לראשונה בפברואר 2018 מסגרת ג'האדיסטית נפרדת – חוראס א-דין (שומרי הדת) – שהגדירה עצמה כשלוחה החדשה והבלעדית של אל'קאעדה בסוריה וניסתה להציב אלטרנטיבה אידיאולוגית וארגונית ל-HTS בצפון-מערב המדינה (Zelin, 2022).

מג'האד עולמי למשטר מקומי: דה'ג'האדיזציה חלקית ומיסוד משטר באידליב

לצד התבססות צבאית באידליב החל היאת תחריר א'שאם לבנות גם תשתית שלטונית אזרחית. ב־2017 דחף הארגון להקמת 'ממשלת ההצלה הסורית' (Syrian Salvation Government – SSG), שהוצגה כגוף טכנוקרטי בלתי מפלגתי אך נשענה בפועל על ההגמוניה הצבאית והביטחונית של הארגון. באמצעותה נטל הארגון בהדרגה אחריות על מערכות החינוך, הבריאות, השיטור, המיסוי והמשפט השרעי, וביסס מנגנוני שליטה במרחב הציבורי של מרבית צפון-מערב סוריה.

בזירה הארגונית הפנימית התגבש בתוך HTS תהליך הדרגתי של דה'ג'האדיזציה: דמויות המזוהות עם הקו הג'האדיסטי העולמי הודרו מן ההנהגה, והצמרת התמלאה במפקדים ובמנהלים שנחשבים לפרגמטיים יותר. מועצת שריעה ומועצות שורה מייעצות עוגנו במבנה מוסדי סדור, והארגון פעל לצמצום עצמאותם של מוקדי סמכות דתיים רדיקליים ולכפיפתם לקו האסטרטגי של ההנהגה. ברמה האידיאולוגית הותאמו עקרונות יסוד של הסלפייה'ג'האדיה כך שיאפשרו, בין היתר, שיתוף פעולה טקטי עם טורקיה – מהלך שנחשב בעבר בלתי לגיטימי.

יחסי היאת תחריר א'שאם עם טורקיה עברו בהדרגה מחשדנות הדדית לשותפות טקטית מבוססת אינטרסים. במסגרת תהליך אסטנה – תהליך דיפלומטי שהחל ב־2017 בחסות רוסיה, טורקיה ואיראן ונועד לתווך ולפתור את המשבר בסוריה – ולאחר מכן מזכר מוסקבה (מארס 2020), עיצבו אנקרה ומוסקבה מנגנוני חיץ

זו היה כינונו של מנגנון כפול שכלל, לצד הצבא הסדיר, "משמר פרטוריאני" של יחידות עילית, ובראשן פלוגות ההגנה בפיקודו של רפעת אל-אסד, אחיו של חאפט'. יחידות אלו, שאישו כמעט אך ורק על ידי עלווים ונהנו מעדיפות בציד ובמשאבים, פעלו מחוץ לשרשרת הפיקוד המטכ"לית הרגילה ותכליתן הבלעדית הייתה הגנה על המשטר מפני איומים פנימיים. בסיכומו של דבר, הצבא נבנה ככלי שמעטפתו מדינתית אך תוכנו המהותי הוא מנגנון כוח עדתי ומשפחתי, שמטרתו העליונה היא הבטחת השרידות השלטונית של שושלת אסד (Zisser, 2002).

הצבא הסורי החדש: הרקע ההיסטורי והארגוני

מג'בהת א'נוסרה להיאית תחריר א'שאם – התגבשות גרעין הכוח

הארגון החל את דרכו בינואר 2012 בשם ג'בהת א'נוסרה, שהוקם כסניף הסורי של ארגון המדינה האסלאמית בעיראק (ISI) בתמיכה ארגונית וכספית מבגדאד, ובהנהגת אבו מוחמד אל'ג'ולאני כאמיר הזירה הסורית. בשנותיו הראשונות התמקד ג'בהת א'נוסרה בלחימה במשטר אסד ובהשתלבות במערך ההתנגדות המקומי, תוך ניסיון לבנות מוניטין חיובי בקרב אוכלוסייה סונית רחבה, בזכות דימוי של הגנה על אזרחים ומתן שירותים חברתיים. פופולריות יחסית זו, לצד נכונות לשיתוף פעולה טקטי עם פלגים אופוזיציוניים לא-אסלאמיסטיים, התנגשה בקו האידיאולוגי שהוביל מנהיג ISI אבו בכר אל-בגדאדי, שחתר למסגרת ג'האדיסטית "טהורה" יותר ולניתוק מהשותפים הלא-אסלאמיים.

אל'ג'ולאני אימץ פרשנות פרגמטית יותר וביקש לשמר חלק מן הבריתות המקומיות שנוצרו בשטח. על רקע זה הכריז אל'בגדאדי באפריל 2013 על הקמת 'המדינה האסלאמית בעיראק וא'שאם' (דאע"ש) וניסה לספח אליו את ג'בהת א'נוסרה. אל'ג'ולאני סירב, חידש בפומבי את שבועת האמונים שלו לאיימן א'זוואהירי מנהיג אל'קאעדה והציג את ג'בהת א'נוסרה כזרוע הרשמית של הארגון בסוריה – צעד שהעמיק את הקרע בתנועת הג'האד העולמי. בשנים שלאחר מכן ביסס ג'בהת א'נוסרה את מעמדו כמוביל הלחימה האסלאמיסטית נגד המשטר, בין היתר באמצעות קואליציות דוגמת 'צבא אל-פתח', שכבש את מחוז אידליב במארס 2015.

ואולם הזיהוי הגלוי כשלוחה רשמית של אל'קאעדה הפך בהדרגה לנטל הן בעיני פלגי אופוזיציה אחרים והן בזירה הבינלאומית. לנוכח זאת הכריז אל'ג'ולאני בקיץ

לשר ההגנה, אנאס ח'טאב קיבל את תיקי המודיעין והביטחון הפנימי, ולאחר מכן מונה לשר הפנים. איש סוד נוסף של א־שרע, חוסיין א־סלאמה, מונה לראש המודיעין הכללי, ודמויות נוספות המזוהות עם HTS ובעלות בריתו תפסו עמדות מפתח בציר הביטחון והפנים. ב'ועידת ניצחון המהפכה הסורית' בדמשק ב־29 בינואר 2025 הכריז א־שרע על עצמו כנשיא רשויות המעבר, והציג יעד של פירוק מסגרות הליבה של הסדר הישן ובראשן הצבא הקודם, והקמת צבא סורי חדש תחת משרד הגנה חדש (Al-Jazeera, 2025).

ב'ועידת ניצחון המהפכה הסורית' בדמשק ב־29 בינואר 2025 הכריז א־שרע על עצמו כנשיא רשויות המעבר, והציג יעד של פירוק מסגרות הליבה של הסדר הישן ובראשן הצבא הקודם, והקמת צבא סורי חדש תחת משרד הגנה חדש.

מראשית דרכו נדרש משרד ההגנה לתווך בין פלגים חמושים בעלי זהויות אזוריות ואידיאולוגיות שונות ורשתות נאמנות נבדלות, ולכלול אותם במסגרת פיקודית אחת. בפועל התגבש מודל אינטגרציה חלקי: הוכרזו כ־25 דיוויזיות חדשות לפי גזרות אחריות גיאוגרפיות, כפי שהיה תחת שלטון אסד עד 2011, אך במקרים רבים נשמרו שלדי הפיקוד והלכידות הפנימית של הפלגים הקודמים, והמעבר התבטא במיתוג מחדש (Reflagging) ובהכפפה פורמלית יותר מאשר בהטמעה מלאה. תהליך זה בולט במיוחד בפלגים הנתמכים בידי טורקיה במסגרת הצבא הלאומי הסורי (SNA), אשר מקורות מימון עצמאיים ומנגנוני כוח מקומיים הקנו להם מרחב אוטונומיה והגבילו את יכולתו של משרד ההגנה לאכוף משמעת ולייצר שרשרת פיקוד אפקטיבית. לעומתם, יחידות חזית השחרור הלאומית (NLF) נטמעו בקלות יחסית, בין היתר בשל הכפפה פוליטית מוקדמת ל־HTS והשתלבות קודמת במנגנוני תיאום והכשרה בצפון־מערב המדינה (Waters, 2025). לעומת משרד ההגנה, משרד הפנים פועל כזרוע המרכזית האחראית על אכיפת החוק והביטחון הפנימי. פעילותו המבצעית העיקרית מתמקדת בפירוק תעשיית הסמים של משטר אסד באמצעות סיכול אגרסיבי של רשתות הברחת קפטגון בגבולות – מהלך שנועד להוכיח לקהילה הבינלאומית את כשירות הממשל החדש ואת חיוניותו בנושא המאבק בתעשיית הסמים. המשרד נושא באחריות החיונית של בלימת גלי האלימות והנקמות ברחבי המדינה על ידי מעצר אנשי צבא ופושעים המקורבים למשפחת הנשיא המודח, מתוך רציונל שרק אכיפה רשמית וחוקית תמנע מעשי טבח

צבאיים באידליב, והצבא הטורקי פרס עשרות מוצבים ותצפיות במחוז HTS. נמנע מעימות עם הכוחות הטורקיים, תיאם עימם מהלכים בשטח ושמר על הסטטוס קוו בחזיתות מול המשטר. בתמורה נהנתה המובלעת מאפקט הרתעתי מפני מתקפות רחבות של צבא אסד, מפתחת מעבר באב אל־הווא למסחר, מהזרמת חשמל מטורקיה וממהלך הדרגתי של החלפת הלירה הסורית בלירה הטורקית – תלות שהעמיקה את הפרגמטיזציה של HTS וחיצקה את ההיגיון ה"מדינתי" בהתנהלותו. בין 2020 ל־2024, בתקופת "הקפאת חזיתות" יחסית, ניצל HTS את הרגיעה כדי למקד משאבים בביסוס משטר מקומי: חיזוק מנגנוני ביטחון הפנים, הרחבת שירותים אזרחיים, שילוב שכבה הולכת וגדלה של טכנוקרטים אזרחיים בשדרה הניהולית וניסיון מודע למיתוג מחדש כלפי חוץ: ראיונות לעיתונות בינלאומית, הדגשת המאבק בדאע"ש ואל־קאעדה והצגת הארגון ככוח מקומי פרגמטי. עד דצמבר 2024 כבר תפקד HTS כמשטר דה פקטו בצפון־מערב סוריה – מבודד כמעט לחלוטין מן המחנה הג'אדיסטי העולמי, אך מושרש עמוק במבנה הכוח המקומי ומגובה בנוכחות צבאית טורקית מגוננת (Drevon & Haenni, 2020; Zelin, 2022).

המהפך בדמשק והתהוות הצבא

בסוף נובמבר 2024 פתחה קואליציית אופוזיציה רחבה, בהובלת היאת תחריר א־שאם ופלגים פרו־טורקיים, במבצע 'הרתעת התוקפנות', שהתמקד תחילה בחזית חלב; העיר נפלה לידי המורדים ב־29 בנובמבר. בימים שלאחר מכן התקדמו הכוחות אל חמא ואל מרכזי שליטה נוספים, וב־7–8 בדצמבר הושלמה ההשתלטות על חומס ועל דמשק; במקביל השתלטו הכוחות הכורדיים (SDF) על דיר א־זור (6 בדצמבר). ב־8 בדצמבר 2024 נכנסו כוחות המורדים לדמשק, אסד נמלט לרוסיה, ובכך הסתיימו כחמישה עשורים של שלטון משפחת אסד. אחמד א־שרע (אבו מוחמד אל־ג'ולאני) הפך בתוך זמן קצר לדמות המרכזית של המהפך, ובשבועות שלאחר מכן התבסס כמוקד הסמכות הפוליטית העליונה של הנהגת המעבר.

כבר ב־9 בדצמבר הכריזו רשויות המעבר על חנינה כללית למגויסי החובה בצבא אסד (SAAF), במטרה לעודד התפרקות מסגרות ולהפחית את הסיכון להתגבשות מוקדי התנגדות מאורגנים. ב־10 בדצמבר מונה מוחמד אל־בשיר, לשעבר ראש 'ממשלת ההצלה הסורית' (SSG) באידליב, לראש ממשלת המעבר בדמשק. במקביל התהווה קבינט ביטחוני שנשען במידה רבה על מעגלי הכוח של אידליב: מרהף אבוקסרא מונה

חזית השחרור הלאומית (NLF) וצבא סוריה הלאומי (SNA) – ממחישים היטב הן את פוטנציאל האינטגרציה והן את גבולותיה. NLF הוקמה במאי 2018 כמטריית איחוד לפלגים לאומיים-אסלאמיים באידליב ובהם פיילאק א-שאם, אחראר א-שאם וסוקור א-שאם. בפועל התפתחה NLF למסגרת שסיפקה לאנקרה שותפים מקומיים וכתובת צבאית-פוליטית במרחב אידליב, שבו HTS היה הכוח הדומיננטי. כבר מראשיתה הייתה NLF קואליציה רופפת בעלת פיקוד נומינלי משותף, ולצידו מנגנוני גיוס, פיקוד ומימון נפרדים לכל פלג, ותלות רבה בתיווך הטורקי, בהזרמת משאבים ובהגדרת קווי החזית מול המשטר (The Carter Center, 2020).

במהלך 2019 ספגה חזית השחרור הלאומית מכה אנושה בסבב עימות חריף עם היאת תחריר א-שאם באידליב, שבסיומו הובסה בשדה הקרב. חלק מן הפלגים עברו לצפון חלב והוטמעו במסגרת צבא סוריה הלאומי, ואילו הנהגת NLF נאלצה לקבל את ההגמוניה של HTS במחוז, תוך שמירה על מידה של עצמאות צבאית שאפשרה לה להמשיך לפעול מתוך חדר המבצעים המשותף פתח אל-מובין. ב-4 באוקטובר 2019 הכריזה NLF על הצטרפותה ל-SNA, אך בפועל תהליך האינטגרציה נותר חלקי וממושך: כפילויות ארגוניות, פיקוד מקביל ודרכי פעולה שונות נמשכו גם כאשר נבנתה לכאורה מעטפת משותפת.

לאחר הקמת משרד ההגנה החדש ולאור התבוסה המוקדמת הוכיחה NLF נכונות רבה להשתלב במבנה הצבאי האחד. מפקדים בכירים משורותיה מונו לעמוד בראש דיוויזיות מרחביות מרכזיות, בהן דיוויזיה 64 באידליב (המבוססת על פיילאק א-שאם בפיקוד מוחמד אל-ע'ריב), דיוויזיה 40 בדראעא (בפיקוד בניאן אל-חריירי מאחראר א-שאם) ודיוויזיה 54 בחומס (בפיקוד חוסיין אל-עובייד, מנהיג אחראר א-שאם).

מעבר לשמירה על מסגרות ארגוניות התבצעה אינטגרציה מבנית רחבה יחסית: מפקדים מחזית השחרור הלאומית שובצו לתפקידי פיקוד בחטיבות בתוך דיוויזיות של היאת תחריר א-שאם. כך למשל, אל"ם באסם זנקלו (לשעבר מדיוויזיה 77 של ה-NLF) מונה למפקד חטיבה בדיוויזיה 50 בלטקיה. במקביל פועלות יחידותיהם לצד גדודי HTS בדיוויזיות מעורבות כדוגמת דיוויזיה 44 בדמשק, המאגדת תחת פיקוד אחד כוחות מגוונים, כולל ג'ייש נאסר' ויוצאי דיוויזיה 77, לצד חטיבות HTS ותיקות. תהליך זה מעיד על כפיפות אפקטיבית למשרד ההגנה, בניגוד לאוטונומיה המבצעית והכלכלית שעודנה מאפיינת את פלגי ה-SNA.

צבא סוריה הלאומי עצמו התגבש החל מ-2017 מתוך פלגים שהשתתפו במבצעים מגן הפרת, ענף

ושיבוש בתקופת המעבר. נוסף על כך, כוחות משרד הפנים הם אלו שמובילים בפועל את המערכה נגד תאי דאע"ש, בתיאום עם כוחות הקואליציה הבינלאומית וגופי ביון נוספים (Huquq, 2025).

ואולם גם בקרב כוחות ביטחון הפנים המצב רחוק מלהיות חף מאתגרים. בדצמבר 2025 התרחש פיגוע קטלני בעיר תדמור, שבוצע על ידי מחבל המזוהה עם דאע"ש אשר חדר לשורות מנגנוני הביטחון הסוריים. בפיגוע נהרגו שני לוחמי המשמר הלאומי של ארצות הברית ואזרח אמריקאי אחד, והדבר הדגיש את הקושי של המשטר הסורי להשליט מרות מלאה על כוחות הביטחון שלו ולמנוע חדירה של גורמים ג'האדיסטים לתוך המנגנונים המדינתיים. ברמה האידיאולוגית נתפס הפיגוע כתגובה ישירה למהלכי ה"התמתנות" של א-שרע. עבור דאע"ש, שיתוף הפעולה הגלוי שלו עם ושינגטון נחשב לבגידה מוחלטת בערכי הג'האד שהוא עצמו קידם בעבר. לכן ניתן להעריך כי המתקפה נועדה לא רק לפגוע בנוכחות האמריקאית אלא גם "להעניש" את א-שרע על הפרגמטיות המדינית שלו, ולערער את הלגיטימיות שלו כמנהיג המסוגל לספק יציבות ביטחונית (Bifolchi, 2025).

הדוקטרינה של הצבא החדש

הדוקטרינה המתגבשת מבטאת ניסיון להמיר את הצבא מתשתית משטרית-מפלגתית, ששימשה כמנגנון שליטה פנימי, למוסד מדינתי-לאומי שמטרתו הגנת על ריבונות המדינה ועל אזרחיה. בפועל מדובר בדוקטרינה מתהווה יותר מאשר בתפיסה מגובשת: היא נשענת על איחוד פורמלי של פלגים במסגרת משרד ההגנה, ניסיון לסטנדרטיזציה של משמעת ושרשרת פיקוד ורפורמה בהכשרה הצבאית, שנועדה להמיר נאמנויות פלגניות בתרבות ארגונית מקצועית. עם זאת, תהליך זה נותר שברירי בעיקרו: היעדר הכרעה מלאה בשאלת אחדות הנשק והפיקוד, קיומם של מצבורי נשק פרטיים ורשתות כוח מקומיות ומנגנוני מידום העלולים לשמר פלגנות בתחפוש – כל אלה מציבים סיכון לכך שהמעטפת הממלכתית תישאר פורמלית בלבד. לפיכך, הצלחת גיבושה תלויה לא רק בבנייה ארגונית אלא גם בפיקוח אזרחי אפקטיבי, שקיפות ואחריותיות, שיצמצמו את האפשרות שהצבא ישוב לשמש זירה להסדרה אלימה של המציאות הפוליטית בסוריה.

הפלגים הפרו-טורקיים: NLF ו-SNA במבנה הצבא החדש

לצד הגרעין ההיסטורי של הצבא הסורי החדש המזוהה עם היאת תחריר א-שאם (HTS), שני רכיבים פרו-טורקיים –

ויותר ככתובת "ממוסדת למחצה" – שחקנית שמקבלת את כללי המשחק הממלכתיים, בעוד שחטיבות בצבא סוריה הלאומי נותרות מושרשות בכלכלות צללים, ברשתות מקומיות ובערוצי תיאום ישירים עם אנקרה, גם לאחר שנכנס רשמית תחת המטרייה של הצבא הסורי החדש.

השם 'צבא לאומי' יצר דימוי של כוח מקצועי מאורגן, אולם בפועל חלק ניכר מן האדריכלות הזו התקיים בעיקר על הנייר.

הלוחמים הזרים

הלוחמים הזרים (מוהאג'רין) היו חלק אינטגרלי מגופי המורדים לאורך מלחמת האזרחים, ובתקופת המעבר הפכו לסוגיה רגישה מבחינת הלגיטימיות של מנגנוני הביטחון החדשים. לפי הערכות עדכניות נותרו בסוריה כ-5,000 לוחמים זרים, רובם אויגורים, ובהם כ-3,500 המזוהים עם מפלגת האסלאם הטורקיסטנית (TIP), אך גם יוצאי הקווקז (אג'נאד אל-קוקז) וצפון אפריקה. עיקר כוחם מרוכז בצפון-מערב (אידליב), לצד פריסה גם בדמשק ובחומס. חלקם כבר השתקעו חברתית: נישאו לסוריות, הקימו משפחות ומתכוונים להישאר בסוריה, גם משום שחזרה למדינות המוצא אינה ריאלית עבורם (Campa & Carter, 2025).

במישור המוסדי, המהלך המרכזי לשילובם הוא הקמת דיוויזיה 84 (טרם ברור אם הוקמה בפועל), שנועדה לקלוט את הלוחמים האויגורים והקווקזים – מהלך שזכה ביוני 2025 לאור ירוק מווישינגטון. במקביל, קבוצות קטנות יותר כמו הפלג הצפון-אפריקאי חרקה שאם אל-אסלאם מוזגו כגדודים בתוך אוגדה 50 של היאת תחריר א-שאם בלסקיה. המיסוד חל גם על הפיקוד הבכיר: כבר בדצמבר 2024 מונו שישה קצינים זרים (ירדנים, טורקים ואויגורים) בדרגות אל"ם ותת-אלוף, דוגמת המפקד הטורקי מוכתר א-טורקי, ששמו נקשר לפיקוד על אוגדת דמשק. עבור א-שרע הלוחמים הזרים הם נכס אסטרטגי דווקא בשל היעדר בסיס כוח שבטי-מקומי, מה שמבטיח נאמנות רבה לשלטון ומפחית את הסיכוי שישתתפו בהפיכות פנימיות (Paes et al., 2025; Waters, 2025).

ואולם למהלך זה מחיר פוליטי-חברתי גבוה. בעיניהם של חברי קבוצות מיעוט נתפסת השתלבותם בצבא כאיום, וחשש זה אומת כאשר חלק מיחידות זרות אלו מילאו תפקיד מרכזי במעשי הטבח נגד העלוויים בלסקיה ובטרטוס במארס 2025. זאת ועוד, נוכחותן של היחידות

הזית ומעיין השלום בצפון סוריה, והתבסס גיאוגרפית בצפון-מערב ובצפון-מזרח סוריה. השם 'צבא לאומי' יצר דימוי של כוח מקצועי מאורגן, אולם בפועל חלק ניכר מן האדריכלות הזו התקיים בעיקר על הנייר. התוצאה הייתה פסיפס של עשרות פלגים הטרוגניים, לרבות יחידות טורקמניות בולטות, לצד קבוצות בעלות בסיס גיוס אזורי ממזרח סוריה, ששמרו על אוטונומיה ניכרת בניהול השטח, בגיוס כוח אדם ובהפעלת כוח, וכן בתמרון סביב כלכלות מקומיות ומוקדי הכנסה. לכך נוספו תמריצים חומריים ופערי משאבים פנימיים שחיזקו היררכיות לא-פורמליות ויצרו תשתית מתמשכת לסכסוכים פנימיים סביב טריטוריה, מחסומים ונתיבי הכנסה. פערים אלו התבטאו גם במבנה השכר: עוד לפני נפילת משטר אסד קיבלו לוחמי הקורפוס השני – שבו נכללות בין היתר חטיבות סולימאן שאה, חמזה וסולטאן מוראד – שכר חודשי של כ-100 דולר, לעומת כ-20 דולר בלבד ללוחמי הקורפוס השלישי. פער זה נשען הן על קרבה מועדפת לממסד הטורקי והן על מעורבות עמוקה יותר בכלכלת צללים, בגביית מיסים ממעברי גבול ובהטלת "חסות" על האוכלוסייה המקומית (Paes et al., 2025). לאחר הקמת משרד ההגנה ובתמיכתה של אנקרה, הוכרז על שילוב פורמלי של יחידות צבא סוריה הלאומי בתוך הצבא הסורי החדש. בפועל, שילוב פלגי SNA במשרד ההגנה התברר כתהליך סמלי ושברירי בעיקרו, כאשר פלגים חזקים שמרו על המבנה, הפיקוד והאוטונומיה הכלכלית שלהם תחת שמות חדשים. פלגים מרכזיים מותגו מחדש כדיוויזיות אורגניות כמעט ללא שינוי: דיוויזיית אל-חמזה הפכה לדיוויזיה 76 בפיקוד סייף בולאד, דיוויזיית סולטאן סולימאן שאה הפכה לדיוויזיה 62 בפיקוד מוחמד אל-ג'אסם (אבו עמשה), ג'ייש אל-אסלאם הפך לדיוויזיה 70, והפלגים השבטיים (אחראר א-שרקיה) הפכו לדיוויזיה 86 בפיקוד אבו חאתם שקרא. עם זאת ניכרים מאמצי שליטה מצד HTS באמצעות יצירת מסגרות כפיפות חדשות: דיוויזיה 72 מאגדת מספר פלגים (בהם סולטאן מוראד) תחת פיקודו של קצין HTS עקיל אל-עאמר, ודיוויזיה 60 בחלב שילבה בתוכה פלגי SNA כמו חטיבת הסופה הצפונית תחת פיקוד HTS ותיק, מה שמעיד על ניסיון לפרק את מוקדי הכוח המסורתיים של ה-SNA (Al-Tamimi, 2025; Paes et al., 2025; Waters, G. 2025).

לסיכום, השתלבותם של חזית השחרור הלאומית וצבא סוריה הלאומי מצביעה על אינטגרציה חלקית: שילובם הפורמלי של הפלגים במסגרת משרד ההגנה יוצר מעטפת ממלכתית אחת, אך בפועל נשמרים מנגנוני נאמנות, מימון ושרידות ארגונית החוצים את גבולות המדינה. בתוך מרחב זה מתפקדת חזית השחרור יותר

הזרות מעוררת רגישויות ביטחוניות מצד רוסיה וסין, החוששות מזליגת טרור חזרה לשטח, וכן מצידה של ישראל לאורך הגבול. לכן, גם אם השילוב תורם בטווח הקצר ליציבות ולשליטה המרכזית, הוא מכביד על אינטגרציה של מיעוטים, מעמיק שסעים ועלול לשחוק את האמון הפנימי והבינלאומי בטווח הארוך.

הכוחות הכורדיים (SDF) ואתגרי האינטגרציה

הזרם הפוליטי-צבאי של המפלגה הדמוקרטית המאוחדת (PYD) נוסד בשנת 2003 כשלוחה רעיונית וארגונית של מפלגת הפועלים של כורדיסטן (PKK), וצמח על רקע הדרה שיטתית של הכורדים בסוריה מאז שנות ה-50 של המאה ה-20 – החל משלילת אזרחות המונית, דרך הגבלות על השפה והתרבות הכורדית ועד מדיניות "החגורה הערבית", שנועדה לערער את רצף ההתיישבות הכורדית בצפון-מזרח המדינה. אך שסוריה סיפקה מקלט לפעילי PKK בשנות ה-80 וה-90, לא התפתחה בה מחתרת כורדית חמושה נגד משטר אסד, והזירה הפוליטית הכורדית נותרה מפוצלת בין גורמים המזוהים עם המפלגה הדמוקרטית הכורדית (KDP) בעיראק לבין אלה שנשענו אידיאולוגית וארגונית על PKK. אירועי קמישלי – התקוממות כורדית נרחבת נגד משטר אסד שדוכאה באלימות קשה על ידי כוחותיו – המחישו לכורדים ובייחוד להנהגת PYD את הצורך במסגרת הגנה עצמאית, והעמיקו את ההכרה בצורך בכוח צבאי מקומי.

במחצית ינואר 2026 פתחו כוחות המשטר במערכה צבאית מהירה, שבעקבותיה איבדו הכוחות הכורדיים את מרבית השטחים שבשליטתם – התפתחות ששינתה מן היסוד את מאזן הכוחות בין הצדדים.

עם פרוץ המרד הסורי ונסיגת צבא אסד מרוב האזורים הכורדיים ב-2011–2012 הקימה המפלגה הדמוקרטית המאוחדת את יחידות ההגנה העממיות (YPG), שהפכו לזרוע הצבאית שלה. במסגרת הפוליטית-צבאית המאוחדת הצליחו PYD/YPG לכונן מונופול על הפעלת האלימות, לדחוק ולדכא מתחרים פוליטיים ולהקים מנגנוני ממשל מקומיים שהתבססו על אוטונומיה קהילתית. אל מול האיום הקיומי שהציב דאע"ש (2014–2015) הפכו הכוחות הכורדיים לשותפים מרכזיים של ארצות הברית – מהלך שהוביל להקמת הכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF) – קואליציה רב-אתנית בהובלת PYD/YPG שאפשרה התרחבות לשטחים ערביים ושילוב מעמיק יותר של תושבי האזור הערבים במערך הצבאי החדש.

לאחר ההתרחבות הראשונית של הכוחות הכורדיים לשטחים ערביים וכיבוש מרכזי הכוח מידי דאע"ש, ובשל תפיסתה של אנקרה, הרואה ב-YPG שלוחה של PKK המאיימת על ביטחונה הלאומי, הפכה טורקיה לאיום המרכזי על המסגרת הצבאית הכורדית ועל קואליציית SDF בכללותה. במסגרת זו יצאה אנקרה לסדרת מבצעים צבאיים שנועדו לבלום את ההתבססות הכורדית ולמנוע יצירת רצף טריטוריאלי לאורך גבולה: מבצע מגן הפרת (2016) חסם את ניסיונות ההתרחבות מערבה; מבצע ענף הזית (2018) הוביל לכיבוש עפרין ולהדיפת כוחות YPG; ומבצע מעיין השלום (2019), שבמסגרתו חדר הצבא הטורקי לעומק צפון-מזרח סוריה בעקבות נסיגה חלקית של הכוחות האמריקאיים. ברם, הכוחות הכורדיים הצליחו לשמר את אחיזתם בכ-25 עד 30 אחוזים משטחי המדינה, ובהם שדות הנפט ומוקדי אספקת משאבים חיוניים (van Wilgenburg & Fumerton, 2024).

בפועל, השנים 2019–2024 התאפיינו ברצף אירועים שחשפו את מגבלותיו של המודל הכורדי בצפון-מזרח סוריה. טורקיה לא הסתפקה במבצעי 2016–2019 והפעילה שורה של מהלכי לחץ מתמשכים: תקיפות כטב"מים וחיסולים ממוקדים של מפקדים, שליטה על מקורות מים החיוניים לחקלאות באזור והפעלת מיליציות ערביות מקומיות בחסותה הישירה. במקביל, התפרצויות מחאה של שבטים ערביים, בעיקר בדיר א-זור ב-2021 וב-2023, המחישו כי אף שהכוחות הכורדיים הקימו מועצות אזרחיות ערביות, רבים מבני השבטים תפסו את מבנה השלטון בהובלת PYD/YPG כניסיון לשמר עליונות אתנית-עדתית, ואף העלו טענות בדבר שינוי דמוגרפי לטובת הכורדים.

בחודשים הראשונים אחרי קריסת משטר אסד נותרו הכוחות הכורדיים הגוף המאורגן והדומיננטי בצפון-מזרח סוריה. הארגון החזיק בשליטה על מרבית השטחים והמשאבים החיוניים באזור, אך עמד מול מציאות חדשה של חוסר ודאות: וושינגטון אותתה כי מטרות המרכזיות היא יציבות מדינתית ולא ביסוס אוטונומיות אזרחיות, דמשק חידשה את דרישתה לריבונות מלאה על כל שטחיה וטורקיה המשיכה להתריע ולפעול נגד הנוכחות הכורדית החמושה לאורך גבולה. על רקע זה החלו מגעים רשמיים, שבסופם נחתם ב-10 במארס 2025 ההסכם העקרוני על שילוב מסגרות הכוחות הכורדיים, ובראשן הכוחות הצבאיים הכורדיים, בצבא הסורי החדש.

ואולם לאחר עשרה חודשים של משא ומתן עקר ועל רקע פערים מהותיים בנוגע לאופי האינטגרציה, לא נרשמה התקדמות מעשית במימוש ההבנות. בנסיבות אלו ניצלה דמשק את חלון ההזדמנויות המדיני כדי להעביר את סוגיית השילוב מקיפאון למסלול של הסדרה

ארגוניות ומוסדות גרידא, אלא נוגע בשאלות רחבות יותר של זהות לאומית, שאיפות פוליטיות ואינטרסים גיאופוליטיים. מכאן שהשאלה המרכזית היא: האם דמשק תצליח לעצב עבור הכוחות הכורדיים והבסיס החברתי שלהם חבילת ערבויות פוליטיות וחוקתיות, שתייתר בהדרגה את הצורך בכוח חמוש עצמאי?

אֶסְוִידָא' והדרוזים: אוטונומיה, התנגדות ואתגרי שליטה

העדה הדרוזית בסוריה, מיעוט אתנו־דתי ייחודי, ניצבת מאז פרוץ ההתקוממות ב־2011 בפני מציאות מתמשכת של חוסר יציבות ושחיקה במעמדה הפוליטי. התפוררות סמכות המדינה והיחלשות המבנים הפוליטיים המסורתיים העלו את קרנה של ההנהגה הרוחנית, שהפכה לנציגתה הבלעדית כמעט של הקהילה. לאורך שנות הלחימה אימצו הדרוזים אסטרטגיית הישרדות המושתתת על נאמנות פורמלית למוסדות המדינה, תוך הימנעות מהזדהות עם האופוזיציה, שנתפסה כבעלת גוון סוני־אסלאמיסטי גובר. עבור רבים מבני העדה, קריסה אפשרית של המשטר סימלה איום על הסדר הקיים וגם פתחה פתח לעלייתם של כוחות ג'האדיסטיים עוינים. בתוך כך צמחו מסגרות הגנה עצמית ומיליציות מקומיות, שנועדו להגן על היישובים ולשמר מידה של אוטונומיה ביטחונית. במקביל גברה מעורבותם של שחקנים אזוריים, ובראשם איראן וחזבאללה, שחתרו להרחיב את השפעתם במרחב הדרוזי בדרום המדינה. בנסיבות אלו נשחק דפוס הניטרליות המסורתי, והעדה נותרה ללא הנהגה פוליטית מאוחדת או מצפן מוסכם להגדרת האינטרס הקולקטיבי שלה (Khaizaran, 2022). בשלב שלאחר עלייתו והתייצבותו של המשטר החדש בדמשק הוחרפו המחלוקות הפנימיות בתוך העדה. מצד אחד, מחקרים ועדויות מהשטח הצביעו על נכונות גוברת של חלק מן הכוחות הדרוזיים להשתלב במסגרות הביטחוניות החדשות. מנגד קצינים לשעבר, לוחמים ממיליציות דרוזיות שונות ואקטיביסטים צעירים התכנסו אל 'המועצה הצבאית של אֶסְוִידָא' – מסגרת חמושה חדשה שדרשה אוטונומיה נרחבת ומבנה שלטון מבוזר והציגה קו נוקשה יותר כלפי דמשק. על פי תחקיר עיתונאי שפורסם בדצמבר 2025, מסגרת זו הוקמה בתמיכתה של ישראל, לצורך ערעור יציבותו של המשטר הסורי (Shih et al., 2025).

מקרי האלימות באשרפיית צחנאיה באפריל 2025 ותקריות הדמים ביולי באֶסְוִידָא, כמו גם מעורבותה האקטיבית של ישראל, ערערו את האיזון העדין שהתקיים במשך שנים, והדרוזים מצאו עצמם מול מציאות חדשה. לעומת אֶסְוִידָא, בג'רמנא ובאשרפיית צחנאיה

כפויה. במחצית ינואר 2026 פתחו כוחות המשטר במערכה צבאית מהירה, שבעקבותיה איבדו הכוחות הכורדיים את מרבית השטחים שבשליטתם – התפתחות ששינתה מן היסוד את מאזן הכוחות בין הצדדים. עם זאת, הישג זה לא נשען על לחץ צבאי בלבד. במקביל למהלך המבצעי פעלה דמשק בשנה האחרונה גם במישור השבטי־ערבי, מתוך הבנה כי אחד ממוקדי החולשה המרכזיים של הכוחות הכורדיים טמון בשבריריות אחיזתם במרחבים הערביים במזרח וביחסיהם המתוחים עם חלק מהשבטים המקומיים. כך ביקשה דמשק להעמיק את קשריה עם שבטים ברקה, בדיר א־זור ובחסכה, להגביר באמצעותם את הלחץ על הכוחות הכורדיים ולערער את יומרתם לייצג את כלל הקהילות בצפון־מזרח סוריה. עריקתם של השבטים הערביים סייעה לדמשק להאיץ את התקדמותה ולדחוק את בהדרגה את הכוחות הכורדיים אל הליבה הכורדית של אזורי שליטתם. בה בעת, ובניסיון לשלול מהכוחות הכורדיים את טענתם כי הם הערובה הבלעדית לזכויות הכורדים, חתם א־שרע ב־16 בינואר 2026 על צו 13, שהכיר בכורדים כחלק אינטגרלי מן העם הסורי, הסדיר הכרה בזכויותיהם הלשוניות והתרבותיות וביטל את ההסדרים המפלים שנבעו ממפקד 1962 בחסכה. בכך ביקשה דמשק להבהיר כי שאלת הזכויות הכורדיות יכולה, לשיטתה, לקבל מענה בתוך המסגרת המדינתית הסורית, ולא דווקא באמצעות שימור אוטונומיה צבאית־פוליטית נפרדת.

בעקבות המערכה נחתם ב־29 בינואר 2026 הסכם שקבע הפסקת אש, נסיגה מקווי המגע ופריסת כוחות של משרד הפנים במוקדי הערים חסכה וקמישלי. כמו כן הושג מתווה לשילוב מדורג של יחידות הכוחות הכורדיים בצבא הסורי, שלפיו הם ישולבו בשלוש חטיבות בדיוויזיה 60. במקביל מקודמת גם קליטה הדרגתית של כוחות האסאייש (המשטרה הכורדית) בתוך משרד הפנים, והליך המיזוג התרחב למישור האזרחי: משלחת ממשלתית מקצועית נשלחה לרמילאן להערכת מוכנות שדות הנפט לקראת שילובם המנהלי והטכני במשרד האנרגיה, והוקמו מנגנוני שילוב בתחומי הבריאות, החינוך, התשתיות והרווחה. כמו כן מונה בחסכה מושל כורדי, וב־10 במארס מונה סיפאן חימו, מפקד כורדי בכיר ב־YPG/SDF, לסגן שר ההגנה האחראי על האזור המזרחי. צעדים אלו מעידים כי דמשק אינה מסתפקת עוד בהבנות כלליות, אלא עברה למהלך שיטתי להחזרת ריבונותה ומוסדותיה למוקדי הכוח והמשאבים בצפון־מזרח המדינה.

לאור הדברים, האתגר שמציב המרכיב הכורדי בפני תהליך בניית הצבא הסורי אינו מסתכם בשאלות

פנימיים והבדלי אינטרסים בין הפלגים המרכיבים אותו – דבר המעיד כי האחדות הארגונית שלו חלקית ושברירית, וספק אם תישמר לאורך זמן.

לכל אלה מתווסף ממד אזורי. ישראל, הרואה עצמה מחויבת לביטחון הדרוזים ברמת הגולן ובדרום סוריה, מאמצת את הטיעון להגנת המיעוט הדרוזי כדי לנמק את מדיניות הפירוז בדרום ואת סירובה לאפשר נוכחות של צבא סוריה במתכונתו החדשה בעומק מחוזות קוניטרה, דרעא וא־סוידאא'. מנקודת המבט של חלק מבני העדה קרבה זו לישראל היא בגדר חרב פיפיות. מצד אחד היא נתפסת אומנם כמקור פוטנציאלי ללחץ על דמשק לא לפגוע בדרוזים, אך מנגד היא מעוררת חשדנות בקרב אליטות סוניות ושחקנים אחרים, העלולים לראות בדרוזים קלף בידי כוח זר ולהטיל ספק בנאמנותם לסדר המדינתי החדש.

אשר לבניית הצבא ומוסדות הביטחון הסוריים, הדרוזים בא־סוידאא' אינם משולבים כיום בצבא או במנגנוני הביטחון, ונוכח השבר וחוסר האמון בשלטון המרכזי אין היתכנות לשילובם באופן משמעותי בשלב זה. המסלול הסביר היחידי הוא חזרה למתווה ההסדרים ממאי 2025: מנגנוני ביטחון מקומיים תחת מטרייה מדינתית, מפקדים בני המקום וכוח מקומי הפועל בתוך המחוז בלבד ובמימון מוסדי, עד שייבנה האמון מחדש.

העלווים ונאמני משטר אסד בחוף הסורי

נאמני משטר אסד ('פולול' – בערבית: שרידים) צמחו מתוך קריסת המשטר, כאשר אלפי חיילי חובה, מתנדבים ולוחמי מיליציות, רבים מהם מן היחידות העלוויות, חזרו לכפרים ברצועת החוף הסורית, שהיו עוד קודם לכן עמוסים במאגרי נשק. מתוך אוכלוסייה זו נבנה בהדרגה גרעין של קציני צבא לשעבר המחויבים אידיאולוגית לשימור ההגמוניה העלווית, ומעגל חיצוני רחב של חיילים משוחררים וצעירים עלווים. את הנרטיב האידיאולוגי מגבשת קבוצת שיח'ים עלווים, ובראשה 'המועצה האסלאמית העלווית העליונה' בראשות ע'זאל ע'זאל, הקוראת לנסיגת כוחות המשטר הסורי מן החוף ולשליטה מקומית במנגנוני הביטחון, כלומר בפועל לשימור שליטה עלווית במרחב החוף. מבחינה ארגונית מדובר ברשת מחוברת של מסגרות חמושות שונות, בהן 'חטיבת מגן החוף' ו'המועצה הצבאית לשחרור סוריה', שצמחו מתוך מערכי המיליציות הפרו־משטריות.

מאז סוף דצמבר 2024 מנהלים כוחות אלה עימותים חוזרים ונשנים עם הצבא ועם המנגנונים החדשים, שהגיעו לשיאם בגל המתקפות המתואם בתחילת מארס 2025, שבמהלכו נכבשו זמנית רוב עמדות כוחות המשטר מחוץ לערי החוף, ומאוחר יותר התרחשו מעשי טבח

שנמצאות בפאתי דמשק התגבש הסדר ביטחוני בין כוחות ביטחון הפנים לבין הנהגות מקומיות: כוחות הביטחון הכללי נכנסו לערים בהסכמה עם נכבדים ומנהיגי דת דרוזיים, נשק כבד ובינוני נמסר למדינה, ובמשטרה ובכוחות הביטחון שובצו מגויסים מן האזור עצמו. מבחינת דמשק, מודל ג'רמנא־אשרפיית צחנאיה מציע נוסחת שיתוף כוח ביטחוני שניתן להחיל גם על א־סוידאא'.

מנקודת המבט של חלק מבני העדה קרבה זו לישראל היא בגדר חרב פיפיות. מצד אחד היא נתפסת אומנם כמקור פוטנציאלי ללחץ על דמשק לא לפגוע בדרוזים, אך מנגד היא מעוררת חשדנות בקרב אליטות סוניות ושחקנים אחרים, העלולים לראות בדרוזים קלף בידי כוח זר ולהטיל ספק בנאמנותם לסדר המדינתי החדש.

בקרב ההנהגה הרוחנית ניתן לזהות שני קווים מובהקים: מצד אחד בולט הזרם הניצי בהובלת השיח' חכמת אל־היג'רי, המציב במרכז את הדרישה לסדר פוליטי־ביטחוני שבו מובטח לא־סוידאא' מרחב אוטונומי ברור המנתק אותה מהמדינה הסורית, לרבות שליטה עצמאית בנשק ובמנגנוני הביטחון. מצד שני פועלים קולות פרגמטיים יותר ובהם השיח' יוסף ג'רבע, המבקשים לקשור את עתיד העדה בהשתלבות במוסדות המדינה החדשה, וזאת על אף חוסר האמון העמוק במשטר החדש, בעקבות הטבח ביולי.

גורם נוסף המזוהה עם המשטר החדש הוא סולימאן עבד־אלבאקי, מנהיג 'תאג'מוע אחראר א־ג'בל', שמונה על ידי המשטר הסורי למפקד מנהלת הביטחון בא־סוידאא'. עבד־אלבאקי תיאר כי במהלך המשא ומתן לשילוב הדרוזים במדינה הציעה דמשק למחוז "זכויות חסרות תקדים", ובהן בחירת מפקדי מנגנוני הביטחון מקרב בני המקום, הכרה בצבא מקומי מאוחד שיפעל בתוך המחוז בלבד, וכן מימון מוסדי קבוע. לדבריו, חלק מן ההצעות, ובעיקר הדרישה לצמצם את עצמאות המיליציות ולהכפיף לכוח מאוחד תחת הפיקוח של דמשק, לא התקבלו במחנה אל־היג'רי, והדבר העמיק את השסע הפנימי (אל־אח' באריה אל־סוריה, 2025). תקריות הדמים בא־סוידאא' האיצו תהליך של איחוד כוח צבאי דרוזי תחת נרטיב משותף של "הגנת ההר". מתוך תהליך זה קם המשמר הלאומי – כוח המאגד חלק ניכר מן הפלגים החמושים הדרוזיים ופועל על פי סמכותו הרוחנית של השיח' חכמת אל־היג'רי ותחת מנהיגותו המבצעית של בנו סלמאן. עם זאת, כבר חודשים ספורים לאחר הקמתו ניכרו בתוך המשמר הלאומי מאבקי כוח

היעד בטווח הקצר הוא הכשרת 5,000 חיילים, ובטווח של כשנתיים 20 אלף חיילים ואנשי משטרה מקומית. תוכניות ההכשרה, הכוללות לוחמה בטרור, הנדסה קרבית ופינוי מוקשים, לוחמת סייבר, שימוש במערכות שליטה ובקרה מודרניות ואף תרחישים של שמירת שלום ושיטור פנימי, מכוונות ליישור קו עם סטנדרטים מערביים ומגבירות את התלות המתמשכת של מוסדות הביטחון הסוריים במסגרת ההדרכה הטורקית. נוסף על כך דווח לאחרונה כי טורקיה מעוניינת להציב מכ"מים רבי עוצמה בסוריה (Stein, 2025). בממד המוסדי דחפה אנקרה לשילוב פורמלי של כלל הפלגים החמושים ובראשם SNA במסגרת משרד ההגנה בדמשק, ובמקביל סגרה בהדרגה את מערכי המשטרה הצבאית שהקימה בצפון סוריה והעבירה את השליטה לידי השלטון המרכזי.

לפיכך, המעורבות הטורקית בבניין הצבא הסורי החדש מגלמת פרדוקס. מצד אחד טורקיה היא כמעט השחקנית היחידה המציגה תהליך עקבי של בניין כוח, הכולל הכשרה סדורה, סטנדרטיזציה של נהלים, הכפפת מסגרות מיליציוניות למסגרת ממלכתית ותעשייה ביטחונית המסוגלת לספק את מרבית הצרכים העתידיים של הצבא הסורי. במובן זה המעורבות הטורקית יוצרת תנאים לאינטגרציה מוסדית ולגיבוש שרשרת פיקוד מתפקדת, אולם אותם כלים מעצבים צבא שבמידה רבה נשען על רשתות הנאמנות, סדרי העדיפויות והאינטרסים של אנקרה. במצב כזה התהליך עלול לייצר צבא מקצועי יותר אך גם תלוי יותר, שבמקום להיות ביטוי לאיזון אינטרסים בין הקולקטיבים הסוריים השונים הוא הופך לחלק ממערך ההשפעה הטורקי. בכך תורמת טורקיה לבניית מוסדות ביטחוניים מתפקדים, אך גם מקבעת דפוס של "אינטגרציה במיקור חוץ", שבו מידת העצמאות של המדינה החדשה ויכולתה להגדיר דוקטרינה ביטחונית לאומית נותרות מוגבלות.

ארצות הברית

שינוי המשטר בסוריה חולל תפנית אסטרטגית במדיניות החוץ האמריקאית כלפי סוריה. לראשונה מזה עשרות שנים וושינגטון רואה בדמשק שחקנית חיונית פוטנציאלית ביצירת סדר אזורי חדש, כזה שיתרום ליציבות, יסייע בבלימת דאע"ש ויביא לצמצום ההשפעה האיראנית בזירה. במאי 2025 הכריז הנשיא טראמפ על השעיה זמנית של הסנקציות האמריקאיות נגד סוריה, ולמחרת נפגש עם א־שרע בפסגה היסטורית בערב הסעודית, שבמהלכה הודיע על כוונת ממשלו להסיר את משטר הסנקציות מעל סוריה. ביקורו של הנשיא הסורי א־שרע בבית הלבן בנובמבר 2025 סימל את שיאו של תהליך הנורמליזציה בין דמשק לווישינגטון. במהלך הביקור

נרחבים בעלווים. בעקבות האירועים נפתח ערוץ דיאלוג ישיר בין השלטון לחלק מהשיח'ים ואנשי הצבא לשעבר, שהפחית את תדירות העימותים ואפשר את שחרורם של עשרות עד מאות קצינים וחיילים עלווים ששירתו בצבא אסד ונכלאו על ידי המשטר החדש. ואולם תחושת חוסר הביטחון, האבטלה, מאבקי הכוח ומעשי נקם על רקע עדתי ממשיכים להזין פוטנציאל מתמשך למרד אלים. אשר לעלווים כמיעוט אתני, דומה כי השתלבותם במדינה תוכרע גם על בסיס תהליך 'הצדק המעברי' הנדרש בסוריה, שעל פיו ניתן יהיה לקבוע אשמה ואחריות על פשעי מלחמה, אך מנגד גם לנקות את שמם של אלה שלא פשעו, כדי שיוכלו להשתלב בצורה חוקית ופורמלית במנגנוני הביטחון השונים ובתהליך בניית המדינה. למרות שתהליך זה נמצא בראשיתו, בימים אלו נעשה ניסיון לקדם תהליכי גיוס בקרב עלווים, כאשר אחדים עד עשרות כבר גויסו ומשרתים בשירות הביטחון הפנימי באזורי מחייתם. התנאי מבחינת המשטר הסורי הוא שאותם מגויסים לא פשעו ולא שירתו במנגנוני הביטחון של אסד.

סוריה כמגרש משחקים אזורי – המעורבות הבינלאומית

טורקיה

בשל תמיכתה המתמשכת של טורקיה במורדים היא ניצבת כמנצחת הגדולה בעקבות נפילת משטר אסד וכשחקנית האזורית האסרטיבית והמשפיעה ביותר על עיצוב מוסדות הביטחון של סוריה החדשה. לאנקרה אינטרסים ביטחוניים ישירים בזירה הסורית, המושרים בגיאוגרפיה ובדמוגרפיה. סדר העדיפויות הנוכחי שלה בסוריה כולל את התייצבות והצלחתו של המשטר הסורי החדש, בלימת PKK/SDF בצפון-מזרח סוריה, יצירת תנאים להחזרת פליטים סורים לשטחי סוריה במסגרת מדיניות "שיבה מרצון" והגברת השפעתה האזורית (לינדנשטראוס, 2025).

מנופי הכוח שבידי טורקיה הם מגוונים. נוכחות צבאית בצפון סוריה, בין היתר באמצעות חסות רבת שנים למיליציות מקומיות ובראשן SNA, יכולות מודיעין מפותחות ושליטה בסחר חוצה הגבול, החיוני להתאוששות הכלכלית של סוריה – כל אלה מאפשרים לה לתמוך בממשלה החדשה בדמשק, ובמקביל להגביר את התלות הסורית בה. מאז חתימת מזכר ההבנות הצבאי בין שרי ההגנה של טורקיה וסוריה באוגוסט 2025 החלה אנקרה ליישם תוכנית מקיפה לבניין כוחו של הצבא הסורי החדש. כבר בספטמבר החלו כ־300 חיילים ושוטרים סורים להתאמן בשני בסיסים בטורקיה, כאשר

הצטרפה סוריה באופן רשמי לקואליציה הבינלאומית למאבק בדאע"ש, וכחודש לאחר מכן הסירה ארצות הברית באופן סופי את סנקציות קיסר (Caesar Act) שהוטלו על סוריה. ביקורו הפומבי של מפקד סנטקום בדמשק והצהרותיו החיוביות בנושא שיתוף הפעולה הסורי במאבק נגד דאע"ש מדגישים גם הם את המעבר לפרקטיקות של תיאום ושיתוף בין הצדדים.

עד ראשית 2025 החזיקה ארצות הברית כוחות צבא מצומצמים בסוריה, בעיקר בצפון-מזרח המדינה ובבסיס אל-תנף בדרומה, במסגרת המאבק בדאע"ש. בקיץ 2025 היא החלה בצמצום פריסתה וכשלושה מוצבים בעמק הפרת פונו, תשתיותיהם פורקו או הועברו לידי הכוחות המקומיים מטעם SDF. בפברואר 2026 וכחלק מהתמורות של השתלטות המשטר הסורי על שטחים נרחבים בצפון-מזרח המדינה נסוגה ארצות הברית מבסיס אל-תנף (משולש הגבולות הסורי-ירדני-עיראקי) ומבסיס אל-שדאדי ורמילאן בחסכה, ומסרה אותם לידי כוחות המשטר. בימים אלה מתרחש תהליך דומה גם בבסיס האמריקאי הגדול ביותר בסוריה – בסיס כסרק. במקביל ממשיכה ארצות הברית לתמוך במשטר החדש, בעיקר תמיכה מודיעינית לכוחות הנושאים ברוב עול הלחימה, בצירוף נכונות אמריקאית למבצעים מיוחדים ולתקיפות אוויריות נגד מטרות איכות של דאע"ש. בין אפריל 2025 לפברואר 2026 בוצעו עשרות מבצעי סיכול משותפים נגד חוליות דאע"ש.

אשר לשאלת המחקר, השפעתה של ארצות הברית מתבטאת בעיקר בעיצוב תנאי המסגרת של האינטגרציה: מצד אחד, הקלה או הסרה של סנקציות כתמריץ; מנגד, שימור מנופי ביטחון מוגבלים – נוכחות (הגם שלא פיזית) והשפעה פוליטית, מודיעין, יכולות תקיפה מרחוק ושיתופי פעולה נגד דאע"ש – המעלים את עלויות הסירוב להסדרה, בייחוד בעניין הכוחות הכורדיים אך גם בעניין סוגיית ההסדרה הביטחונית בין ישראל לסוריה. אם מנופים אלה יעוגנו בהסדרים קונקרטיים, ובמקביל תימשך התמיכה בחיזוק יכולות מוסדות הביטחון החדשים (הכשרה, ציוד, תמיכה מבצעית ומגננוני ניטור), הם עשויים לקדם אינטגרציה ולצמצם את הסיכון להתקוממות או להסלמה במוקדים רגישים.

רוסיה

נפילת משטר אסד צמצמה את השפעתה הישירה של רוסיה על הזירה הסורית, אך נראה כי ההתפתחויות בשנה האחרונה מזמנות לרוסיה חלון השפעה מחודש. לפי עדותו של שר החוץ הסורי אסעד א-שיבאני, ימים ספורים לפני נפילת אסד ניהלה הנהגת היאת תחריר א-שאם באידליב ערוץ חשאי וישיר עם בכירים רוסיים. המסר

שהועבר היה כי הפלת משטר אסד אינה מחייבת נסיגה של רוסיה מסוריה, וכי ניתן לעגן את האינטרסים הרוסיים במסגרת הסדרים פוליטיים חדשים. מסר זה, בשילוב נטרול מוצלח של החזיתות שבהן פעל (באופן מוגבל) חיל האוויר הרוסי בצפון-מערב, סייע להחלטת מוסקבה לזוז הצידה – צעד שתרם להתמוטטות המהירה של צבא אסד ולהימנעות מקרב הרסני בדמשק (Hamidi, 2025). ביקורו של הנשיא א-שרע במוסקבה באוקטובר 2025 סימן התאמה מחושבת של שני הצדדים למציאות שאחרי אסד. ההנהגה הסורית החדשה מבקשת תמיכה בינלאומית, סיוע ביטחוני-כלכלי ואולי תיווך מול ישראל, ומנגד רוסיה נחושה לשמר את נוכחותה הצבאית בבסיסים בטרטוס ובחמימים כנתיב מרכזי לגישה לים התיכון ולהשפעה אזורית. בתוך כך נפתח משא ומתן מחודש על תנאי ההסכמים לגבי חמימים וטרטוס, שהוגדרו על ידי א-שיבאני כהסכמים חד-צדדיים. בזירה הפנים-סורית מנסה מוסקבה למצב עצמה כמתווכת וכ"שומרת איזונים". היא בוחנת פריסה מחודשת נקודתית בדרום סוריה כאיזון לנוכחות הישראלית, אם כי ספק אם תעשה זאת ללא הסכמתה של האחרונה. באמצעות המנופים האנרגטיים (נפט, גז, חשמל), האספקה ההומניטרית (חיטה, מזומנים) והבסיסים בחוף שואפת מוסקבה לשמר דריסת רגל אסטרטגית בסוריה, אך הפעם במסגרת של אינטרס מול אינטרס עם "סוריה החדשה", ולא עוד כנותנת חסות בלעדית למשטר.

השפעתה הרלוונטית של רוסיה על שאלת המחקר מתבטאת בעיצוב תנאי הסביבה של תהליך האינטגרציה כמתווכת אפשרית (בעיקר מול העלויות) וכבעלת מנופים חומריים וסמליים – נוכחות צבאית בחוף הסורי, יכולות סיוע/אספקה, ערוצים דיפלומטיים, ובמקרה שיוסכם גם סיוע צבאי בדמות העברת אמל"ח. ככל שמנופים אלה יתורגמו להסכמות קונקרטיות של ערבויות, הם עשויים להפחית חרדות ביטחוניות בקרב קהילות רגישות ולחזק את היציבות השלטונית, ובכך לקדם בעקיפין גם שילוב מדורג של הכורדים והעלויות ולרסן דינמיקה של הסלמה (פורוסקון, 2025).

איראן

נפילת משטר אסד, מבצע עם כלביא והפגיעה בחזבאללה המחישו את שחיקת היעילות של מודל השלוחים האיראני, אך לא הביאו את טהראן לוותר על תפיסת חזית ההתנגדות, אלא לנסות לעצב עבודה תצורה חדשה וגמישה יותר. חרף הפגיעה ביכולתה של ההנהגה האיראנית להישען על סוריה כעוגן מרכזי במערך הצבאי-לוגיסטי של הציר, היא ממשיכה לראות

הצדדים נמשך וטרם הושלם (אל-אח' באריה אל-סוריה 2025ב).

ואכן נראה כי מדיניותה של ישראל כלפי סוריה מונעת מחששות ביטחוניים שהועצמו מאז 7 באוקטובר 2023, והדבר התבטא בהשתלטות על אזור החיץ המפורז מהסכם 1974, לרבות חלקים בצד הסורי של החרמון, ובגל תקיפות אוויריות שהשמידו את מרבית הציוד, הכלים ואמצעי הלחימה ששימשו את צבא אסד. ישראל גם מציבה במסגרת המשא ומתן דרישה להסדר פירוז נרחב בדרום סוריה, כולל הגבלות חמורות על פריסת הצבא הסורי מדרום-מערב לדמשק. דרישה זו לא בהכרח עולה בקנה אחד עם רצונותיו של המשטר הסורי, שאומנם רואה בפירוז הדרום הסורי מנשק לא חוקי אינטרס חיוני עבורו, אך ספק אם יסכים לדרישתה של ישראל, העומדת על איסור נוכחות צבאית מוחלטת מדרום לדמשק.

כמו כן, ישראל רואה בנוכחות הצבאית והמעורבות הגוברת של טורקיה איום פוטנציאלי על חופש הפעולה שלה בסוריה. צה"ל הגביר את תקיפותיו האוויריות על תשתיות צבאיות טורקיות שהובאו לסוריה, ובכללן בבסיסי חיל האוויר T-4 ופלמירה, כשפגע במסלולי המראה ונכסים נוספים. תקיפות אלו נועדו לאותת לטורקיה שישראל לא תסבול פעולות שעלולות לפגוע בחופש הפעולה האווירי שלה. עם זאת עדיין לא ברור אם תקיפות אלו ירתיעו את טורקיה, וייתכן שלכל היותר הן יביאו לעיכובים טקטיים.

אשר לאסטרטגיה הישראלית כלפי הדרוזים – היא נוקטת מדיניות של תמיכה והגנה, גם באמצעים צבאיים. לפי מקורות דרוזיים ומערביים שצוטטו ברויטרס, מאז פרוץ העימותים בא-סוידא' סיעה ישראל לאחד פלגים דרוזיים מפולגים, סיפקה ציוד צבאי (רובים ותחמושת), והיא אף מממנת שכר לחלק מכ-3,000 לוחמי המיליציות הדרוזיות (Al-Khalidi, 2025). מעורבות זו נתפסת בצד הסורי כהתערבות בענייניה הפנימיים ואיום על ריבונותה ואחדותה הפוליטית-טריטוריאלית, כמו גם כוואקום שדרכו יוכלו שחקנים לא-מדינתיים הנתמכים על ידי שחקנים חיצוניים לפרוח מחדש.

עוד ניכר כי ישראל טרם ביררה לעומק במסגרת איזו מדינה בסוריה – אחודה או מפורקת – יישמרו האינטרסים הביטחוניים שלה בצורה טובה יותר. לכאורה, שלטון ריכוזי, יציב וחזק יכול לאכוף שליטה ומרות בסוריה, לרבות בגבול עם ישראל. על אף המגעים עימו בחודשים האחרונים והדיווחים על הסכם בטחוני מתקרב, החשדנות הישראלית אשר לאופיו ולכוננותו של המשטר הסורי נותרה בעינה. מנגד, שלטון חלש ומדינה המפוצלת לשלל גורמים קיצוניים ואלימים עלולים לייצר כאוס ואלימות שיזלגו לשטח ישראל, ואף יערערו את

בפרויקט השלוחים נכס אסטרטגי ומשקיעה בהקמתם ובחיזוקם של מנגנוני שלוחים חלופיים בשטח הסורי, ובהם 'קבוצת ההתנגדות האסלאמית בסוריה' (המכונה לעיתים אל-באס), שהוקמה בראשית 2025 וקיבלה אחריות לשיגור רקטות לעבר ישראל ביוני אותה שנה (צימט, 2025).

על פי דיווחים שונים בסוריה, איראן פועלת לגיוס מחדש של יוצאי הדיוויזיה הרביעית והמודיעין הצבאי, במטרה לייצר מוקדי חיכוך וערעור יציבות בזירה הסורית. לפי גורמי ביטחון המצוטטים בדיווחים, מהלך הגיוס נשען על דמויות מרכזיות מן המשטר הישן – בהם ע'את' דלה, כמאל חסן וע'סאן בלאל – והוא מתבצע תוך שימוש במתקני מסתור ושהייה סמוך לגבול עיראק ובאזור אל-ה'רמל בלבנון (תלויזין סוריה, 2025).

אומנם מוקדם עדיין לעמוד על השלכותיו של מבצע שאגת הארי על מפעל השלוחים האיראני, אולם ניתן להעריך כי יכולת התמיכה של טהראן ספגה פגיעה ניכרת. בראי המאמצים להקמת הצבא הסורי החדש חדלה איראן לשמש כפטרונת המערכתית המרכזית, ובמקום זאת היא הופכת לכתובת חלופית עבור גורמים המודרים מהסדר החדש או חוששים מפניו. קבוצה זו כוללת את שרידי משטר אסד, מיליציות פרו-איראניות ותאי התנגדות מתהווים בדרום המדינה ובמזרח. החסות האיראנית קורצת במיוחד למפקדי שדה, לרשתות של "הצבא הישן" (בדגש על פליטי הדיוויזיה הרביעית וגופי המודיעין) ולקבוצות מקומיות החרדות למעמדן בתקופת המעבר בסוריה. בכך יוצרת טהראן "מסלול בריחה" המאפשר לשחקנים מתוסכלים לעקוף את תהליכי האינטגרציה – מהלך המערער את יכולתה של דמשק לכונן מונופול על הפעלת הכוח ולבסס צבא לאומי מלוכד.

ישראל

בראיון לערוץ הטלוויזיה הממלכתי אל-אחבאריה התייחס הנשיא א-שרע למדיניות הישראלית בסוריה, וטען כי "אחרי 7 באוקטובר ישראל חוששת מכל דבר שקורה סביבה. נוסף על כך ישראל לא צפתה את נפילת משטר אסד, והעדיפה שסוריה תישאר מדינת עימות שדרכה תילחם ישראל במדינה אחרת כלשהי [איראן]". א-שרע הוסיף כי "סוריה הייתה בעבר במצב מלחמה עם ישראל, ואחרי מלחמת 1973 נחתם הסכם. ישראל חשבה אחרי נפילת המשטר הקודם שסוריה יצאה מההסכם הזה, למרות שסוריה הדגישה מהרגע הראשון שהיא מחויבת להסכם של 1974". אשר למתיחות בין הצדדים ולאור פעילותה הצבאית של ישראל הוסיף א-שרע כי לא מדובר בסיטואציה של "מלחמה חמה", וכי המשא ומתן בין

את תהליך בניית הלגיטימיות, הן מול מיעוטים והן מול חלקים מן הקהילה הבינלאומית.

שילובם ההדרגתי של הכוחות הכורדיים במסגרות הביטחוניות, הן בצבא והן במנגנוני ביטחון הפנים, עשוי לשמש מודל מאוזן יחסית של אינטגרציה הדרגתית: מודל המשלב בין שימור אוטונומיה מנהלית מוגבלת לבין חזרה מדורגת למסגרת מדינתית אחת. ככל שמודל כזה יוכיח את עצמו, הוא עשוי לשמש בסיס עקרוני גם לא-סווידא'.

בשלב זה שילובם של הדרוזים בצבא אינו נראה ריאלי. עם זאת, שילוב במסגרות ביטחון הפנים בהתאם למתווה ההסדרים ממאי 2025 מסתמן כחלופה ישימה יותר בתור התחלה. מודל זה מאפשר שיתוף פעולה ביטחוני מקומי תחת מטרייה מדינתית, כצעד הכרחי לבניית אמון מחודש בין הצדדים. אשר למרחב החוף הסורי, שאלת העלווים ונאמני המשטר הקודם מלמדת כי לא ניתן להתקדם באינטגרציה יציבה ללא מנגנון ברור של צדק מעברי. הבחנה בין אשמים לבין לא-אשמים היא דרישה נורמטיבית וגם תנאי מעשי להרחבת גיוס לגיטימי ולצמצום פוטנציאל המרד.

לבסוף, המעורבות הבינלאומית מוסיפה להשפיע על תהליך בניין הצבא בסוריה, אך אינה קובעת לבדה את תוצאותיו. ארצות הברית נותרת שחקנית מרכזית בהסדרה, בסנקציות ובלגיטימיות; טורקיה מעצבת בפועל את גבולות השילוב האפשרי של הכוחות הכורדיים; ישראל משפיעה על הדרום ועל הזירה הדרוזית באופן המחזק אצל חלק מן השחקנים המקומיים את ההישענות על ערבויות חיצוניות ומקשה על החלת מונופול מדינתי אפקטיבי על הפעלת הכוח והאלימות. לצד זאת, רוסיה עשויה לצמצם במידה מה את הדומיננטיות הטורקית בבניין הכוח, אם תשמר ותתרגם את קשריה הביטחוניים עם דמשק לחימוש, להכשרות ולסיוע מקצועי; ואילו השפעתה של איראן הולכת ומצטמצמת בהדרגה, אך עודנה קיימת.

בתוך מציאות זו, הצלחתה של דמשק לא תימדד ביכולתה ליצור סדר אידיאלי אלא ביכולתה לבסס רף מוסדי ומבצעי בר-קיימא: צבא הכפוף לפיקוח אזרחי ומוסדי, נמנע מגיוס חובה, מגן על גבולות המדינה ואינו נתפס ככוח הפועל נגד אזרחיו או כמי שנשאב מחדש לסכסוכים פנימיים. ככל שהצבא יהפוך מגוון, מייצג וממלכתי יותר, כך יגבר הסיכוי שתהליך האינטגרציה יהיה מקיף, איכותי ושלם יותר. במסגרת כזו שיתוף כוח, ביזור מבוקר והכלה פוליטית לא מיועדים ליצור הרמוניה מלאה אלא לעגן בהדרגה כללים משותפים, מנגנוני בלימה וסטנדרטים מחייבים של הכללה, שיצמצמו את התמריץ להישען על פטרונים חיצוניים ויקשו על

היציבות היחסית המתגבשת באזור, בהיעדר כתובת ברורה שניתן יהיה להתנהל מולה (ולנסי, 2025).

הדינמיקה בשטח ותפקידן של מדינות האזור, ובפרט של ארצות הברית, בניסיון לשכך את המתרחשות וליישב את המשבר בין הצדדים המעורבים, הם שיכתיבו את ההתפתחויות בהמשך, אך גם למהלכיה של ישראל תהיה השפעה רבה מאוד עליהן ועל דרכם של מוסדות הביטחון הסוריים המתגבשים. מדיניותה של ישראל בדרום סוריה אינה רק משתנה חיצוני אלא גם גורם המגדיר בפועל את תנאי המסגרת של האינטגרציה. דרישות לפירוז עמוק והגבלות פריסה על כוחות דמשק, בצירוף מעורבות ישראלית ישירה או עקיפה בזירה הדרוזית הפנימית, מחזקות תמריצים להשרשת אוטונומיה מקומית באזור הדרום הסורי ומחלישות את יכולתה של המדינה להחיל מונופול אפקטיבי על השימוש בנשק ובאלימות. ככל שפגלים מקומיים תופסים את ישראל כערבות ביטחונית חלופית (ולו חלקית), כך פוחתת נכונותם להתפרק ולהיטמע בשרשרת פיקוד ממלכתית, ומתחזק דפוס של "ביטחון היברידי" – מרחב שבו נוכחות המדינה מוגבלת, הכוח מפוצל בין שחקנים מקומיים (בדואים ודרוזים) והיציבות נשענת על ערבויות חיצוניות ולא על ריבונות אפקטיבית.

סיכום ומסקנות

המאמר בחן אם בניין הצבא הסורי החדש יוצר אינטגרציה מוסדית המסוגלת לייצב את המדינה, או שמא מדובר בעיקר במעטפת פורמלית המאגדת זמנית פלגים חמושים במסגרת מדינתית לכאורה. המסקנה המרכזית העולה מן המחקר היא כי בשלב זה האינטגרציה נותרה מוגבלת וחלקית. המדינה אומנם שבה ומופיעה כשחקנית מרכזית אך נוכחותה אינה אחידה בכל המחוזות, והמונופול על הפעלת הכוח עודנו מתחלק בפועל עם מוקדי כוח פלגניים, כלכלת צללים ופטרונים חיצוניים. במצב זה הפער בין מיתוג מחדש של הכוחות לבין שינוי עמוק בשרשרת הפיקוד, במבנה המשכורות, במשמעת ובמנגנוני האחריות נותר גדול.

ההשוואה בין רכיבי הכוח השונים מבהירה כי בעיית האינטגרציה אינה אחידה. חזית השחרור הלאומית (NLF) מתנהגת באופן יחסי כשחקנית שהתמסדה והסתגלה למסגרת החדשה. לעומתה, חלקים מן הצבא הלאומי הסורי (SNA) מגלמים שילוב סמלי בלבד: אותם מפקדים, אותם מוקדי הכנסה, תלות ישירה בטורקיה ומידה רבה של אוטונומיה בשטח.

סוגיית הלוחמים הזרים מחדדת פרדוקס נוסף. מבחינת השלטון מדובר בכוח נאמן המסייע לביסוס שליטה בטווח הקצר; אולם בה בעת נוכחותם מאתגרת

- Al-Jazeera, R. (2025, January 30). *Statement by Military Operations Command announcing Syrian Revolution Victory*. Syrian Arab News Agency (SANA). <https://tinyurl.com/566mec27>
- Al-Khalidi, S. (2025, September 16). *Under US pressure, Syria and Israel inch toward security deal*. Reuters. <https://tinyurl.com/3xk5b93d>
- Al-Tamimi, A.J. (2025, December 6). What's left of the SNA? Aymenn's Monstrous Publications.
- Baker, B. (2010). The future is non-state. In M. Sedra (Ed.), *The future of security sector reform* (pp. 208–228). The Centre for International Governance Innovation. <https://tinyurl.com/5n7esyhw>
- Basedau, M., Fox, J., & Zellman, A. (2023). *Religious minorities at risk*. Oxford University Press.
- Bifulchi, G. (2025, December 12). *Islamic State's editorial against the Syrian government and al-Sharaa: Analysis of al-Naba, Issue 525*. SpecialEurasia. <https://tinyurl.com/4f6uak58>
- Campa, K., & Carter, B. (2025, November 14). *The new Syrian army: Order of battle*. Institute for the Study of War. <https://tinyurl.com/yc63n6pu>
- Drevon, J., & Haenni, P. (2020). The consolidation of a (post-jihadi) technocratic state-let in Idlib. In *POMEPS Studies 42: MENA's frozen conflicts* (pp. 42–47). Project on Middle East Political Science. <https://tinyurl.com/4svknwxn>
- Drevon, J., & Haenni, P. (2025). The end of Jihadi Salafism? The religious governance of HTS, the post-jihadi rebel ruler in northern Syria. *Mediterranean Politics*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/13629395.2024.2410119>
- Hartzell, C.A., & Hoddie, M. (2020). *Power sharing and democracy in post-civil war states: The art of the possible*. Cambridge University Press.
- Hamidi, I. (2025, November 18). *Asaad Shaibani on how Syria untangled its Russian knot*. Al Majalla. <https://tinyurl.com/m6msebjd>
- Huquq, A. (2025, December 18). *Why the Syrian Interior Ministry, not the Defense Ministry, accompanies coalition troops in Syria*. Enab Baladi. <https://tinyurl.com/69ks97yu>
- Jackson, P. (2018). Introduction: Second-generation security sector reform. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 12(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/17502977.2018.1426384>
- Khaizaran, Y. (2022, November 22). *The Syrian popular uprising and the decline of the Druze political role*. Al-Durziyya: Druze and Other Minorities in the Middle East. <https://tinyurl.com/55mhpee5>
- Nathan, L. (2007). *No ownership, no commitment: A guide to local ownership of security sector reform*. University of Birmingham. <https://tinyurl.com/3xnr2hbm>
- OECD (2007). *OECD DAC handbook on security system reform: Supporting security and justice*. <https://tinyurl.com/2xk9z3np>
- Paes, W.C., Ellmanns, L., Beales, E., Alajlouni, L., & Waters, G. (2025, October). *From fragmentation to integration: Prospects for security sector reform in post-Assad*

חזרה להסדר כוחני, פלגני וחד-צדדי, ויגבירו את הסיכון להידרדרות מחודשת למלחמת אזרחים.

אמל חאיכ הוא עוזר מחקר ואנליסט בתוכנית סוריה במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). הוא בעל תואר שני ביחסים בינלאומיים ואסטרטגיה, ומחקרו הנוכחי מתמקד בתהליכי העיצוב והבנייה של "סוריה החדשה". חאיכ עובד גם במט"ח (המרכז לטכנולוגיה חינוכית) בנושא קידום השפה העברית בחברה הערבית. amalh@inss.org.il

מקורות

- אל-אח'באריה אל-סוריה (2025א). سليمان عبد الباقي: بيانات الهجري عَقَّت الشرخ وأحدثت عداء بينه وبين السوريين [סלימאן עבד אל-באקי: הצהרתו של אל-הג'רי העמיקו את הקרע ויצרו עוינות בינו לבין הסורים].
- אל-אח'באריה אל-סוריה (2025ב). اللقاء الكامل للسيد الرئيس أحمد الشرع مع الإخبارية السورية (הריאיון המלא עם כבוד הנשיא אחמד א-שרע בערוץ אל-אח'באריה אל-סוריה).
- ולנסקי, כ' (2025, 20 ביולי). **העימות המדמם בסווידא: דילמות אסטרטגיות לישראל**. מבט על, גיליון 2016, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/3jvdpd3t>
- לינדנשטראוס, ג' (2024, 26 בדצמבר). **הדילמות הכורדיות של ישראל**. מבט על, גיליון 1929, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/yvjdzc2p>
- צימט, ר' (2025). **"המלחמה הכפויה השנייה": מלחמת 'עם כלביא' והשלכותיה על הביטחון הלאומי באיראן**. מזכר 249, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5d3stxhd>
- פורוסקון, ג' (2025, 30 בדצמבר). האם רוסיה חוזרת כשחקן ביטחוני בסוריה? מבט על, גיליון 2077, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5emv6v4p>
- תלוויזין סוריה (2025). مشاغلة إقليمية عبر سوريا.. إيران تحشد فلول الفرقة الرابعة لإرباك المشهد الأمني [התשה אזרחית דרך סוריה: איראן מגייסת את שרידי הדיוויזיה הרביעית כדי לערער את המרחב הביטחוני].
- Syria. The International Institute for Strategic Studies. <https://tinyurl.com/5n85aufm>
- Schroeder, U. C., & Chappuis, F. (2014). New perspectives on security sector reform: The role of local agency and domestic politics. *International Peacekeeping*, 21(2), 133–148. <https://doi.org/10.1080/13533312.2014.910401>
- Sedra, M. (2010). *The future of security sector reform*. Routledge.
- Shih, G., Flanzraich, A., Chamseddine, A., & Ben Zion, I. (2025, December 23). How Israeli covert activities in Syria seek to thwart its new government. *The Washington Post*. <https://tinyurl.com/uu2xvhfs>
- Stein, A. (2025, December 25). Turkey attempting to deploy radars within Syria, western intel. sources tell 'Post' – exclusive. *The Jerusalem Post*. <https://tinyurl.com/3vn8ez3r>
- The Carter Center (2020, May 15). *The armed opposition in northwest Syria*. <https://tinyurl.com/yc5uuxh4>
- van Wilgenburg, W., & Fumerton, M. (2024). From the PYD-YPG to the SDF: The consolidation of power in Kurdish-controlled northeast Syria.

- Studies in Conflict & Terrorism*, 47(9), 1090–1109.
<https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.2013758>
- Waters, G. (2025, Mars 28). *The new Syrian army: Structure and commanders*. Syria Revisited.
<https://tinyurl.com/3jxxu783>
- Zelin, A.Y. (2022, May 9). *The age of political jihadism: A study of Hayat Tahrir al-Sham* (Policy Focus 175). The Washington Institute for Near East Policy.
<https://tinyurl.com/4njt2ku7>
- Zisser, E. (2002). The Syrian army on the domestic and external fronts. In B. Rubin & T.A. Kearney (Eds.), *Armed forces in the Middle East: Politics and strategy* (pp. 113–129). Frank Cass.

קריסת משטר אסד ופניה העתידיים של סוריה בראי ספרי הלימוד הסוריים

כרמית ולנסי

המכון למחקרי ביטחון לאומי,
אוניברסיטת תל אביב

אלדד פרדו

המכון לחקר השלום והסובלנות בחינוך בבתי הספר
(IMPACT-se)

מאמר זה עוסק במאפייניה של המדינה הסורית ובאירועים שהובילו לקריסת משטרו של בשאר אל-אסד ולעלייתו של המשטר החדש, כפי שהם משתקפים בתוכנית הלימודים הממלכתית בשנים 2017-2026¹, מתוך הנחה שתוכניות לימוד הן כלי עזר בהערכה האסטרטגית (Curriculum Informed Strategic Assessment, CISA). הניסיון מלמד כי ניתן להתבונן בתוכניות הלימוד במבט צופה פני עתיד, בהיותן משקפות את החזון הלאומי, ואפשר שיהיה זה מבט לאחור, שיבחן לאחר מעשה היכן בישרו הספרים על מהלך העניינים והיכן פחות. במאמר זה אחנו בוחנים במבט לאחור את הקשר בין ספרי הלימוד לבין מדיניות משטר אסד במהלך מלחמת חרבות ברזל, ואת האירועים שהובילו לקריסת המשטר. במבט קדימה ננסה ללמוד לאן מועדות פניה של סוריה, בהנחה שהתגבשות תוכנית הלימודים החדשה היא ציר חשוב במערך ההתפתחויות הכולל. במבט רחב אנחנו מזהים במשטר החדש שאיפה לבנות את סוריה כמדינה ערבית סמכותנית, לאומית, חזקה ואמביציוזית המחויבת לאסלאם שמרני, בשלב זה לא בכפייה, ותוך שמירה על חופש פעולה במרחב. סוריה מצויה בתקופת עיצוב ובנייה, ולכן התמונה הנוכחית מורכבת. קיימים רכיבים ג'אדוויסטיים, אך אלה אינם חלק מתוכנית הלימודים הרשמית. זו משתלבת במגמת המשטר, המבקש לא לערער באופן קיצוני את הסטטוס קוו המתעצב בסוריה.

מילות מפתח: סוריה, בשאר אל-אסד, ספרי לימוד, תוכנית לימודים לאומית, CISA, רוסיה, תודעה לאומית, חינוך, איראן, חזבאללה, מלחמת חרבות ברזל, היאת תחריר א-שאם, אחמד א-שרע.

מבוא

מחקר זה בוחן את תוכנית הלימודים הסורית הרשמית², ולצידה את התהליכים ההיסטוריים המתחוללים בשנים 2017-2026. בחלקו הראשון נתמקד במדיניותו הזהירה של בשאר אל-אסד מאז פרוץ מלחמת חרבות ברזל, ובתהליך קריסת משטרו. בהמשך מנותחים רכיבים רלוונטיים בתוכניות הלימוד של המשטר הקודם ומוצג מתאם, לצד מורכבות, בין התמונה המצטיירת מספרי הלימוד למהלכי המשטר במלחמה ולקריסתו. בחלק השני נתמקד בעליית המשטר החדש של אחמד א-שרע ובניסיונו הראשוני לעצב תוכנית לימודים חדשה, שמתמרנת בין תפיסות ונרטיבים שונים בסוריה.

כיצד הגענו עד הלום? התנהלות משטר אסד מ-7 באוקטובר 2023 עד התמוטטותו הסופית בדצמבר 2024

בשנת 2020 החלה להתגבש ההערכה כי שלטונו של בשאר אל-אסד בדמשק הפך לעובדה מוגמרת. בשאר חתר להעמיק את אחיזתו בשטח שתחת מרותו, להשתלט על שטחים שמוחזקים בידי גורמים אחרים ולנרמל את מעמדה הדיפלומטי והבינלאומי של סוריה. לאחר שהביס את מתנגדיו העיקריים ניצב המשטר בפני שורת אתגרים, ובהם הצורך להתמודד עם שאיפותיהן של רוסיה ואיראן להעמיק את אחיזתן בסוריה, עם שרידי דאע"ש, עם כיבושי הטורקים לאורך הגבול הצפוני ועם

מיליציות שיעיות עצמאיות שלא תמיד סרו למרותו של המשטר בדמשק.

בניגוד לחזון המשותף של איראן וחזבאללה – להפוך את סוריה לחוליה מרכזית ב"ציר ההתנגדות" – ולמרות שחב להן את משטרו ואת חייו, נמנע נשיא סוריה מלהתערב ישירות בעימות הרב־זירתי עם ישראל, והשיקול המרכזי שהניע אותו היה החשש לפגיעה בשרידותו ובמעמדו. מגמה זו השתלבה עם תהליך הנורמליזציה בין סוריה למדינות הערביות באזור. אומנם נרשמו מספר מקרים של ירי מתוך סוריה לעבר ישראל מצד גורמים פלסטיניים ושיעיים, אך ככלל דמשק פעלה באופן החלטי ולא אפשרה פעילות של חזבאללה ומיליציות אחרות שהפעילה איראן משטח סוריה.

עם זאת סוריה נמנעה מחסימת נתיבי המעבר של הציר האיראני, והמשטר לא בלם את המשך התבססותה של איראן בשטחו. המדיניות הסורית יוחסה בין השאר גם ללחץ רוסי להגביל את חופש הפעולה האיראני בסוריה. הרוסים תגברו את כוחותיהם בדרום סוריה כדי למנוע התלקחות באזור רמת הגולן. מאהר אל־אסד, אחיו של הנשיא ומפקד דיוויזיה 4, הגביל נוכחות של גורמים פרו־איראנים במחנות הדיוויזיה, על מנת שלא יותקפו על ידי חיל האוויר הישראלי. באוקטובר 2024 דווח על פעילות סורית למניעת שיגור כטב"מים אל הגולן הישראלי. מוקדם יותר, בראשית השנה, דווח על חששות איראניים כי גורמים בצבא סוריה מסרו מידע מודיעיני קריטי לישראל, שאפשר חיסולים ממוקדים. מספר קצינים בכירים בצבא סוריה הידועים בנטייתם לאיראן הוחלפו באחרים, בעלי אוריינטציה רוסית (ולנסי ונפתלי, 2024; ראו גם Cafiero, 2024).

הפעילות הצבאית התקיפה של צה"ל בסוריה ובלבנון נשענה על ההנחה שהאינטרס המרכזי של המשטר הסורי הוא שרידותו בסביבה המסוכנת שבה פעל. זוהו מאמץ סורי לשינוי אסטרטגי שכלל הידוק היחסים עם המדינות הערביות, אשר התבטא בין היתר בשיבה לליגה הערבית בשנת 2023 ובפתיחת שגרירויות ערביות בדמשק. איחוד האמירויות, שחידשה יחסים עם אסד כבר ב־2018, הגבירה את פעילותה האזרחית והכלכלית בסוריה. דינמיקה זו העידה בזהירות כי אסד מנסה לצמצם באופן הדרגתי את תלותו באיראן ובציר ההתנגדות, להתקרב לציר המדינות הסוניות ואולי אף לאותת לישראל ולגורמים נוספים כי סוריה במגמת שינוי. ואולם הניתוח הביא בחשבון כי מדובר במהלך זמני ואולי אופורטוניסטי, והצביע על אפשרות שמשטר אסד מעוניין לקנות שקט זמני מול ישראל, ומייד אחרי המלחמה יאפשר לאיראן חופש פעולה בסוריה. הידוק האחיזה האיראנית בחברה האזרחית הסורית ובחיי

התרבות, דרך ארגוני רווחה, תשתית, חינוך ומרכזי דת שיעיים, רמז על קושי ממשי להיחלץ מציפורני הציר האיראני. לצד אלה נרשם מאמץ דיפלומטי איראני נמרץ לבלום את המהלך האמירויותי (ולנסי ונפתלי, 2024, עמ' 5; ראו גם דיון בהמשך). נציין כי הערכות שונות הצביעו על סכומים איראניים הנעים בין 30–50 מיליארד דולר שהושקעו בסוריה במהלך השנים, כך שהתלות של אסד באיראנים הייתה רבה (נציב.נט, 2024; Grajewski, 2024; The New Arab, 2025).

התמוטטות משטר אסד הפתיעה גורמים רבים באזור ובהם המשטר עצמו, ואפשר שהפתיעה גם את המורדים שהובילו את ההתקפה המהירה מאידליב שבצפון־מערב דרך חלב, חמאה וחומס עד דמשק. במקביל נרשמו גם התקפות מאזור הדרום, שהקדימו והגיעו לבירה הסורית. חלב הותקפה ב־27 בנובמבר 2023 ודמשק נפלה ב־8 בדצמבר – בסך הכול 11 ימים שחתמו 13 שנות מחאה, התקוממות ומלחמת אזרחים שהתנהלה במדינה מאז פרוץ האביב הערבי ב־2011.

השתלטות היא תחריר א־שאם (HTS) על דמשק הייתה תוצאה של שילוב נסיבות שהובילו לסערה המושלמת. ניהול כושל של המדינה והצבא הוא כנראה ההסבר העיקרי לקריסה המהירה. שחיתות המשטר ומדיניות הדיכוי כללו יחס משפיל ומבזה לחיילים, הזנחה ומחסור אקוטי בצויד תקין ואף במזון, שהובילו לחוסר לכידות ולפגיעה במורל בצבא. לא פחות חשובות היו תמיכתם של טורקיה ואחרים במורדים ומשיכת התמיכה במשטר הסורי מצד איראן, חזבאללה ורוסיה. המלחמה הממושכת עם ישראל הותירה את איראן, ובעיקר את שלוחיה חזבאללה וחמאס, בעמדת חולשה חסרת תקדים, ואילו רוסיה, ששקעה במלחמה באוקראינה, החליטה שאין בכוחה לפתוח חזית חדשה.

מתודולוגיה – בחינת התפיסות הלאומיות דרך חקר ספרי הלימוד

הנחת הבסיס של חוקרי תוכניות לימוד היא כי ספרי הלימוד משקפים את הסנטימנט הרווח בציבור במדינה, ובוודאי את ציפיותיהם וחזונם של גורמים בהנהגה הפוליטית (פרדו ווינטר, 2024, עמ' 3–6; Podeh & Alayan, 2018, pp. 1–4). דווקא בעידן של הצפת מידע, דיסאינפורמציה ומידע כוזב, רב כוחו של המסר האחיד, הבהיר ונטול הספקות שמציע הלימוד השיטתי, החוזר ומוטמע לאורך שנים ארוכות. תוכנית הלימודים, טוען בן ויליאמסון, פועלת כ"מיקרוקוסמוס של החברה", והיא משקפת את שאיפותיה ואת חזונה לעתיד (Williamson, 2013, p. 115). פיראס שאהין, מורה להיסטוריה וגיאוגרפיה בסוריה, קובע ש"תוכנית

בארץ הארזים וסייעה "להתנגדות הלאומית בלבנון" (היסטוריה, כיתה ט, 2017–2018, עמ' 42; היסטוריה כיתה יב, 2017–2018, עמ' 66). בתוכנית הלימודים ניכרה עוינות מסוימת לטורקיה, שניתקה יחסיה עם סוריה בתחילת מלחמת האזרחים ואף השתלטה על רצועה ארוכה בצפון המדינה. כמובן נמצאה התנגדות חריפה למדינת ישראל, המכונה לרוב "הישות הציונית הטורקסטית". ישראל תוארה בתוכנית הלימודים כחלק ממחוז סוריה הגדולה (אקלים א־שם), שהוא עצמו חלק מן המדינה הפן־הערבית המדומינת ששמה "המולדת הערבית" (אל־וטן אל־ערבי), המתוארת כמדינה השנייה בגודלה בעולם לאחר רוסיה. בתוכנית הלימודים אין התייחסות של ממש לשאלת המיעוטים בתוך סוריה.

לאור העובדה שמוסקבה נרתמה להצלתו של אסד במלחמת האזרחים ולנוכח היחסים ההדוקים ששררו בין רוסיה לסוריה מאז, ספרי הלימוד מציגים את הפדרציה הרוסית ואת ברית המועצות שקדמה לה בדרך חיובית במיוחד, תוך דברי שבח למודרניות (החילונית) ולטכנולוגיה.

באופן לא מפתיע, לאור העובדה שמוסקבה נרתמה להצלתו של אסד במלחמת האזרחים ולנוכח היחסים ההדוקים ששררו בין רוסיה לסוריה מאז, ספרי הלימוד מציגים את הפדרציה הרוסית ואת ברית המועצות שקדמה לה בדרך חיובית במיוחד, תוך דברי שבח למודרניות (החילונית) ולטכנולוגיה. למעשה, הזיקה האידיאולוגית החיובית לרוסיה אפיינה את התפיסה הסורית עוד לפני שקיבלה ממוסקבה סיוע צבאי. מאז 2014 כוללים לימודי שפה זרה את השפה הרוסית. ספרי לימוד רוסית מעבירים שפע של תכנים תרבותיים רוסיים (יש לציין כי לימודי שפה זרה במדינה מסוימת אינם כוללים בהכרח העברת תכנים תרבותיים זרים). הפדרציה הרוסית וברית המועצות מופיעות בתוכנית הלימודים כמודרניות, חזקות, מדעיות, חילוניות וידידותיות. לרוסיה אין מחלוקות טריטוריאליזם או מדיניות עם סוריה. ספרי הלימוד מקדמים תרבות פוליטית סורית של לאומיות אתנו־לשונית סמכותנית מודרנית, התואמת את זו של הפדרציה הרוסית. השאיפות של סוריה – ליצור "מולדת ערבית" המשתרעת מהאוקיינוס האטלנטי עד המפרץ ולכסות חלקים גדולים של אסיה ואפריקה – אינן סותרות מבחינה תרבותית את רוסיה, הממלאת תפקיד של מעצמה עולמית. בניגוד לאסלאמיות, לפן־ערביות אין שאיפות גלובליות. בין השורות מתקבל הרושם כי סוריה היא אחת קטנה של מצרים, והמולדת הערבית היא אחת קטנה של רוסיה, המעצמה הגדולה.

הלימודים היא תוכנית אב להבנת האומה את עצמה. היא אינה רק רשימת שיעורים – היא מגדירה מהו 'סיפורה של סוריה' (Soguel, 2025).

ספרי הלימוד לצד החוקה, החגים הלאומיים, הזהות הפרימורדיאלית והאזרחית, הממסד הדתי, התרבות והתרבות הפוליטית, ההמנון והדגל – כל אלה משקפים את האתוס הלאומי ומנחים את התנהגות האומה. הניסיון מלמד כי תוכניות הלימוד אומנם מייצגות את התכתיבים האידיאולוגיים של משטרים, אך משקפות בהכרח גם הלכי רוח רחבים יותר בשל הקשת הרחבה של בעלי העניין והשותפים, החל מגורמים באקדמיה, מחברים ומורים, המשפחות והתלמידים עצמם, ומעבר לכך, בעשורים האחרונים גם הקהילה הבינלאומית, שעוקבת אחרי התחום. שינויים בתוכניות הלימוד יקדימו שינויי מדיניות או יתחוללו בעקבותיהם, לעיתים באופן ברור ומובהק ולעיתים בצעדים קטנים.

המתודולוגיה שאנחנו מציעים היא לקיים הערכה משותפת של מומחים אזוריים ומנתחי תוכניות לימוד, כך שתתאפשר קריאה במקביל של טקסטים חינוכיים ובחינת האירועים שמהם נרקמת התמונה הרחבה. הבנת המשמעות של תוכניות הלימוד כחלק מן המציאות היא תהליך מורכב, ועל כן יש לראות בהן כלי עזר תרבותי התורם להבנת האסטרטגיה (Curriculum Informed Strategic Assessment, CISA). אנחנו מאמינים כי קריאה נכונה יכולה לאתר מגמות מדיניות, להעיד על כוונות ואף לתת מבט אל מעבר לאופק.

תוכנית הלימודים הסורית בתקופת בשאר אל־אסד

בחלק זה נציג ממצאים ומסקנות מתוך חקר ספרי הלימוד הסוריים בשנים שקדמו לקריסת משטרו של בשאר אל־אסד (שנות הלימודים האקדמיות 2017–2018 ו־2024–2025)³, תוך התייחסות למציאות הגיאופוליטית בתקופת שלטונו. קיימים הבדלים מסוימים בין שתי המהדורות שבדקנו, אך עיקרי הדברים לא השתנו. ספרי הלימוד הצביעו על מרכזיותם של הלאומיות הערבית־הסורית ושל 'הצבא הערבי הסורי' בזהות הלאומית של 'הרפובליקה הערבית הסורית', לצד זהות הפן־ערבית והקשר עם מדינות ערב, ובייחוד עם מצרים. אף שמדינות ערב ניתקו את יחסיהן עם סוריה במהלך מלחמת האזרחים, הנשיא אסד שאף לחדש את הקשרים עימן ולא ויתר על הזהות הפן־ערבית שאימצה סוריה בעת החדשה.

מעניין לציין שעל אף הברית האיראנית־סורית האיתנה, היחס כלפי איראן בספרי הלימוד כלל יסודות שליליים. ארגון חזבאללה אינו מצוין כלל. סוריה, כך נלמד, סייעה מטעם הליגה הערבית להשכין שלום

וחתירה למתינות, לשיקום ולבנייה. תיאור ההשפעה הפרסית והטורקית במאה ה-11 (השעובייה) כ"פלישה תרבותית" בלב "החליפות הערבית-האסלאמית" אינו מופיע במהדורה השנייה (החינוך הלאומי, כיתה יא, 2017–2018, עמ' 75).⁵

מסקנה אחרת של המחקר משנת 2018 הייתה כי "פוטנציאל החינוך עם טורקיה גדול אפילו מזה הקיים מול איראן" (Pardo & Jacobi, 2018, p. 2). תוכנית הלימודים הסורית של תקופת אסד הציגה סכסוכים טריטוריאליים שבמרכזם הסכסוך על מחוז אלכסנדריה ומרחב קיליקיה.⁶ ברור כי הנאורעות 'מאניות' והדחף האימפריאלי הפן-טורקי של ממשל ארדואן, שאותו במחקרים על ספרי הלימוד הטורקיים (Pardo & Ekinici, 2021, pp. 24–28; Yanarocak, 2017), היו מנוגדים בתכלית הניגוד לאידיאולוגיה הפן-ערבית והלאומית הסורית שמצאנו בתוכנית הסורית. גישתה של טורקיה לאסלאם ולאורח החיים האסלאמי לא התיישבה עם תפיסת העולם הסורית שהשתקפה בתוכנית הלימודים של תקופת אסד. קורסים בטורקית לא הוצעו כלל, בניגוד לבתי הספר בצפון המדינה – אזור שחלקו היה נתון לשליטה טורקית. כל אלה העידו על היחסים המעורערים בין המדינות, על כך שאסד לא השלים עם הכיבוש בפועל של טריטוריות סוריות על ידי טורקיה ועל סירובו המתמשך להתפייס עם השלטון הטורקי.

ספרי הלימוד חילקו את מדינת "המולדת הערבית" למחוזות, ובהם מחוז סוריה הגדולה (בלאד א-שאם) הכולל את שטחי לבנון, ירדן, הרשות הפלסטינית וישראל. למצרים הוענק מעמד נבחר בין מדינות ערב. אימפריות עתיקות בתוך המולדת הערבית – בפרט מצרית-סורית וסורית-מצרית – הוצגו באור חיובי, והודגשה התרבות המצרית העתיקה (כמו גם מסופוטמיה). הספרים התעלמו מהתרבויות העתיקות של איראן, טורקיה וישראל. אחת ממסקנות המחקר הייתה כי מרכזיותה של המולדת הערבית בתוכנית הלימודים הסורית והתביעות הטריטוריאליים הסוריות מאיראן וטורקיה מרמזות על שינוי אפשרי במדיניותה, שעשוי "להוביל להופעתם של **צירים חדשים באזור, ממש מעבר לאופק**" (ההדגשה הוספה כאן. Pardo & Jacobi, 2018, p. 3).

ספרי הלימוד של תקופת אסד כללו תעמולה אנטי-ישראלית ויסודות אנטישמיים והצדיקו "התנגדות" נגד ישראל. עם זאת התוכנית התייחסה להסכמות עם מדינת ישראל ולסיכוי לשלום, על אף ההתעקשות על שימוש בכינוי 'הישות הציונית', ולעיתים 'הישות הציונית הטרוריסטית' (אל-כיאן אל-צהיוני אל-ארהאבי) (החינוך הלאומי, כיתה יב, 2017–2018, עמ' 48). באחד הספרים נלמד, באמצעות תצלום וכיתוב, על "כוחות

ההצגה ההיסטורית של איראן והאימפריה הפרסית העתיקה בתוכנית הלימודים בעיקרה שלילית. אף ש"המולדת הערבית" ואיראן חולקות היסטוריה ארוכה, היא לא תמיד הייתה חלקה. מחוז ח'וזסתאן (ערבסתאן) האיראני שייך לערבים על פי תוכנית הלימודים. עם זאת, מהפכת ח'ומייני עצמה נלמדת כחיובית בגלל אופייה המהפכני והלוחמני כלפי ישראל והמערב. איראן מוצגת כמדינה מתקדמת מבחינה טכנולוגית וכלכלית (מכוניות, ספינות, חימוש, חלל ותחום הגרעין). המכנה המשותף העיקרי הוא הממד המהפכני והמאבק נגד ישראל והמערב. האימפריה הפרסית, כמו היוונית והרומית, לעומת זאת, מתוארת כ"כובשת", זרה ותאבֶּת בצע. הספרים הסוריים של תקופת אסד אינם מתעניינים במורשת התרבות האיראנית ובתרומתה העצומה לאורך אלפי שנים. יותר מכול, הספרים אינם מציעים קורסים בשפה הפרסית, שעה שתוכנית הלימודים האיראנית החלה להציע שורה ספרי לימוד בערבית שימושית, שנועדה כנראה לאפשר חדירה צבאית, דתית וכלכלית נרחבת לעולם הערבי (Pardo, 2022, pp. 77–88).

במילים אחרות, רוסיה נתפסה בתקופת אסד כידידת אמת, ידידה של קבע, בעוד האיראנים נתפסו כשותפים לציר ההתנגדות, אך בעלי פוטנציאל להשתלטות על המולדת.

מחקר ספרי הלימוד הסוריים משנת 2018 סיכם את ההבדלים בתפיסת העולם הסורית והאיראנית, כפי שהן מוצגות בבתי הספר של שתי המדינות (Pardo & Jacobi, 2018):

- הלאומיות הפן-ערבית והסורית דוחה את ההגמוניה הפרסית-איראנית וכל תפקיד מנהיגותי בסוריה הגדולה וב"מולדת הערבית".
  - השקפת העולם הנלמדת בספרי הלימוד הסוריים דוגלת בערביות ובחילוניות ממוקדת אתנית, ואינה מתיישבת עם השאיפות האזוריות של המנהיג העליון של איראן. התרבות הפוליטית האסלאמית-ח'ומייניסטית של איראן, כפי שהוצגה בתוכנית הלימודים האיראנית, נדחתה על הסף על ידי תוכנית הלימודים הסורית (פרט לעיונות המשותפת כלפי ישראל והמערב).
  - אינטרסים אסטרטגיים ושיקולים פרגמטיים עשויים להוביל להמשך הברית האיראנית-סורית בת עשרות השנים. ואולם במישור הלאומי והתרבותי (חילוניות בעת'יסטית מול אסלאמיזם ח'ומייניסטי) אין סינרגיה אמיתית בין שתי המדינות (עמ' 1–2).⁴
- עם זאת, במהדורה של שנת הלימודים האחרונה (2024–2025) הוסרו רכיבים של התנגדות לתרבות האיראנית והטורקית, ייתכן בשל רצון לפתיחות תרבותית

בינלאומיים", אך למעשה נמחה כל אזכור של הגולן והקשר לישראל (החינוך הלאומי, כיתה יב, 2023–2024, עמ' 74). גם הפסקה בספר ההיסטוריה, שקבעה בהדגשה כי "השלום עבור סוריה הוא בחירה אסטרטגית", לא הופיעה עוד.

עם זאת, ספר ההיסטוריה במהדורות החדשה הקדיש מקום לנושא 'סוריה והשלום'. בתוך הטקסט, מבלי להזכיר את ועידת מדריד, צוטטה עמדתו של חאפז אל-אסד משנת 1990, שהתנגד לשיחות נפרדות עם ישראל והתעקש על ועידת שלום בינלאומית. נימוקיו הובאו ובסימם הוא קבע: "הערבים רוצים שלום, הבה נעמיד תוכנית שלום משותפת, שתגשים את השלום" (תולדות המולדת הערבית בעת החדשה ובימינו, כיתה יב, 2023–2024, עמ' 145). עדיין מדובר על שלום עם ישראל, אך ללא הדגשה ומבלי להזכיר את שמה. התמונה במהדורה החדשה היא זו של אסד האב – עיצוב המסיר מעט מן האחריות מעל הנשיא בשאר אל-אסד, שתמונתו אינה מופיעה בדף זה. הרוצים בשלום עם ישראל הם הערבים כולם, לרבות ערביי סוריה. לא מוזכרת בהדגשה מחויבות סורית לאסטרטגיית השלום. אלא שהטקסט החדש גם מוותר על העיקרון הנוסף, והוא "האדמה תמורת השלום". האם זוהי השמטה מכוונת? אולי אי-הזכרת הגולן היא דווקא התפתחות חיובית, ערפול הנושא שבמחלוקת? בדיון על 'סוריה והשלום' [עם ישראל] במהדורה החדשה, הפסקה הפותחת מציגת שסוריה סייעה בשורה של עניינים ערביים, וגם "הידקה את יחסיה עם המחנה הסוציאליסטי והרפובליקה האסלאמית האיראנית" (עמ' 145). כך נרמז כי סוריה שילמה את חובה לציר ההתנגדות. לסיכום, בשתי המהדורות שקדמו לנפילת המשטר תוכנית הלימודים מחויבת הן להמשך המאבק והן לשלום עם ישראל במסגרת ערבית רחבה.

ניתן לסכם כי בעניין הסיכוי להתקרבות לישראל, מהדורת ספרי הלימוד האחרונה של תקופת אסד מעט זהירה יותר וגלויה פחות בהשוואה למהדורת 2017–2018. הוסרה הקביעה שהשלום עבור סוריה הוא בחירה אסטרטגית, אך מחויבותה של סוריה לשלום נותרה על כנה, ויש רמזים לנכונות לוותר על שטחים, נקמה וכבוד, ולהתרכז בשיקום ובהתאוששות. ברור לחלוטין כי למשטר הסורי הקודם לא היה כל עניין להכין את הדור הצעיר להרפתקאות צבאיות ולמהלכי "התנגדות" ברוח חזבאללה. כאמור, הארגון אינו מוזכר כלל וממילא אינו מודל לחיקוי.

מעבר לדברי שבח על יחס חיובי לנשים ולעדה הנוצרית והימנעות מאסלאמיות, ספרי הלימוד מתקופת אסד התעלמו מדיון אמיתי בשאלת המיעוטים בתוך

שמירת השלום בגולן, לפי החלטת הפרדת הכוחות ב־1974, בעקבות מלחמת השחרור באוקטובר [1973] (חרב תשרין אל-תחיריה). הכיתוב לא ציין במפורש את ישראל (החינוך הלאומי, כיתה יב, 2017–2018, עמ' 54). גם ועידת מדריד תוארה באותה השנה וכך הקביעה, בהדגשה במקור, כי **השלום עבור סוריה הוא בחירה אסטרטגית**, ובלבד שיהיה זה שלום כולל וצודק, כלומר יכלול גם את ירדן, פלסטין ולבנון. ההכרזות המצוינות בספר הן של חאפז אל-אסד בהקשר של ועידת מדריד, אך תמונתו של בשאר אל-אסד שובצה באותו עמוד מייד לאחר הקטע הבא (כל ההדגשות במקור. תולדות המולדת הערבית בעת החדשה ובימינו, כיתה יב, 2017–2018):

עמדת סוריה בעניין פתרון הסכסוך עם

הישות הציונית: סוריה הסכימה לפתור את הסכסוך הערבי-ציוני בהסתמך על החלטות מועצת הביטחון של האו"ם על בסיס **האדמה תמורת השלום** [שטחים תמורת שלום], בתנאי שההסדר יהיה צודק, על פי החלטות הלגיטימציה הבינלאומית, ושיכלול את כל הצדדים (הסורי, הפלסטיני, הלבנוני והירדני). בוועידת מדריד של 1991 הכריז הנשיא המנוח חאפז אל-אסד: **"השלום עבור סוריה, הוא בחירה אסטרטגית, אלא שזהו השלום אשר ישיב את הזכויות והכבוד"**. ואולם הישות הציונית התנערה מדרישות השלום הצודק והכולל ופנתה לחתימה על הסכמים נפרדים עם צדדים ערביים כדי להחליש את אחדות השורה הערבית, בעיקר את סוריה, ולחסל את השאלה הפלסטינית (עמ' 58).

המחויבות הסורית לשלום כבחירה אסטרטגית מודגשת פחות במהדורה של 2024–2025, אך היא לא נעקרה משורש. ניכר ערפול מסוים בשאלת השטחים והגולן, ולפחות מקרה אחד של מסר אנטישמי הוסר. במקביל, חומרים אנטי-ישראליים חריפים נותרו על כנם ואף הועצמו, ובכללם התייחסות לישראל בכינוי "הישות הציונית הטרוריסטית".

האזכור שצוין לעיל, שבו נלמד תפקידם של כוחות האו"ם בגולן, אינו מופיע עוד בתוכנית הלימודים הסורית. הוצאת אזכור ההסכמיות עם ישראל היא התפתחות שלילית שנרשמה בשלהי תקופת אסד. במהדורת 2024–2025 אומנם הופיעה רשימת הישגים של הארגונים הבינלאומיים, ובהם "פריסת כוחות בינלאומיים בגבולות בין מדינות מסוכסכות לשמירה על שלום וביטחון

סוריה, מן השאיפה לדמוקרטיה בעולם הערבי ובסוריה ומדין רציני בממדי הפגיעה הקשים בחברה האזרחית הסורית, ובעיקר התעלמו מתפקידם ההרסני של איראן, חזבאללה ורוסיה, וכנופיות המשטר עצמו. ספרי הלימוד עסקו אומנם בסיוע לנפגעי המלחמה וכללו תיאורים של ההרס, אך הנושא לא הגיע לכלל דיון מעמיק ולא הוצג חזון משכנע, למעט כאמור מרכזיותם של משפחת אסד ושל הצבא בזהות הלאומית. תוכנית הלימודים עודדה מידה של יצירתיות וחשיבה עצמית, אך בגבולות ברורים ומהודקים.

תוכנית הלימודים הסורית כרקע למהלכי משטר אסד עד לפילתו

התמוטטות המשטר חושפת ניגוד תהומי בין התמונה הלאומית האידילית שציירו ספרי הלימוד לבין מציאות של הזנחה, פשעי המלחמה שאסד ביצע באזרחים בזמן המלחמה, השחיתות, הדיכוי האלים והמשבר הכלכלי החריף. למרות השורשים הג'אדיסטיים של היאת תחריר א־שאם, ניכר כי חלקים נרחבים מהאוכלוסייה תמכו במהלך להפלת השלטון מתוך תסכול משלטון אסד ומתנאי החיים הקשים. ברקע, סדקים באמון בקרב האליטה הפוליטית והצבאית במשטר הכשירו את הקרקע לפילתו המהירה. נושא זה עולה בין השורות גם מתוך חקר ספרי הלימוד. תוכניות הלימוד לא עסקו בנושאי ליבה של החברה הסורית והצבא הסורי, וממילא עולה כי נושאים אלה הוזנחו.

תוכנית הלימודים חושפת עוד – בדומה לתוכנית הלימודים העיראקית (אפל, 1997, עמ' 56; Bengio, 2024, 2025)⁷ – כי הלאומיות הערבית נותרה חזקה מאוד בשתי המדינות. השוואה בין תוכנית הלימודים האיראנית, המתפייסת עם הסונה ותומכת בגלוי באחים המוסלמים (Pardo, 2022, pp. 54–88), לבין תוכניות הלימוד של עיראק וסוריה מגלה כי האיראנים לא העריכו די את הלאומיות הערבית, הן זו הפן־ערבית והן הלאומית, בשתי המדינות. ההיגיון של שתילת מיליציות והקמת חזיתות בתוך מדינות ערביות מעורערות אך גאות יכולה הייתה מן הסתם להצליח רק באופן מוגבל. כך אולי ניתן להבין את הנטייה שאפיינה את אסד בשלהי תקופתו כנשיא, ולאחר שחש בטוח במידה מספקת במעמדו – להימנע מתלות מוחלטת באיראן ומהטלת מגבלות על פעילותה בסוריה, תוך ניסיון להתקרב לעולם הערבי.

עיון חוזר בספרי הלימוד הסוריים מלמד אפוא כי המדיניות הזהירה של אסד במהלך מלחמת חרבות ברזל לא הייתה רק אופורטוניסטית (חשש מאיומיה של ישראל), אלא נשענה על יסודות אידיאולוגיים איתנים שירש מאביו (להיות חלק מן המולדת הערבית, להמשיך

להשתייך להתנגדות לצד מחויבות לתהליכי שלום כלל־ערביים, רמזים להיגיון שבוייתור על שטחים וכבוד לטובת שיקום ממלחמה טראומתית והעדפה מובהקת של רוסיה כמעצמה ידידה). בספרי הלימוד הסוריים אין זכר לנאמנות לאיראן או למהפכה האסלאמית המחייבת מאבק בלתי פוסק למען המוסלמים והמדוכאים עלי אדמות, ובכלל זה הכחדת מדינת הלאום הישראלית.⁸ תוכנית הלימודים הסורית נותרה חילונית ומודרנית עם הדגשה רבה על מעמד שווה לנשים, כראוי לחברה מודרנית. הספרים מעלים, בטקסט ובמפות, את הדרישות בדבר שטחים שסוריה והערבים אמורים לקבל מאיראן ומטורקיה, לצד המשך המאבק בישראל – סוגיה שהעסיקה פחות את המשטר הסורי. בשאר אסד נותר נאמן למורשת הפן־ערבית וניסה לממשה ככל יכולתו. בניגוד לעיראק ולטורקיה של שנות ה־90, סוריה לא עברה תהליך של אסלאמיזציה. כפי שמלמד החינוך, אסד גם לא צעד בדרך של פתיחת הכלכלה לתחרות חופשית – נושא שימתין למורדים הכובשים.⁹

עם זאת, מההשוואה בין מהדורת שנת הלימודים האקדמית 2017–2018 לזו של 2024–2025 עולה כי ההתייחסות לשלום אפשרי עם ישראל הפכה מעומעמת יותר, היחס השלילי כלפי איראן וטורקיה התמתן בשוליים, אך לצד אלה קיימים רמזים לצורך בווייתור על שטחים לטובת שיקום ובניית עתיד טוב יותר. במילים אחרות, הממצאים שהוצגו מלמדים כי תמונת העולם המשתקפת בספרי שנת הלימודים 2017–2018 תואמת באופן קרוב ומובהק יותר את המדיניות בפועל שבחר הנשיא אסד למן 7 באוקטובר ועד נפילת משטרו. ואולם כאמור, גם במהדורה האחרונה מופיעה הקביעה כי "הערבים רוצים שלום, הבה נעמיד תוכנית שלום משותפת שתגשים את השלום" (תולדות המולדת הערבית בעת החדשה ובימינו, כיתה יב, 2023–2024, עמ' 145). אם בכלל, אפשר שהצינה היחסית כלפי השלום משקפת את התגברות השפעתה של איראן בסוריה בשנים האחרונות, וכך גם את התחושה שהתקיימה בציר ההתנגדות, כי ישראל ניתנת להכרעה באבחה אחת (ציטלין, 2025).¹⁰ מהלך נוסף שהתפרש (אולי בטעות) כחיזוק כוחה של איראן היה הרפורמה במוסדות פסקי ההלכה (2018–2021), שבסופה הורחבה מועצת ההלכה המדעית 'אל־מג'לס אל־עלמי אל־פקהי' במשרד ההקדשים והחליפה את המופתי הכללי ואת בלעדיות הסונה לטובת מועצה הכוללת גם נשים מטיפות, שיעים, עלווים, דרוזים, נוצרים ואנשי אקדמיה (Jusoor, 2021). המהדורה האחרונה של ספרי הלימוד נערכה כנראה באביב 2024, כחצי שנה לאחר פרוץ מלחמת חרבות ברזל, כשנראה היה שהמלחמה תסתיים ללא הכרעה של ממש. נדמה עם

במדינה מצד קבוצות סוניות קיצוניות, המונעות מתחושת נקם ומפתחות תפיסה של "עליונות סונית" המעודדת אלימות והקצנה, בעיקר נגד מיעוטים.

הדואליות הזו משתקפת גם בוויכוח על אופיו של א־שרע, הכולל שתי תפיסות מתחרות: חוקרים ומומחים שעקבים אחר א־שרע לאורך השנים טוענים שמדובר במנהיג פרגמטיסט וריאליסט יותר מאשר אידיאולוג. לטענתם, בהשוואה לאסלאמיסטים ג'האדיסטים קלאסיים המשטר התנהל לאורך השנים, ובעיקר כעת, במתינות יחסית: הוא מוכן להתפשר, לשתף פעולה עם גורמים לא־אסלאמיים ולהציב את האינטרס הרחב יותר ואת היציבות מעל דוקטרינה דתית נוקשה. אחרים טוענים כי מדובר במצג שווא שנועד לבסס שליטה ועוצמה, וכי אין זו אלא שאלה של זמן עד שיחשף את "פניו הג'האדיסטיים".

בנסיבות אלה של אי־ודאות, סימני שאלה וסימני קריאה, מושכת תוכנית הלימודים עניין רב הן בקרב החוקרים והן בקרב גורמים בציבוריות הסורית. הדרך שבה בוחרת ההנהגה הסורית לעצב את תודעת הדור הצעיר והוויכוח הציבורי המלווה את השינויים הם סממנים חשובים אשר להבנה כיצד תופסים ההנהגה והציבור את עתידם ואת יעדיהם ארוכי הטווח.

בלון הניסוי של משרד החינוך הקודם בממשלת א־שרע

שלושה שבועות לאחר נפילת דמשק בידי המורדים פרסם משרד החינוך הסורי, בחתימת השר נד'יר מוחמד אל־קאדרי, חוזר שינויים ראשוני לתוכנית הלימודים. המסמך התפרסם בדף הפייסבוק של המשרד ב־1 בינואר 2025 (Syrian Ministry of Education, 2025).¹¹ הדף הראשון של המסמך ובו עקרונותיו וחתימת השר הוסר בהמשך מן הפרסום, כנראה בעקבות הסערה שחולל, אך השינויים עצמם בטבלאות על פי סדר הכיתות נותרו זמן מה לאחר מכן, אולם ללא אישור רשמי. תוכן החוזר, לרבות התאריך, חתימת השר, דף העקרונות והטבלאות המפורטות, ניצבו במוקדו של מחקר שפרסם מכון אימפקטס¹² א, שניתח את השינויים בהרחבה (Shporn, 2025). כפי שנראה בהמשך, חלקים נרחבים מן המסמך אכן יושמו, אך יש יוצאים מן הכלל חשובים. ראוי לדון בפירוט במסמך ראשוני זה, על מנת להבין הן את כוונות השלטון מימיו הראשונים והן את הדיון הציבורי ומידת חופש הפעולה. השינויים והדיון הציבורי יכולים אף הם ללמדנו על המציאות הסורית, העכשווית והעתידית.

עיקר השינויים שהוצעו בחוזר התבטאו בהסרת סמלי שלטון של המשטר הקודם, בעיקר דגל המדינה, בתוספת

זאת כי תוכנית הלימודים בכללותה מעידה כי העמקת החדירה האיראנית לסוריה לא התקבלה בשמחה, לא על ידי המשטר וכנראה גם לא על ידי ציבור המורים והתלמידים. וכך, למרות ואולי בגלל הלפיתה האיראנית, התגבשה המחשבה בסוריה של אסד שניתן והכרחי לשוב למערכת הערבית ולהשתקם במסגרתה.

"סוריה החדשה", חינוך בהתהוות ומבט לעתיד

חלק זה עוסק באירועים הדרמטיים שהתחוללו בסוריה מאז דצמבר 2024 ומנתח את תוכנית הלימודים הרשמית המתעצבת במדינה.

תוכנית הלימודים עצמה, נזכיר כבר כאן, אינה מכירה ונראה שאינה מתכוונת להכיר במיעוטים הכורדים, העלווים והדרוזים, מה שמרמז ששני המשטרים ניסו בכוח לכפות סוריה מאוחדת – בתקופת אסד בגוון סורי־פְּעֶרְבִי ובתקופת א־שרע בגוון סורי־אסלאמי.

סימני שאלה וסימני קריאה: התנהלות המשטר החדש מאז דצמבר 2024

סוריה נמצאת בתקופת מעבר לאחר נפילת משטר אסד ועלייתו של אחמד א־שרע לשלטון. א־שרע נושא עימו מורשת של ארגון ג'האדיסטי, אך מנסה לשדר דימוי של מנהיג פרגמטי, ממלכתי ומתון. התהליך מתרחש בתוך מציאות פנימית של מלחמת אזרחים שנמשכה יותר מעשור, רוויה באלימות ובמתחים עדתיים, כלכלה במשבר חמור ומנגנונים מדינתיים וצבאיים בעלי תפקוד חלקי בלבד, ומכאן הפוטנציאל לחוסר יציבות מתמשך. מאז עלייתה נקטה ממשלת המעבר צעדי ייצוב ועיצוב (חלקם מהירים ושטחיים) שכללו חידוש יחסי החוץ, הקמת ממשלת טכנוקרטים ופרלמנט זמני, גיבוש הצהרה חוקתית, דיאלוג לאומי לפיוס, רפורמה במנהל הדתי, תהליך להטמעת מיליציות חמושות במנגנוני הצבא והביטחון וכאמור, גיבוש תוכנית לימודים חדשה.

בכל הנוגע ליחסי החוץ גרפה ממשלת א־שרע הישגים מרשימים: היא זכתה בהכרה מצד הקהילה הבינלאומית ובגיבוי אמריקאי; נהנתה מהחלטה להשהות את הסנקציות שחנקו במשך שנים את הכלכלה הסורית; וכוונתה יחסים דיפלומטיים עם רובן המכריע של מדינות האזור. במישור הפנימי, עם זאת, המשטר מתקשה להתמודד עם האתגרים, בראשם חוסר האמון מצד קהילות המיעוטים בממשלת המעבר. העימותים האלימים, שהפכו לטבח של ממש בעדה העלווית, ומאוחר יותר בעדה הדרוזית, הגבירו את החשש וחזקו תחושות בדלניות הקוראות תיגר על שאיפתו של א־שרע לאחד את סוריה מחדש. אתגר נוסף נובע מזרמי עומק

רכיבים אסלאמיים לצד רכיבים לאומיים ובמקומם, ובהחלפת השימוש במונח 'הכיבוש העות'מאני' ב'השלטון העות'מאני' (אל-ח'כם אל-עת'מאני) (מינוח פחות אנכרוניסטי, יותר מדויק, ועדיין כולל הזרה). מהלך זה כלל הנחיה להסרת דמויות שונות בהיסטוריה הסורית מעבר למשפחת אסד עצמה, כגון ייצוגי דמויות היסטוריות נשיות חשובות מן העת החדשה בתחומי האקדמיה, המדיניות והספורט, וגם זנוביה מלכת תדמור, 240–274 (חינוך אסלאמי, כיתה ג, 2024–2025 עמ' 19; Shporn, 2025, p. 33). ציורי נערות, פסלים ותבליטים ארכיאולוגיים ובהם חוקי חמורבי וחומר מדעי שיש לו זיקה לתורת האבולוציה של דרווין סומנו בטבלאות המסמך כמיועדים אף הם למחיקה. השינויים המוצעים הקיפו מגוון רחב של מקצועות, החל בביטול כל ספרי החינוך הלאומי, עבור בלימודי האסלאם, היסטוריה, השפה הערבית המדעיים המדויקים (כימיה, פיזיקה, ביולוגיה), אינפורמטיקה, מתמטיקה, גיאוגרפיה, פילוסופיה, צרפתית ואנגלית. במסמך לא צוינו שינויים הנוגעים לישראל או לאיראן. על פי הטיטה שפורסמה ניכר כי רוח השינויים מלמדת על שמרנות אסלאמית שאין בה בשורה לחילונים, לקבוצות מיעוט דתיות, לנשים ולשכניה של סוריה. דוגמה אחת לכך היא השינוי של תיאור חלל המלחמה (שהיד) – מאדם ש"הקריב את חייו להגנה על מולדתו" לזה ש"הקריב את חייו בנתיב אללה" (פי סביל אללה). השינוי מסיר הן את הרכיב ההגנתי של הקרבת החיים למען המולדת והן את המולדת עצמה לטובת מוות במלחמת קודש אסלאמית (חינוך אסלאמי, כיתה ט, 2024–2025 עמ' 16–17; Shporn, 2025, p. 20). בספר אחר שונתה הגדרת השהיד, מאדם ש"מת במהלך מלחמה עם אויב תוקפני בהגנה על המולדת והכבוד" לזה ש"מת כדי לרומם את מילת אללה" (לאעלאא' כלמת אללה) (חינוך אסלאמי, כיתה ז, 2024–2025 עמ' 8; Shporn, 2025, p. 21).

הדגל החדש, "דגל המהפכה" שאומץ כסמל הרשמי בספרי הלימוד ובבתי הספר, לא נתפס כסמל דתי אלא כסמל לאומי-רפובליקני המזוהה עם התקופה שלפני שלטון הבעת'. בניגוד לניסיונות עבר של גורמים אסלאמיים להוסיף עליו את השהאדה (הכרזת האמונה באסלאם), הממשל הנוכחי נמנע מצעד זה מתוך כוונה לשמר את הדגל כגורם מאחד עבור כלל הזרמים הפוליטיים. החינוך סביב הדגל הציג אותו כסמל למהפכה, לשחרור מהעריצות ולחזרה לזהות הסורית המקורית, ולא כאמצעי לקידום סדר דתי (Press, 2018). שלא כדגלי איראן, עיראק, ערב הסעודית ואפילו טורקיה, הדגל בספרי הלימוד הוא דגל ערבי-לאומי קלאסי ברוח הלאומיות הפן-ערבית.

שינוי שלילי ביחס כלפי יהודים ונוצרים, והשיח האברהמי בכלל, הוא השינוי שביקש המסמך להכניס בהוראת הפרק הפותח של הקוראן, סוּרַת אל-פַּאטַחַה, בכיתה א. מוסלמים קוראים את סורת אל-פַּאטַחַה, שהיא "לב הקוראן ונשמתו" (אלקיים, 2015, עמ' 169), פעמים רבות ביום כחלק מחמש התפילות היומיות, ובאירועים נוספים כגון לוויית והתכנסויות חשובות. הפרק כולל קריאה לאללה להנחות את המאמין באורח ישרים, "אורחם של אלה אשר נטית להם חסד, לא של אלה אשר ניתכה החמה עליהם, ולא של התועים". הפירוש המקובל והבלתי סובלני של הפסוק הוא כי היהודים הם אלה שניתכה החמה עליהם, והנוצרים הם התועים (רובין, 2005, עמ' 1, הערה 7). קיימים באסלאם פירושים נוספים המאפשרים קריאה משותפת של יהודים, מוסלמים, נוצרים ואחרים של הפאתחה בטקסים דתיים (אלקיים, 2015, עמ' 157–249).

ספרי הלימוד במהדורות של המשטר הקודם, לפחות מאז 2017, הציעו לתלמידי כיתה א פירוש גרפי דמוי מבוך, המסביר באופן כללי מאוד כי אלה אשר ניתכה החמה עליהם והתועים הם אלה ש"התרחקו מדרך הטוב" (אבתעדוא ען טריק אל-ח'יר). השינוי מחדד את הבנתו כי משטרו של בשאר אל-אסד השאיר מרחב אידיאולוגי פתוח לחיי שיתוף עם הנוצרים של סוריה ועם שאר העדות, ופתח לשלום עם מדינת ישראל, היא המדינה היהודית (חינוך אסלאמי, כיתה א, 2024–2025, עמ' 15). ההנחיות החדשות, שקראו ללמד ילדים בכיתה א כי "היהודים והנוצרים" (אליהוד ואל-נצארא) הם מושא לזעמו של אללה או תעו בדרכו, עלולות היו לשקף חינוך לבדלנות, להקצנה ולשנאה המוטמעת יום יום דרך התפילות (מסמך השינויים, שינוי מס' 9, אצל Shporn, 2025, p. 30). בפועל (ראו בהמשך) ניתן לעניין פתרון אחר, מוצלח יותר.

במילים אחרות, מסמך השינויים – שייצג ניסיון לשמרנות דתית רבה יותר של החינוך הממלכתי הסורי,¹² אך לא חרג מן החינוך הקודם שכלל אף הוא רכיבים של ג'האד ושנאת ישראל – התמתן עוד יותר בהמשך הדרך.

הביקורת על השינויים המוצעים ותגובת משרד החינוך

השינויים המוזכרים עוררו ביקורת נרחבת בקרב חוגים שונים בסוריה, שהתמקדה בשתי סוגיות עיקריות: המבקרים העלו תהיות בדבר הלגיטימיות של הממשלה הזמנית לערוך שינויים יסודיים אלה, בשל היותה ממשלה זמנית שתפקידה מוגבל לניהול ענייני המדינה השוטפים. גורמים שונים, ובהם אנשי חינוך ואזרחים, ציינו כי תהליך שינוי תוכניות הלימוד חייב להתבצע על

בתוכנית הלימודים של האזורים הכורדיים מאז 2011, כך שבוגריה יוכלו ללמוד באוניברסיטאות הסוריות. בהדגישו את חשיבות הזכויות התרבותיות והלשוניות והגיוון התרבותי הוא הביע תקווה שניתן יהיה לקיים לימודים בכורדית, ועם זאת חזר ואמר, "אני השר של כל הילדים הסורים" (Rudaw, 2025).¹⁴

מינוי שר חינוך כורדי ראשון בתולדות סוריה עשוי להיות צעד חשוב בכיוון של פתיחות תרבותית במרחב השאמי (סוריה הגדולה), אך גם כאן מוקדם עדיין להכריע.

מינוי שר חינוך כורדי ראשון בתולדות סוריה עשוי להיות צעד חשוב בכיוון של פתיחות תרבותית במרחב השאמי (סוריה הגדולה), אך גם כאן מוקדם עדיין להכריע.

תוכנית הלימודים הרשמית של ממשלת א־שרע, אוקטובר 2025 ואילך

ממשלת המעבר הסורית ובה שר החינוך החדש הכריזה בחודש אוקטובר 2025 על רפורמה רחבה במערכת החינוך בבתי הספר במדינה, כחלק ממה שהיא מציגה כניתוק סמלי ומעשי מן המשטר הקודם. בלב המהלך עמד ביטול המקצוע חינוך לאומי, לצד שכתוב נרחב של ספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה, לשון וספרות ערבית ותוכניות לימודי הדת. לשיטת הממשלה אין סיבה להמשיך ללמד מתוך ספרים המפארים את ימיו של חאפז אל-אסד ואת "ניצחונות" המשטר הישן, תוך מחיקה מוחלטת של אירועי 2011 והשלכותיהם.

התוכנית החינוכית החדשה¹⁵ מחזקת את הרכיב הדתי במערכת הלימודים, הן בהיקף השעות והן בתכנים עצמם. לימודי הדת והקוראן הורחבו, עם דגש גובר על שינוי פסוקים, לימוד הדקלום הקוראני וחיבור ישיר בין טקסטים דתיים לבין משמעת, מוסר והתנהלות חברתית. עוד ניכר צמצום לימודי השפות הזרות. ואולם בלימודי הדת והקוראן, בניגוד למקצועות השונים שבהם חוזק הרכיב הדתי, הוחלט דווקא על צמצום שעות לימודי הקוראן והדת האסלאמית, ועל הטמעת חלק מהתכנים בתוך מקצועות אחרים.

כפי שאירע בניסיון הקודם לבצע שינויים בתוכניות הלימוד, גם הפעם נתקל המהלך בביקורת. הטענה המרכזית הייתה כי מדובר בממשלת מעבר בעלת מנדט מוגבל, שאמורה לעסוק בעניינים מיידיים של ייצוב ושיקום ולא בעיצוב ארוך טווח של זהות לאומית וזיכרון קולקטיבי. שינוי כה מקיף בתוכניות הלימודים, שבוצע ללא ועדות מומחים עצמאיות, ללא דיון ציבורי וללא שקיפות בנוגע לזהות כותבי התוכניות, נתפס בעיני רבים כחריגה מסמכות. בעיני מבקריה הרפורמה אינה

ידי ועדה מקצועית שתקצה זמן מספק לדיון, לבחינה ולאישור התכנים החדשים באופן שקוף (Singh, 2025; Usher, 2025).

ביקורת רבה הושמעה גם ברשתות החברתיות. חלק מהגולשים הדגישו כי הממשלה הזמנית אינה מוסמכת לשנות תכנים חינוכיים, וכי הדבר צריך להתבצע באישור רשמי של מוסדות שלטון יציבים ונבחרים. אחרים תהו לגבי זהות הוועדה המקצועית שאישרה את השינויים, הכשרת חבריה ומידת מומחיותם האקדמית והחינוכית, והדגישו את הצורך בשקיפות ציבורית בתהליך (CNBC, 2025; Arabiya, 2025; Ebrahim, 2025).

בעקבות המחלוקת שהתעוררה פרסם שר החינוך בממשלה הזמנית שהוחלף בינתיים, אל-קאדרי, הבהרה רשמית. הוא ציין כי השינויים עדיין לא יושמו בפועל, וכי תוכניות הלימוד הקיימות נשארו בתוקף עד להקמת ועדות מקצועיות שתפקידן יהיה לבחון ולאשר את השינויים באופן מקצועי ומעמיק. השר הדגיש כי ההנחיות התייחסו אך ורק להסרת תכנים המהללים את משטר אסד ולהחלפת סמלי המשטר הישן בדגל המהפכה הסורית. עוד הוסיף כי השינויים בנושאי החינוך האסלאמי התמקדו בתיקון מידע מוטעה שהפיץ משטר אסד בתוכניות הלימוד, תוך אימוץ פרשנויות מוסמכות ונכונות לפי מקורות ההלכה האסלאמית המקובלים. כך למשל, בראיון לאתר אל-ערבי אל-ג'דיד שבבעלות קטרית, עקץ השר ורמז כי המלכה זינוביה (240–274) הוצאה מספר לימודי אסלאם כי אינה קשורה לאסלאם: "האומנם נמנתה המלכה זינוביה עם חברי הנביא (סחאביה)?" לדבריו "אין בעיות יסוד עם תוכנית הלימודים אלא עם שיטת ההוראה השגויה. אין כוונה להכניס תוכנית לימודים אסלאמית אינטנסיבית לבתי הספר, כפי שמפיצים" (Smeisem & Al Raheel, 2025).¹³

כך או אחרת, נכון לאפריל 2025 יושמו רק הנחיות דחופות כגון הסרת סמלי משטר אסד, ביטול המקצוע 'חינוך לאומי' והצבת הדגל החדש, ואילו שינויים מבניים ומעמיקים נדחו לשנת הלימודים 2025–2026, וחלקם התממשו. בממשלת המעבר החדשה שהוקמה בשלהי מארס 2025 מונה שר חינוך חדש, מוחמד עבד אל-רחמן תורכו (Turko), כורדי החי בדמשק ושולט בכמה ניבים כורדיים, לצד שורה של שפות נוספות. בממשלה זו מונו גם שר עליו ושר דרוזי (Harrer, 2025). בדבריו הקצרים לפני השבעתו כשר בממשלה התייחס תורכו לזכות לחינוך הוגן ולשוויון הזדמנויות עבור כל ילדי סוריה, מבלי להזכיר שינויים צפויים במערכת החינוך או בספרי הלימוד (AlHadath, 2025). בראיון לתקשורת בכורדיסטן העיראקית טען תורכו כי הוא חלק מממשלת מומחים טכנוקרטית, וכי יש למצוא פתרון לשאלת ההכרה

“סורית” קדם-אסלאמית כמו העיר מארי או דמויות הרואיות סוריות מן העת החדשה, שסומנו לסילוק בחוזר השינויים הראשוני אך נותרו: נאזכ אל-עאבד גיבורת קרב מייסלון, הקצין הימי ז’ול ג’מאל ואחרים (לימודי חברה, כיתה ג, 2025–2026, עמ’ 96–99). המונח ‘צלבנים’ הוחלף לביטוי ‘פֶּרְנָקִים’ (פרנג’ה), המתון יותר (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ’ 156).

המשורר הסורי הדגול אדוניס, שמוצאו עלווי, הוצא מן התוכנית (שפה וספרות ערבית, כיתה יב, 2023–2024, עמ’ 186–191), אך סמיח אל-קאסם, הדרוזי-ישראלי, נשאר כפלסטיני שונא ישראל (שפה וספרות ערבית, כיתה יא, 2025–2026, עמ’ 137–140), לצד מחמוד דרוויש ודומיהם, אך ללא אזכור מוצאו הדרוזי או השתייכותו לברנז’ה הספרותית באָרֶץ (פרדו, 2014). התלמידים לומדים על “המשורר הערבי-לבנוני” ח’ליל מוטראן (1871–1949) בשיר הלל לעתיקות בעלבכ, עיר הולדתו, בצירוף תמונה של מקדש בכחוס הרומי המפורסם (ללא כיתוב). מוטראן היה נוצרי יונוני-קתולי ופעל בעיקר במצרים. הספר מדגיש את החיבור שיצר מוטראן בין התרבות הערבית לתרבות הזרה, כלומר האירופית. המוזיקאי הנוצרי-אורתודוקסי מיכאיל יורדי (1904–1978) מוצג כ”משורר ערבי-סורי”, וההקדמה לפרק מדברת על “אהבת האדם” שלימד. באותו כרך מופיע שיר יפהפה מאת משורר קדם-אסלאמי בשם חאתם אלטאא’י (השפה הערבית, כיתה ט, 2025–2026, עמ’ 17, 38, 112). דוגמאות אלה ורבות אחרות מלמדות שתוכנית הלימודים משוקעת בעולמות התחייה הערבית התרבותית של העת החדשה, הקשורה בטבורה לתרבות אירופה.

בתחום הלשון והספרות הערבית נמחקו שירים וטקסטים שהיללו את המשטר ואת “ניצחון אוקטובר”, וכן טקסטים שנתפסו כבעלי פוטנציאל להעצמת קיטוב עדתי או לאומני. צעד סמלי וטעון במיוחד הוא הוצאת ההמנון הלאומי ‘מגיני המולדת, עליכם השלום’ (חֻמַּאת אל-דיאר, עליכום סלאם) מספרי הלימוד, ללא הודעה רשמית על שינוי ההמנון הלאומי (תרגיל שהוצא: ערבית היא שפתי, כיתה ו, חלק שני, 2023–2024, עמ’ 134).¹⁶ היעדר ההבהרה הרשמית עורר ספקולציות בדבר כוונה רחבה יותר להגדיר מחדש את סמלי המדינה, גם אם בשלב זה מדובר במהלך עקיף וזהיר.

הסקירה מצביעה על כך שאחד השינויים הסמליים ביותר הוא ביטול המקצוע חינוך לאומי, שבמשך עשרות שנים שימש כלי מרכזי להנחלת נאמנות למשטר. ציוני החינוך הלאומי הועברו למקצוע לימודי החברה, כדי להקל את עומס הבחינות. בתחום לימודי החברה, בייחוד בכיתות הנמוכות, נשקפת אווירה ליברלית לחלוטין,

רק תיקון של עיוותי עבר אלא גם ניסיון לקבע נרטיב חדש, בטרם התבססה הסכמה פוליטית רחבה. הביקורת עלתה משני קצות הקשת הפוליטית-דתית בסוריה, כאשר גורמים מסוימים מעלים טענות על מידה של “חילון” וסטייה מהדת, ואחרים טוענים להדתה ואסלאמיזציה.

שינויים בתוכנית הלימוד

ניתוח השינויים מלמד כי בשיעורי ההיסטוריה בולט המעבר מנרטיב תומך משטר אסד לנרטיב חדש (ArabicPost.net, 2025). ספרי הלימוד נכתבו מחדש במבנה כרונולוגי סדור יותר. הוסרו כל האזכורים המפארים של “המהפכה התיקונית” (אל-חרכה אל-תצחיה) שהעלתה את חאפז אל-אסד לשלטון בשנת 1970. ממילא הוסרו דמויותיהם של חאפז ובשאר אל-אסד ואסמאא אל-אסד, וכן חלק ניכר מן השפה ההרואית סביב “ניצחון אוקטובר” של 1973. במקומם נוספו פרקים על ההתקוממות הסורית ב-2011: הגורמים לפריצתה, הרגע שבו “נשבר מחסום הפחד מהמשטר”, סמלי מחאה ודמויות בולטות. אזכור המשטר הישן נותר בהקשרים שליליים סביב פשעי המלחמה שביצע, כולל הפצצת אזרחים חפים מפשע ושימוש בנשק כימי. טורקיה מיוצגת באופן עוין פחות. שאלות חקר וחשיבה, שבספרים קודמים יוחסו לפשעיה של ישראל, הומרו בכמה מקרים בפשעי המשטר במלחמת האזרחים. הוצאת תכנים הנוגעים למיתולוגיה עתיקה, לאלים פגאניים ולדמויות היסטוריות כמו זנוביה עוררה ביקורת חריפה, בטענה לפגיעה בממד התרבותי-פילוליסטי של ההיסטוריה הסורית.

הסקירה מצביעה על כך שאחד השינויים הסמליים ביותר הוא ביטול המקצוע חינוך לאומי, שבמשך עשרות שנים שימש כלי מרכזי להנחלת נאמנות למשטר.

בלימודי הגיאוגרפיה כוללת התוכנית החדשה עדכון מפות, תוך מחיקת תכנים שהציגו את המשטר הקודם כ”מגן האחדות הלאומית”. השימוש בלשון מדעית נמשך, אך פרקים איכותיים העוסקים בהתפתחות תורת האבולוציה והמפץ הגדול נעקרו (ביולוגיה וגיאולוגיה, כיתה ח, 2023–2024, עמ’ 200–209; ביולוגיה, כיתה יא, 2023–2024, עמ’ 237–261; ביולוגיה, כיתה יב, 2023–2024, עמ’ 12).

מנגד, ובסתירה מוחלטת לסליפיזם הג’האדיסטי, נמשך הטיפוח של דיאלוג בין-תרבותי הכולל שבחים לזרם האוריינטליסטי באומנות וגם לפופ-ארט (חינוך לאומנות, כיתה ח ו-ט, 2025–2026), וכך גם מורשת

הרנסנס. הספר מתעמק בתרומה הערבית לתרבות הבריטית, הצרפתית, הרוסית, האמריקאית, הסינית והיפנית, ומסתיים ב'דיאלוג הציוויליזציות' – מושג הסותר תפיסות סלפיות ג'האדיסטיות, ובעיקר אלה הרדיקליות (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 6). ספר זה ייחס בתקופת בשאר את "ההתרחקות ההדרגתית מזרמי המחשבה והתחייה האירופית המודרנית", ובעצם הפיגור התרבותי של "המזרח הערבי" ו"המולדת הערבית", ל"כיבוש העות'מאני", שהחל בסוף ימי הביניים ונמשך ארבע מאות שנה (היסטוריה של הציוויליזציות, כיתה י, 2014–2015, עמ' 20). גרסת הספר במשטרו של א־שרע שינתה את 'הכיבוש העות'מאני' ל'השלטון העות'מאני', ואת 'המולדת הערבית' ל'ארצות ערב', אך הותירה את 'המזרח הערבי' על מכונו, ו'המולדת הערבית' עולה כפורחת בבתי הספר הסוריים.

האשמת העות'מאנים בפיגור התרבותי נותרה אף היא בספרים, אך נוסף לה התירוץ כי הניתוק מאירופה נבע מ"עיסוקה של המדינה העות'מאנית בכיבושים (פתוחות) ובהתנגדות לקולוניאליזם האירופי שניסה לכבוש (אֶתְלָל) את הארץ" (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 18). הניסוח מעיד על שינוי מהותי שאפשר כי הוא נובע מהיענות ללחץ טורקי או ממשלתי. ואולם הלאומיות הערבית עודנה חיה ונושמת בסוריה. ספר היסטוריה אחר מציין כי ממשלת האחדות והקדמה הטורקית מואשמת בכך שאפשרה הגירה והתיישבות יהודית בארץ ישראל (היסטוריה, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 66). אחרי נפילת הטורקים, "הערבים במרחב השאמי [סוריה הגדולה] שולטים בעצמם לאחר ארבע מאות שנה" (עמ' 25).

החלק השני במחלוקת ביותר ברפורמה נוגע ללימודי הדת והקוראן. מסמך הכוונות של משרד החינוך, שחתר לאסלאמיזציה מסוימת של תוכנית הלימודים, לא יושם במלואו. הדוגמה המובהקת והחשובה לכך היא סורת אל־פאתחה. כפי שצוין לעיל, הכוונה המקורית הייתה ללמד את הפירוש הקלאסי האנטי־יהודי והאנטי־נוצרי לפרק מרכזי זה בדת באסלאם. בפועל נמנעו הספרים החדשים מן הפולמוס הדתי ובחרו פירוש כללי. "אלה אשר ניתנה עליהם אינם "היהודים", כפי שהתכוונתחילה, אלא "אלה אשר ידעו את האמת ועזבו בכוונה"; "התועים" אינם "הנוצרים", כפי שהתכוונו תחילה, אלא "אלה אשר עזבו את האמת מתוך בורות, הטעיה ורשלנות" (חינוך אסלאמי, כיתה א, 2025–2026, עמ' 11).

לצד מסרים הומניסטיים חילוניים שהוסרו, נוספו מסרים הומניסטיים אחרים בתוך לימודי האסלאם. כך למשל הקביעה כי "האסלאם היא דת האנושות/האנושיות

עם נשים וילדות בתמונות צבעוניות בלבוש מערבי לחלוטין, לצד אחרות בלבוש שמרני־מקומי, גם ללא החג'אב (לימודי חברה, כיתה א, 2025–2026, עמ' 5, 17, 20). מוקדם מדי לקבוע על פי הסקירה אם מדובר בחינוך פלורליסטי ואוניברסלי או בשילוב, שאינו קוהרנטי בהכרח, של שפה ליברלית־חילונית עם רכיבים דתיים מחמירים, ללא מסגרת ערכית ברורה.

איראן מוצגת באופן ישיר כמדינה תוקפנית במלחמת איראן־עיראק, כאשר התמיכה הסורית בה, בניגוד לקונצנזוס הערבי, היא חלק מפשעי משטר חאפז אל־אסד (היסטוריה, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 55). במסגרת זו הושמטו אזכורים המעידים על עוצמתה וחשיבותה של איראן. בספר היסטוריה אחר הושמטה ההתייחסות לפרויקט הגרעין האיראני, שבעבר הוצג כפרויקט ל"צורכי שלום" וכמקור לגאווה (היסטוריה של העולם המודרני והעכשווי, כיתה יא, 2017–2018, עמ' 208–209). כך גם אזכורים של המהפכה האיראנית וסיועה למאבק הפלסטיני. בספרים אחרים כגון ספרי היסטוריה ומדעי החברה מוצג מחוז ח'וזסתאן באיראן, המאוכלס בתושבים ממוצא אתני ערבי, כשטח ערבי גזול. כפי שהראינו בחלק הראשון, עמדת תוכנית הלימודים כלפי איראן הייתה חשדנית גם בתקופת בשאר אסד. תוכנית הלימודים כוללת מסרים אנטי־שיעיים סמויים. דוגמה מובהקת לכך היא הכרסום המכוון והנרחב בתפקידה ההיסטורי והתרבותי של השושלת הפאטמית, שמכונה כעת עבדית. בין ההשמטות, שבחים ליחסם הטוב של הפאטמים לקופטים וליהודים (היסטוריה של הציוויליזציות, כיתה י, 2014–2015, עמ' 144–147; היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 149–152).

תשומת לב רבה הוקדשה לשינוי הגישה של תוכנית הלימודים לטורקיה, בעיקר ההתנערות מן המונח 'הכיבוש העות'מאני' וסימון גבולות נוח לאנקרה, שלפיהם קפדוקיה ואלכסנדריה (האטאי) נכללות בטריטוריה הטורקית (היסטוריה, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 35). נמחקה תליית פטריסטים ערבים בדמשק בשנת 1916 על ידי השלטון העות'מאני הטורקי – מקרה המסמל את הדיכוי הטורקי בסוריה. קריאה מדוקדקת יותר מלמדת כי טורקיה עודנה נחשבת מדינה זרה. המונח החדש 'השלטון העות'מאני' דוחה שאיפות נא־עות'מאניות, ככל שהן קיימות בטורקיה.

ביטוי נפוץ בספרים היה ונותר 'הציוויליזציה הערבית־אסלאמית' (היסטוריה של הציוויליזציות, כיתה י, 2014–2015, עמ' 109; היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 105). באופן מפתיע אותו ספר היסטוריה הפך את הקערה על פיה, כך ש'הציוויליזציה הערבית־אסלאמית' הפכה ל'הציוויליזציה הערבית', והיא זו שהשפיעה על

לימוד הקוראן ובהכנסת שינויים יסודיים ברשת החינוך הדתי המקבילה 'דאר אל-והי א-שריף', הנחשבת לאחת מתוכניות הלימוד השרעיות הבולטות באזור.

בכמה ערים ועיירות בסוריה נערכו הפגנות נרחבות, שהתמקדו במה שהמשתתפים ראו כהדרה של מקצוע הקוראן. במקביל לכך נשמעו איומים שהופנו אף כלפי שר החינוך וההשכלה מוחמד תורכ, על רקע אווירה כללית של זעם ואי-שביעות רצון בקרב מורים, הורים ותלמידים, בשל החלטת המשרד לצמצם את שעות החינוך האסלאמי ולהוסיף במקומן לימודי מוזיקה.

אשר לטענה שמשטר א-שרע הוא למעשה משטר אסלאמי המבקש ליישם את חוקי השריעה, ספרי הלימוד החדשים אינם תומכים בה לגמרי, אך בו בזמן לא ניתן להתעלם מהתיקונים ברוח זו. הספרים העוסקים בהוראת דת האסלאם כמעט זהים לאלה של המשטר הקודם, אולם במקומות אחדים הוסרו תמונות שהמשטר זיהה כבלתי צנועות, כגון תמונות המציגות פסל של אישה עירומה או כוכבות מהתרבות הפופולרית. יש לציין כי נשים אינן נעדרות מספרי הלימוד; הן מופיעות בהם, ויש שהן "נעטפו" בחג'אב (חינוך אסלאמי, כיתה ב, 2023–2024, עמ' 42, 55; 2025–2026, עמ' 36, 49; כיתה ג, 2023–2024, עמ' 58; 2025–2026, עמ' 56), לא רק בספרי לימוד אסלאם (לימודי חברה, כיתה א, 2023–2024, עמ' 41; 2025–2026, עמ' 34),¹⁹ ומקומן הצטמצם בספרים המיועדים לכיתות גבוהות יותר (השפה הערבית, כיתה ז, חלק ראשון, 2023–2024, עמ' 19; 2025–2026, עמ' 12). עדיין נלמד ציטוט מן החוקה העוסק בשוויון בין נשים לגברים (עמ' 107).

המקרה של רשת בתי הספר המשתייכים לדאר אל-והי א-שריף (בית ההתגלות הנאצלה), תוכנית לימודי דת שנחנכה באידליב בשנת 2017 (Dar al-Wahy al-Sharif, n.d.), ממחיש את המתח המבני ברפורמת החינוך בסוריה שלאחר אסד: מצד אחד מדובר במוסד דתי-שמרני עם תפיסות עולם אסלאמיסטיות, וניתן היה לחשוב שהממשלה הנוכחית תאמץ את מאפייניו ותרחיב תפוצתו. מנגד, המוסד אומנם התרחב אך נעשה כפוף למשרד החינוך וחויב ברפורמות שנתפסו כמתונות יותר. המודל הפדגוגי של הרשת שילב בין תוכניות הלימוד הרשמיות במקצועות כלליים לבין לימודי קוראן אינטנסיביים, מדעים שרעיים וחינוך מוסרי. הקוראן לא שימש כמקצוע משלים אלא כקריטריון התקדמות מרכזי, מה שיצר זהות מוסדית מובחנת של "דור קוראני" המשלב לימודי דת עם מדעים, מתמטיקה, אנגלית, לימודי חברה וספורט (Sayfo, 2026, p. 10).

לאחר נפילת משטר אסד ב-2024 התרחבה הרשת במהירות, ויצאה מגבולות אידליב לערים מרכזיות בצפון

המתייחסת לכל בני האדם באופן שווה" (חינוך אסלאמי, כיתה י, 2025–2026, עמ' 50),¹⁷ וכן "בני האדם שווים בנשיאה בעול ובפני החוק" (עמ' 50).¹⁸ אפשר להבין את שני המשפטים כמתייחסים למוסלמים בלבד (נשיאה בעול המצוות) או לכלל האנושות (בפני החוק ולא בפני השריעה). הטקסט גם מדגיש את שוויון ההתגלויות בין הדתות השמימיות (המונותאיסטיות), מבלי להטיח את אשמת זיוף כתבי הקודש (תחרף) בנוצרים וביהודים (חינוך אסלאמי, כיתה י, 2025–2026, עמ' 73). מנגד הקוראן נותר עליון (עמ' 85), וטקסט הקורא לשוויון בין העדות והקבוצות בסוריה הוסר (חינוך אסלאמי, כיתה ח, 2017–2018, עמ' 55).

לימודי האסלאם ממשיכים להקדיש מקום נרחב לג'האד, המוגדר כ"פסגת האסלאם". חובת ג'האד אישית (פרך עין), קובע ספרי חינוך אסלאמי, חלה על כלל הציבור, על כל אחד ואחד, במקרים של תקיפת אדמות המוסלמים או רכושם.

לימודי האסלאם ממשיכים להקדיש מקום נרחב לג'האד, המוגדר כ"פסגת האסלאם". חובת ג'האד אישית (פרך עין), קובע ספרי חינוך אסלאמי, חלה על כלל הציבור, על כל אחד ואחד, במקרים של תקיפת אדמות המוסלמים או רכושם (חינוך אסלאמי, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 142). עמים הנתונים תחת כיבוש רשאים לנסות להשיג את חירותם "בכל האמצעים העומדים לרשותם". המקרה של "כיבוש פלסטין והגולן בידי הציונים" ממשיך להיות מוגדר כתוקפנות בפועל (עדואן ואקע) (עמ' 143). הפסקת אש (הודנה) מותרת אך **ורק** לתקופה מוגבלת ובהינתן אינטרס (מצלחה), כלומר כשהמוסלמים חלשים והאויב חזק (עמ' 148). ובכלל, תוכנית הלימודים ספוגה בעלילות ובזכויות שההידים, הן בהקשר האסלאמי והן בהקשר הלאומי.

תגובות לשינויים ומשמעויות

משרד החינוך הציג את השינויים כ"תיקון טעויות" וסטנדרטיזציה של הפרשנות הדתית, למשל מעבר מביטויים כלליים כמו 'מתת הטבע' ל'מתת האל', והידוק הקשר בין מושגים כלליים למונחים אסלאמיים קונקרטיים. ואולם בניגוד למצופה ממשטר אסלאמיסטי, הוחלט דווקא על צמצום שעות לימודי הקוראן והדת האסלאמית והטמעת חלק מהתכנים בתוך מקצועות אחרים, באופן שנתפס כפורמלי בלבד. ארגוני מורים, ובראשם 'רשת המורים הסורים החופשיים', טענו כי מדובר ב"סטייה מסוכנת" מן הזהות החינוכית הסורית. לדבריהם, עיקר השינויים בא לידי ביטוי בביטול או בצמצום שעות

המועטים" שחיו בפלסטין לפני אלפי שנים, ומכאן שהקשר שלהם לארץ הוא "דתי ולא לאומי" (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 45).

הביקורת על ישראל אומנם רכה יותר בהשוואה לספרי המשטר הקודם, ומייחסת לישראל פחות קונספירציות מאשר בעבר (ייתכן שזוהי הכנה להסכם ביטחוני אפשרי בין המדינות). תיאור הסכסוך הישראלי ערבי מוטה כצפוי, אך נקודות כמו הסכמת הצד הישראלי להצעות החלוקה ופירוט הכוחות הערביים הפולשים מובאות לידיעת התלמידים, מה שאין כן לגבי רדיפת היהודים באירופה, השואה, חיסול קהילות ישראל במדינות ערב ומצבה הקשה במיוחד של הקהילה היהודית בסוריה. מעשי טבח וטרור פלסטיניים מוגדרים כהתנגדות.

היהודים אינם עם אלא תערובת של בני אדם, שאין זיקה בינם לבין "העברים המועטים" שחיו בפלסטין לפני אלפי שנים, ומכאן שהקשר שלהם לארץ הוא "דתי ולא לאומי".

יום הזיכרון הלאומי לציון מלחמת אוקטובר 1973 בוטל. בספר ללימודי האסלאם לכיתה ז' הוחלפה הגבורה שהפיגנו הלוחמים הסורים נגד ישראל באוקטובר 1973 בגבורת המורדים נגד שלטון אסד. במקומות אחרים פשוט נמחקה גבורת החיילים, וממילא הגולן מוזכר פחות (שפה וספרות ערבית, כיתה ט, 2023–2024, עמ' 60). ניכר ששינויים אלה מבטאים התמקדות בעניינים הפנימיים ובציון ימים לאומיים חדשים יותר מאשר התלכדות סביב אויב חיצוני. כך "יום השחרור", המציין את נפילת משטר אסד ב־8 בדצמבר 2024, ו"יום המהפכה הסורית", המציין את פרוץ המרד נגד המשטר ב־18 במארכס 2011 (לוזון, 2025).

רמת הגולן מופיעה במפות כחלק מן המפה הסורית (לימודי חברה, כיתה ג, 2025–2026, עמ' 71, 73). זהו מצב שונה מזה של חבלי אלכסנדרטה/האטאי וקפדוקיה, המסומנים במפות כשטח שאינו סורי אך ללא הבלטה גרפית של השטח, כלומר ללא תיחום או גוון מיוחד לגולן הישראלי (ביולוגיה ולימודי הסביבה, כיתה י, 2023–2024, עמ' 159–160, 200; 2025–2026, עמ' 152–153, 193). במפה חדשה המתארת את תוצאות מלחמת 1967 מסומן הגולן הישראלי באופן רחב מן המציאות, כך שתמונת השטח הכבוש אינה נחקקת בזיכרון. חיצים המסמנים את תנועת הכוחות הישראליים הוצאו. חלק מאשמת האובדן מוטל על משטר אסד. בשיעורי ספרות הגולן היה ונשאר "אדמתנו" (שפה וספרות ערבית, כיתה ט, 2023–2024, עמ' 284; 2025–2026, עמ' 200). ספר לימוד ערבית שתיאר את ארץ ישראל, הגולן ומחוז

סוריה ובמרכזה. בתוך זמן קצר היא הפכה לשחקנית חינוכית בולטת במרחב הסוני־דתי, עם עשרות אלפי תלמידים ותשתית מוסדית הנשענת על תרומות מקומיות ותמיכה תקציבית חלקית. דאר אל־וחי כוללת כיום, לטענתה, 70 בתי ספר יסודיים ו־28 גני ילדים. הרשת מתגאה ב־1,409 יודעי קוראן בעל פה בשנה האחרונה (Dar al-Wahy al-Sharif, 2025). נקודת המפנה הגיעה עם ההכרה ברשת כמוסד חינוכי רשמי והכפפתה למשרד החינוך הסורי ומעורבות משרד ההקדשים – מהלך שפתח גישה למשאבים מדינתיים אך גם ערער את האוטונומיה הדתית שלה.

הכפפת הרשת למשרד החינוך והכנסת שינויים לתוכניות הלימוד נתפסו בעיני חלקים רחבים בציבור כהתחלה של תהליך חילון או פוליטיזציה ממלכתית, ולא כעדכון טכני. המחאה סביב המהלך שיקפה מאבק עז על זהות: בין רצון לשמר מוסד דתי עצמאי ו"טהור" לבין ניסיון המדינה לאחד את שדה החינוך כחלק מרפורמה רחבה אחרי עידן אסד. למתח זה נוסף גם הרקע הפוליטי־ביטחוני של הנהגת הרשת, שמקושר לשדות הכוח האסלאמיים־מזוינים בצפון סוריה, מה שמחדד את תפיסתה כצומת של חינוך, דת ופוליטיקה.

ההתייחסות לישראל

ספרי הלימוד החדשים ממשיכים להתייחס לישראל כאל אויב, ושטחה מסומן כ"פלסטין" (לימודי חברה, כיתה ג, 2025–2026, עמ' 73). מסרים רומזי שלום, כמו קביעתו של חאפז אל־אסד כי "השלום עבור סוריה הוא בחירה אסטרטגית" אינם מופיעים עוד, בהתחשב בהשחרתו המוחלטת כפושע מלחמה (היסטוריה, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 54–56). עם זאת הספרים משקפים ריכוך מסוים כלפי ישראל. כך הכינוי "טרוריסטית", שהוצמד לה תכופות בספרי הלימוד מתקופת אסד, הושמט לרוב, למעט למשל "הטרוריסט" שרון (היסטוריה, כיתה יב, 2025–2026, עמ' 87), וכן ציון אירועי דיר יאסין וסברא ושאתילא כמעשי טבח ישראליים. מספר אזכורים של הגולן הישראלי הוצאו מן הספרים (חינוך אסלאמי, כיתה ג, 2017–2018, עמ' 32, 96; 2025–2026, עמ' 30, 96; חינוך אסלאמי, כיתה יא, 2017–2018, עמ' 60).

עם זאת, גם בתוכנית הלימודים החדשה, ובניגוד לאופן שבו א־שרע וממשלתו מכנים את ישראל בשיח הפומבי, ישראל כמעט אינה מוזכרת כלל בשמה אלא מכונה "הישות הציונית" (לעיתים ישראל מופיעה בסוגריים לאחר מכן, כך בספרי היסטוריה בתיכון) – עדות לגבולות הרפורמה ולשימור הנרטיב הערבי־הלאומי הקלאסי. היהודים אינם עם אלא תערובת של בני אדם, שאין זיקה בינם לבין "העברים

(היסטוריה, כיתה יא, 2025–2026, עמ' 154),²⁰ כלומר, שלטון זר שהיה לגיטימי בזמנו. מכאן שהמשטר החדש בדמשק ממשיך להציב את עצמאותו ואת הערבות הסורית במרכז התמונה. אומנם ניכר חיזוק של יסודות אסלאמיים אך לא באופן רדיקלי מאוד, ובוודאי לא כחלק מהח'ליפות החדשה הפן-טורקית שנחלמת באנקרה. ייתכן כי הוויתור בספרי הלימוד על מחוזות אלכסנדרטה וקפדוקיה שבשטח הטורקי, אך לא על רמת הגולן הישראלית, מעיד על מכבש הלחצים הטורקי יותר מאשר על כוונות עתידיות.

העיסוק במעמדה של ישראל מורכב וכולל קלישאות שרבות כמותן בספרי לימוד ברחבי העולם הערבי. קריאה בין השורות מלמדת כי בתוכנית הלימודים החדשה אין הרעה מיוחדת (לעיתים אף התייחסות ניטרלית או חיובית יותר) לעומת תקופתו של בשאר אסד, והמסרים אינם אחידים או אובססיביים. הספרים שבהם הוזכרה אסטרטגיית השלום הערבית של חאפז אל-אסד אינם נלמדים עוד, על רקע בניית האתוס החדש, בדיוק כפי שהוסרו דברי התהילה על הלחימה בישראל במלחמת יום הכיפורים.

התכנים בספרי הלימוד מאפשרים למשטרו של א־שרע לתמרן בין שתי השכנות החזקות, מצפון (טורקיה) ומדרום (ישראל), ולחזק את עצמאותו ואת הלאומיות הסורית הערבית-אסלאמית הסמכותנית והעצמאית שהוא מעצב. הקשרים הממשיכים להירקם עם רוסיה, מדינות המערב ומדינות ערב תומכים בהנחה זו. א־שרע הוא אפוא ממשיך דרכו של אסד בשאיפה להפוך את סוריה לחברה מכובדת בעולם הערבי ובמשפחת העמים, ולמדינה הנשלטת היטב מן המרכז. בניגוד לאסד, שעיוו החל תהליך נורמליזציה איטי והדרגתי לאחר למעלה מעשור של ניתוק, א־שרע גרף הצלחות מהירות בחידוש יחסי סוריה עם כלל מדינות האזור.

כפי שמשקף בספרי הלימוד, בשאר אל-אסד חנך את הציבור הסורי לחשוד באיראנים, לסמוך על הרוסים, לחשוש מכוונותיה של טורקיה ולאיים על שיטחה, לשנוא את ישראל, להעריך את הצבא, להתעלם מכך שהזניח את אנשיו, להתכחש לעדתיים, למעשי הטבח, לזוועות, לפילוגים הדתיים והאידיאולוגיים ולנסות לשוב לחיק האומה הערבית, שהיא מקור הגאולה. הלאומיות הסורית הוארה באור הנגהות של הפן-ערביות החשובה מכול. הדור הצעיר בסוריה למד על הסכמי הפסקת האש עם "הישות הציונית", ועל כך שעמדתה של סוריה בדבר הסדר עם ישות זו מבוססת על תפיסה ערבית משותפת של שלום צודק וכולל, גם עם ישראל.

עיון בספרי הלימוד תורם להבנת מדיניותו של משטר אסד בזמן מלחמת חרבות ברזל, ולמגבלות מחויבותו

אלכסנדרטה כ"שטחים ערביים כבושים" שעוד ישוחררו בחלומו של המשורר הסורי סולימאן עיסא, מסתפק כעת בארץ ישראל והגולן (ערבית היא שפתי, כיתה ו, 2023–2024, עמ' 27; 2025–2026, עמ' 20). בספר לימודי אסלאם נמחק תרגיל המבקש שלוש הצעות עבור "אנשינו בגולן" להתעמתות עם "הכיבוש הציוני" (חינוך אסלאמי, כיתה ח, 2017–2018, עמ' 35; 2025–2026, עמ' 33). ממשיכים לציין את הנוכחות היהודית בירושלים במאה ה-19 בהקשר של ויכוח על ריצוף רחבת הכותל (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 24).

שטח ישראל כולה מצוין במפות כגזול, ומובעת אהדה ברורה למאבק הפלסטיני. משוררים פלסטינים כמו מחמוד דרוויש או סמיח אל-קאסם (ללא ציון מוצאו הדרוזי) נפוצים בתוכנית הלימודים, וכך גם שירה ערבית מודרנית המביעה געגועים ואהבה לפלסטיין הכבושה. הכנענים הם שבטים ערביים מחצי האי ערב, שהתיישבו בפלסטיין שבדרום הלבנט (בלאד אל-שאם) והקימו את ירושלים וערים אחרות (היסטוריה של הציוויליזציות, כיתה י, 2014–2015, עמ' 38; היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 36). הנצרות נולדה, גם אצל בשאר וגם אצל א־שרע, "בסוריה ובפלסטיין" (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 84), וארץ ישראל מופיעה לא אחת במפות היסטוריות כחלק מסוריה, ללא ציון מיוחד.

דיון, סיכום ומסקנות

עיקר ענייננו במאמר הוא הקשר בין תוכניות הלימוד הסוריות לבין מדיניותה של דמשק והתייחסותה למדינות המערבות בעניינה, בעיקר סביב שלוש ההתפתחויות הדרמטיות – מלחמת חרבות ברזל, קריסת משטר אסד ומאפייניו וכוונותיו של המשטר החדש במבט קדימה. השיח הביקורתי בספרי הלימוד כלפי איראן, ועוד יותר כלפי טורקיה, מלמד כי משטר אסד לא רחש אמון למשטר האייתוללות, שאכן אכזב בשעת המבחן, ועויות העם הסורי כלפיו ניכרת ביתר שאת בעידן המשטר החדש. זאת לעומת האהדה הברורה לרוסיה בספרי הלימוד מתקופת אסד, שהצליחה להישאר שחקנית רלוונטית בזירה הסורית גם בתקופת א־שרע (Borshchevskaya, 2025). ספרי לימוד רוסית והיסטוריה רוסית נכללים בתוכנית הלימודים החדשה.

אשר לטורקיה, תוכנית הלימודים של משטר אסד הייתה פן-ערבית, עוינת לטורקיה, חוזרת ומזכירה את שליטתה בשטחים סוריים ומגדירה את האימפריה העות'מאנית כמדינה כובשת. תוכנית הלימודים של המשטר החדש מציגה את טורקיה באופן ידידותי יותר. מה שכונה "הכיבוש העות'מאני" הפך להיות "השלטון העות'מאני" או "השלטון העות'מאני במולדת הערבית"

מובהקת, עם ניחוח דתי בעייתי, אך לא יותר מזה. אחד הממצאים של מאמר זה הוא ההמשכיות הגמישה של הרפורמה החינוכית, מאז פרסום חוזר השינויים המקורי ב־1 בינואר 2025 ועד הביצוע בשטח בשנת הלימודים האקדמית 2025–2026. הקו הכללי יושם בהצלחה, אך רכיבים בעייתיים כמו הפרשנות שונאת האחר לסורת אל־פאתחה הושלכו לצד הדרך. התגבשות התוכנית באופן זה, בדומה לניסוח החוקה ולבניית הממסד הדתי החדש והמגוון, מלמדים כי הנשיא הסורי מצליח בהדרגה להוביל את המדינה שהוא עומד בראשה על פי סדר יום שיטתי, הן לאורך ציר הזמן והן לרוחב בשורה של תחומים, לא רק בזירה הבינלאומית אלא גם בבית פנימה. למרבה הצער, חלק מן ההצלחה הושג במעשי אלימות אכזריים ביותר, אם בשליטתו ואם לאו, נגד קבוצות מיעוט שונות.

חקר תוכניות הלימוד שואף לתת לנו מבט אל מעבר לאופק. המבט לעתיד, או חקר העתיד, הוא ספקולטיבי מטבעו. גורמים רבים ובלתי צפויים עשויים או עלולים להיכנס לתמונות העתיד. אם נניח כי מה שאנו רואים בספרי הלימוד יימשך באופן לינארי, הרינו צפויים לראות בעוד עשר שנים את סוריה כמדינה ערבית סמכותנית, לאומית ואמביציוזית המחויבת לאסלאם שמרני, מדינה החותרת לקיים את עצמאותה במסגרת מארג מזרח־תיכוני יציב. כבר כיום יש ציפיות בסוריה עצמה ובמדינות המפרץ כי דמשק תהיה כוח מרכזי בעולם הערבי (שורץ, 2025).

במקביל כדאי להביא בחשבון כי ספרי הלימוד אינם תוכנית הפעולה האסטרטגית של המנהיג. כך למשל, בשנים הראשונות של משטר ארדואן בטורקיה עברה תוכנית הלימודים ליברליזציה גורפת שנועדה להרגיע את הציבור, לחזק במתינות את הגוון האסלאמי שחדר לבתי הספר עוד בשנות ה־90 ולאפשר השתלבות חלקה באיחוד האירופי. ההיסטוריה לימדה כי התחלה אופטימית זו לא בישרה על מיתון השאפתנות האסטרטגית והאסלאמיסטית של אנקרה. בדומה לרשת דאר אל־וחי א־שריף בסוריה, שאומנם מתרכזת בגני ילדים ובחינוך היסודי, גם בטורקיה התקיימה ומתקיימת רשת תיכונים אסלאמית מקבילה רשמית בשם אמאם חטיב (imam hatip ortaokulu), שהלכה ותפחה עם השנים.

שליט סוריה אחמד א־שרע מצטייר כאדם שאפתן, מוכן להסתכן ובעל יכולות הנהגה מוכחות. יש לקוות כי תוכנית הלימודים כפי שהיא הולכת ומתעצבת אכן מצביעה על רצונו לכונן מדינת לאום יציבה ושוחרת שלום, אך הנתיב התודעתי לשינוי כיוון רדיקלי אינו חסום בפניו, בשל החומר האסלאמי והאנטי־ישראלי הרב מאוד שעודנו קיים בתוכנית הלימודים.

לציר ההתנגדות. ברור ששטף האירועים חייב קבלת החלטות נקודתיות שנבעו מהנסיבות המשתנות, אולם המציאות תווכה דרך הפריזמה התודעתית שעוצבה במהלך השנים, וזו כיוונה אל הקונצנזוס הערבי. מבחינה זו אחמד א־שרע אינו שונה בהרבה. תוכנית הלימודים מעט פחות חילונית כעת – לימודי האבולוציה הוסרו – והחינוך לג'האד עודנו חלק מן האסלאם, בדומה למצב ברוב תוכניות הלימוד הערביות במרחב. עם זאת, ספרי הלימוד החדשים אינם משקפים תוכנית לימודים ג'האדיסטית או מהפכנית אלא מבטאים אסלאם מדינתי, צייתן ונשלט על ידי שלטון שמסתמן כריכוזי. חלק מן הספרים שופעים טקסטים ותמונות בצבעים עזים, המציירים עולם ליברלי לחלוטין עם נשים ובנות בלבוש מערבי. ג'האד ושהידים קיימים בשפע אף הם, בספרים אחרים, והם ממשיכים להצית את הדמיון ואולי גם להסביר את מלחמת האזרחים האכזרית ואת מראות הזוועה ברשתות החברתיות. ואולם לא כל השינויים לחומרה שניסה משרד החינוך להכניס בתקופה הראשונה אכן הוטמעו.

כאן בולטת סורת אל־פאתחה החשובה, שניצלה מן הפרשנות הרדיקלית. היחס לעדות האחרות נותר בעייתי, עם גישה סמכותנית ושאלות פתוחות בדבר ההמשך. הריאיון עם שר החינוך החדש, שר החינוך הכורדי הראשון, מלמד על נכונות לקדם מדיניות מכילה ודאגה למיעוטים ולכלל הציבור הסורי, אך גם על זהירות המעידה על כוחם של יסודות אסלאמיסטיים בתוך ההנהגה, ואפשר גם על כוחה המאיים של טורקיה.

במבט קדימה ובהנחה שארגון היאת תחריר א־שאם אומנם עבר בשנים האחרונות תהליך התמתנות יחסית, יש השואלים אם קיים חשש מהשתלטות איטית של אידיאולוגיה דתית קיצונית, מחשיפת המיעוטים לפגיעות חוזרות ונשנות, או למצער מצמיחת שלטון אוטוריטרי בסוריה (פולקה, 2025; Levornik, 2025). גם אם א־שרע אכן עבר תהליך התמתנות אותנטי, הוא מוקף באנשים קיצונים שחלקם אף שולבו בדרג הפוליטי והצבאי, שעלולים להקשות עליו בדרכו החדשה, לאתגר את הניסיונות לייצב את המערכת הסורית הגועשת והמורכבת ואף לאיים על חייו. בינתיים, הגורמים הג'האדיסטים הלא־מרוסנים ששוסו במיעוטים הם כלי עבודה בידי הנשיא. במקביל מקדמת סוריה תוכנית לימודים רדיקלית אסלאמיסטית שהקים ארגון היאת תחריר א־שאם באידליב לגילים צעירים, שאימוצה בכפוף לשינויים מסוימים הוא חלק מתוכנית העבודה של המשטר החדש. ואולם תוכנית הלימודים הממלכתית הסורית בכללותה אינה מצדיקה את החששות. הספרים מציגים תמונה מורכבת ומרובת ניואנסים, אך כזו הצועדת בנתיב ברור של לאומיות סורית ערבית שמרנית

פולקה, ש' (2025, 5 במרס). **אליאסה אלשרעיה: הפרגמטיזם של אבו מחמד אלג'ולאני בגיבוש המשטר החדש בסוריה**. בין המערכות, 30. <https://tinyurl.com/zfw59ak9>.
פרדו, א' (2014, 29 באוגוסט). השירים שהיו להמנוני זעם במאבק הפלסטיני. **הארץ**. <https://tinyurl.com/2pczyjnn>.
פרדו, א' ווינטר, א' (2024, 10 בינואר). **ישראל והיהודים בספרי הלימוד במצרים – מבט צופה פני עתיד**. פרסום מיוחד, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). <https://tinyurl.com/5bnj2wp7>.
פרי, א' (2024, 1 ביולי). **איראניזציה ושיעיוזציה בסוריה: איראן מהדקת את השפעתה ואחידתה בתוך המדינה**. MEMRI. <https://tinyurl.com/4h4mxvbe>.
צטלין, א' [Alex Tseitlin] (2025, 1 בפברואר). **תאוריית הניצחון של מחנה "ההתנגדות" – ראש חטיבת המחקר באמ"ן תא"ל (במיל) איתי ברון**. באים אל הפרופסורים [סרטון]. YouTube. <https://tinyurl.com/mryv3jnn>.
רובין, א' (2005) (תרגום, עריכה והערות). **הקוראן**. אוניברסיטת תל אביב.
שוורץ, ט' (2025, 3 ביולי). **השתלבות סוריה החדשה במרחב**. הפורום לחשיבה אזורית, מכון ליר. <https://tinyurl.com/4hxx57v5>.

רשימת ספרי לימוד:

ביולוגיה כיתה יא (2023–2024).
ביולוגיה כיתה יב (2023–2024).
ביולוגיה וגיאולוגיה כיתה ח (2023–2024).
ביולוגיה ולימודי הסביבה כיתה י (2023–2024).
ביולוגיה ולימודי הסביבה כיתה י (2025–2026).
החינוך הלאומי כיתה יא (2017–2018).
החינוך הלאומי כיתה יב (2017–2018).
החינוך הלאומי כיתה יב (2023–2024).
היסטוריה כיתה ט (2017–2018).
היסטוריה של הציוויליזציות כיתה י (2014–2015).
היסטוריה כיתה י (2025–2026).
היסטוריה כיתה יא (2025–2026).
היסטוריה כיתה יב (2017–2018).
היסטוריה כיתה יב (2025–2026).
היסטוריה של העולם המודרני והעכשווי כיתה יא (2017–2018).
השפה הערבית כיתה ז (2023–2024).
השפה הערבית כיתה ז (2025–2026).
השפה הערבית כיתה ט (2025–2026).
חינוך אסלאמי כיתה א (2024–2025).
חינוך אסלאמי כיתה א (2025–2026).
חינוך אסלאמי כיתה ב (2023–2024).
חינוך אסלאמי כיתה ב (2025–2026).
חינוך אסלאמי כיתה ג (2017–2018).
חינוך אסלאמי כיתה ג (2023–2024).
חינוך אסלאמי כיתה ג (2024–2025).
חינוך אסלאמי כיתה ח (2017–2018).
חינוך אסלאמי כיתה ח (2025–2026).
חינוך אסלאמי כיתה ח (2024–2025).
חינוך אסלאמי כיתה ט (2024–2025).
חינוך אסלאמי כיתה י (2024–2025).
חינוך אסלאמי כיתה י (2025–2026).
חינוך אסלאמי כיתה יא (2017–2018).
חינוך אסלאמי כיתה יב (2025–2026).
חינוך לאומנות: החזותי והאסתטי כיתה ח (2025–2026).
חינוך לאומנות: החזותי והאסתטי כיתה ט (2025–2026).
חינוך מוזיקלי כיתה ח (2022–2023).
חינוך מוזיקלי כיתה ח (2025–2026).

מהזווית הישראלית – בכל הסדרה עם סוריה ישראל תהיה חייבת להקדים ולתבוע את קיומו של דיאלוג בין־קהילתי פתוח ורחב בשאלות של חינוך ותרבות במרחב השאמי, ולהבטיח אקלים תרבותי נקי מהסתה וסילופים, בשאיפה להכרה מלאה ואוטנטית בישראל מצד כלל העדות והמדינות באזור. לא ניתן לטאטא אל מתחת לשטיח את שאלת המיעוטים. בהיעדר שינוי תרבותי יסודי ומעמיק ישראל תהיה חייבת לשמור על יתרון צבאי ניכר, על שטח מפורז נרחב ועל יכולת להסב נזק כבד, שתשחרר את הצד השני מחובת הג'האד. בינתיים ראוי להקדיש מאמץ רצוף ושיטתי כדי לנטר את תוכנית הלימודים הסורית ולהתחקות אחר שינויים ארוכי טווח בשאלות מכריעות כמו שלום, מלחמה, כבוד הדדי, היחס למיעוטים, שיתוף פעולה אזורי והאופן שבו ישראל מוצגת בה. זאת ועוד, ההתייחסות לשוויון האישה היא אינדיקציה חשובה לקיצוניות, למיליטנטיות ולסמכותנות של המשטר.

ד"ר אלדד פרדו הוא מנהל המחקר במכון אימפקט ס"א – המכון לחקר השלום והסובלנות בחינוך בבתי הספר (IMPACT-se). מומחה לפוליטיקה ותרבות באיראן ובמזרח התיכון. eldadpardo@gmail.com

ד"ר כרמית ולנסי היא חוקרת בכירה וראש תחום סוריה במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). carmitv@inss.org.il

תודה מיוחדת לתומר שפורן, לד"ר יונתן נגב ולמכון IMPACT-se על שיתוף הפעולה, על התרומה המחקרית הגדולה ועל ההערות החשובות. תודה לעורכי 'עדכן אסטרטגי', ד"ר גליה לינדנשטראוס וד"ר רז צימט, לאמל חאיכ ולקוראים האנונימיים.

מקורות

אלקיים, א' (2015). אל־פאתחה: קריאות קוראניות בקרית מלך רב. בתוך חביבה פדיה (עורכת), **המזרח כותב את עצמו** (עמ' 157–249). גמא.
אפל, מ' (1997). התפתחות הסכסוך הערבי־יהודי מסכסוך מקומי לאזורי: הרקע לצמיחת מעורבותן של עיראק וסוריה בארץ־ישראל, 1936–1939. **עיונים בתקומת ישראל**, 7, 74–39.
ולנסי, כ' ונפתלי, מ' (2024, 28 בנובמבר). **אסד ו"ציר ההתנגדות": שותפות מתוחה במבחן**. מבט על, גיליון 1922, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). <https://tinyurl.com/ycxh7p3s>.
יהל, ע' (2021, 14 בספטמבר). **השפעה באמצעות חינוך: "עוצמה רכה" איראנית בסוריה**. המכון למדיניות ואסטרטגיה, IPS. <https://tinyurl.com/3cara9da>.
לוזון, מ' (2025, 16 בדצמבר). **מערכת החינוך בסוריה החדשה: יותר אסלאם, פחות חילוניות**. שיחה מקומית. <https://tinyurl.com/3bf2rax4>.
נציבנט (2024, 19 בדצמבר). **ההפסדים הכלכליים האדירים של איראן כתוצאה מנפילת משטר אסד**. פירוט חלקי. <https://nziv.net/112101/>

- AFP (2025, January 23). *Syria's economy reborn after being freed from Assad*. <https://tinyurl.com/4t8yatwc>
- AlHadath (2025, March 30). *Speech by the Syrian Minister of Education Mohammad Abdul Rahman Turko* [Arabic: كلمة لوزير التربية والتعليم السوري محمد عبد الرحمن تركو]. [video]. <https://tinyurl.com/284ehp54>
- Alrifai, O.A., Jahanbani, N., & Khalaji, M. (2021, March 29). *Iran's long game in Syria*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/44h3jc2t>
- ArabicPost.net (2025, October 7). *Reducing religious subjects and deleting historical periods: Did the Sharaa government rush to change the curricula?* [Arabic: تقليص مواد الدين وحذف حقبة من التاريخ. هل تسرعت حكومة الشريعة في تغيير المناهج التعليمية؟]. <https://tinyurl.com/8f9aez38>
- Barış, H. (2021). *The Kurdish model of political community: A vision of national liberation defiant of the nation-state*. Lexington Books.
- Bengio, O. (2024). *Clashing narratives and identities in Iraq's school curriculum 2015–2022*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/5n7vcxhf>
- Bengio, O. (2025). Vindicating the poisoned chalice: Iran's creeping invasion of Iraq. *Middle East Quarterly*, 32(1). <https://tinyurl.com/4vu6wau8>
- Borshchevskaya, A. (2025, October 20). *The window to counter Russia in Syria is closing*. The Washington Institute. <https://tinyurl.com/4pfvjzph>
- Cafiero, G. (2024, October 10). *Will the UAE steer Assad away from Iran-led war with Israel?* AMWAJ Media. <https://tinyurl.com/3czx8c42>
- CNBC Arabiya (2025, January 4). *Wide debate among Syrians after the decision to change school curricula: What happened?* [Arabic: جدل واسع بين السوريين بعد قرار تعديل المناهج الدراسية. ماذا حدث؟]. <https://tinyurl.com/5czzpwnw>
- Dar al-Wahy al-Sharif [دار الوحي الشريف] (n.d.). Facebook page. <https://tinyurl.com/37sxuahm>
- Dar al-Wahy al-Sharif [دار الوحي الشريف]. (2025, April 29). Six years ago the dream began: "Dar al-Wahy al-Sharif" [Arabic: قبل بست سنوات بدأ الحلم "دار الوحي الشريف"]. [Video, 0:35]. YouTube. <https://tinyurl.com/ymjxczym>
- Dirik, D. (2022). Stateless citizenship: 'Radical democracy as consciousness-raising' in the Rojava revolution. *Identities*, 29(1), 27–44. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2021.1970978>
- Dunya-ye Eghtesad (2019, November 2). *Iran ready to participate in the reconstruction of Syrian schools* [Persian: آمادگی ایران برای مشارکت در بازسازی مدارس سوریه]. <https://tinyurl.com/4xrmwvz9>
- Ebrahim, N. (2025, January 2). *Changes to Syria's school curriculum spark online outrage*. CNN. <https://tinyurl.com/2k76wwcb>
- Grajewski, N. (2024, December 9). *Why did Iran allow Bashar al-Assad's downfall?* Carnegie Middle East Center. <https://tinyurl.com/46humx5u>
- Groiss, A., & Toobian, N. (2006). *The attitude to "the other" and to peace in Iranian school books and teacher's guides*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/2bpja2jb>
- ليמודي حברה כיתה א (2024–2023).
- ليמודي حברה כיתה א (2026–2025).
- ليמודي حברה כיתה ג (2026–2025).
- ערבית היא שפתי כיתה ו, חלק שני (2024–2023).
- שפה וספרות ערבית כיתה ט (2024–2023).
- שפה וספרות ערבית כיתה ט (2026–2025).
- שפה וספרות ערבית כיתה יא (2026–2025).
- שפה וספרות ערבית כיתה יב (2024–2023).
- תולדות המולדת הערבית בעת החדשה ובימינו כיתה יב (2024–2023).
- Harrer, G. (2025, March 31). *Syria has a new government by Sharaa's grace* [German: Syrien hat eine neue Regierung von Sharaas Gnaden]. *Der Standard*. <https://tinyurl.com/2j4k6hyc>
- Ibrahim, S. (2025, January 24). *Three conflicting curricula in Syria's education system today*. Daraj Media. <https://tinyurl.com/5a5h345e>
- Istanbouly, F. [فتون استانبولي] (2025, August 21). *Rebuilding education in post-liberation Syria: A comparative study of international experiences* [Arabic: إعادة بناء التعليم في سوريا بعد التحرير: دراسة مقارنة لتجارب الدول]. Syrian Dialogue Center. <https://tinyurl.com/ms846c3k>
- Jusoor (2021, November 16). *The Syrian regime regulates the religious scene and ends Sunni exclusivity for fatwas* [Arabic: النظام السوري يعد رسم المشهد الديني وينهي النظام السوري يعد رسم المشهد الديني وينهي]. [خصوصية السنة للإفتاء]. <https://tinyurl.com/k696vx37>
- Levornik, Z. (2025, December 23). *Special report – One year into the "new Syria": Between promises and reality*. Alma Research and Education Center. <https://tinyurl.com/2eamkyjt>
- Pardo, E.J. (2016). *Iranian education: The continuous revolution*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/mf74tfzx>
- Pardo, E.J. (August 2022). *Iran's Radical Education: An interim update report, 2021–22*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/bdf99zs4>
- Pardo, E.J., & Ekinci, M. (2017). *Neighbors and rivals: China in Turkey's educational system*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/4sk4473z>
- Pardo, E.J., & Jacobi, M. (2018). *Syrian national identity: Reformulating school textbooks during the civil war*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/36x8puj8>
- Podeh, E., & Alayan, S. (Eds.). (2018). *Multiple alterities: Views of others in textbooks of the Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Press, A. (2018, November 14). *A broad rejection of the decision to change the Syrian revolutionary flag*. The Syrian Observer. <https://tinyurl.com/2bccxz83>
- Rudaw (2025, April 5). *Syria's first Kurdish education minister works to bridge gaps with Rojava*. <https://tinyurl.com/2d86y738>
- Sayfo, O. (2026). *Toward an exceptional Qur'anic generation: How Dar al-Wahy al-Sharif schools shape Islam, identity, and power in northwest Syria*. *International Journal of Middle East Studies*, 1–19. [10.1017/S0020743825101372](https://doi.org/10.1017/S0020743825101372)
- Shporn, T. (2025). *A review of Hay'at Tahrir al-Sham's intended changes to the Syrian curriculum*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/r8e8v96s>

- Alrifai et al 2021; Barış, 2021; Dirik, 2022; ; 2024, פרי, Dunya-ye Eghtesad, 2019; Ibrahim, 2025; Istanbuly, (2025; The Syrian Observer, 2024
- התארוך בדיון על פישנת הלימודים האקדמיים (שנה"ל 2017–2018 ושנה"ל 2024–2025). שימו לב כי תאריכי הפרסום הרשומים על הספרים הם 2018–2017 ו-2024–2023, וכך ציינו במראי המקום. שני המחקרים התבצעו במסגרת מכון אימפקט-ס"א (www.impact-se.org) מחקרי עומק על סוריה נערכו בשנים 2001 ו-2018. הממצאים על שנת הלימודים 2024–2025 נחקרו לצורך מאמר זה ומתפרסמים כאן לראשונה (Pardo & Jacobi, 2018).
- 4 מחקרים קודמים ביססו מסקנות אלה מצד תוכנית הלימודים האיראנית (Groiss & Toobian, 2006; Pardo, 2016).
- 5 מהדורת 2023–2024 ערוכה באופן אחר, והחלק על "בעיות המולדת הערבית" אינו מופיע עוד.
- 6 מחוז אלכסנדריה בטורקיה, המכונה כיום מחוז האטאי, היה בעבר חלק ממחוז חלב בצפון סוריה בשליטת המנדט הצרפתי. ב-1939, לאחר מגעים בין צרפת לטורקיה, הועבר המחוז לשליטה טורקית במהלך שני במחלוקת, תוך התעלמות מהתנגדות סורית רחבה. סוריה מעולם לא הכירה בריבונות הטורקית על השטח, ועד היום מערכת החינוך הסורית מציגה את האזור כשטח כבוש. משנות ה-20 של המאה ה-20 "עוצבה מערכת החינוך של עיראק בידי פעילים לאומנים פן-ערבים חדורים תחושת שליחות לאומנית" (אפל, 1997, עמ' 56). חינוך רדיקלי זה שכפל את עצמו וקטף את המצע למאה שנות אלימות ורדיקליזציה ולמעורבות העיראקית החוזרת ונשנית בשאלת ארץ ישראל.
- 8 מנהיגה העליון של איראן אינו כולל את שם ארצו שלו בין תארי, והוא נחשב בין השאר למנהיג המהפכה האסלאמית (בערבית או בטורקית), למנהיג העליון או למנהיג המוסלמים בעולם (בפרסית). סימנים ראשוניים לפתיחת הכלכלה מסתמנים (AFP, 2025).
- 10 מסר זה הועבר כנראה על ידי חסן נצראללה לבשאר אל-אסד (Worth, 2026).
- 11 המסמך נכתב ב-29 בדצמבר 2024 והועלה לאתר פייסבוק ביום 1 בינואר 2025, בתור צו מנהלי 943/3422.
- 12 דוגמה לנסיגה מפרשנות אוניברסלית לפרשנות דתית של הקוראן היא דרישה להחלפת "האחוזה האנושית" ב"אחוזה באמונה" (חינוך אסלאמי, כיתה ט, 2024–2025, עמ' 70; 29, p. Shporn); סילוק המלכה זנוביה וח'ולה בת אזור מספר לימוד אסלאם (חינוך אסלאמי, כיתה ג, 2024–2025, עמ' 19; 32, p. Shporn). הומלץ לסלק את חוקי חמורבי מתוך ספר היסטוריה (היסטוריה, כיתה י, 2024–2025, עמ' 37; 22, p. Shporn).
- 13 הדברים נאמרו בראיון נרחב עם אל-קאדרי ב"אל-ערבי אל-ג'דיד", עיתון בבעלות קטרית המופיע בלונדון.
- 14 הראיון נערך בסוראני (עם כתוביות באנגלית), השפה המקובלת בכורדיסטן העיראקית, אך תורגמו שולט בדילקטים השונים של הקורמאנז', שפת אמו הנהוגה בעפרין, מחוז הולדתו. הוא מלמד גרמנית באוניברסיטת דמשק.
- 15 ספרי הלימוד מאתר משרד החינוך הסורי (http://www.moed.gov.sy).
- 16 שיר מיליטריסטי דומה בשם שומרי המולדת (حُفَاةُ الْوُطَن) הוצא אף הוא (היה קיים למשל בספר חינוך מוזיקלי, כיתה ח, 2022–2023, עמ' 30–31, ואינו קיים, למשל, בספר חינוך מוזיקלי, כיתה ח משנת 2025–2026).
- 17 الإسلام دين الإنسانية يسوي بين جميع الناس.
- 18 الناس سواء أمام التكاليف وتطبيق القانون.
- 19 רופאה קיבלה חג'אב.
- 20 לפחות במקום אחד, "המולדת הערבית" שונתה ל"ארצות ערב" (היסטוריה, כיתה י, 2025–2026, עמ' 8).
- Singh, N. (2025, January 3). *New Syrian regime's school curriculum changes spark backlash*. The Independent. <https://tinyurl.com/a3e29755>
- 3 Smeisem, A., & Al Raheel, R. (2025, February 25). *Syrian Minister of Education Nadhir Al-Qadri: Our goal is to expand learning pathways, not ideologically indoctrinate curricula* [Arabic: وزير التعليم السوري نذير القادري: هدفنا توسيع مسارات التعلم لا أدلجة المناهج]. Al-Arabi Al-Jadid. <https://tinyurl.com/34rdv8p4>
- Soguel, D. (2025, October 27). *New Syria revises its school curriculum: What's in, what's out*. The Christian Science Monitor. <https://tinyurl.com/yvav9kh2>
- Syrian Ministry of Education [وزارة التربية والتعليم] (2025, January 1). *Modifications to school curricula from first grade to twelfth grade in the Syrian Arab Republic for the 2025 academic year* [Arabic: إجراء تعديلات على المناهج الدراسية من الصف الأول وحتى الثالث الثانوي في الجمهورية العربية السورية]. Facebook. [Facebook post]. <https://tinyurl.com/484p35a3>
- The New Arab (2025, January 24). *How much did Iran gamble on the Assad regime in Syria?* <https://tinyurl.com/4m3zfz2>
- The Syrian Observer (2024, August 5). *Iran's influence over Syrian higher education: An in-depth analysis*. <https://tinyurl.com/ydx6cweh>
- Usher, S. (2025, January 2). *New Syrian government's school curriculum changes spark concern*. BBC News. <https://tinyurl.com/4p9azdbf>
- Williamson, B. (2013). *The future of the curriculum: School knowledge in the digital age*. MIT Press.
- Worth, R.F. (2026, February 6). *The fall of the house of Assad*. The Atlantic. <https://tinyurl.com/yc4e5xs7>
- Yanarocak, H.E.C. (2021). *The Erdoğan revolution in the Turkish curriculum textbooks*. IMPACT-se & HJS. <https://tinyurl.com/bd388ute>

הערות

- 1 התארוך על פי שנות הלימוד האקדמי, ראו הערה 3.
- 2 תוכנית הלימודים שאנו מתבוננים בה אינה היחידה. חולשת המשטר ואובדנם של שטחים נרחבים אפשרו את צמיחתן של מערכות חינוך מקבילות. במחוזות הנתונים להשפעה טורקית ושל המורדים בצפון מערב המדינה לבשו מערכות החינוך המקומיות מאפיינים מיוחדים. שינויים בספרי הלימוד באידילב, מובלעת המורדים בצפון-מערב, הוכנסו החל מ-2013 וכללו טיהור ספרי הלימוד מיסודות של המשטר, לרבות תמונות משפחת אסד, החלפת הדגל ויחס חיובי יותר כלפי טורקיה. תוכניות לימוד מקוריות עוצבו בשטחי המרחב הכורדי או המנהל האוטונומי הדמוקרטי של צפון ומזרח סוריה, שם הונהגה תוכנית לימודים פרוגרסיבית המתבססת על פילוסופיית "האומה הדמוקרטית", הדוגלת בקיום קהילות פוליטיות אוטונומיות שאינן מדינות לאום. במקביל, מאז 2015 התפרסמו ידיעות על מאמץ איראני לשינוי תרבותי בסוריה, שכלל שיעיזציה, הגירה שיעית למדינה, הקמת תנועות נוער דתיות, קשרים אקדמיים והקמת מרכזי דת ובתי ספר שיעיים באזורים עליונים אך גם סוניים, לצד לימודי פרסית ועקרונות מהפכת ח'ומייני. לבסוף, שטחים שבשליטת המדינה האסלאמית (דאע"ש) ניהלו מערכת חינוך בנוסח קנאי האסלאם. (יהל, 2021;

נספח: תוכניות הלימוד בתקופת אסד וא־שרע - מבט משווה ומשמעויות

קריטריון	תקופת בשאר אל־אסד	תקופת אחמד א־שרע	משמעות/מסקנה
האתוס המרכזי	לאומיות ערבית־סורית; מרכזיות המדינה, הצבא ומשפחת אסד.	לאומיות סורית־ערבית עם חיזוק רכיב אסלאמי שמרני והסרת פולחן אישיות.	המשכיות לאומית־סמכותנית; החלפת מוקד הלגיטימיות מהבעת' למהפכה. הציבור מכיר ומטמיע את עקרונות מלחמת הג'האד על פי האסלאם הקלאסי, אך סוריה נותרת מדינת לאום, ללא אופק של כיבושי ג'האד.
היחס לישראל	עוינות חריפה; "הישות הציונית הטוריסטית"; הצדקת "התנגדות". ועדיין, "הערבים רוצים שלום", הבה נעמיד תוכנית שלום משותפת.	ישראל כאויב ו"ישות ציונית" (לרוב לא "טוריסטית"); ריכוך מסוים במסרי המאבק.	ריכוך לשוני מסוים ללא נורמליזציה; פחות הסתה בוטה, אך העוינות הבסיסית נשמרת.
הגולן	נוכח מאוד כסמל לאומי מרכזי ושטח כבוש כחלק מסיפור המאבק.	נותר חלק מהמפה הסורית, אך ללא הבלטה או בצמצום אזכורים.	צמצום הבולטות עשוי להעיד על מיקוד פנימי, או לחלופין על זהירות אשר לחשיפת הכוונות עד לביסוס עוצמה.
היחס לאיראן	ברית פוליטית בפועל; יחס אמביוולנטי בספרי הלימוד; התעלמות מחזבאללה.	הצגה ביקורתית; הסרת אזכורים חיוביים; הופעת מסרים אנטי־שיעיים סמויים.	בשתי התקופות אין הזדהות עם האתוס האיראני; תחת א־שרע יש התרחקות מובהקת.
היחס לטורקיה	חשדנות ועוינות; דגש על "הכיבוש העות'מאני" ועל מחלוקות טריטוריאליות.	ריכוך ניכר; שימוש במונח "שלטון עות'מאני"; צמצום עוינות מפורשת. דבקות במורשת "הציוויליזציה הערבית־אסלאמית".	שינוי בולט: התאמה פוליטית לקרבה והישענות על טורקיה תוך שימור נרטיב ערבי־סורי מובהק.
היחס לרוסיה	חיובי מאוד; הצגת רוסיה/ברית המועצות כמעצמה מודרנית וידידותית.	הקשר החיובי נמשך; רוסיה נותרת שחקנית לגיטימית בתודעה החינוכית.	רוסיה היא מרכיב יציב יחסית בזהות האסטרטגית הסורית בשתי התקופות.
היחס למערב	עוינות כללית בהקשר קולוניאלי ואנטי־מערבי מובהק; חילוניות מודרנית.	מורכב; לצד ביקורת יש פתיחות לדיאלוג ציוויליזציוני וקשרים בינלאומיים; עקירת תורת האבולוציה והגיאולוגיה הפלנטרית.	מעבר לפרגמטיזם תרבותי ומדיני, לצד שמרנות דתית, גם אם לא מדובר בליברליזם.
דת ואסלאם	מסגרת לאומית חילונית; רכיבים אסלאמיים קיימים אך מוגבלים.	התחזקות הרכיב האסלאמי ונוכחות דתית מוגברת; ללא קו ג'האדיסטי קיצוני; מערכת חינוך קוראני מקבילה לילדים מאומצת על ידי השלטון.	תנועה בין אסלאם מדינתי שמרני לבין אילוצים פוליטיים וציבוריים.
ג'האד ושהאדה	קיימים כחלק מהנרטיב המדינתי־לאומי של המאבק וכחלק מדת האסלאם.	נותרים ערכים מרכזיים באסלאם; בחלק מהתכנים אף מתחזקים רעיונות; מחוץ לחינוך הממלכתי: שיתוף ילדים במדים בטקסים רדיקליים במסגדים.	המשכיות בשיח המאבק, אך תחת א־שרע הגוון הופך דתי ובולט יותר.
יהודים ונוצרים	עוינות לישראל; במקרים מסוימים נשמר מרחב פרשני לא־בוטה כלפי ה"אחר".	ניסיונות ראשוניים להחמרה דתית נבלמו; בנוסח הסופי נבחר פירוש כללי.	המשטר החדש בחן הקצנה, אך בלם את עצמו מול לחצים וביקורת בינלאומית.
מיעוטים	היעדר הכרה במיעוטים; דגש על סוריה אחידה וזהות ערבית.	אין הכרה בכורדים, בדרוזים ובעלוויים כקבוצות נבדלות.	שאיפה להומוגניזציה כפויה של המרחב הסורי בשתי התקופות.

קריטריון	תקופת בשאר אל-אסד	תקופת אחמד א-שרע	משמעות/מסקנה
זכויות אדם	כמעט לא נדונות; היעדר דיון בדיכוי ובאלימות המשטר.	היעדר מסגרת ליברלית; שפה חלקית של חוק וסדר ללא פלורליזם.	אין מעבר לליברליזם; מדובר במיתון סמלי ועיצוב שפה ממלכתית חדשה.
מעמד הנשים	מוצג באופן מודרני ושוויוני יחסית לאזור; ללא כפייה דתית.	נשים מופיעות בנראות שמרנית יותר; צמצום מסוים בייצוגן במרחב הציבורי; בחלק מן הספרים קיימת צבעוניות מודרנית של נשים.	נסיגה בממד החזותי-תרבותי; אינדיקטור לשמרנות הדתית של המשטר.
תפיסת המדינה	סמכותנית, ריכוזית, צבאית ובעת'יסטית.	סמכותנית, ריכוזית ויותר דתית-שמרנית; נשמרת הלאומיות הסורית-ערבית כבסיס זהות עיקרי.	לא מהפכה דמוקרטית, אלא החלפת נוסחת המשטר תוך שימור יסודותיו.
היסטוריה	נרטיב הרואי והאדרה של משטרי אסד ("מהפכת התיקון").	מחיקת פולחן אסד; הדגשת אירועי 2011 ופשעי המשטר הקודם.	השינוי החד ביותר בנרטיב הפנימי, יותר מכל שינוי במדיניות החוץ.
מורשת קדם-אסלאם	נשמרת כחלק בלתי נפרד מהמורשת הלאומית הסורית.	ניסיון צמצום חלקי לא צלח; רוב התכנים נותרו על כנם.	המשטר אינו מעוניין או אינו מסוגל למחוק את הרבדים הלא-אסלאמיים.
לגיטימיות	נשענת על פולחן אישיות, הצבא, הבעת' והעמידה מול ישראל.	נשענת על נרטיב ה"שחרור", סדר חדש, דת וזהות לאומית מתחדשת עם גוון דתי.	מעבר מפולחן משטר משפחתי לפולחן מהפכה ומדינה חדשה.

היבטים כלכליים של תפיסת הביטחון הלאומית

ששון חדד

חוקר ומרצה לכלכלה וביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב

המאמר טוען כי לישראל אין עדיין תפיסת ביטחון לאומי כלכלית סדורה, וכי הפער המרכזי מצוי בהיעדר המשגה ומיסוד של הפעלת כוח כלכלי לצורך השגת יעדים אסטרטגיים. אף שישראל עוסקת זה שנים בחוסן, בצמיחה, בתקציב הביטחון ובניהול משאבי הביטחון, הממד הגאו-כלכלי נותר משני, מפוזר ותגובתי. המאמר מציע מסגרת אנליטית ובה ארבעה ממדים, שבאמצעותה הוא בוחן את המקרה הישראלי בהשוואה למדינות נבחרות. ההשוואה מראה כי במדינות רבות הכלכלה כבר משולבת כרכיב מובנה בתפיסת הביטחון ובמסגרות ההכרעה. על יסוד זה מוצע שלד תפיסתי ראשוני לביטחון לאומי כלכלי בישראל.

מילות מפתח: תפיסת ביטחון לאומי כלכלית, גאו-כלכלה, אסטרטגיה לאומית, עוצמה כלכלית, חוסן לאומי, כלכלה וביטחון לאומי.

מבוא – הצורך בתפיסת ביטחון לאומי כלכלית

ישראל קיימת כבר יותר משבעה עשורים בתוך מציאות של איום ביטחוני כמעט רציף – אך עדיין אין לה תפיסת ביטחון לאומי כלכלית סדורה.¹ ביטחון וכלכלה נשזרים זה בזה יום-יום: מלחמות וסבבי לחימה פוגעים בתוצר, בהשקעות ובתיירות; החלטות על הגדלת תקציב הביטחון או על הארכת שירות החובה מעצבות את שוק העבודה, את החוב הציבורי ואת הצמיחה; והמערכה נגד ישראל מתנהלת לא רק באמצעות טרור ורקטות אלא גם באמצעות חרמות, סנקציות ולחץ כלכלי. בארי בוזן, לדוגמה, מציע לראות בביטחון מסגרת רב-ממדית, הכוללת לצד הממד הצבאי גם ממדים פוליטיים, כלכליים, חברתיים וסביבתיים, ולשאל תמיד מי מוגן, מפני מה, ובאיזה הקשר אזורי או מערכתי (Buzan, 1991). גישה זו מספקת את התשתית התאורטית להרחבת תפיסת הביטחון הלאומי ולהכללת ממדים כלכליים בתוכה. למרות זאת, ברמת המדיניות הכלכלה נוכחת בדרך כלל רק בין השורות: טבלת אקסל בדיוני תקציב הביטחון; עלות מלחמה בדוח בנק ישראל; או סעיף עלות נוספת בוועדות כמו ברודט, לוקר ונגל. ועדות אלו מעצבות בפועל את האיזון בין ביטחון לכלכלה, אבל הן עושות זאת כשאין מאחוריהן תפיסת ביטחון כלכלית מוגדרת וסדורה, שקובעת מראש מה המדינה מנסה להשיג

(ועדת ברודט, 2007; ועדת לוקר, 2015; ועדת נגל, 2024; פרייליך, 2019).

העולם סביבנו נע בכיוון הפוך: ארצות הברית מגדירה באסטרטגיית הביטחון הלאומי שלה את השגשוג הכלכלי כיעד ליבה של הביטחון הלאומי, לצד הגנת האזרחים והגנה על ערכים דמוקרטיים (The White House, 2022). סין משלבת באופן סדור את אסטרטגיית 'המחזור הכפול' – חיזוק השוק הפנימי וצמצום תלות חיצונית – בתוך תפיסת הביטחון הלאומי הכולל (Naughton, 2021; Xi, 2014). רוסיה, איראן, האיחוד האירופי ויפן משתמשים בכלים כלכליים – אנרגיה, "כלכלת התנגדות", סנקציות, רגולציה על טכנולוגיה ושרשראות אספקה – כחלק שיטתי מארגז הכלים הביטחוני שלהם.

בישראל, לעומת זאת, הדיון נותר ברובו טכני-תקציבי: כמה אחוזי תוצר לביטחון, כמה שנות שירות חובה, כמה מיליארדים לכיפת ברזל. בלי תפיסת ביטחון כלכלית מפורשת קשה לענות על שאלות יסוד כמו: מהי רצפת החוסן הכלכלי שבלעדיה אין משמעות לעליונות צבאית? מהו גבול סביר לנטל הביטחוני על החברה והמשק בטווח הארוך? באילו תחומים כלכליים-טכנולוגיים ישראל חייבת לשמור על עצמאות או על יתרון יחסי, גם אם זה לא יעיל במובן המיידי? ואיך ישראל יכולה וצריכה להשתמש בעוצמה הכלכלית והטכנולוגית שלה ככלי ביטחוני כלפי חוץ, ולא רק כמקור מימון כלפי פנים?

ארבעת הממדים הכלכליים בתפיסת הביטחון הלאומית

כדי להפוך את הרעיון של תפיסת ביטחון כלכלית לכלי עבודה ולא רק לסיסמה נדרש מערך של ממדים ברורים שניתן למדוד, להשוות ולגזור מהם המלצות למדיניות. במאמר זה מוצעים ארבעה ממדים כלכליים לתפיסת ביטחון, שימשו כסרגל ניתוח הן לישראל והן להשוואה הבינלאומית, בהמשך למסורת המחקרית הרואה בכלכלה חלק אינטגרלי מן הביטחון הלאומי.

הממד הראשון – חוסן ושגשוג כלכלי כיעד של ביטחון לאומי. על פי ממד זה הכלכלה עצמה היא יעד של ביטחון לאומי: רמת התוצר לנפש, קצב הצמיחה, הפרייון, רמת התעסוקה, יציבות המאקרו, המחירים והפתיחות לסחר ולהשקעות ועוד.

הרציונל: כלכלה חלשה מקשה על מימון מתמשך של מימוש הביטחון: צבא, מודיעין ותשתיות; פערים חברתיים עמוקים ושחיקה בחוסן האזרחי מערערים את העמידות בזמן מלחמה; תלות עודפת בשוק אחד, במוצר אחד או במגזר אחד יוצרת פגיעות אסטרטגית (Buzan, 1991). העצמת הממד של ההגנה על הכלכלה הפכה למשמעותית ביותר לנוכח מלחמת הסחר, הקורונה והמלחמה באוקראינה.

השאלה כאן היא עד כמה תפיסת הביטחון הלאומי מגדירה ומסדירה במפורש יעדים של חוסן ושגשוג כלכלי כחלק מתכלית הביטחון הלאומי, ולא רק כתנאי רקע או תוצאה רצויה.

הממד השני – הקצאת משאבים לביטחון. ממד זה מתמקד בשאלה כמה משאבים (למשל תקציב, כוח אדם, קרקע) מקצה המדינה לביטחון, ובאילו צורות: מהו היקף תקציב הביטחון (במונחי תוצר, הוצאה לנפש, דינמיקה רב-שנתית); מהו מודל כוח האדם – שירות חובה, קבע, מילואים; מהו היקף השימוש בקרקע ובתשתיות לצורכי ביטחון, מקורות המימון למלחמות, ומהי ההקצאה של משאבים אחרים. שאלה זו נמצאת בלב הספרות הכלכלית על הוצאה ביטחונית ומכונה "תותחים מול חמאה" (guns vs. butter, Dunne & Tian, 2015; Sandler & Hartley, 1995).

זהו הממד שבו תפיסת הביטחון הלאומי מתבטאת במספרים: כמה אחוזי תוצר, כמה שנות שירות, כמה משאבי מדינה מופנים לצבא ולמוסדות הביטחון לעומת שימושים אזרחיים.

הממד השלישי – ניהול יעיל של משאבי הביטחון. בהינתן רמת משאבים כלשהי, ממד זה עוסק באופן הניהול של מערך הביטחון מבחינה כלכלית: האם קיימת מסגרת רב-שנתית ברורה, המאפשרת תכנון והפחתת בזבז? מהו היחס בין "שיניים" ל"זנב" – בין

היעדר תפיסה מפורשת יוצר לפחות שלוש בעיות מעשיות:

קבלת החלטות תגובתית ולטווח קצר, במקום תכנון רב-שנתי ברור המאזן בין צורכי ביטחון לבין צמיחה, חוב, תשתיות וחוסן חברתי.

מאבק אינסופי בין ביטחון לכלכלה, כאילו מדובר בשני צדדים מנוגדים ולא בשדה אחד, שבו צריך להגדיר מראש אילו יעדים כלכליים הם עצמם יעד ביטחוני לאומי.

שימוש חלקי בלבד בעוצמה הכלכלית של ישראל: הייטק, תעשיית אמצעי לחימה, אנרגיה, סייבר ומעמד בינלאומי כלכלי – כאילו הם בונס ולא חלק מובנה מתפיסת הביטחון הלאומי.

על רקע זה, הצורך בתפיסת ביטחון לאומי כלכלית מפורשת אינו מותרות תאורטיים אלא תנאי לניהול אחראי של סיכונים והזדמנויות בעשורים הקרובים. מאמר זה מבקש להניח את אבני היסוד לתפיסה כזו: הוא מציע ארבעה ממדים כלכליים לתפיסת ביטחון כלכלית (חוסן ושגשוג, הקצאת משאבים, ניהול יעיל של משאבים והפעלת כלים כלכליים); מנתח מחדש את גלגולי תפיסת הביטחון בישראל, מדוד בן-גוריון עד אביתר מתניה (2025) ובנימין נתניהו, דרך הפריזמה הכלכלית; ובוחן כיצד מדינות אחרות ממקמות ממדים אלה בתוך תפיסת הביטחון שלהן.

במילים אחרות, המאמר מזמין את הקוראים לבחון כיצד ניתן למנף את הכלכלה, על ארבעת ממדיה, כדי לעצב לישראל תפיסת ביטחון כלכלית יציבה, בת-קיימא ומבוססת מציאות, המשקללת בצורה נכונה הן את החוסן והמשאבים הפנימיים והן את האופן שבו ישראל מפעילה את כוחה הכלכלי והטכנולוגי כלפי חוץ.

חשוב להבהיר כי מסגרת ארבעת הממדים המוצעת כאן אינה תאוריה חדשה במובן הפורמלי, אלא סינתזה אנליטית היררכית של ספרות קיימת ושל פרקטיקות במדינות אחרות: ביטחון לאומי, כלכלה ציבורית, חוסן מאקרו-פיננסי וגאו-כלכלה במבנה קוהרנטי אחד. תרומתה אינה ביצירת מושגים חדשים אלא בארגון מחדש של מרכיבים קיימים, באופן המאפשר: (א) הבחנה בין תנאי יסוד מאקרו-כלכליים לבין כלי מדיניות; (ב) חיבור בין רמת המשק לרמת ההפעלה האסטרטגית; (ג) מעבר מתפיסה תקציבית צרה של ביטחון להבניה מערכתית רחבה.

במובן זה המסגרת היא אנליטית בעיקרה, אך נושאת גם פוטנציאל נורמטיבי שנועד לשמש בסיס לעיון עקרוני מדיניות.

וסביבתיים, ולשאל תמיד מי מוגן, מפני איזה איום, ובאיזה הקשר אזורי או מערכתי (Buzan, 1991). הכלכלה בתפיסה זו אינה רק מקור מימון לצבא אלא אחד ממגזרי הביטחון: משברים פיננסיים, תלות עודפת ביבוא קריטי, פערים חברתיים עמוקים או קריסה של תשתיות – כולם יכולים להתגלגל לאיומים ביטחוניים במובן העמוק של יכולת המדינה לשמור על ריבונות, יציבות ולכידות. מסגרת זו מעניקה בסיס תאורטי לממד הראשון שהוגדר במאמר – חוסן ושגשוג כלכלי כיעד ביטחוני – ולממד השלישי של ניהול יעיל של משאבי הביטחון: היא מצדיקה את הטענה שחוסן כלכלי אינו תנאי רקע אלא חלק מתכלית הביטחון הלאומי, וכי אופן ניהול משאבי הביטחון (ולא רק היקפם) הוא מרכיב ביטחוני כשלעצמו.

כלכלה פוליטית של ביטחון אחרי המלחמה הקרה.

ג'ונתן קירשנר מצביע על כך שההפרדה המוסדית בין לימודי ביטחון (Security studies) לבין כלכלה פוליטית בינלאומית הייתה במידה רבה תוצר חריג של תקופת המלחמה הקרה: התחרות בין הגושים הייתה בעיקר צבאית והקשרים הכלכליים בין ארצות הברית לברית המועצות היו מוגבלים מאוד, ולכן הכלכלה נדחקה החוצה מלימודי הביטחון. הוא טוען שבעולם של גלובליזציה פיננסית, שרשראות אספקה חובקות עולם ותחרות טכנולוגית על שווקים ותשתיות אין עוד אפשרות לנתח ביטחון לאומי במנותק מכלכלה. הוא קורא למסגר מחדש את התחום כ"כלכלה פוליטית של ביטחון לאומי", שבה שאלות של תקציב, צמיחה, תלות הדדית, סנקציות וסחר הן חלק אינהרנטי מהניתוח הביטחוני (Kirshner, 1998). הקריאה הזו מתיישבת היטב עם ארבעת הממדים שהוגדרו במאמר: שני הממדים הראשונים – חוסן ושגשוג והקצאת משאבים – עוסקים בהיבטי הבסיס המאקרו-כלכליים ובשאלת הנטל הביטחוני; שני הממדים האחרונים – ניהול יעיל והפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי – עוסקים בדרך שבה המדינה ממירה את המשאבים ליכולות וממנפת את הכלכלה ככלי מדיניות.

כלכלת ביטחון: 'תותחים מול חמאה' והקצאת

משאבים. ספרות כלכלת הביטחון – ובראשה עבודותיהם של טוד סנדלר וקית' הארטלי – מתמקדת בשאלות של הוצאה ביטחונית, עומס תקציבי, מודלים של תותחים מול חמאה, בריתות וביטחון קולקטיבי, תעשיות ביטחוניות ומדיניות רכש (Sandler & Hartley, 1995). שני מסרים מרכזיים הרלוונטיים למאמר עולים מן הספרות הזו: ראשית, ההוצאה הביטחונית היא בחירה פוליטית-כלכלית במציאות של אילוף תקציבי, וכל תוספת לביטחון באה על חשבון שימושים אחרים: השקעה בתשתיות, חינוך,

לוחמים וכוח תוקף לבין מנהלה ותמך? עד כמה מנוצלים המשק האזרחי, התעשייה והידע האקדמי לטובת ביטחון (למשל מו"פ דו-שימושי), ועד כמה מנוצל בכיוון השני? האם מתקיימים מנגנוני בקרה, שקיפות וחשיבה מתמדת על חלופות ועלויות/תועלת?

כאן מתבקשת בחינה של יעילות ההמרה ומקסום התשואה הביטחונית: כמה ביטחון לאומי, במובן של יכולות רלוונטיות, מופק מכל שקל, מכל לוחם ומכל משאב אחר, על ידי ניהול יעיל של המדיניות הביטחונית והמערכות הביטחוניות (Hartley, 2011).

הממד הרביעי – הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי

להשגת מטרות אסטרטגיות. הממד הרביעי עוסק בכלכלה לא רק כבסיס מימון אלא גם כאמצעי הפעלת כוח להשגת מטרות אסטרטגיות: שימוש בחרמות, סנקציות, בהגבלות יצוא/יבוא וברגולציה על השקעות זרות; ניצול אנרגיה, מים, נתיבי סחר ומשאבי טבע ככלים אסטרטגיים; מיצוב טכנולוגי (שבבים, סייבר, נתונים) כמנוף השפעה; סיוע, השקעות ותמיכה כלכלית כדרך לבניית בריתות ולהעמקת תלות הדדית.

השאלה כאן היא באיזו מידה תפיסת הביטחון הלאומי משתמשת בכלכלה ובמדיניות גאו-כלכלית ככוח, ולא מסתפקת בהיבט הביטחוני-צבאי ה"קלאסי" (Blackwill & Harris, 2016).

ארבעת הממדים הללו הם אנליטיים ולא נורמטיביים: מדינה יכולה לבחור להדגיש חלק מהם ולהזניח אחרים. בהמשך המאמר הם משמשים להערכת התפיסות שהתגבשו בישראל – מבן-גוריון ועד ועדות ברודט, לוקר ונגל ותפיסות נתניהו ואחרים, וכן לניתוח השוואתי של מדינות מרכזיות (ארצות הברית, סין, רוסיה, יפן, איראן, ערב הסעודית ועוד); דרך השאלה: על אילו ממדים הן נשענות, ואילו ממדים כמעט אינם נזכרים בהן.

כלכלה וביטחון לאומי: מסגרת מושגית וסקירת ספרות

הקשר בין ביטחון וכלכלה אינו רעיון חדש, אך רוב הספרות המסורתית התייחסה אליו באופן חלקי: או כאל שאלת תקציב הביטחון בתוך כלכלת המאקרו, או כאל נספח טכני לעיצוב דוקטרינה צבאית. רק בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת החלה להתגבש מסגרת מושגית רחבה יותר, הרואה בכלכלה חלק אינטגרלי מן הביטחון הלאומי – הן כבסיס לחוסן ושגשוג, הן כמגבלה חומרית והן כמקור לעוצמה ולהפעלת כוח כלפי חוץ (Buzan, 1991; Kirshner, 1998).

ביטחון כמושג רבי-ממדי. בארי בוזן מציע לראות בביטחון לאומי מטרייה מושגית רחבה, הכוללת לצד הממד הצבאי גם ממדים פוליטיים, כלכליים, חברתיים

התמקד בשאלת האיזון התקציבי בין משרד הביטחון לבין משרדי הממשלה האחרים, או בעדכון רכיבי תפיסת הביטחון הצבאית (הרתעה, התרעה, הכרעה וההוספה המאוחרת של מרכיב ההגנה), עם התייחסות נקודתית בלבד להשלכות כלכליות.

פרק זה מציע לכן לראות בספרות על ביטחון רב־ממדי (בוזן), על הכלכלה הפוליטית של הביטחון (קירשנר), על כלכלת הביטחון הקלאסית (סנדלר והארטלי) ועל גאו־כלכלה ותמרון כלכלי (בולדווין ואחרים) מסגרת־על שבתוכה משובצים ארבעת הממדים שהוגדרו במאמר: חוסן ושגשוג כלכלי, הקצאת משאבים, ניהול יעיל של משאבי הביטחון והפעלת כוח כלכלי וגאו־כלכלי.

בפרקים הבאים מובא יישום ארבעת הממדים הללו במקרה הישראלי, תוך ניתוח גלגולי תפיסת הביטחון מבן־גוריון ועד נתניהו והשוואתם לאופן שבו מדינות אחרות משלבות ממדים כלכליים בתפיסת הביטחון שלהן.

התפתחות תפיסת הביטחון הלאומי בישראל: בין ביטחון לכלכלה

התפתחות תפיסת הביטחון הלאומי בישראל משקפת מראשיתה יחסי גומלין מורכבים בין ביטחון לכלכלה, אך יחסים אלו כמעט לא נוסחו במפורש כתפיסת ביטחון לאומי כלכלית. לאורך הזמן אפשר לזהות התפתחות שבתחילתה הייתה הכלכלה שזורה בתוך תפיסת הביטחון (בן־גוריון), דרך עשרות שנים שבהן הדיון הכלכלי נדחק בעיקר למישור התקציבי, ועד ניסיונות מאוחרים יותר להחזיר את הכלכלה והטכנולוגיה למעמד של רכיב מהותי בעוצמה הלאומית (פרייליך, 2019; Nagel & Schanzer, 2019).

במונחי ארבעת הממדים: חוסן ושגשוג, הקצאת משאבים, ניהול יעיל, והפעלת כוח כלכלי וגאו־כלכלי, ניתן לקרוא את ההיסטוריה של תפיסת הביטחון בישראל כסיפור של דגשים חלקיים ופער מתמשך במיסוד הממד הכלכלי כתפיסה מגובשת.

בן־גוריון והעשור הראשון. תפיסת הביטחון הראשונה והיחידה שאושרה רשמית בישראל גובשה בסמינר 'צבא ומדינה' שקיים דוד בן־גוריון בשדה בוקר ב־1953, ואושרה בהחלטת ממשלה. בניגוד לדימוי של תפיסה צבאית גרידא, המסמך מציג ביטחון כפרויקט כולל – דמוגרפי, טריטוריאלי, תעשייתי וכלכלי – שבמרכזו צבא העם אך סביבו מכלול שלם של משק וחברה (בן־גוריון, 1981; Nagel & Schanzer, 2019). מן הזווית הכלכלית הבלתי בן־גוריון בעיקר שני ממדים: הראשון – הקצאת משאבים (ממד 2) – הוא היה מודע היטב למגבלת המשאבים של מדינה קטנה, ענייה ומבודדת. התייחסותו

בריאיות וצמיחה עתידית. שנית, נשאלת השאלה כמה מוציאים, אבל גם על מה: חלוקת התקציב בין שכר לכוח אדם, רכש, מחקר ופיתוח, לוגיסטיקה ומערכות נשק מתקדמות – וכל אלה מכתיבים את מבנה הצבא ואת תרומתו לתעשייה ולהייטק האזרחי.

מכאן נגזרים הממד השני – הקצאת משאבים לביטחון, והממד השלישי – ניהול יעיל של משאבי הביטחון: לא די להגדיר יעד תוצר לביטחון; יש צורך לבחון כיצד היקף ההוצאה, מבנה הכוח, מודל השירות והניהול הפיננסי משתלבים בחוסן ארוך הטווח של המשק.

גאו־כלכלה והפעלת כוח כלכלי להשגת מטרות אסטרטגיות. במקביל להתפתחות כלכלת הביטחון התגבשה ספרות על גאו־כלכלה ועל תמרון כלכלי (economic statecraft), הרואה בכלים כלכליים (כגון: סנקציות, רגולציה על השקעות זרות, שליטה בנתיבי אנרגיה וסחר ומיצוב טכנולוגי) אמצעי מרכזי בהפעלת כוח מדינתי (Baldwin, 1985; Blackwill & Harris, 2016; Luttwak, 1990). דיוויד בולדווין מציע מסגרת לניתוח היעילות, הלגיטימיות והגבולות של כלים כלכליים כתחליף או השלמה לשימוש בכוח צבאי (Baldwin, 1985). אדוארד לוטוואק טבע את המושג גאו־כלכלה כדי לתאר מעבר חלקי מ"גיאופוליטיקה של טנקים וטילים" ל"תחרות על שווקים, טכנולוגיות ושרשראות ייצור" כזירת עימות מרכזית בין מדינות. רוברט בלאקוויל וג'ניפר האריס הרחיבו זאת לגישה אינסטרומנטלית – שימוש מכוון בכלים כלכליים: סנקציות פיננסיות, מדיניות מטבע, השקעות ותשתיות לשם קידום מטרות ביטחוניות. הספרות הזו מהווה את התשתית לממד הרביעי – הפעלת כוח כלכלי וגאו־כלכלי, ומסבירה מדוע אין די בדיון על תקציב הביטחון; יש צורך במסגרת נורמטיבית ומוסדית לשימוש בכלים כלכליים כחלק מובנה מתפיסת הביטחון הלאומי.

תפיסת הביטחון הראשונה והיחידה שאושרה רשמית בישראל גובשה בסמינר 'צבא ומדינה' שקיים דוד בן־גוריון בשדה בוקר ב־1953, ואושרה בהחלטת ממשלה. בניגוד לדימוי של תפיסה צבאית גרידא, המסמך מציג ביטחון כפרויקט כולל – דמוגרפי, טריטוריאלי, תעשייתי וכלכלי – שבמרכזו צבא העם אך סביבו מכלול שלם של משק וחברה.

פערי היישום בישראל

למרות העושר התאורטי, היישום השיטתי של מסגרות אלה בישראל כמדינה פתוחה, עתירת היי־טק ואיומים ביטחוניים נותר חלקי עד עתה. רוב הדיון הישראלי

חשוב לציין: למרות הניסיון המר לא נוצרה תפיסת ביטחון לאומית כלכלית סדורה בעקבות 1973. הדיון נותר מפוצל: מצד אחד רפורמות כלכליות (למשל תוכנית הייצוב מ-1985), ומצד שני תיקוני מבנה בצה"ל ובמשרד הביטחון, ללא מסגרת המחברת ביניהם (פרייליך, 2019).

שנות ה-90 ותחילת ה-2000: ועדות תקציב

במקום תפיסה. במהלך שנות ה-90 וה-2000 נעשו מספר ניסיונות לעדכן את תפיסת הביטחון, ביניהם עבודת 'צוות עברי' (1999) וועדת מרידור (2004–2006). ועדת מרידור הציעה להוסיף לרגלי הביטחון הקלאסיות (הרתעה, התרעה, הכרעה) את רגל ההגנה – הגנה על העורף, הגנה מפני טילים ואמצעי לחימה בלתי קוננוציונליים – מהלך בעל משמעות כלכלית ברורה: הוא מכיר בכך שעוצמתה של ישראל מותנית ביכולת לשמר חיים אזרחיים, פעילות כלכלית ותפקוד המשק גם תחת ירי על העורף, ואף מציב יעד ארוך טווח לשיעור תקציב הביטחון מהתמ"ג (חמישה אחוזים). עם זאת, המלצות הוועדה אינן מעוגנות בתפיסה כלכלית רחבה ואינן מאושרות כתפיסת ביטחון רשמית (דקל ועינב, 2016). במקביל עלו בזירה ועדות לבחינת תקציב הביטחון: ברודט (2007), לוקר (2015) ולבסוף נגל (2024), שמילאו בפועל את הוואקום של תפיסת ביטחון לאומית מאושרת: ועדת ברודט קבעה מסגרת רב-שנתית להגדלת תקציב הביטחון, בעיקר על רקע לקחי מלחמת לבנון השנייה. היא חיזקה את הממד השני והשלישי (הקצאת משאבים ויעילות כלכלית), אך כמעט לא נגעה בממד הראשון (חוסן ושגשוג) או הרביעי (הפעלת כוח כלכלי). ועדת לוקר ניסתה לצעוד צעד נוסף: לקבע מעטפת תקציבית, לקצר את שירות החובה, לשנות את מודל הפנסיה ולהגדיל שקיפות ויעילות. כאן הופיע ניסיון מפורש לחזק את הממד השלישי (ניהול יעיל של משאבי הביטחון), תוך הכרה בנזקי העודף הביטחוני למשק (ועדת לוקר, 2015). ועדת נגל (2024), שהוקמה בעקבות מלחמת חרבות ברזל, חזרה לדפוס של הרחבת משאבים משמעותית: גידול חד בתקציב, הארכת שירות החובה, השקעות גדולות ביכולות חדשות, תוך התייחסות חלקית בלבד להשלכות המאקרו-כלכליות (ועדת נגל, 2024).

בפועל ניתן לומר שבתקופה זו תפס המתווה התקציבי את מקומה של תפיסת ביטחון כלכלית: במקום שמסמך תפיסה יגדיר יעדים ואילווצים כלכליים והחלטות התקציב ייגזרו ממנו, ועדות תקציב שימשו בפועל כקובעות האיזון בין ביטחון לכלכלה, אך ללא מסגרת נורמטיבית מאושרת כוללת.

מחקרים וניירות מדיניות בעשור האחרון. בצד

הדיון הממשלתי מתפתחת ספרות ישראלית המבקשת להגדיר מחדש את תפיסת הביטחון הלאומית ולכלול

לשאלות כמו היקף צבא הקבע, משך שירות החובה, יחס מילואים-קבע והיקף ההשקעה בבסיסי קבע ותשתיות נבעה ממודעות מובהקת לעלות הכלכלית של צה"ל על רקע משק של צנע, אינפלציה גבוהה וקליטת עלייה (טל, 1998). בן-גוריון הדגיש כי צבא גדול ויקר מדי עלול לשחוק את יכולתה של המדינה להתפתח ולהתקיים. הממד השני המובלט במשנת בן-גוריון הוא ניהול יעיל של משאבי הביטחון (ממד 3). חלקים גדולים מן המסמך מוקדשים לסדר בצבא: צמצום בזבז וכפילויות, הפרדת סמכויות בין הצבא למשרד הביטחון, יחס נכון בין "שיניים" ל"זנב", שימוש במשק האזרחי (תעשייה, תחבורה, חינוך) לצורכי ביטחון ותכנון רב-שנתי שימנע זעזועים תקציביים.

הממד של חוסן ושגשוג (ממד 1) נמצא ברקע התפיסה. בן-גוריון ראה בפיתוח כלכלי, בקליטת עלייה, בפיתור אוכלוסייה בנגב ובגבולות ובבניית תשתית תעשייתית תנאי הכרחי לביטחון – אך הוא אינו מנוסח כשדה אנליטי נפרד אלא משולב בתוך הפרויקט הציוני הכולל (בן-ישראל, 2013). לעומת זאת הממד הרביעי – הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי – כמעט אינו מופיע: ישראל של ראשית שנות ה-50 לא הייתה בעלת משק כלכלי או טכנולוגי שאפשר לה להשתמש בכלכלה עצמה ככלי להפעלת כוח.

לסיכום תקופה זו: התפיסה הרשמית היחידה של ישראל כללה מרכיב כלכלי בולט, אך בעיקר ברמת המשאב והיעילות, פחות ברמת החוסן המאקרו-כלכלי או הגאו-כלכלה.

מסבר 1973 והעשור האבוד.

מלחמת יום הכיפורים והעשור שאחריה הדגישו בחדות את הקשר ההדוק בין ביטחון לכלכלה: הוצאה ביטחונית גבוהה מאוד, גידול חד בחוב הציבורי, אינפלציה תלת-ספרתית והאטת הצמיחה יצרו את מה שכונה לא אחת "העשור האבוד" של המשק הישראלי (ראו דוחות שנתיים של בנק ישראל משנות ה-70 וה-80).

במונחי ארבעת הממדים: הקצאת משאבים (ממד 2) – חלקו של תקציב הביטחון בתוצר עלה לרמות גבוהות במיוחד; ניהול יעיל (3) – ללא מסגרת רב-שנתית ברורה או תפיסה כלכלית מגובשת, ההוצאה הביטחונית התרחבה לתוך חלל תקציבי וגבתה מחיר כבד; חוסן ושגשוג (1) – היחלשות של החוסן הכלכלי (אינפלציה, גירעון, משברי מט"ח) ערערה בפועל גם את יכולתה של המערכת הביטחונית לתכנן לטווח ארוך; הפעלת כוח כלכלי (4) – בשנים אלו המשיכה ישראל להיות בעיקר "נישאת" על כוחות חיצוניים: סיוע אמריקאי, העברות מיהדות התפוצות, ולא הפעילה כמעט כוח כלכלי כלפי חוץ.

פרופ' אביתר מתניה מגדיר בחוברת 'תפיסת ביטחון חדשה לישראל' שיצאה במכון משגב את היתרון הכלכלי-טכנולוגי (הייטק, סייבר, תעשיות ביטחוניות) כנכס ליבה של הביטחון הלאומי, ומציע תפיסה מעצמתית למחצה שבה ישראל ממנפת את עוצמתה הכלכלית והטכנולוגית לבניית בריתות, להרתעה ולהשפעה אזורית וגלובלית (מתניה, 2024). במקביל פרסם מכון אימפקט את הספר 'תפיסת ביטחון לאומי לישראל: ביטחון, כלכלה, פוליטיקה, זהות יהודית', שבו הכלכלה מופיעה כעמוד תווך לצד הביטחון, ומודגשים הצורך באיזון בין משאבי ביטחון לבין צמיחה ושימוש יזום בכלים גאו-כלכליים כחלק מהדוקטרינה (אסא ועמיתיו, 2025). במרכז בגין-סאדא את מנתח עידו הכט את 'תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: תובנות ממלחמת חרבות ברזל' וטוען כי לא התפיסה קרסה אלא יישומה; עם זאת הוא מדגיש שהמטרות הביטחוניות עצמן חייבות לכלול מזעור נזק כלכלי, שמירה על חוסן המשק וניהול מלחמות באופן שמונע קריסה כלכלית וחברתית (הכט, 2024). מכלול פרסומים אלה – יחד עם עבודות נוספות ב-INSS ובמרכזים צבאיים ואקדמיים – מעיד על תזוזה ברורה: מהתייחסות לכלכלה כאל "עלות הביטחון" בלבד לתפיסה שבה חוסן ושגשוג, יעילות ניהול משאבי הביטחון והפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי הופכים לרכיבים מהותיים בדיון על תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל אחרי 7 באוקטובר 2023.

במונחי ארבעת הממדים אפשר לומר שגל זה של מחקרים אקדמיים ומסמכי מדיניות מנסה להחזיר למרכז את הממד הראשון, חוסן ושגשוג, דרך הדגשת חשיבותה של כלכלה צומחת, גלובלית וחדשנית לעוצמה הביטחונית, ואת הממד הרביעי, הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי, בהצבעה על שימוש בעוצמה טכנולוגית, בסחר ובבריתות כלכליות כמנוף השפעה אזורי ובינלאומי. ואולם בהיעדר עיגון פורמלי, התרומה העיקרית נותרה בתחום השיח והניתוח, פחות בתחום המיסוד הממשלתי.

סיכום ביניים: איך נראית האבולוציה דרך ארבעת

הממדים? אם קוראים את התפתחות תפיסת הביטחון בישראל דרך ארבעת הממדים, מתקבלת תמונה מורכבת: בתקופת בגין-סאדא (ממדים 2–3 חזקים) (משאבים ויעילות); ממד 1 (חוסן ושגשוג כיעד ביטחוני) נובע מהמטרה הציונית של הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל; ממד 4 (גאו-כלכלה) כמעט נעדר. בעשורים שלאחר מכן מתקיים החיבור בין ביטחון לכלכלה בעיקר במישור המשברי: מלחמות ומשברים כלכליים מאלצים התאמות, אך הוא אינו מתורגם לתפיסה סדורה. שנות ה-90 וה-2000 – הוועדות התקציביות מחזקות את ממד

בה את המרכיב הכלכלי-טכנולוגי: ישראל טל, יצחק בן-ישראל וחוקרים נוספים מדגישים את החשיבות של יתרון איכותי, כושר טכנולוגי ותעשייה ביטחונית כחלק אינטגרלי מן הביטחון הלאומי – מעין "ממדי ביניים" בין צבא וכלכלה (טל, 1996; בן-ישראל, 2013). צ'ק פרייליך מציג תפיסת ביטחון לאומי סדורה לעידן של שינויים אזוריים וגלובליים ומצביע במפורש על כך שישראל פועלת ללא תפיסת ביטחון רשמית מעודכנת. הוא מדגיש את הרעיון של "ביטחון בר-קיימא" – ביטחון שיש לו תשתית כלכלית ופוליטית שיכולה לשאת אותו לאורך זמן, ולא רק עליונות צבאית בטווח קצר (פרייליך, 2019). עבודות של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ושל גופי חשיבה נוספים מציעות תפיסות ביטחון מעודכנות, הכוללות בין היתר הגנה על העורף, חוסן חברתי-כלכלי ותפקיד התעשייה הביטחונית וההייטק בעוצמה הלאומית (אייזנקוט וסיבובי, 2019; דקל ועינב, 2016). סוגיה נוספת שהיוותה מקרה בוחן הייתה ההתמודדות עם מגפת הקורונה והשפעתה על הביטחון הלאומי בכלל, ועל הכלכלה בפרט (ברון וגת, 2020).

מסמך המדיניות של INSS על הביטחון הלאומי לשנים 2025–2026 מדגיש כי מטרת-העל היא מדינה בטוחה ומשגשגת ומשלב באופן מפורש חוסן כלכלי-חברתי, יציבות מאקרו, תפקוד המשק בזמן מלחמה ותעשייה ביטחונית-טכנולוגית כחלק מתפיסת הביטחון, לא רק כהקשר תקציבי חיצוני.

במקביל, בשיח הפנים-ביטחוני (מל"ל ומשרד הביטחון) והפוליטי בעשור האחרון מופיעה תפיסת "ארבעת העמודים" המזוהה עם בנימין נתניהו – כוח צבאי, כלכלי, מדיני וחברתי. תפיסה זו מעלה את הכלכלה לדרגת "עמוד" של תפיסת הביטחון ומדגישה את חשיבות צמיחת ההייטק, פתיחת השווקים ובריתות כלכליות כמרכיב בהרתעה ובמעמד הבינלאומי של ישראל (Nagel & Schanzer, 2019). עם זאת היא אינה מעוגנת במסמך מדיניות רשמי.

במהלך מלחמת חרבות ברזל ואחריה התגבשו בישראל הצעות רבות לתפיסת ביטחון לאומי מעודכנת, וברובן בולט המרכיב הכלכלי יותר מאי פעם. מסמך המדיניות של INSS על הביטחון הלאומי לשנים 2025–2026 מדגיש כי מטרת-העל היא מדינה בטוחה ומשגשגת ומשלב באופן מפורש חוסן כלכלי-חברתי, יציבות מאקרו, תפקוד המשק בזמן מלחמה ותעשייה ביטחונית-טכנולוגית כחלק מתפיסת הביטחון, לא רק כהקשר תקציבי חיצוני (הימן ועמיתיו, 2025).

היא שיכולת ההשפעה הגלובלית תלויה במצב הכלכלה האמריקאית; ממדים 2 ו-3 – הקצאת משאבים וניהול יעיל: הדגש על חיזוק הבסיס התעשייתי-ביטחוני, על “השקעה במקורות הכוח” ועל תכנון רב-שנתי משקף תפיסה של ניהול משאבי ביטחון ביעילות, ולא רק הגדלתם; ממד 4, הפעלת כוח כלכלי – האסטרטגיה מתארת שימוש שיטתי בכלים כלכליים: סנקציות פיננסיות, רגולציה על טכנולוגיה ויצוא, חיזוק שרשראות אספקה עם בעלות ברית כחלק מליבת מדיניות הביטחון, בייחוד בתחרות עם סין ורוסיה.

האסטרטגיה העדכנית של ממשל טראמפ שפורסמה בנובמבר 2025, כפי שנותחה בפרסומים ראשוניים, מרחיבה עוד יותר את הזיקה הישירה בין כלכלה וביטחון: היא מציגה את הכלכלה כ”הימור האמיתי” בתחרות עם סין, מגדירה מחדש את התחרות הזו כמאבק על תנאי הכלכלה העולמית ומדגישה החזרת תעשיות אסטרטגיות הביתה, ביטחון שרשראות אספקה והפעלת “דוקטרינת מונרו מחודשת” במערב.

האסטרטגיה העדכנית של ממשל טראמפ שפורסמה בנובמבר 2025, כפי שנותחה בפרסומים ראשוניים, מרחיבה עוד יותר את הזיקה הישירה בין כלכלה וביטחון: היא מציגה את הכלכלה כ”הימור האמיתי” בתחרות עם סין, מגדירה מחדש את התחרות הזו כמאבק על תנאי הכלכלה העולמית ומדגישה החזרת תעשיות אסטרטגיות הביתה, ביטחון שרשראות אספקה והפעלת “דוקטרינת מונרו מחודשת” במערב (Froman, 2025; GMF, 2025; The White House, 2025). כאן בולט במיוחד הממד הרביעי: שימוש מכוון במכסים, בהסכמי סחר, ברגולציה על השקעות ובמדיניות אנרגיה כדי לעצב סביבה אסטרטגית נוחה יותר לארצות הברית. שתי האסטרטגיות, של בידן ושל טראמפ, שונות מבחינה אידיאולוגית אך דומות בכך שהן רואות כוח כלכלי ותחרות גאו-כלכלית כמרכיב יסודי בביטחון הלאומי.

סין: ביטחון לאומי כולל ואסטרטגיית ‘מחזור כפול’. מאז 2014 מקדמת סין תפיסה רחבה של ‘ביטחון לאומי כולל/הוליסטי’ המחברת באופן שיטתי בין ביטחון לפיתוח וממקמת את הביטחון הכלכלי כעמוד תווך; תפיסה זו עוגנה גם בחוק הביטחון הלאומי (2015), המחייב “תכנון כולל” שמשלב ביטחון פנימי וחיצוני וביטחון “מסורתי” ו“לא-מסורתי” (Creemers, 2015; Heath, 2015). בתוך מסגרת זו שולבה מ-2020 אסטרטגיית המחזור הכפול (Dual Circulation) כ”דפוס פיתוח חדש”, שמטרתו להעמיק מחזור פנימי (ביקוש מקומי, חדשנות

2 (הקצאת משאבים) ומנסות לגעת בממד 3 (ניהול יעיל), אך כמעט אינן נוגעות בממד 1 (חוסן ושגשוג כיעד ביטחוני) ובממד 4 (גאו-כלכלה). בשיח המחקרי והפוליטי המאוחר – נתניהו, INSS ואחרים – נכנס מחדש הממד הכלכלי-טכנולוגי כעמוד מרכזי בעוצמה הלאומית, והממד הרביעי (כלכלה ככלי הפעלת כוח) מופיע בקדמת הבמה, אך ללא עיגון רשמי.

במילים אחרות, ישראל התנסתה בפועל ברוב רכיבי תפיסת הביטחון הכלכלית, אך לא גיבשה עד היום תפיסת ביטחון לאומי כלכלית עם יסוד כלכלי מובהק ומעוגן. בפרקים הבאים נבחן כיצד ניתן, מתוך ניסיון זה ומתוך ההשוואה הבינלאומית, לנסח עקרונות לתפיסת ביטחון כלכלית סדורה לישראל ולגזור מהם המלצות מוסדיות ומדיניות.

השוואה בינלאומית: כיצד מדינות אחרות משלבות ממדים כלכליים בתפיסת הביטחון

הסקירה הבינלאומית מבקשת לבדוק כיצד מדינות מרכזיות משלבות ממדים כלכליים בתפיסת הביטחון הלאומי שלהן, ואילו דגשים עולים בעניין ארבעת הממדים המוצעים במאמר: (1) חוסן ושגשוג כלכלי כיעד ביטחוני; (2) הקצאת משאבים לביטחון; (3) ניהול יעיל של משאבי הביטחון; (4) הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי.

ההשוואה הבינלאומית נחלקת לשלוש קטגוריות מבניות: (א) מעצמות ברמת המערכת הגלובלית (ארה”ב, סין, יפן ואירופה) רלוונטיות ברמת הכלים, אך לא בהיקף המשאבים ו/או האיומים; (ב) מדינות בינוניות ו/או קטנות פתוחות עם אילוצים ביטחוניים (סינגפור, קוריאה הדרומית). למדינות אלו יש דמיון מבני רב לישראל; (ג) מדינות מבוססות משאבי טבע (איראן, ערב הסעודית) – מודל התלוי במשאבים כבסיס לעוצמה.

ארצות הברית: בין “שגשוג כיעד ליבה” ל”כוח כלכלי קודם לכול”. בארצות הברית קיימת מסורת של אסטרטגיית ביטחון לאומי כתובה (National Security Strategy), המגדירה מפורשות את הקשרים בין ביטחון כלכלה ועוצמה לאומית. האסטרטגיה של ממשל בידן (2022) מגדירה שלושה אינטרסים לאומיים מרכזיים: הגנת העם האמריקאי; הרחבת השגשוג הכלכלי וההזדמנויות; והגנה על ערכים דמוקרטיים. השגשוג הכלכלי מופיע כיעד ליבה לצד הביטחון הפיזי והערכי (The White House, 2022).

במונחי ארבעת הממדים: ממד 1, חוסן ושגשוג – האסטרטגיה מדגישה השקעה במקורות העוצמה מבית: תשתיות, חדשנות, שרשראות אספקה, בסיס תעשייתי ביטחוני כבסיס לביטחון הלאומי. האמירה המפורשת

בשלהי מגפת הקורונה בשנת 2022 אימצה יפן אסטרטגיית ביטחון לאומי חדשה, הכוללת לראשונה פרק מפורש בנושא ביטחון כלכלי. במסמך מודגש כי מדיניות הביטחון חייבת לכלול הגנה על שרשראות אספקה, טכנולוגיות מרכזיות, תשתיות קריטיות והסדר כלכלי בינלאומי פתוח, כחלק מן המענה לאיומים מסין ולחוסר יציבות גלובלית (Government of Japan, 2022). במקביל, חוק ביטחון כלכלי (Economic Security Promotion Act, 2022) מגדיר כלים קונקרטיים – פיקוח על השקעות, הגנת מידע רגיש, בקרה על טכנולוגיה – כאמצעים ביטחוניים לכל דבר (IISS, 2022).

בקוריא הדרומית אומנם אין מסמך ביטחון כלכלי אחד מקיף, אך בעשור האחרון התפתחה מדיניות מפורשת של ביטחון שרשראות אספקה ומשאבים, בייחוד בתחום השבבים, סוללות ומינרלים חיוניים, כחלק מהביטחון הלאומי. מחקרי מדיניות עדכניים ממליצים להרחיב את תפיסת הביטחון כדי לכלול בבירור אבטחת חומרי גלם ליסודות הבסיס התעשייתי-ביטחוני של קוריאה הדרומית (Villalobos et al., 2025).

בבחינה לפי ארבעת הממדים הכלכליים מציגות יפן וקוריאה הדרומית שילוב "היברידי": הן מגדירות את החוסן הכלכלי והכושר התעשייתי-טכנולוגי כיעד ביטחוני (ממד 1), אך במקביל ממסגרות רבים מן הכלים כגאו-כלכלה – שימוש בכלכלה כדי לשמר חופש פעולה אסטרטגי ולהתגונן מפני כפייה (ממד 4), באמצעות הפחתת סיכונים בשרשראות אספקה, רגולציה טכנולוגית ושיתופי פעולה או בריתות.

בתוך כך ממד 2 בולט במיוחד ביפן: האסטרטגיה הלאומית לביטחון קובעת יעד של התכנסות לרמה של כשני אחוזים מהתמ"ג עד FY2027 במכלול צעדי התחזקות ההגנה והיזומות הנלוות, כלומר תרגום מפורש של תפיסת הביטחון להקצאת משאבים מדינתית רב-שנתית. לצד הממד התקציבי, ההקצאה מתרחבת גם לחוסן כלכלי-טכנולוגי באמצעות השקעות ותמריצים בתחומים קריטיים.

מנגד, בקוריאה הדרומית ממדים 3 (ניהול יעיל של משאבים) ו-4 מודגשים במיוחד דרך אימוץ גישה ניהולית-מוסדית בניהול פגיעות וחוסן כלכלי לשם השגת היעדים הלאומיים: מיפוי ודירוג סיכונים לשרשראות אספקה של מינרלים חיוניים; בחירת מקרי מבחן; ועיצוב מנגנוני ממשל שמתרגמים את הסיכון לצעדים – קביעת "בעל בית" ממשלתי, שיפור שיתוף מידע, מנגנוני ניהול משברים וצעדים נוספים שכדאי ליישם בכל מקרה (low-regret measures). בכך הופך ניהול הסיכונים למכשיר שמשיא את התשואה הביטחונית מכל השקעה

ותעשיות ליבה) לצד פתיחות חיצונית מנוהלת, כדי לצמצם פגיעות לנקודות חנק חיצוניות בשרשראות אספקה ובטכנולוגיות מרכזיות (Naughton, 2021; NPC, 2021; Xi, 2020). במקביל ובהתאמה לממד 4, סין משתמשת בכלכלה ככלי אסטרטגי לעיצוב הסביבה הבינלאומית: הספר הלבן על יוזמת החגורה והדרך מציג את ה-BRI כמנגנון קישוריות, תשתיות ותקינה לקידום "קהילה עם עתיד משותף" ולעיצוב תנאים נוחים לאינטרסים הסיניים (Naughton et al., 2023; SCIO, 2023), ומחקרי מדיניות מראים כי עם התרחבות היוזמה התעצם גם ממד הביטחון שלה סביב ניהול סיכונים והגנה על אינטרסים מעבר לים (Gordon et al., 2019; Rolland, 2020). הרחבת קבוצת BRICS (2024) נתפסת כמסגרת משלימה לבניית קואליציות והשפעה מוסדית-כלכלית, ולצידה הקמת ה-AIIB והעמקת המעורבות הכלכלית-ביטחונית באפריקה נקשרות בספרות לשאיפה להרחיב מרחב פעולה והשפעה (Chen & Liu, 2020; Jütten & Falkenberg, 2024; Lammich, 2025; Zhao, 2025). הספר הלבן על 'ביטחון לאומי בעידן החדש' (2025) ממסגר זאת כהמשך של תיאום הדוק בין פיתוח לביטחון ומודרניזציה של מערכת הביטחון הלאומי (SCIO, 2025).

במונחי ארבעת הממדים: ממד 1, חוסן ושגשוג – הצמיחה והיציבות הכלכלית מוגדרות באופן מפורש כמטרת ביטחון, הן כדי לשמר את הלגיטימיות של המשטר והן כדי לתמוך בבניין כוח צבאי; ממדים 2 ו-3 – קיימת שליטה הדוקה בהקצאת משאבים למגזרים מועדפים (תעשייה צבאית, שבבים, בינה מלאכותית, תשתיות) ובשילוב המגזר הפרטי-ממלכתי במסגרת "מדינת פיקוח"; ממד 4, הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי – סין עושה שימוש שיטתי בכלים כלכליים: יוזמת החגורה והדרך, מוסדות פיננסיים, השקעות בתשתיות, סנקציות סלקטיביות, מגבלות יצוא טכנולוגיות וחומרי גלם – כדי לעצב מרחב השפעה, קואליציות וחופש פעולה בינלאומי, ולהרתיע יריבים.

התוצאה היא תפיסה שבה ביטחון כלכלי, ביטחון טכנולוגי והפעלת כוח כלכלי משולבים לחלוטין בתוך תפיסת הביטחון הלאומי.

יפן וקוריאה הדרומית: ביטחון כלכלי כנדבך

רשמי. העניין בביטחון לאומי כלכלי ביפן החל בסוף העשור הקודם, אבל התבסס בהקשרי הקורונה (שגם המחשה לכל בר-דעת את החיבור בין ביטחון לאומי קלאסי לביטחון לאומי כלכלי). עניין גובר זה גם מתחבר לבעיות הגלובליזציה ולמיקור חוץ קרוב (Nearshoring)², שהביאו להבנה שאי אפשר לדבר על ביטחון לאומי בלי לדבר גם על כלכלה.

מינרלים חיוניים ושותפויות להפחתת סיכונים. ממדים 2-3 מתגבשים פחות כתקציב ביטחון על-לאומי אחד ומופיעים יותר כתיאום, ממשל וניהול סיכונים, לצד מנגנוני מימון ותוכניות תעשייתיות ביטחוניות אירופיות נקודתיות. ברמה הלאומית, בריטניה משלבת חוסן ושרשראות אספקה וכלים להגנת נכסים והשקעות בתוך תפיסת הביטחון; גרמניה מעגנת ביטחון משולב עם עוגני משאבים והתעצמות, לצד הפחתת סיכונים וצמצום תלויות (בעיקר מול סין); וצרפת מדגישה ריבונות/אוטונומיה ו"כלכלה מוכנה למלחמה" עם תכנון רב-שנתי וחיזוק הבסיס התעשייתי-ביטחוני. בשורה התחתונה, האיחוד האירופי מספק בעיקר מסגרת וכלים על-לאומיים (ממדים 1 ו-4), בעוד שהמדינות המרכזיות נותנות ביטוי חד יותר גם לממדים 2-3 דרך תקצוב, מוסדות וכלי ביצוע לאומיים.

מדינות משאבי האנרגיה: איראן וערב הסעודית.

באיראן אין בדרך כלל מסמך פומבי אחד בסגנון מערבי בנושא אסטרטגיית ביטחון לאומי; תפיסת הביטחון הלאומי מתגבשת דרך "המדיניות הכללית" של המנהיג העליון, וממוסדת בעיקר באמצעות המועצה העליונה לביטחון לאומי (SNSC) – הגוף העליון לקביעת מדיניות ביטחון, שמתאם גם תחומים מדיניים-כלכליים כחלק ממסגרת ביטחון ובכפוף לאישור המנהיג, תוך שילוב עמוד שדרה של שרידות משטרית, הרתעה ועומק אזורי. לצד דגש גובר על חוסן מערכתי תחת לחץ, בעשור האחרון (וביתר שאת תחת משטר הסנקציות) התפתחה התפיסה לכיוון "חוסן מערכתי", ובה הכלכלה משולבת במפורש דרך דוקטרינת "כלכלת ההתנגדות" (Resistance Economy), שממסגרת עמידות מול סנקציות ולחצים חיצוניים כיעד אסטרטגי באמצעות גיוון יבוא, חיזוק ייצור מקומי וגיוון נתיבי סחר ומימון (צימט, Emami, 2024; Khamenei, 2014; 2025).

במודל ארבעת הממדים: הדגש המרכזי הוא ממד 1 – חוסן כלכלי ורציפות תפקודית תחת סנקציות כיעד ביטחוני; ממד 2 בא לידי ביטוי בתעדוף משאבים לבניין כוח ולמנגנוני ביטחון פנים; ממד 3 מופיע כניסיון לנהל סיכונים באמצעות רגולציה, פיקוח והקצאה מנהלית, לעיתים על חשבון יעילות וצמיחה; ממד 4 מתבטא לא רק בגאו-כלכלה "הגנתית" לעקיפת הסנקציות באמצעות אנרגיה, סחר ומנגנוני תשלום חלופיים אלא גם באמצעות כלכלת השפעה אזורית: שימוש במשאבים פיננסיים, סיוע חומרי ותמריצים כלכליים לתמיכה בשלוחים (כגון חזבאללה, חמאס ואחרים) כדרך לבניית עומק אסטרטגי, יצירת תלות והרחבת מרחב פעולה מול יריבים, כלומר הפעלת כלים כלכליים להשגת מטרות ביטחוניות-אסטרטגיות מעבר לגבולות

תעשייתית, ומחבר במפורש בין ביטחון כלכלי לבין חוסן הבסיס התעשייתי-ביטחוני.

האיחוד האירופי ומדינות אירופה (גרמניה,

צרפת, בריטניה): דוקטרינת ביטחון כלכלי. בזירה האירופית מתנהל הדיון על ביטחון כלכלי בשני מישורים: העל-לאומי (האיחוד האירופי) והלאומי (למשל גרמניה וצרפת; וכן בריטניה שמחוץ לאיחוד). הגורם הדוחף המרכזי הוא ההכרה בכך שתלות חיצונית בשרשראות אספקה מרוכזות, באנרגיה ובטכנולוגיות מרכזיות עלולה להפוך למנוף כפייה גאו-כלכלי ולהצר את מרחב התמרון האסטרטגי; ניסיון הקורונה והמלחמה באוקראינה שימשו איתות לכך שתלות יתר (כולל מול רוסיה) מציבה את הכלכלה ואת האזרחים בסיכון (European Commission, 2023).

במישור העל-לאומי התפתח ב-2025 דיון על מעבר מאסטרטגיה לדוקטרינה: מסגרת נורמטיבית-מוסדית שמגדירה כיצד האיחוד לא רק מנהל סיכונים אלא גם בונה מנופים, מבהיר סולמות תגובה ומשפר אמינות הרתעתית בעולם מבוסס כוח, וכך נערך לכפייה לא רק מצד סין אלא גם לתרחישים של לחץ/כפייה אמריקאיים. במילים אחרות, הפחתת סיכונים מופנית כעת גם להפחתת תלות קריטית בסין וגם בארצות הברית במוקדים מרכזיים (García-Bercero & Poitiers, 2025; Gehrke, 2025).

יש לזכור שביטחון כלכלי נתפס באירופה כחלק מביטחון לאומי, ולכן סמכויות הליבה נותרות במידה רבה בידי המדינות החברות, מה שמגביל האחדה על-לאומית מלאה ומחייב תיאום מתמשך בין בריסל, הבירות השונות והמגזר הפרטי (Benson et al., 2024; Gehrke, 2025). בהקשר זה אציין את חלוקת התפקידים בין נאט"ו לאיחוד האירופי בנושא ביטחון. עד השנים האחרונות ראו אירופאים רבים את נאט"ו כארגון הבינלאומי האחראי על ביטחונם באופן בלעדי כמעט. הכניסה והמעורבות הגוברת של האיחוד בנושאי הביטחון, שמקבלות גם גיבוי מלא מנאט"ו, הן עצמן הוכחה לכך שהפן הכלכלי של הביטחון מקבל התייחסות רצינית יותר בתפיסה הכלכלית של האירופאים.

בזירה הלאומית בריטניה, גרמניה וצרפת משלבות ביטחון כלכלי בדוקטרינות ביטחון ומדיניות חוץ, אבל עם דגשים שונים.

בבחינה לפי ארבעת הממדים, ברמת האיחוד האירופי ביטחון כלכלי ממוקד בעיקר בממד 1 – חיזוק חוסן ותחרותיות דרך השוק המאוחד, מדיניות תעשייתית-טכנולוגית וצמצום פגיעות בשרשראות אספקה; ובממד 4 – הפעלת כלים גאו-כלכליים כמו רגולציה, סחר, סינון השקעות, בקורות יצוא, מדיניות

צבאית-תקציבית לתפיסה שבה החוסן והשגשוג הכלכלי מוגדרים כיעד ביטחוני מוצהר: ארצות הברית, סין, יפן, האיחוד האירופי וסינגפור. הפעלת כוח כלכלי וגאוכלכלי הפכה לרכיב ליבה בתפיסות הביטחון, מסנקציות וכלים פיננסיים אמריקאיים, דרך יוזמות תשתית סיניות ועד אסטרטגיית הביטחון הכלכלי של האיחוד האירופי. מדינות בינוניות וקטנות פתוחות (סינגפור, קוריאה הדרומית, ישראל) דומות זו לזו מבחינה מבנית, אך רק חלקן ניסחו במפורש עמוד כלכלי בתפיסת הביטחון. מדינות משאב (איראן, ערב הסעודית) מנסות להפוך את הכלכלה – המשאב עצמו – לנכס ביטחוני מרכזי, אך ההצלחה תלויה ביכולת ליצור צמיחה בתקיימא ולא רק עוצמת עמידות.

במונחי ארבעת הממדים אפשר לומר שהמגמה העולמית היא הרחבת הממד הראשון והרביעי: חוסן ושגשוג מצד אחד והפעלת כוח כלכלי מצד שני, בתוך תפיסות הביטחון. ישראל, כפי שמוזגם בפרקים הבאים, אימצה בפועל חלק גדול מן הניסיון הזה אך טרם עיגנה אותו בתפיסת ביטחון לאומי כלכלית סדורה, כפי שקיים ברמות שונות בארצות הברית, בסין, ביפן, באיחוד האירופי ובסינגפור.

ישראל על ציר ארבעת הממדים: תמונת מצב

וכיווני שינוי

לאחר סקירת ההתפתחות ההיסטורית של תפיסת הביטחון בישראל ודפוסי השילוב של כלכלה וביטחון במדינות אחרות, ניתן למקם את ישראל על ציר ארבעת הממדים הכלכליים שמוצע במאמר. המטרה בפרק זה היא כפולה: ראשית, להציג תמונת מצב עדכנית של ישראל לאור ארבעת הממדים; שנית, לגזור ממנה כיווני שינוי הנדרשים לתפיסת הביטחון הלאומי הכלכלית.

מיפוי ישראל במונחי ארבעת הממדים

חוסן ושגשוג כלכלי כיעד ביטחוני (ממד 1). במונחי ביצוע, ישראל הצליחה בעשורים האחרונים לבסס כלכלה מפותחת, גלובלית וחדשנית: תוצר לנפש גבוה יחסית, מגזר היי-טק דומיננטי, תעשיית אמל"ח וטכנולוגיות עילית ושילוב עמוק בשווקים פיננסיים ובסחר עולמי. כל אלה תרמו במידה משמעותית ליכולתה לממן בניין כוח צבאי מתקדם ולהתאושש ממשברים. עם זאת, ברמת התפיסה המוצהרת, חוסן ושגשוג כלכלי כמעט אינם מוגדרים כיעד ביטחוני: הם מופיעים בשיח הכלכלי (בנק ישראל, משרד האוצר, OECD), לעיתים ברמז בשיח הביטחוני ("חוסן לאומי", "משק חזק"), אך אינם מעוגנים במסמך רשמי של תפיסת הביטחון כתכלית, לצד הגנת הריבונות והאזרחים. יתרה מזו, משברים

המדינה, גם כאשר המחיר היה פגיעה בצמיחה וברווחה של אזרחי איראן (Emami, 2024; Khamenei, 2014; Toumaj, 2014).

ערב הסעודית מציגה את מסגרת חזון 2030 כפרויקט לאומי אסטרטגי שמטרתו המוצהרת היא גיוון כלכלי, צמצום תלות בנפט ובניית כלכלה "עמידה, חדשנית ושוויונית יותר" (Grand & Wolff, 2025; Saudi Arabia's Vision for 2030, n.d.). למרות שהחזון אינו בגדר תפיסת ביטחון פורמלית, הוא ממלא בפועל תפקיד דומה: ממד 1 – חוסן ושגשוג: גיוון כלכלי, בניית מגזר פרטי, פיתוח הון אנושי; ממדים 2–3: הקצאת משאבים רחבת היקף לפרויקטים אסטרטגיים, תוך דגש על יעילות, דיגיטציה והפחתת תלות בתקציב נפט; ממד 4 – שימוש בהשקעות חוץ, בפרויקטי תשתית ובקרן העושר (PIF) ככלי עוצמה גאוכלכלי אזורי וגלובלי (Hickert, 2025).

תפיסת Total Defence הסינגפורית כוללת שישה עמודים: צבאי, אזרחי, חברתי, כלכלי, דיגיטלי ופסיכולוגי, כאשר ההגנה הכלכלית מוגדרת כ"חיזוק הכשירות והאטרקטיביות של הכלכלה, כך שתוכל להתחרות גלובלית ולהתאושש ממשברים".

שתי המדינות מדגימות כיצד משק המבוסס על משאב יחיד מנסה להפוך את הכלכלה עצמה לכלי ביטחוני – אם כהתנגדות (איראן) ואם כגיוון והשתלבות (ערב הסעודית).

מדינות קטנות פתוחות: סינגפור כמקרה

קלאסי. סינגפור היא דוגמה מובהקת למדינה קטנה פתוחה, שהטמיעה באופן רשמי עמוד "הגנה כלכלית" בתפיסת הביטחון הלאומי שלה. תפיסת Total Defence הסינגפורית כוללת שישה עמודים: צבאי, אזרחי, חברתי, כלכלי, דיגיטלי ופסיכולוגי, כאשר ההגנה הכלכלית מוגדרת כ"חיזוק הכשירות והאטרקטיביות של הכלכלה, כך שתוכל להתחרות גלובלית ולהתאושש ממשברים" (Ministry of Defence Singapore, 2025). הממד הכלכלי כאן אינו נספח אלא חלק רשמי ומוצהר בתפיסת הביטחון. סינגפור מגדירה את תלותה בסחר בינלאומי, ברציפות נתיבי שיט ובאמינות מוסדותיה הכלכליים כמרכיבים ביטחוניים. התפיסה מחייבת את משרדי הממשלה, העסקים והאזרחים לקחת חלק בהבטחת חוסן ושגשוג לא פחות מאשר בהגנה הצבאית.

לקחים מרכזיים לישראל

השוואה בינלאומית זו מעלה כמה דפוסים ברורים: מרבית המדינות המובילות עברו במפורש מתפיסה

תעשיית אמל"ח מתקדמת ומגוונת; מעמד בולט בשוקי סייבר, טכנולוגיות ביטחוניות וחדשנות אזרחית; יכולת מוכחת (פוטנציאלית וממשית) במערכות אנרגיה, גז טבעי, מים והתפלה; קשרים כלכליים וטכנולוגיים עם בעלות ברית אזוריות וגלובליות. ואולם בשונה מארצות הברית, סין, האיחוד האירופי או מדינות המפרץ, ישראל אינה מחזיקה עדיין באסטרטגיה גאו-כלכלית כתובה כחלק מתפיסת הביטחון הלאומי. הכלים הכלכליים מופעלים דרך משרד החוץ, משרד הכלכלה, משרד האנרגיה, משרד הביטחון והתעשיות הביטחוניות, אך ללא מסגרת-על שמגדירה מהו תפקידם כמרכיב ביצירת הרתעה, בבניית בריתות ובעיצוב המרחב האזורי. כתוצאה מכך נוצר פער בין הפוטנציאל לבין המיסוד: ישראל משתמשת בחלק מהכלים (למשל יצוא ביטחוני, שיתופי פעולה טכנולוגיים), אך חסרה תפיסה שמכירה בכך שמדיניות השקעות, רגולציה על השקעות זרות, שליטה בידע ובטכנולוגיה וסיוע כלכלי-טכנולוגי למדינות האזור הם עצמם אמצעי ביטחוני.

בשונה מארצות הברית, סין, האיחוד האירופי או מדינות המפרץ, ישראל אינה מחזיקה עדיין באסטרטגיה גאו-כלכלית כתובה כחלק מתפיסת הביטחון הלאומי.

לקחים מהשוואה הבינלאומית: מה חסר ומה אפשר לאמץ

בהשוואה למדינות שנסקרו עולים מספר לקחים בולטים לגבי ישראל:

הצורך ב"העלאת מדרגה" של הממד הכלכלי.

במדינות רבות כמו ארצות הברית, סין, יפן, האיחוד האירופי וסינגפור מתקבל הרושם שהתרחש שדרוג קטגורי: מהסתכלות על כלכלה כעל בסיס לוגיסטי לביטחון, אל ראייתה כיעד ביטחוני (חוסן ושגשוג) וכאמצעי הפעלת כוח (גאו-כלכלה). בישראל, למרות מודעות גבוהה בקרב קובעי מדיניות וחוקרים, השינוי הזה כמעט לא תורגם למסמך תפיסה רשמי. הלך המרכזי הוא שיש צורך לעגן ברמת מסמך יסוד את מה שכבר קיים בשיח: כלכלה חזקה לא רק טובה לביטחון – היא חלק מן הביטחון.

עיגון מוסדי של הקשר בין תפיסה, תקציב וניהול.

מדינות כמו ארצות הברית ויפן יוצרות מסלול ברור: אסטרטגיית ביטחון לאומי מגדירה עקרונות ויעדים, כולל כלכליים; מהם נגזרת אסטרטגיית ביטחון כלכלי/ביטחון שרשראות אספקה; ומשם נגזרים תכנון רב-שנתי, תקציבים, רפורמות מוסדיות. בישראל, הסדר הוא לרוב הפוך: תחילה מלחמה או משבר; לאחר מכן

כגון האינפלציה בשנות ה-80, משברי האינתיפאדה השנייה, מלחמת לבנון השנייה ומלחמת חרבות ברזל חשפו שוב ושוב עד כמה החוסן הכלכלי אינו רק רקע אלא תנאי הכרחי ליכולת לנהל עימות ממושך. ואולם הלך לא תורגם למסגרת שבה יעד של שמירה על רמת צמיחה, תעסוקה ויציבות חוב מוגדר במפורש כחלק מתפיסת הביטחון.

הקצאת משאבים לביטחון: תקציב, כוח אדם,

קרקע (ממד 2). בממד זה ישראל פיתחה מנגנונים חשובים: תקציב הביטחון נבחן באופן שוטף מול התוצר, מול עלות מלחמה ומול אילוצי חוב וגירעון. מודל כוח האדם (חובה, קבע, מילואים) נמצא במוקד ועדות ברודט, לוקר ונגל, ובמרכז הוויכוח הציבורי והפוליטי. סוגיית השימוש בקרקע, בפריפריה ובמרחבי אימונים נוכחת בתכנון הביטחוני ובתכנון הפיזי-לאומי. עם זאת הדפוס הוא תגובה ולא הגדרה: ההקצאה מתעדכנת בעקבות מלחמות, משברים או ועדות נקודתיות; אין חוקי מסגרת הנגזרים מתפיסת ביטחון כלכלית (למשל טווח יעד נורמטיבי להוצאה ביטחונית, או הגדרה של גבול סביר לנטל מילואים על שוק העבודה). בפועל ישראל נעה לעיתים בין תקופות של הרחבה ניכרת (אחרי מלחמות) לבין ניסיונות בלימה וצמצום – אבל כל אלה מתרחשים בלי שמוגדר מראש מהו האיזון הרצוי בין משאבי ביטחון לבין צרכים אזרחיים אחרים.

ניהול יעיל של משאבי הביטחון (ממד 3).

הדגיש זה מכבר את הצורך בצבא "ממושמע, חסכני, מסודר", המותאם ליכולת הכלכלית של המדינה. גם ועדות ברודט, לוקר ונגל עסקו שוב ושוב בשאלות היחס בין "שיניים" ל"זנב"; שכר ופנסיה במערכת הביטחון; פריון ויעילות בתעשיות הביטחוניות; תכנון רב-שנתי (תוכנית רב-שנתית). במובן זה השיח על יעילות אינו חסר, אך הבעיה היא שאינו ממוסד בתוך מסגרת עקבית של "יעילות המרה": אין מדדי תפוקה מוסכמים של "כמה ביטחון" מופק מכל יחידת משאב; ההכרעה בין השקעה בעוד כוח אדם, בעוד מערכת נשק או בעוד תשתית מודיעינית נעשית ברובה בתוך המערכת הביטחונית, עם שקיפות חלקית כלפי הדרג המדיני והציבור; מנגנוני למידה והפקת לקחים על שימוש לא יעיל במשאבים (למשל לאחר מערכות חוזרות) לא תמיד מחזקים את הצד הכלכלי-ביקורתי של הדיון. בפועל ניתן לומר שישראל מנהלת לעיתים קרובות יעילות פנימית בתוך מערכת נתונה, אך פחות שואלת שאלות יסוד על מבנה המערכת והקצאת המשאבים בין חלופות גדולות – כפי שהיה מצופה מתפיסת ביטחון כלכלית סדורה.

הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי (ממד 4).

מחזיקה בפועל במספר נכסים גאו-כלכליים בולטים:

בתצורת המילואים, בהיקף ההשקעה במו"פ) על פרוין הביטחון, כולל מדידת הקשר בין התגמול לביצועים; שימוש בלמידה ממדינות אחרות (בריטניה, מדינות נאט"ו, קוריאה הדרומית) לגבי מתודולוגיות לבחינת עלות/תועלת של מערכות נשק, מודלים של שיתוף תעשייה אזרחית-צבאית ותכנון רב-שנתי שקוף יותר.

אסטרטגיית כוח כלכלי וגאו-כלכלי. הגדרת תחומי ליבה כלכליים-טכנולוגיים שבהם ישראל חייבת לשמור על יתרון יחסי או על עצמאות (הייטק, שבבים/סייבר, מים, גז, אנרגיה מתחדשת, תעשיית אמל"ח). ניסוח פרק מפורש בתפיסת הביטחון על שימוש בכלים כלכליים: יצוא ביטחוני, שיתופי פעולה טכנולוגיים, רגולציה על השקעות זרות, מדיניות יצוא טכנולוגיות רגישות, סיוע כלכלי-טכנולוגי למדינות אחרות – כאמצעי להשגת מטרות ביטחוניות (הרתעה, בניית בריתות, צמצום תלות, הקטנת עומק אסטרטגי של יריבים).

מיסוד תפיסת הביטחון הלאומי והיסוד הכלכלי שלה. עיגון חוקי/מוסדי של חובת הממשלה לפרסם מעת לעת תפיסת ביטחון לאומי מעודכנת, הכוללת פרק כלכלי-גאו-כלכלי מפורט. הסדרת תפקידו של המטה לביטחון לאומי (מל"ל) כגוף המשלב במקצועיות את הכלכלה ואת הביטחון הלאומי, ולא רק כמסדיר תיאומים בין-משרדיים. יצירת מנגנון קבוע לשיתוף ציבור רחב יותר – אקדמיה, תעשייה, מגזר פיננסי – בדיון על רכיביה הכלכליים של תפיסת הביטחון.

מן המסגרת האנליטית ליישום: דוגמה ושלד לתפיסת ביטחון לאומי כלכלית

ההשוואה הבינלאומית מלמדת כי במדינות שונות הממד הכלכלי הוא תנאי רקע לביטחון לאומי, וגם רכיב מובנה ממוסד בתוך מנגנוני קבלת ההחלטות והגדרת סדרי העדיפויות האסטרטגיים. כדי שמסגרת ארבעת הממדים לא תיוותר ברמת מיפוי מושגי בלבד, מוצגת להלן המחשה קצרה לשני היבטים משלימים: (א) כיצד נראית החלטת מדיניות כשקיימת תפיסת ביטחון לאומי כלכלית; (ב) כיצד ניתן לעגן את הממד הכלכלי בשלד מוסדי-תפיסתי.

דוגמה יישומית: חוסן פיסקלי כעוגן ביטחוני. בתפיסה תקציבית-ביטחונית צרה, הרחבה תקציבית נבחנת בעיקר לפי צורכי ההתעצמות והמוכנות של מערכת הביטחון. במסגרת תפיסת ביטחון לאומי כלכלית נבחנת אותה החלטה גם לפי השפעתה על בסיס העוצמה הלאומי: היכולת לממן תקופת חירום ממושכת; לשקם כלכלה אזרחית; לשמר אמון שווקים; ולשמור על גמישות תקציבית. במונחי ארבעת הממדים, הרחבה ביטחונית משמעותית חייבת לעבור ארבעה מסננים: (1) חוסן

ועדה תקציבית/מבנית; ורק בדיעבד ניסיון לנסח מחדש תפיסה. הלקח הוא שיש צורך להפוך את סדר התנועה: מהגדרת תפיסתית ומדיניות כוללת אל התקציב והרפורמות, ולא להפך.

אסטרטגיית כוח כלכלי למדינה פתוחה. סינגפור וקוריאה הדרומית מדגימות כיצד מדינה קטנה פתוחה יכולה לראות את עצמה: לא רק נשענת על ברית צבאית אלא גם מי שמגינה על עצמה באמצעות שילוב של כושר צבאי, תשתית כלכלית, תחרותיות טכנולוגית ושימוש מדוד בכלים רגולטוריים. עבור ישראל, מדינה קטנה פתוחה עם תלות רבה בסחר ובהשקעות זרות, אך גם בעלת עוצמה טכנולוגית-ביטחונית, זהו מודל מתבקש: להכיר בכך שכל הכרעה מדינית-ביטחונית (למשל על מבנה חזיתות, על זמני גיוס מילואים, על היקף מערכות) צריכה להיות מלווה בניתוח כלכלי שיטתי; וכן יש לתפוס את השוק, ההון האנושי, ההייטק ותעשיית הנשק לא רק כתוצאת לוואי של הביטחון אלא כמרכיב מכונן בפעולת הביטחון.

עקרונות ראשוניים לתפיסת ביטחון לאומי עם יסוד כלכלי מובהק

מתוך המיפוי והלקחים מוצעת סדרה של עקרונות יסוד, שעליהם ניתן לבנות תפיסת ביטחון לאומי כלכלית סדורה לישראל:

חוסן כלכלי כקו אדום ביטחוני. הגדרה מפורשת של "רצפת חוסן" – ערכת פרמטרים מאקרו-כלכליים וחברתיים: צמיחה, תעסוקה, חוב, אי-שוויון, תפקוד תשתיות. ירידה מתמשכת מתחת לפרמטרים שיוגדרו תיחשב כשל ביטחוני, לא רק כלכלי; שילוב מתודולוגיות של ניתוח סיכונים מאקרו-פיננסיים בתהליכי קבלת החלטות ביטחוניות (למשל בתרחישי מלחמה ממושכת, בקביעת סדרי עדיפויות להצטיידות, בהיקף פינוי אוכלוסיות).

כללי מסגרת להקצאת משאבים לביטחון. קביעת כללי משחק גלויים (גם אם גמישים) בדבר טווח הוצאה ביטחונית מן התוצר, גבולות הנטל על כוח האדם (חובה/מילואים) והיקף הגירעון הביטחוני הנסבל. הטמעת העיקרון שלפיו כל שינוי משמעותי במודל השירות, בגודל כוח האדם או ברמת "השמיכה התקציבית" מחייב ניתוח משותף של מערכת הביטחון, משרד האוצר והמל"ל במסגרת של תפיסת הביטחון הלאומי, ולא רק משא ומתן תקציבי.

יעילות המרה כעיקרון נורמטיבי. אימוץ מדדים שיטתיים של יעילות המרה: כמה יכולות צבאיות ומודיעיניות מתקבלות מכל יחידת משאב, וכיצד משפיעים שינויים מבניים (למשל במודל הפנסיה,

כטבלת אקסל/תקציב, עלויות מלחמה, מודל שירות, ולא כמרכיב תפיסתי מוגדר.

מוצע לכך מענה בשלושה שלבים:

מסגרת מושגית: מסגרת של ארבעה ממדים

כלכליים לתפיסת ביטחון, על בסיס הספרות בלימודי

ביטחון וכלכלה פוליטית:

א. חוסן ושגשוג כלכלי כיעד ביטחוני.

ב. הקצאת משאבים לביטחון.

ג. ניהול יעיל של משאבי הביטחון.

ד. הפעלת כוח כלכלי וגאו-כלכלי.

מסגרת זו מאפשרת לנתח לא רק כמה כסף מוקצה

לביטחון אלא גם מהו מקומה של הכלכלה כתכלית,

כמשאב וככלי.

קריאה מחדש של המקרה הישראלי: נבחנה

התפתחות תפיסת הביטחון בישראל, מן התפיסה

הבן-גוריוניסטית של 1953, דרך משברי 1973 והעשור

האבוד ועד ועדות ברודט, לוקר ונגל, והתפיסות

המחקריות והפוליטיות של העשורים האחרונים. הניתוח

מראה כי הממד של הקצאת משאבים (2) ושל ניהול

יעיל (3) זוכים בישראל לטיפול מתמשך, אך בעיקר

דרך ועדות תקציב ורפורמות נקודתיות; הממד של

חוסן ושגשוג כיעד ביטחוני (1) ושל הפעלת כוח כלכלי

(4) נוכחים בשיח, אך כמעט אינם מעוגנים בתפיסת

ביטחון רשמית; אין כיום תפיסת ביטחון לאומי מעודכנת

המאושרת בהחלטת ממשלה ומשלבת מרכיב כלכלי

באופן סדור.

השוואה בינלאומית ועקרונות לתיקון: ההשוואה

למדינות כמו ארצות הברית, סין, יפן, האיחוד האירופי,

סינגפור, איראן וערב הסעודית הראתה כי העולם נע

לכיוון תפיסות שבהן החוסן הכלכלי והשימוש בכלים

גאו-כלכליים הם גורמי ליבה בביטחון הלאומי. מן

ההשוואה הבינלאומית ומההמחשה היישומית שהוצגה

לעיל עולים כמה עקרונות ראשוניים לתפיסת ביטחון

לאומית כלכלית לישראל: עיגון חוסן ושגשוג כיעד ביטחוני

מוצהר; קביעת כללי מסגרת להקצאת משאבים לביטחון;

אימוץ גישת יעילות המרה בניהול מערכת הביטחון;

ניסוח אסטרטגיית כוח כלכלי וגאו-כלכלי; ומיסוד

תפיסת הביטחון הלאומי והיסוד הכלכלי שלה בחקיקה

ובמוסדות, כולל מנגנוני בקרה והפחתת סיכונים.

המאמר טוען כי הכלכלה אינה "תומכת ביטחון" אלא

חלק מהגדרת העוצמה. עם זאת המסגרת המוצעת

אינה מבקשת להרחיב את שיח הביטחון ללא גבול,

אלא להפך – להכניס רציונליזציה אנליטית לשיח שכבר

מתרחב בפועל. בכך תרומתו כפולה: מושגית באמצעות

ארגון היררכי של הממד הכלכלי; ויישומית באמצעות

הצעת עוגנים ניתנים למדידה.

ושגשוג – האם נפגעים יציבות, צמיחה ויכולת התאוששות;

(2) הקצאת משאבים – אילו השקעות אזרחיות נדחקות,

ומהו המחיר לטווח בינוני; (3) יעילות המרה – האם

התוספת מתורגמת בפועל לתפוקה ביטחונית, ולא רק

לתשומות; (4) גאו-כלכלה – השפעה על דירוג אשראי,

יכולת מימון ותלות בשותפים/שרשראות אספקה. מסגרת

זו אינה מחליפה שיקולים ביטחוניים, אלא מונעת מצב

שבו תגובה ביטחונית שוחקת את התנאים הכלכליים

שמאפשרים ביטחון לאורך זמן.

שלד תמציתי לתפיסת ביטחון לאומי כלכלית.

מסמך תפיסתי-מוסדי יכול לכלול: (א) הגדרת תכלית –

כלכלה כבסיס עוצמה ולא רק מקור מימון; (ב) הגדרת

משתני הליבה לחוסן – גמישות תקציבית, יציבות

פיננסית, פריון, תשתיות, תלות חיונית ביבוא, יכולת

מעבר למשק חירום; (ג) קביעת עקרונות הקצאה בין

ביטחון לצמיחה ארוכת טווח, כולל כלל פיסקלי להוצאות

הביטחון היונק מהיכולות המתפתחות של המשק תוך

הגנה של הכלכלה, ומאפשר חריגה במקרה הצורך תוך

התוויה ארוכת טווח ובקרה להחזרתו למתווה הרב-שנתי

שנקבע; (ד) מדדי יעילות המרה – תפוקות/תוצאות

ולא רק תשומות, בדגש על מרכיבי ההוצאה הגדולים

כגון כוח אדם; (ה) רכיב גאו-כלכלי – טכנולוגיה, סחר,

שרשראות אספקה, שותפויות; (ו) מנגנון תיאום, בקרה

ועדכון מחזורי בין הגופים הרלוונטיים.

מגבלות וסיכונים בתפיסת ביטחון כלכלית. לצד

יתרונותיה, תפיסת ביטחון כלכלית טומנת בחובה סיכונים

מובנים. ראשית, פוליטיזציה של מדיניות כלכלית תוך

שימוש ברטוריקה ביטחונית עלולה להצדיק רגולציית

יתר והקצאות לא יעילות. שנית, הרחבת המושג ביטחון

עלולה לפגוע בפתיחות מסחרית וביתרון יחסי, שהם

עצמם מקורות עוצמה. שלישית, קיים מתח מובנה בין

אוטונומיה אסטרטגית לבין יעילות כלכלית גלובלית.

מדינות שונות מאזנות מתח זה בדרכים שונות; לפיכך

אימוץ תפיסה כלכלית ביטחונית מחייב מנגנוני בלמים

מוסדיים ברורים, כדי למנוע זליגה נורמטיבית בלתי

מבוקרת וגבולות ברורים: מה מוגדר איום ביטחוני-כלכלי

ומהו שימוש ראוי בכלים "בשם הביטחון".

סיכום ומסקנות

במאמר זה ביקשתי להניח אבני יסוד לתפיסת ביטחון

לאומי לישראל, עם יסוד כלכלי מובהק. נקודת המוצא

הייתה פער ברור: ישראל מתנהלת זה יותר משבעה

עשורים במציאות של איום ביטחוני רציף כמעט, אך

אין לה עד היום תפיסת ביטחון לאומי כלכלית סדורה

ומעודכנת. הכלכלה נוכחת בדיון הביטחוני בעיקר

בבניין כוח אסטרטגי. מכון משגב לביטחון לאומי ולאסטרטגיה

<https://tinyurl.com/y36shpux> ציונית.

פרייליך, צ' (2019). **תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: אסטרטגיה חדשה לעידן של תמורות.** הוצאת מודן ומערכות.

צימט, ר' (2025, 12 באוגוסט). **שינויים במועצה העליונה לביטחון לאומי באיראן: שידוד מערכות או שינוי קוסמטי?** מבט על, גיליון 2026, המכון למחקרי ביטחון לאומי.

<https://tinyurl.com/ay5hduvu>

Baldwin, D.A. (1985). *Economic statecraft*. Princeton University Press.

Benson, E., Steinberg, F., & Alvarez-Aragones, P. (2024, January 26). *The European Union's economic security strategy update*. Center for Strategic and International Studies (CSIS). <https://tinyurl.com/ysdwvftx>

Blackwill, R.D., & Harris, J.M. (2016). *War by other means: Geoeconomics and statecraft*. Harvard University Press.

Buzan, B. (1991). *People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-Cold War era* (2nd ed.). Harvester Wheatsheaf.

Chen, Z., & Liu, Y. (2020). Strategic reassurance in institutional contests: Explaining China's creation of the Asian infrastructure investment Bank. In S. Zhao (ed.), *China's New Global Strategy* (pp. 71-86). Routledge.

Creemers R. (2015, July 1). *National Security Law of the People's Republic of China* (translation), DigiChina, Stanford University. <https://tinyurl.com/569sctbs>

Dunne, J.P., & Tian, N. (2015). Military expenditure, economic growth and heterogeneity. *Defence and Peace Economics*, 26(1), 15-31. <https://doi.org/10.1080/10242694.2013.848575>

Emami, S. (2024). Beyond sanctions: The resistance economy as the Islamic Republic of Iran's policy discourse for economic independence. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 8(1), 171-201.

European Commission (2023, June 6). Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council on "European Economic Security Strategy". <https://tinyurl.com/mvp2ap62>

Froman, M. (December 12, 2025). *Reflections on Trump's National Security Strategy*. Council on Foreign Relations. <https://tinyurl.com/57ftzu23>

García-Bercero, I., & Poitiers, N.F. (2025, December 2). *From strategy to doctrine: The next steps for European economic security* (Policy Brief 32/2025), Bruegel. <https://tinyurl.com/5tkscd6w>

Gehrke T. (2025, December 4). *Understanding the EU's new economic security playbook*. European Council on Foreign Relations (ECFR). <https://tinyurl.com/m27ajfpk>

GMF – German Marshall Fund (2025, December 5). *The Trump administration's National Security Strategy* [Online briefing/analysis]. German Marshall Fund of the United States. <https://tinyurl.com/nx85mz6p>

Gordon, D.F., Tong, H., & Anderson, T. (2020). *Beyond the myths – Towards a realistic assessment of China's Belt and Road Initiative: The Security Dimension*,

המסר העיקרי של המאמר הוא שתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל אינה יכולה להישאר צבאית-תקציבית בלבד. על מנת להתמודד עם אתגרי העשורים הקרובים – מלחמות ממושכות, תחרות גאו-כלכלית, שינויים טכנולוגיים מואצים ולחצים על החוסן החברתי – נדרש מהלך מושגי ומוסדי: לראות בכלכלה, על ארבעת ממדיה, מרכיב מובנה בתפיסת הביטחון הלאומי, ולהפוך את הדיון על תקציב הביטחון לשאלה רחבה יותר של איך מגדירים, מנהלים וממנפים את העוצמה הכלכלית של ישראל כחלק אינטגרלי מביטחונה הלאומי.

תת-אלוף (מיל') ד"ר ששון חדד הוא מרצה אורח

באוניברסיטת תל אביב ובמרכז באקדמי שלם, ועמית מחקר במכון ארגמן. לשעבר היועץ הכספי לרמטכ"ל וראש אגף התקציבים של משרד הביטחון, וראש תוכנית המחקר לכלכלה וביטחון לאומי במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).

hadadsason@gmail.com

מקורות

אסא, ח', גוטמן, ע', חדד, ש', אמיתי, ב', בן נון, י', פרי, י', אחיקם, א' וירום, א' (2025). **תפיסת ביטחון לאומי לישראל: ביטחון כלכלה, פוליטיקה, זהות יהודית.** טפר הוצאה לאור (מכון אימפקט לאסטרטגיה).

איזנקוט, ג' וסיבוני ג' (2019). **קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל.** מזכר 196, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/yeywc78d>

בן גוריון, ד' (1981, 21 ביוני). צבא ומדינה. **מערכות 279-280**, 2-11. <https://tinyurl.com/5bvxfcj7>

בן-ישראל, י' (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל.** אוניברסיטה משודרת, הוצאת משרד הביטחון ומודן.

ברון, א' וגת, י' (2020, 16 במרס). **משבר הקורונה והביטחון הלאומי – סיכום דיון מיוחד.** מבט על, גיליון 1274, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/3mwbjpnh>

דקל, א' ועינב, ע' (2017). **תפיסת ביטחון לאומי מעודכנת לישראל.** מזכר מיוחד, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/muyk7xhj>

הימן ת', רקז, ב' וקורץ, ע' (עורכים) 2025. **הביטחון הלאומי של מדינת ישראל: תפיסת יסוד ומדיניות לשנים 2025-2026.** המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/sdh8d7e8>

הכט, ע' (2024). **תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: תובנות ממלחמת חרבות ברזל.** עיונים בביטחון המזרח התיכון מס' 208, מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים (BESA), אוניברסיטת בראל. <https://tinyurl.com/56vtsday>

ועדת ברודט (2007). **דו"ח הוועדה לבחינת תקציב הביטחון.** ועדת לוקר (2015). **דוח הוועדה לבחינת תקציב הביטחון.** <https://tinyurl.com/f4dk2e62>

ועדת נגל (2024). **דוח הוועדה לבחינת תקציב מערכת הבטחון ובניין הכוח.** <https://tinyurl.com/4mazzyzv>

טל, ד' (1998). **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949-1956.** המרכז למורשת בן-גוריון.

טל, י' (1996). **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים.** הוצאת דביר. מתניה, א' (2024, 26 בדצמבר). **תפיסת ביטחון חדשה לישראל: מהכרעה והרתעה מצטברת לתפיסה סמיימית המגובה**

- International Institute for Strategic Studies (IISS). <https://tinyurl.com/4xfty6ww>
- Government of Japan (2022). *National Security Strategy of Japan*. <https://tinyurl.com/yc2pc33p>
- Grand, S., & Wolff, K. (2020, June 17). *Assessing Saudi Vision 2030: A 2020 Review*. Atlantic Council. <https://tinyurl.com/4aftwy2j>
- Hartley, K. (2011). *The economics of defence policy: A new perspective*. Routledge.
- Heath T.R. (2015, Jun 27). *The 'Holistic Security Concept': The Securitization of Policy and Increasing Risk of Militarized Crisis, Commentary*. RAND Corporation. <https://tinyurl.com/mujv296r>
- Hickert, L. (2025, December 2). *Saudi Arabia's strategic vision (CSIS Briefs)*. Center for Strategic and International Studies. <https://tinyurl.com/mr6zwzrv>
- Jütten, M., & Falkenberg, D. (2024, March 15). *Expansion of BRICS: A quest for greater global influence?* EPRS (European Parliamentary Research Service). <https://tinyurl.com/yhx4zee8>
- IISS (2022). Japan's Economic Security Promotion Act and the implications for businesses, Strategic Comments. *The International Institute for Strategic Studies*, 28(8), viii–ix. <https://doi.org/10.1080/13567888.2022.2157625>
- Khamenei, S.A. (2014, February 18). *Ayatollah Khamenei announces general policies on the Economy of Resistance*. Khamenei.ir. <https://tinyurl.com/2cms5kzf>
- Kirshner, J. (1998). Political economy in security studies after the Cold War. *Review of International Political Economy*, 5(1), 64–91. <https://tinyurl.com/4bks32rm>
- Lammich, G. (2025). China's evolving security engagement in Africa: Policies, strategies, and implications. *European Journal of International Security*, 10(4), 1–18. DOI:10.1017/eis.2025.3
- Luttwak, E.N. (1990). From geopolitics to geo-economics: Logic of conflict, grammar of commerce. *The National Interest*, 20, 17–23. <https://www.jstor.org/stable/42894676>
- Ministry of Defence Singapore (2025, July 27). *Total defence*. <https://tinyurl.com/2vcchmxe>
- Nagel, J., & Schanzer, J. (2019, May 13). *From Ben-Gurion to Netanyahu: The evolution of Israel's national security strategy*. FDD Memo. <https://tinyurl.com/mr2nrxrwk>
- Naughton, B. (2021, April 17). *China's plans for the future: Tech, trade and China 2021*. Berkley law. <https://tinyurl.com/r4ys5p4z>
- Naughton, B., Xiao, S., & Xu, Y. (2023). *The trajectory of China's industrial policies*. IGCC Working Paper no. 6. <https://tinyurl.com/3pe432wt>
- NPC – National People's Congress of the People's Republic of China (May 12, 2021). *The 14th Five-Year Plan for national economic and social development and the long-range objectives through 2035* (English translation). Center for Security and Emerging Technology, Georgetown University. <https://tinyurl.com/4bnbvxf>
- Rolland, N. (2019). Securing the Belt and Road: Prospects for Chinese Military Engagement Along the Silk Roads, In N. Rolland (Ed.), *Securing the belt and road initiative: China's evolving military engagement along the Silk Roads* (pp. 1–6). NBR special report no. 80. <https://tinyurl.com/3pyy87f7>
- Sandler, T., & Hartley, K. (1995). *The economics of defence*. Cambridge University Press.
- Saudi Arabia's Vision for 2030 (n.d.) <https://tinyurl.com/ye88n6y8>
- SCIO – State Council Information Office of the People's Republic of China (2023, October 10). *The Belt and Road Initiative: A key pillar of the global community of shared future* (White paper). <https://tinyurl.com/2xpkvb6s>
- SCIO – State Council Information Office of the People's Republic of China (2025, May 13). *Abstract of white paper on China's national security in the new era* (White paper). <https://tinyurl.com/2eexj6h5>
- The White House (2022). *National Security Strategy*. Executive Office of the President of the United States. <https://tinyurl.com/4wn7sawa>
- The White House (2025). *National Security Strategy of The United States of America*. <https://tinyurl.com/j2z8yehw>
- Toumaj, A. (2014). *Iran's Economy of Resistance: Implications for Future Sanctions*. Critical Threats Project, The American Enterprise Institute. <https://tinyurl.com/yc5pr4ee>
- Villalobos, F., Tariq, Z.H., Nergui, A., Yoshiara, E., Lee, J., Pollman, M., Gores, H., & Bennett, B.W. (2025, August 4). *Securing South Korea's critical minerals supply chains through trilateral cooperation*. RAND Corporation, (RR-A4000-1). <https://tinyurl.com/4dzx8825>
- Xi, J. (2014, April 15). *A holistic view of national security*. Qiushi. <https://tinyurl.com/yavp58r2>
- Xi, J. (2020, November 10). *Certain major issues for our national medium- to long-term economic and social development strategy*. CSET translation. <https://tinyurl.com/eb753adw>
- Zhao, T. (2025, March 31). *China. In BRICS expansion and the future of world order: Perspectives from member states, partners, and aspirants*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://tinyurl.com/5f8pdhkp>

הערות

- 1 ביוני 2025 קיבלה הכנסת את 'חוק אסטרטגיית הביטחון הלאומי, התשפ"ה-2025', הקובע שעם כינונה של ממשלה חדשה יגבש המל"ל הצעה לאסטרטגיה מדינית-ביטחונית של מדינת ישראל, ועל הממשלה או על הקבינט המדיני-ביטחוני לאשר אותה בתוך חמישה חודשים מיום כינונה. החוק עדיין לא מומש.
- 2 Nearshoring הוא העברת ייצור, רכש או חלקים משרשרת האספקה למדינות קרובות גיאוגרפית או פוליטית, במקום להסתמך על ייצור מרוחק במדינות זולות אך פגיעות יותר לשיבושים. הרעיון הוא לא רק לחסוך בעלויות אלא בעיקר לצמצם סיכונים תלולים, לקצר זמני אספקה, לשפר שליטה ופיקוח ולהגביר חוסן מול משברים, סגרים, מתחים גיאופוליטיים או שיבושי סחר.

החוליה החסרה בצה"ל: הקרנת כוח באמצעות פיקוד מבצעי קדמי

אריאל הרקם

חוקר עצמאי

מתקפת חמאס ב־7 באוקטובר 2023 חשפה לא רק כישלון טקטי אלא גם שחיקה עמוקה ב"קונספציה" (ההנחה השלטת) האסטרטגית של ישראל: הצבת הכוח באופן מיטבי לניטור סטטי, הכלה והגנה, במקום יוזמה מבצעית. בזמן שהאויבים מתאימים עצמם למציאות החדשה באמצעות שימוש בטילים, כטב"מים, רחפנים, סייבר, לוחמה משפטית ולחץ ימי, חופש הפעולה של ישראל נעשה מוגבל בווקטורים רבים, בייחוד לאורך נקודות חנק ימיות התומכות בסחר, באנרגיה ובעומק אסטרטגי. הטענה במאמר זה היא כי חסר לישראל כלי מבצעי מדרגי המסוגל לתרגם יוזמה ליתרון מתמשך בתנאים אלה. הצעת המאמר היא להקים פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק): כוח תמרון ימי אזורי שיפעל בין מבצעים מיוחדים לגיוס אוגדות מלא. מטרת הכוח אינה שליטה טריטוריאלית אלא מבצעים הפיכים ומוגבלים בזמן, שייצרו שיבוש מערכתי ויפגעו בלוגיסטיקה, בצומתי פיקוד ובעורקים כלכליים של האויב, על מנת להרחיק את הסכנה מזירת העורף וליצור מרחב החלטות למנהיגות הישראלית. המאמר מציג דוגמה לארכיטקטורת הכוח המבוססת על חטיבות מודולריות לפי משימה, "תאים" שניתן להרכיבם בצורות שונות ומנוע למידה מבוזר ("מערכת אור"), שיאפשר התאמה מהירה בתנאים של מעקב מתמיד. בסיכום מפורטות הדרישות לעיגון בחקיקה, שלבי תקצוב, יצירת הפלטפורמה התעשייתית ועיצוב ההסכמים עם בעלי ברית באופן שיבטיח עשור שנים של בניית יכולת מבלי להיפגע מטלטלות פוליטיות.

מילות מפתח: דחיסה אסטרטגית, לוחמת פיקוד מבצעי קדמי, צה"ל, מזרח הים התיכון, דוקטרינה צבאית, לוחמה היברידית, הים האדום, כטב"ם, רחפן, למידת AI, כלכלה ימית, הרתעה, עוצמה ימית, מערך כוחות, מערכות בלתי מאוישות.

מבוא

התגובה מהירה, היכן היא זהירה והיכן הגנה מחליפה תמרון. ההלם היה לא רק מבצעי אלא גם קשור לזמן – תזכורת לכך שמצוינות טקטית אינה ערובה אוטומטית להצלחה אסטרטגית, כאשר למידת האויב מהירה יותר מהתפתחות הדוקטרינה.

במבט קדימה, ישראל תתמודד עם סביבת איומים שתתאפיין פחות באויבים מבודדים ויותר בהתכנסות אסטרטגית. התיאום האסטרטגי בין אויביה אינו שואף להכרעה בשלבי המלחמה הראשונים ולא בשלבי הביניים. במקום זאת המדינות היריבות חותרות ליכולת עמידה, התשה והגבלה; שימוש בשלוחים (פרוקסי), מתקפות מדויקות, לחץ משפטי ובתחום המידע וההסברה ושיבוש ימי – כל אלה על מנת לצמצם את חופש הפעולה של ישראל תוך הישארות מתחת לסף שיצית עימות בקנה

דוקטרינת הביטחון הלאומי של ישראל נשענת כבר שנים רבות על אותן הנחות יסוד: עליונות טקטית, גיוס מילואים מהיר ויתרון טכנולוגי כפיצוי על מגבלות גיאוגרפיות ופגיעות אסטרטגית. הנחות אלה נותרו על כנן עשרות שנים, אך מלחמה אינה מצב סטטי אלא מערכת לומדת, שבה האויב צופה, קולט ומתאים את עצמו. שיטות ההרתעה, בקרת ההסלמה והפעלת הכוח של ישראל נודעו עם הזמן לא רק למתכננים אלא גם לאלה המבקשים להגביל או להביס אותה.

מתקפת חמאס ב־7 באוקטובר 2023 לא התרחשה בחלל ריק. היא סימנה את נקודת ההתנגשות בין היערכות הכוחות המיטבית לניטור והכלה לבין אויב שלמד במשך שנים את דפוס הפעולה הישראלי: היכן

מטורקיה, המחזשת ימיה כמעצמה ומעוניינת להפגין את כוחה, ומהמסטר האיראני, שאומנם חבול אך כבר מתכנן את המתקפה הבאה. שתי השחקניות נבדלות זו מזו באידיאולוגיה ובגיאוגרפיה, אך דומות ביכולתן להפעיל לחץ מתמשך ורב־תחומי על ישראל, בעלות נמוכה יחסית. התחושה של כורח מציאות היסטורי, שבעבר תמכה בתמרון הישראלי, התהפכה: אויבי ישראל התאימו עצמם לשינויים, יכולות התקיפה המדויקות גברו ומרווח הטעות הצטמצם.

התפיסה שיצרה בעבר מלחמות קצרות והכרעה מהירה גוררת כיום מערכות ממושכות ללא סיום אסטרטגי.

הדוקטרינה האסטרטגית של ישראל ניצבה בעבר על ארבעה עמודי תווך: יכולת הגנה, מכה מקדימה, לחימה מוגבלת וניצחון מכריע. עמודי תווך אלה אפשרו לישראל לשרוד בעידן שחלף, אך עתה הם תומכים בעמדה שאינה מתאימה לסביבת האיומים הנוכחית. התפיסה שיצרה בעבר מלחמות קצרות והכרעה מהירה גוררת כיום מערכות ממושכות ללא סיום אסטרטגי. המהלכים הקלאסיים – עם מתקפות הבזק היזומות ב־1956 וב־1967, החצייה הנועזת של התעלה שהחזירה את התנופה ב-1973 והמבצעים המהירים ששמרו על עימותים קצרים – מיטשטשים עם עליית הלוחמה ההיברידית, יכולת אש לטווח ארוך, הפוליטיקה וזירת המידע. כל אלה מאריכים את משך הלחימה ומונעים הכרעה.

ההנהגה הצבאית והפוליטית של ישראל טרם החלה בניתוח מעמיק של הכשלים הבולטים והנסתרים שהובילו למלחמה שנמשכה שנתיים. היעדר רפלקציה מובנית מתורגם לרפיון מדיני, כלומר חוסר יכולת להתאים או לנסח מחדש מסגרת אסטרטגית, מערך כוחות ודוקטרינה מבצעית המכילים לאיומים המתעוררים. למרות שטרם גובשה מדיניות ייחודית, קימת הסכמה גוברת בדבר מספר הבחנות חיוניות שחייבות לעצב כל דוקטרינה עתידית.

צה"ל, שעוצב על ידי עשרות שנים של נסיגות – מסיני, לבנון, עזה, יהודה ושומרון – הפך בהדרגה לכוח מתבצר ותגובתי, המתאים להגנה סטטית יותר מאשר ליוזמה אסטרטגית.

ראשית, אסטרטגיית הביטחון הלאומי של ישראל זקוקה לשינוי מבני מהותי. צה"ל, שעוצב על ידי עשרות שנים של נסיגות – מסיני, לבנון, עזה, יהודה ושומרון – הפך

מידה מלא. המעבר של זירת הקרב מגבולות סטטיים למסדרונות הנזילים של עומק קו החוף והים מעמיד את ישראל בפני סכנת נפילה למלכודת מעגלית של תגובה מוצלחת אך ללא סיום אסטרטגי, כאשר כל סבב ללא הכרעה יצמצם עוד יותר את חופש התמרון העתידי שלה. הגישה האסטרטגית של ישראל התמודדה עד כה עם האתגר בחלקים. החשיבה אחרי מלחמת לבנון השנייה הדגישה כוח אש, עליונות מודיעינית ושילוב פעולות אוויר־קרקע, בעוד שהכוח הימי נתפס במידה רבה כתחום הגנתי. גישות בינלאומיות ללוחמה של פיקוד מבצעי קדמי, שעוצבו במידה רבה לפי משימות הקרנת כוח ויציבות של מעצמות עולמיות, אינן דוגמה טובה למדינות הנתונות ללחץ אזורי מתמשך. מה שחסר הוא מסגרת משולבת המחברת תמרון ימי, תכנון כוח, למידה מסתגלת (אדפטיבית) ומהלכים מדינתיים לאמצעי אחד משולב, המותאם לפעולות קצרות והפיכות.

מאמר זה בוחן את ההשלכות של היעדר אמצעי כזה. השאלה היא אם מבנה הכוחות הקיים בישראל והמורשת הדוקטרינרית שלה עודם מתאימים לסביבת עימות המוגדרת על ידי הסתגלות, דחיסה ולחץ זמן, או שמא נוצר פער מבני בין היכולת הטקטית להשפעה האסטרטגית. הפרקים הבאים בוחנים כיצד נוצר הפער, מדוע הוא חשוב, מה משמעותו לעיצוב הכוח והקיימות הכלכלית ואיזה היגיון מבצעי נדרש כדי לסגור אותו.

פרק ראשון: דחיסה אסטרטגית וקריסת ה"קונספציה"

קץ ההגנה הסטטית

מתקפת 7 באוקטובר אילצה את ישראל לחשיבה מחודשת לנוכח הכשלים המבניים שהותירו אותה חשופה. אירועי אותו יום חשפו לא רק הפתעה טקטית אלא גם קריסה מעמיקה יותר בהנחות היסוד – הקונספציה – שהנחו את היערכות הכוחות והתכנון האסטרטגי של ישראל. קריסת הקונספציה חשפה את הליקויים בדוקטרינת ההגנה ההיסטורית: סטטית מדי, עם יכולת הסתגלות איטית ותלויה בתמיכה זרה. מה שהיה פעם דוקטרינה ממוקדת תמרון ומיטבית ליוזמה התאבן, והיא הפכה עם הזמן למערכת תגובתית המתאימה לניטור ובלימה בלבד.

עתה, כאשר המלחמה מושהית והאיזונים האזוריים מתגבשים, ישראל נאלצת לחדש את האסטרטגיה שלה כדי להתמודד עם אויבים שלמדו וקלטו את הטקטיקות שלה במהלך השנתיים האחרונות. הם אינם מסתפקים עוד בתגובה לשיטות הפעולה הישראליות, משום שהפנימו אותן ותכננו סביבן. האיום החמור ביותר נשקף

הכובד שלו – נמלים, מסדרונות לוגיסטיים, מחנות אימונים, ערוצים פיננסיים ונקודות חנק ימיות. אם כן, המשימה של ישראל אינה לנטוש את מורשת התמרון שלה אלא לתרגם אותה לצורות שיוכלו להתקיים תחת מעקב מתמיד, מתקפות מדויקות ומחלוקות על הנרטיב בזירה העולמית. תרגום זה, ולא שחזור ישיר של מודלים היסטוריים, הוא האתגר הדוקטרינרי המרכזי של העשור הקרוב. הוא מחייב דוקטרינה שתמיר את המגבלות הגיאוגרפיות של ישראל ליכולת מבצעית, תהפוך פגיעות ליכולת ארגונית מסתגלת ותשקול מחדש את תפקיד המרחב הימי לא כגבול הגנתי אלא כתווח מבצעי.

מיפוי כיתור רב־זקטורי

המונח דחיסה אסטרטגית מתייחס לצמצום ההדרגתי של חופש התמרון של ישראל. הדחיסה אינה מתרחשת באמצעות פלישה קונוונציונלית אלא באמצעות כיתור מתואם עם רב־זקטורי. מאחוריו עומדים דפוסי שיתוף פעולה מתפתחים, המתלכדים סביב המטרה של הגבלה צבאית, פוליטית וכלכלית של ישראל. הדחיסה היא תהליך מצטבר ולא כזה שיש לו שיא, המנצל לטובתו את הזמן ואת ההנחות המבצעיות שלפני 7 באוקטובר, וכמו בכל מערכת מסתגלת מורכבת – הוא גדול מסכום חלקיו. בתוך דינמיקה זו ישראל היא מרכז הכובד שסביבו נערכים כוחות שלוחים, השותפים האזוריים ומעצמות מרוחקות יותר. מנגד, מרכז הכובד של ישראל הוא דינמי ותלוי מאוד במערך הבריתות האסטרטגי העכשווי, גם אם הן קצרות מועד. לנוכח אסימטריה זו, נטל היוזמה נופל על ישראל ועליה לעצב את הגיאומטריה המבצעית במקום להגיב אליה.

הגיאוגרפיה של הדחיסה האסטרטגית דומה ל"דילמת שטח הליבה" (Heartland dilemma) של הלפורד מקינדר (Halford Mackinder), אלא שכאן מדובר במדינה קטנה התלויה בסחר. הגישה לים של מעצמות ללא מוצא לים היא מוגבלת; מעצמות ימיות משגשגות בזכות הגישה לים. הפרדוקס של ישראל הוא שאין היא מדינה יבשתית לחלוטין ולא ימית לחלוטין: נקודות חנק בין הים האדום למזרח הים התיכון משמשות מנופים שיריבים יכולים לנצל בעלות נמוכה, שכן הדוקטרינה הישראלית מאז ומתמיד העדיפה עליונות אווירית על פני שליטה ימית. התובנה של אלפרד ת'ייר מהן (Alfred Thayer Mahan) בנוגע לעליונות ימית של מדינות סחר תקפה במיוחד: מדינה שצינור החמצן הכלכלי שלה עובר בים חייבת להתייחס לנתיבי ים, למסופי אנרגיה ולנמלים כאל איברים אסטרטגיים ולא כאל תשתית אזרחית. בסביבה כזו התכנון האסטרטגי חייב להביא

בהדרגה לכוח מתבצר ותגובתי, המתאים להגנה סטטית יותר מאשר ליוזמה אסטרטגית. ההשפעה המצטברת של הנסיגות לא הייתה רק התכווצות טריטוריאלית אלא גם התאמה דוקטרינרית לבלימת האויב. המעבר מתמרון לניטור ומתעוזה מבצעית לביטחון טכנולוגי יצר הסטה עדינה אך רבת משמעות: חיישנים החליפו סיירים, גדרות החליפו נוכחות קדמית והגנה מפני טילים התחזתה לאסטרטגיה כוללת. מה שנועד להפחית סיכונים יצר במקום זאת פסיביות אסטרטגית. נוסף על כך גברה ההסתמכות על בעלות ברית זרות, ובפרט על מעצמות מערביות לצורכי חימוש וגיבוי פוליטי – תלות שהמלחמה הנוכחית חשפה כבלתי קבילה.

שנית, הדוקטרינה הבאה של ישראל תקום או תיפול על השאלה אם היא תצליח להמיר תנועה וכוח עמידה לקצב מהיר. וינסטון צ'רצ'יל הזהיר פעם שהניצחון יכול להיראות כמו פרח, אך הגבעול שעליו הוא פורח הוא יכולת השינוע – אמת שחניכים באקדמיות צבאיות נוטים להתעלם ממנה בהתלהבותם הרבה מטקטיקות. לוגיסטיקה אינה רק פונקציה תומכת אלא יסוד אסטרטגי, התורה שמאחורי קצב מהיר, טווח הגעה ויכולת עמידה. ישראל חייבת לשפר באופן דרמטי את יכולותיה הלוגיסטיות – היכולת לנוע, להחזיק כוחות ולבנות אותם מחדש תחת מתקפה מתמשכת. לוחמה היברידית ולוחמת אזור אפור (grey-zone warfare), מתחת לסף המלחמה, מתמקדות במכוון בפונקציות אלה והוכחו כיעילות בהתמודדות עם הכוח הישראלי. אי אפשר עוד להניח שיהיו ניצחונות מהירים, שבעבר היו סימן ההיכר של ישראל. הקצב העכשווי של הסכסוך כופה היגיון בקנה מידה אחר: במקום מכה מכרעת אחת, ישראל חייבת לפתח יתרונות מבצעיים סדרתיים שיתחברו יחדיו בזכות לוגיסטיקה גמישה וזריזה (אג'ילית), יתירה ועמידה בפני מתקפות; יתרונות כאלה מחייבים תכנון מכוון וארוך טווח.

שלישית, התרחבות השימוש בכטב"מים ובטילים מחייבת להגדיר מחדש את אופן הקרנת הכוח של ישראל מעבר לגבולותיה. היכולת להרחיק את שדה הקרב מזירת העורף נעשתה הכרחית. המלחמה הוכיחה כי הגנה מפני טילים, אף שהיא חיונית מבחינה טקטית, אינה יכולה להחליף אסטרטגיה, למרות שכך היא נתפסה לאורך רוב סבבי העימותים. הלקח גבה מחיר יקר, כפי שהוכיחו מטחי הירי של חזבאללה, החות'ים ואיראן. הגנה מפני טילים היא טקטיקה; היא אינה יכולה להמשיך להיות עמוד השדרה של האסטרטגיה הלאומית. הגנה פסיבית ללא תמרון אקטיבי היא שם אחר למלחמת התשה. לכן, דוקטרינה בת־קיימא חייבת לשלב הגנה רב־שכבתית עם פעולה כלפי חוץ, שתאלץ את האויב להגן על מרכזי

דחיסה פועלת באמצעות שלילה: שלילה של גישה, לגיטימיות ויכולת פעולה (agency). היא מציפה הגנות, שוחקת את המרחב הדיפלומטי ומטילה הגבלות על שותפות הקואליציה. כדי לשמר את ההרתעה והאוטונומיה האסטרטגית בסביבה כזו זקוקה ישראל ליכולת להקרין כוח כלפי חוץ – לשבור את ההיגיון של מצור, להרחיב את החזית וליצור חמצן אסטרטגי. הפנייה החוצה חייבת להיות מכוונת ומתוכננת: לא פשיטות אקראיות ולא כיבוש, אלא תמרון מכויל לקיימות פוליטית ולהשפעה מבצעית, והפיך במידת הצורך.

בסוף ספטמבר 2025 ערכו טורקיה ומצרים את תרגיל הכוח הימי המשותף הראשון שלהן זה יותר מעשור (תרגיל 'ים הידידות'), ואותו בכך על פוטנציאל לאיחוד בין שניים מהציים הימיים הגדולים במזרח הים התיכון.

האתגר האסטרטגי הולך ומתבהר: לישראל חסר אמצעי בקנה מידה מבצעי המסוגל לתרגם יוזמה ותמרון ליתרונות מתמשכים בתנאים של דחיסה אסטרטגית. זיהוי וטיפול בפער זה הם נקודת המוצא ההכרחית להתחדשות דוקטרינרית.

פרק שני: פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק) צה"לי – שינוי תפיסתי

האבחנה האסטרטגית שתוארה לעיל מצביעה על פער מבני ולא על חוסר רצון או משאבים. ישראל שומרת על מצינונות טקטית, עומק טכנולוגי והרתעה אמינה, אך חסרה את האמצעי המבצעי שיכול לתרגם יוזמה ליתרון מתמשך בתנאים של דחיסה אסטרטגית. הקמת פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק) מציעה מענה לפער זה, לא כתחליף ליכולות קיימות אלא כשכבה תומכת ומשלבת ביניהן. הרעיון הוא פיקוד מבצעי קדמי יתפקד ככוח תמרון בקנה מידה מבצעי בעל יכולת פעולה ימית, בתווך שבין מבצעים מיוחדים כירורגיים לבין גיוס אוגדות מלא. הוא נועד לספק לישראל שכבת ביניים מבצעית שחסרה לה כיום: גדולה דיה ליצירת שיבוש ברמה מערכתית, אך מוגבלת במידתה כך שתישאר הפיכה וניתנת להבנה מדינית. מטרתה אינה שליטה טריטוריאלית או התשה, אלא שיקום היוזמה: להעביר את הסיכון משטחי המולדת למרחב עוין ולשבש את הגיון המבצר של מצור, רוויה ויכולת עמידה, שעליו מסתמכות האסטרטגיות של יריביה.

השבת היוזמה באמצעות תמרון ימי

ביסודו של פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק) עומד מעבר דוקטרינרי מעמדת כוח תגובתית ומתבצרת לעמדה

בחשבון חיכוך, למידה וחוסר ודאות (Clausewitz, 1976), ואילו כוח מופעל לא רק כאמצעי ענישה אלא גם ככלי לכפייה ולמיקוח (Schelling, 1966). הכיתור כיום אינו מהסוג של ריכוז צבאות; זהו מארג של רשתות שלוחים, חדירות סייבר, תקיפות רוויה באמצעות טילים וכתב"מים, הפגנת נוכחות ימית, לוחמה משפטית ולוחמת מידע. כל אלה פועלים במשולב על מנת להגביל את האפשרויות של ישראל, להקשות על בריתות ולגרום למצוקה כלכלית, תוך הימנעות מחציית הסף שיביא להסלמה מכרעת.

"דוקטרינת התמנון" של איראן מסנכרנת את פעילות המיליציות והכתב"מים ברחבי עיראק, סוריה, לבנון, תימן ועזה. בדרום תוקפים החות"ים ספינות סחר בבאב אל-מנדב, משבשים ישירות את הסחר הישראלי וגובים מחיר כלכלי חסר פרופורציה. במערב ובצפון מקדמת טורקיה את דוקטרינת 'המולדת הכחולה' שלה, ותובעת זכויות במזרח הים התיכון תוך התקרבות לגבולותיה הצפוניים של ישראל באמצעות שלוחים ותומכים מקומיים, ואילו מצרים שומרת על מינוף באמצעות שליטה בתעלת סואץ וגישה ולים האדום. לחצים אלה אינם מתואמים רשמית, אך השפעתם המצטברת מגבילה.

מהלכים שנעשו לאחרונה מחדדים את מגמה זו. בסוף ספטמבר 2025 ערכו טורקיה ומצרים את תרגיל הכוח הימי המשותף הראשון שלהן זה יותר מעשור (תרגיל 'ים הידידות') (Egyptian Ministry of Defense, 2025), ואותו בכך על פוטנציאל לאיחוד בין שניים מהציים הימיים הגדולים במזרח הים התיכון. שיתוף פעולה כזה, אם יתממש, יצמצם עוד יותר את מרחב התמרון הימי של ישראל סביב נקודות חנק חיוניות. מעצמות אחרות מוסיפות למורכבות: סין באמצעות תשתיות והשקעות בנמלים, רוסיה באמצעות העברות נשק ונוכחות ימית מתמשכת. בסביבה כזו עצם הנוכחות הופכת לכוח. תסמיני הדחיסה אינם תאורטיים. נתיבי הסחר לאילת קרסו תחת לחץ החות"ים (Marine Insight, 2024); הפעילות הימית הטורקית גברה (Yailali, 2025); ופריסות מצריות התרחבו לאזורים שבעבר היו מפורזים (אורן, 2025). תלותה של ישראל בסחר ימי ובאנרגיה ימית מעצימה לחצים אלה. תקדימים היסטוריים – מסגירת מצרי טיראן ב-1967, דרך ההתערבות הטורקית בקידוחים ימיים בקפריסין מאז 2018 ועד חסימות עכשוויות בים האדום והתגברות הפעילות בקרן אפריקה – ממחישים כמה קל להפוך נקודות חנק לנשק. בניגוד ליבשה, שבה התשובה הקלאסית של ישראל מסתמכת על מהירות, הפתעה ותמרון, במיצוב של צה"ל בים חסרים רוחב ועומק דומים.

הרבה מעבר לטביעת הרגל של הכוח, וכך יעצבו את שדה הקרב לפני שהאויב יגבש תוכנית. המטרה היא זעזועים חוזרים ונשנים ברמת המערכת בקצב מהיר מיכולת ההסתגלות. לא 'מוות באלף חתכים' אלא במאה, ובמחיר גבוה עשרת מונים מטביעת הרגל.

המטרה בסופו של דבר היא שהפיקוד המבצעי הקדמי ישדרג את ההעדפה ההיסטורית של ישראל לתמרון למתכונת המתאימה יותר לעימות מדויק מודרני. עם ביזור לצורך הישרדות שוטפת וריכוז לצורך מכות מכריעות בלבד ישיב הפיקוד את העליונות של קצב מהיר ועמימות המתמשכת. המטרה אינה הסלמה לינארית אלא עומס קוגניטיבי מצטבר, שיכביד על מעגלי ההחלטות של האויב עד לשיתוק מערכתי (Boyd, 2007). כדי להפעיל קצב כזה יש לבנות את הפיקוד המבצעי הקדמי לפעולה ב"פעילות מבצעיות" ולא בהצבה קבועה. כל כוח משימה יתוכנן למשימות קצרות מועד בעצימות גבוהה, עם עמידות אוטונומית הנמדדת בימים – עם מחזורי משימה של שלושה עד עשרה ימים – לפני חילוץ והחלפה מתוכננים. לוח זמנים כזה יבטיח שהכוח ישאר זרז ליצירת שיבוש תוך הימנעות מזחילה של המשימה (mission creep) ומבעיות לוגיסטיות, שהן חלק בלתי נפרד מההתשה המסורתית.

מבנה זה נועד לתת מענה ישיר לדחיסה אסטרטגית. המטרה היא להחזיר עומק מבצעי לסביבה אסטרטגית הגובה מחיר גבוה יותר ויותר בגלל פסיביות. הקרנת כוח מהים ויכולת תמרון כלפי חוץ, קצר אך בעל השפעה רחבת היקף, יאפשרו לפיקוד להשיב את מרחב ההחלטות להנהגה הישראלית ולהרחיב את מגוון האפשרויות מעבר לתקיפות מוגבלות או גיוס מלא.

מבחינה רעיונית ניתן לסכם את נושא פיקוד מבצעי קדמי בעקרונות המנחים הבאים:

1. יוזמה במקום תגובה: עיצוב העימות במקום ספיגה שלו.
2. המרחב הימי כמרחב תמרון: התייחסות לים כאל תווך מבצעי.
3. הפיכות: שמירה על פעולות מוגבלות בזמן.
4. שיבוש מערכתי: התמקדות במבנה הכוח של האויב ולא בשטח בלבד.
5. שילוב ולא החלפה: השלמה לכוח אווירי, למבצעים מיוחדים ולכוחות קרקע, ולא תחליף להם.

עקרונות אלה מגדירים את מטרת הפיקוד המבצעי הקדמי (פמ"ק), אך לא את המבנה או את התקציב שלו. שאלת היישום, ארכיטקטורת הכוח והמשאבים תהיה פועל יוצא של מסגרת רעיונית זו ותוערך על פיה.

המכוונת ליוזמה אסטרטגית. במקום לספוג לחץ במרכז, ההיגיון של פמ"ק הוא למתוח את מרחב הלחימה ולא לפי יריבים להגן על פריפריית חשופות, עורקים לוגיסטיים, צומתי פיקוד ושליטה ובקרה ומוקדים כלכליים. הפנייה כלפי חוץ נועדה למוטט את ההיגיון של הדחיסה האסטרטגית על ידי שלילת היכולת של האויב ליצור לחץ עקבי מול חזית הצרה של ישראל, מבלי לשלם מחיר. כאשר הכוח מתמרן דרך הקצוות במקום להגן על המרכז, ארכיטקטורת המצור מתפרקת.

בלב היגיון זה עומד המרחב הימי, לא כזירה תומכת אלא כמערכת תמרון בפני עצמה. עבור מדינה תלוית סחר שנקודות התורפה שלה מרוכזות בנמלים, בנתיבי ים ובתשתיות אנרגיה, הים מציע גם פגיעות וגם הזדמנות. פמ"ק יתייחס למרחב הימי כאל תווך מבצעי המאפשר גישה, עמימות וקצב מהיר, ולא כאל גבול שיש להגן עליו. בכך הוא יאזן מחדש את דוקטרינת העבר הישראלית המתמקדת באוויר, ויוסיף לה ציר תמרון פחות צפוי שקשה יותר לפגוע בו בתקיפות רוויה. סימנים ראשונים לשינוי זה כבר נראים לעין. תיאום ביטחוני תלת-צדדי, שנעשה לאחרונה עם קפריסין ויוון ומתמקד במנגנוני תגובה מהירה במזרח הים התיכון, מלמד על הכרה גוברת בצורך החיוני בכוח בעל יכולת ימית שיפעל בהתרעה קצרה כחלק מניהול המשברים באזור. מאמצים אלה נותרו מוגבלים ונקודתיים, אך הם מצביעים על אותו היגיון מבצעי שפיקוד מבצעי קדמי נועד לגבש בקנה מידה גדול.

התועלת הנתפסת של פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק) טמונה ביכולתו לפעול באופן החלטי בשלב מוקדם של משבר, לפני שהסלמה מדינית מבשילה. באמצעות פעולה מהירה ואוטונומית יוכל הכוח לפגוע בהיערכות היריב, לשבש את מערכי הפיקוד והשליטה ולפרק רשתות לוגיסטיות, תוך שמירה על הסלמה מבוקרת. הגיון הפעולה נשען על הערמוניות האסימטריות המאפיינת כוחות מיוחדים – תאים מבוזרים, הפתעה, ניצול שטח ומסדרונות ימיים – בשילוב עם לוגיסטיקה מובנית, הנחתה (החפה) אמפיבית ואפקטים סייבר-קינטיים. הכוח יכול לפעול לבדו, כמכת מנע או כציר מבצעי של מערכה גדולה יותר.

דוקטרינת השיבוש המערכתי

חשוב לציין כי הפיקוד המבצעי הקדמי המוצע לא יהיה מהסוג שמיועד להקרנת כוח גלובלית. היקפו ברמה אזורית, משימותיו מוגבלות בזמן והשימוש בו סלקטיבי. הדגש הוא על פעולות מכילות חוזרות ונשנות, שיטילו עומס מצטבר על מערכות האויב ויעוררו דילמות החלטה

פרק שלישי: הארכיטקטורה של כוח מסתגל

תכנון הוא פועל יוצא של מטרה. תכנון הפיקוד המובא להלן אינו סופי אלא ארכיטקטורה לצורך המחשה – תצורה אפשרית המדגימה כיצד ניתן ליישם את תפיסת פיקוד מבצעי קדמי במסגרת האילוצים והדרישות האסטרטגיות של ישראל.

חטיבות מודולריות וכוח לחימה מבוזר

העיקרון המארגן של ארכיטקטורת פיקוד מבצעי קדמי (פמ"ק) הוא מודולריות. במקום סדר כוחות ליניארי קבוע הוא נתפס כמערכת ניתנת לביזור, המורכבת מיחידות עם תאימות תפעולית שניתן יהיה לשלבן בצורה שונה על פי דרישות המשימה הספציפיות. גישה זו נועדה לתמוך בבקרת הסלמה, בשינוי מהיר של הקצאת משימות וביכולת שרידות בתנאים של מעקב מתמיד ותקיפה מדויקת.

לביזור שני תפקידים. הראשון מפחית את הפגיעות באמצעות מניעת מטרות מרוכזות מהאויב. השני מאפשר לחץ בורזמני על פני נקודות חיכוך מרובות באמצעות הרכבי כוחות שהותאמו במיוחד ליעד – חופי, ימי, לוגיסטי או מידעי – וכך ייאלץ האויב לפזר הגנות ולדלל את מאמציו. הקצב נובע מן היכולת להתכנס, להתפרס ולסגת בחזיתות מרובות, במהירות רבה יותר מיכולתו של האויב להתאים עצמו לשינויים.

דוגמה לארכיטקטורת פיקוד מבצעי קדמי היא ארגון כוח הלחימה כך שיהיו מעט חטיבות כוח מוכונות משימה, שכל אחת מהן מותאמת בצורה מיטבית למערך ייעודי של סוגיות מבצעיות.

1. **חטיבת התקיפה האמפיבית** תבצע פשיטות התקפיות על חופים ותמרונים חופיים בשילוב סירות חמקניות, כלי שיט אוטונומיים מעל ומתחת לפני המים ושימוש מדויק במסוקים כדי לחדור, לזעזע ולחלץ בחסות הטעיה אלקטרונית וזריעת בלבול באמצעי סייבר. משימתה היא להפוך קווי חוף לחדירים במקומות שבהם האויב מאמין שהם אטומים, לאתר ולנפץ מסדרונות שיגור ולהשתלט על צמתים מרכזיים המאפשרים שיבושים נוספים על מנת ליצור דילמות אצל האויב.

2. **חטיבת לוחמת החוף** תכפה שליטה ומניעה בחופים: שדות מוקשים בהכוונת AI, סוללות ניידות של הגנה אווירית לטווח קצר (SHORAD) ואמצעים נגד סוללות כטב"מים, רשתות הרג מבוססות חיישנים שניתן להציב במהירות, להסוות ולנטוש ללא הסתבכות. החטיבה תהפוך מים רדודים וגישות לחוף לגיאומטריית מארב נוחה לישראל, שתיצור

אזורי יתרון זמניים אשר יגבילו את תנועת האויב ויספקו הגנה לתמרון המתבצע במקומות אחרים.

3. **חטיבת הים האדום והמעברים** תאבטח מסדרונות ימיים חיוניים באמצעות סיורים בסיוע רחפנים, משטי תגובה זריזים וליווי משטים, עם יכולת להנחית מכת מנע באזורי שיגור של החות"ים ולייצב נקודות חנק מבלי לבסס נוכחות קבועה. החטיבה תתייחס לים האדום כאל עורק חי המחייב נוכחות רציפה בחתימה נמוכה, כדי להרתיע מפני אמצעי ולחשיב את החמצן לסחר.

4. **חטיבת הלוגיסטיקה וההנדסה הקרבית** תספק את רקמת החיבור שתאפשר אוטונומיה וכושר עמידה. במקום תמיכה מסורתית מאחור היא תתמחה בהקמה ופירוק מהירים של צמתים קדמיים אוטונומיים, עם תמיכה מוכנה של דלק, תחמושת, אנרגיה, תיקונים וסיוע רפואי, תוך יצירת אפקטים זמניים בשטח בתנאי לחימה. היא תאפשר הפסקות לחימה מכוונות מבלי לגלוש לכיבוש, ותיצור שיבוש מקומי כאשר התמרון לבדו אינו מספיק.

5. **אגף התקיפה האווירית והניידות האנכית** יספק יכולת המראה אנכית, סיורי עומק, תקיפה אווירית, חידוש אספקה מדויק, פינוי נפגעים וחילוץ מהיר בתנאים של שיבוש אלקטרומגנטי. זה המנוע הקצבי המקשר בין הים לחוף ומתמרן בין החוף לפני הארץ, ומשם חזרה לים.

6. **חטיבת הלוחמה הבלתי מאוישת** תשלב בארכיטקטורה הנוכחית נחילי ISR (איסוף מודיעין, תצפית וסיור) ימיים ואוויריים, חימוש משוטט, צוותי חבלה תת-ימיים ורחפני הטעיה, במטרה לעצב את מרחב הקרב לפני הפעולות המאוישות, במהלכן ואחריהן, ולהרחיב את הטווח תוך הפחתת החשיפה.

חטיבת התקיפה האמפיבית תבצע פשיטות התקפיות על חופים ותמרונים חופיים בשילוב סירות חמקניות, כלי שיט אוטונומיים מעל ומתחת לפני המים ושימוש מדויק במסוקים כדי לחדור, לזעזע ולחלץ בחסות הטעיה אלקטרונית וזריעת בלבול באמצעי סייבר.

בדוגמה זו לארכיטקטורת הפיקוד, צוללות וספינות מאוישות ישמשו כספינות אם לרחפנים, תוך הגנה על הטבעת החיצונית בעזרת יכולות תקיפה וסריקה. נחילים מתכלים יילחמו במים הרדודים; נכסים ימיים בים הפתוח (מים כחולים) יאבטחו את עומק הים ויהפכו אותו ממחסום למערכת תמרון. מערכות בלתי מאוישות יגבירו את יכולתה של ישראל להפעיל לחץ בעלות נמוכה

מסיבה זו יש להטמיע את הארכיטקטורה הרעיונית של הפיקוד המבצעי הקדמי לכל רוחב הכוח ובכל היחידות כיכולתן ללמידה מסתגלת מתמשכת ותמיכה בקבלת החלטות. יכולת זו נקראת כאן בשם "מערכת אור".

הדרך הטובה ביותר להבין את השימושיות של מערכת אור היא לא כפלטפורמה יחידה של בינה מלאכותית אלא כתשתית קוגניטיבית מבוזרת. כל יחידה מודולרית משלבת ערכות מחשוב קצה מוקשחות, שיעבדו בזמן אמת תשומות משדה הקרב – חתימות תרמיות, התנהגות כטב"מים ורחפנים, אנומליות של אותות – ויצרו לולאות משוב מהירות. עדכונים ברמת המיקרו יופצו תוך שניות לכל הכוחות, יעדכנו ויכילו מחדש את הגיון המטרה, את מערך התקיפה, את דפוסי התנועה ואת הרכב הכוח – כל זאת כדי לשמור על הקצב ולמנוע מהאויב יכולת חיזוי. במודל כזה התמרון אינו תגובה של התמקמות מחדש אלא התפתחות קצבית.

גישה זו משקפת תובנה על עימותים מודרניים: שחקנים קטנים ומתקדמים טכנולוגית מסוגלים לפצות על חסרונותיהם. הדבר נעשה לא בהתאמה של המסה אלא במניפולציה על זמן, מידע ומחזורי הסתגלות. בזכות שינוי מתמיד באופן הפעלת כוח ובמיקומו נשאר הפיקוד המבצעי הקדמי בתוך לולאת ההחלטות של האויב, ומאלץ אותו להתגונן מפני דפוסים שכבר אינם תקפים (Krepinevich, 2002). מערכות אור תומכות למעשה במניעה מכוונת של יכולת החיזוי של האויב. באמצעות שינוי של וקטורי תקיפה, של פרופילים אלקטרוניים ושל רצפי חדירה לאורך כל מוקדי קרב שונים, הפיקוד המבצעי הקדמי מבטיח שפעולות לא יחזרו על עצמן; אמצעי הנגד של האויב נעשים חסרי תועלת עוד לפני שהתגבשו, ומעגלי ההחלטה כורעים תחת עומס שמביא אותם לא רק לעיכוב אלא גם לשיתוק מערכתי. התוצאה אינה הסלמה ליניארית אלא עומס קוגניטיבי מצטבר (Keohane & Nye, 1977). בניגוד לצבאות המשכללים את הדוקטרינה שלהם לאורך שנים, פיקוד מבצעי קדמי יודע להתאים את עצמו תוך ימים אחדים.

על כן מערכת אור תפצה על הגיאוגרפיה הצרה באמצעות עומק של זמן וקוגניציה. במקומות שישאר לא תוכל לספוג לחץ ממושך במרחב היא תפצה על כך בממד הזמן, ותשמור על חופש התמרון בכך שתמנע מהאויב להבין לעומק את השיטות והכוונות של הפיקוד המבצעי הקדמי.

פרק רביעי: דרישות בתחום המדיני והיישומי

הפעולה הנדרשת אינה רק שינוי של סדר כוחות (ORBAT) אלא של מדינאות, מדיניות תעשייתית ועיצוב בריתות. מבחינה פוליטית, הפרויקט חייב להיות מעוגן בחוק,

יותר ובסיכון מופחת לחיי אדם. עבור מדינה העומדת בפני מלחמות התשה ארוכות יש חשיבות מכרעת ליכולת כזו של אוטונומיה והתמדה.

הפיקוד המבצעי הקדמי המתוכנן ייבנה במכוון למניעת הרחבת יתר. אומנם זריזות וגמישות לעיתים מפתות להתפזר על פני חזיתות רבות מדי, אולם הסיכון בכך הוא קצב מהיר מדי וקריסה לתשישות. בשל כך יש להסמיק את מפקדי הכוח לסרב למערך משימות שיפצל את הכוח באופן שיפגע ביכולתו לתת מענה לתרחישי חירום, ולוודא שהריכוז האסטרטגי לעולם לא יוקרב לטובת מטרה אופורטוניסטית.

ברמה הטקטית מבצעית תסתמך הארכיטקטורה של הפיקוד המבצעי הקדמי על "תאים" מודולריים כיחידות הפעולה הבסיסיות. על פי התכנון התאים יהיו עצמאיים, ניתנים לפריסה מהירה ולשילוב כוחות מהחטיבות השונות של הפיקוד. בשונה מכוחות מיוחדים, גודל התא נועד לייצר מסת לחימה מספקת בנקודת החיכוך, תוך שמירה על זריזות וגמישות שיאפשרו פריסה חילוץ והיערכות מחדש במהירות.

מצבת כוח האדם אומנם תשתנה בהתאם למשימה, אולם נכון לראות בכך פרמטר גמיש ולא מאפיין מגדיר. החשיבות האנליטית של התאים אינה במספרים אלא באופן הפעולה: לאפשר למפקדים להרכיב מערכי כוח מותאמים ("חבילות"), להזניק או להסיג מרכיבים באופן דינמי ולוודא שהפעולה תישאר הפיכה.

התאים יפעלו לפי פקודות המשימה עם מטרה ברורה וביצוע מבוזר, תוך שמירה על הקשר לתכנון המבצעי הרחב, המתאם פעולות בתחומים שונים. מרכזים לוגיסטיים קדמיים שיוקמו יהיו זמניים על פי התכנון, ויוטמעו בהם פרוטוקולים לנטישה מהירה ומערכות מתכלות. תאים שייחשפו לאויב אמורים לא רק לסגת אלא גם לנצל את הנסיגה לפגיעה באויב באמצעות הפעלת פרוטוקולים של הכחשה, נתוני עקבות כוזבים והטעויות שיפגעו במודעות המצבית של האויב. נסיגות מבוימות יפתו את האויב למרדף לתוך מארב מתוכנן או למלכודת של פגיעה המונית. ערכות שייתפסו יצוידו בנתונים טריויאניים – קואורדינטות כוזבות, אותות פיתוי, תנועות הטעיה – כך שניתוח האויב יהפוך לווקטור של מארב. גישה כזו מעדכנת את דוקטרינת המיסוך הרוסית הקלאסית (maskirovka) לעידן הרב-תחומי.

מערכת אור: למידה בזמן אמת וקצב מבצעי

כוח מבוזר הפועל תחת מעקב מתמיד ותוך הסתגלות מהירה אינו יכול להסתמך אך ורק על דוקטרינה כתובה מראש או על חדשנות מזדמנת. מעבר לגורם ההפתעה, כוח כזה נשען לא על מסה אלא על למידה בזמן אמת.

(OECD, 2016). כאשר פורסים זאת על פני עשור הנטל נותר משמעותי, אך עדיין במסגרת תקדים של מאמצי מודרניזציה מתמשכים (SIPRI, 2023).

מומלץ לחלק את העלות לשלבים: גבוהה יותר בהתחלה ומצטמצמת לאורך זמן. מבחינת הכלכלה הרחבה, מסלול כזה יביא לגידול בהוצאות של כ-1.5–2 אחוזים מהתמ"ג – עלייה ניכרת אך לא חסרת תקדים בתולדות ישראל (אורון, 2025). לשם השוואה, המלחמה המתמשכת כבר עלתה, במובן של השפעה כוללת, כ-540 מיליארד ש"ח (150 מיליארד דולר) (Bank of Israel, 2024; Schanzer, 2025).

השאלה האמיתית אינה אם ישראל יכולה לממן חדשנות, אלא אם היא יכולה לעמוד בעלויות המצטברות של התשה מבלי להשיג אמצעים לקיצור מלחמות.

השאלה האמיתית אינה אם ישראל יכולה לממן חדשנות, אלא אם היא יכולה לעמוד בעלויות המצטברות של התשה מבלי להשיג אמצעים לקיצור מלחמות. זהו היגיון פסקלי שהולך ומשתקף ברמת המדיניות. בנאום שנשא ראש הממשלה נתניהו הוא תיאר השקעה מוצעת של 110 מיליארד דולר להרחבת בסיס התעשייה הביטחונית העצמאית של ישראל בעשור הקרוב. אף כי לא מדובר ספציפית בפיקוד מבצעי קדמי, ההיקף והמטרה של התחייבות כזו מאותתים על מעבר מרכזי מזדמן ליכולת תעשייתית בת-קיימא כמרכיב מרכזי בריבונות. בהקשר זה, מעטפת העלויות הצפויה של הפיקוד המבצעי הקדמי לעשר שנים אינה חריגה, אלא היא חלק מתת-קבוצה מובנית של מסלול לאומי שכבר מתפתח (משרד ראש הממשלה, 2025).

מבחינה כלכלית, הדרך הטובה ביותר להבין את פרויקט פמ"ק היא כאמצעי להפחתת סיכונים: הוא יצמצם שחיקה, ישמור על גורמי ייצור (עורקי סחר, עורקי אנרגיה, זרימות לוגיסטיות) וימיר שקלים של ביטחון למנופים תעשייתיים (Buzan & Hansen, 2009; Kennedy, 1989). במובן זה הפמ"ק יתפקד כ"כיפת ברזל ימית": יכולת שערכה לטווח הארוך נובע לא רק מהגנה מבצעית אלא גם מכושר היצוא ומהתשואה המצטברת שתניב הטכנולוגיה שהיא מייצרת.

מפת דרכים מדורגת לעמידות בניית הכוח

כדי לנהל השקעה צפויה של 312–424 מיליארד ש"ח על פני אופק של עשר שנים, יש לבנות את הפיקוד המבצעי הקדמי באמצעות גישה מוקפדת של "זחילה-הליכה-ריצה", המעדיפה למידה מוסדית, קליטה

בפיקוח של קואליציה ואופוזיציה ובתקציב רב-שנתי, כך שהדוקטרינה וההצטיידות ישרדו תהפוכות בקואליציה. יידרשו אמצעי ביטחון סטטוטוריים, מנגנוני ביקורת עצמאיים והסכמים חוצי מפלגות שישמרו על לוחות זמנים של הצטיידות ומחזורי אימונים גם לאחר חילופי שלטון. מסגרת חקיקה ייעודית, כגון חוק ריבונות ימית בשילוב עם סמכות יישום קבועה, היא המנגנון הישיר ביותר להבטחת המשכיות.

המבנה המוצע יוצר פרדוקס. יישום הדרגתי של הפיקוד המבצעי הקדמי באמצעות יכולות מודולריות, חטיבות מדורגות וחלוקת המאמץ התעשייתי אולי קל יותר לעיכול מבחינה פוליטית ולהשגה מבחינה טכנית, אך מסתכן בדילול הלכידות שמעניקה לרעיון את כוחו האסטרטגי. התייחסות לפמ"ק כאל תוכנית טרנספורמטיבית אחת תשיג אינטגרציה טובה יותר, אך תסתכן בשבריריות פוליטית ופיסקלית במערכת שמתאפיינת בחילופי קואליציה ובסמכות בלתי רציפה. פתרון הסוגיה טמון ביכולתה של המדינה לכפות המשכיות: התחייבויות פיננסיות רב-שנתיות, חקיקה המנתקת את הפרויקט מתנודות אלקטורליות ומבני תמריצים שיביאו שחקנים פוליטיים ותעשייתיים שונים להתאחד מאחורי האופק המיועד. בהיעדר משמעת ולכידות עלול הפיקוד המבצעי הקדמי להסתכם באוסף של יכולות מרשימות ללא האינטגרציה האסטרטגית הנדרשת לשינוי המציאות.

מבחינה פיסקלית הבחירה שעומדת בפני ישראל אינה של עלויות אלא של כיוון. עם תמ"ג שעמד לפני המלחמה על כ-540 מיליארד דולר והוצאות ביטחון שכבר עומדות על כ-6–6.5 אחוזים ממנו מבלי לערער את היציבות של המאקרו-כלכלה, בניית פיקוד מבצעי קדמי אמין פירושה הוצאה של 312–424 מיליארד ש"ח (84–115 מיליארד דולר) על פני עשר שנים (IMF, 2023; SIPRI, 2024; WorldBank, 2024). האומדן נגזר מניתוח השוואתי של יחס ביטחון-תמ"ג של ישראל בעבר, הוצאות נוכחיות ותוכניות הצטיידות מקבילות לכוחות פמ"ק של מעצמות בסדר גודל בינוני כמו איטליה, יפן, צרפת, קוריאה הדרומית וטאיוואן (French Ministry of the Armed Forces, 2023; Italian Ministry of Defence, 2024; Japan Ministry of Defense, 2024; Republic of Korea Ministry of National Defense, 2022). ההיקפים מתבססים על מדדי ייחוס מרכישות ימיות של נאט"ו ומכפילי תעשייה של ה-OECD. מניתוח המגזר הימי שנעשה ב-OECD ובאקדמיה עולה כי נוצר מכפיל תפוקה עולמי ממוצע של כ-1.82, כלומר, כל שקל שנוצר מפעילות תעשייתית ימית ישירה ייצר 82 אגורות נוספות במגזרים קשורים, כמו רובוטיקה, הנעה ואבטחת סייבר

שיק הפמ"ק תחילה מספר מוגבל של כוחות משימה המסוגלים לעבוד יחד – ככל הנראה 'חטיבת התקיפה האמפיבית' ו'חטיבת הלוחמה הבלתי מאוישת' – על מנת לבחון את הדוקטרינה, את הלוגיטיקה ואת תפיסות הפיקוד בתנאים מבצעיים.

בשלב זה האינטגרציה הקוגניטיבית היא קריטית. פריסת ארכיטקטורת הלמידה 'מערכת אור' בכל היחידות שיופעלו תאפשר עיבוד בזמן אמת של תשומות מבצעיות ותבסס את הקצב החזרתי של הסתגלות מתמשכת בהתאם לחזון.

יש להרחיב את התעשייה באופן סלקטיבי. במהלך שלב זה יחל ייצור מקומי של כלי שיט תוקפים מהירים וחמקניים ושל מערכות אוטונומיות מעל ומתחת לפני המים, תוך שימוש בתיעוש מוכוון יצוא כדי לקזז עלויות ולאמת פלטפורמות בשווקים חיצוניים.

תרגילים אזוריים משותפים עם יוון, קפריסין, איחוד האמירויות הערביות ואולי גם מצרים ישלבו את הפיקוד המבצעי הקדמי במסגרת שיתופית של ביטחון ימי ויחזקו את תפקידו ככוח מייצב ולא ככוח חד-צדדי.

שלב שלישי: יכולת מבצעית מלאה (שנים 8 עד 10)
רק לאחר שהדוקטרינה, התעשייה והממשל יבשילו, אמור הפיקוד המבצעי הקדמי להגיע ליכולת מבצעית מלאה. בשלב זה תושלם הארכיטקטורה הרעיונית של שש חטיבות.

בשלב זה גם יושלם "טקס הסיום" לבריתות. סובסידייות ההצטיידות יבוטלו כליל ויוחלפו במימון שיתמקד במחקר ופיתוח משותפים, תאימות תפעולית ותרגילים משולבים במקום ברכישת פלטפורמות. לבסוף, ריבונות ועצמאות יהפכו לאמת מידה להצלחה. בשלב זה התחזוקה והשדרוג של פלטפורמות הפיקוד המבצעי הקדמי ייעשו במלואם בישראל, וכך יבטיחו עצמאות מבצעית במהלך עימותים ממושכים ומרובי זירות.

ריבונות תעשייתית ופרדיגמה חדשה לבריתות

מבחינה מאקרו-כלכלית חיוני להפוך את הטכנולוגיה הישראלית לפלטפורמה, ובכך לעבור מחדשנות בוטיק מבודדת לפלטפורמות לאומיות עם יכולת הרחבה, המסוגלות לפעול יחד. תקנים משותפים, ארכיטקטורות פתוחות וממשקים משותפים יאפשרו לחברות קטנות להתחבר למערכות לאומיות מבלי לייצר אב טיפוס חד-פעמי שאין בו צורך לאחר ההדגמה. חיפה, אשדוד ואילת יכולות להתפתח למוקדי ייצור ימי מודולרי ולתת תנופה למגזרים שונים, מרובוטיקה והנעה ועד בינה מלאכותית ואבטחת סייבר. מדדי OECD מלמדים שכל מיליארד שמושקע בתשתיות ימיות מתקדמות

תעשייתית וקיימות מדינית על פני מסה ראשונית. הניסיון ההיסטורי מלמד ששינויים ביטחוניים גדולים נכשלים לא מחוסר משאבים אלא מהתרחבות מהירה מדי טרם זמנה, לפני שהממשל, ההון האנושי והאקוסיסטם התעשייתי מספיקים להבשיל.

השקת מסלולי לימוד מקצועיים אזרחיים-צבאיים באקדמיה ימית ("האקדמיה הכחולה") בחיפה, אשדוד, אשקלון ואילת, שיציעו לימודי תואר מוכרים במהלך שירות צבאי במקצועות הטכניים במסלולים של רובוטיקה ימית, אוטונומיה, הידרודינמיקה, הנדסת חומרים סינתטיים ופונקציונליים, תיתן מענה למחסור הכרוני במיומנויות תוך הגדלת יכולת ספיגת הידע הלאומית.

שלב ראשון: דגירה (אינקובציה) (שנים 1 עד 3)

בשלב הראשוני יש לתת עדיפות לעיגון המוסדות ולא להרחבת כוח גלויה. יש למנות כבר בתחילת הדרך ראש פרויקט לפיקוד המבצעי הקדמי בדרגת אלוף, שיפקח על רכש, תפעול ובריתות וימנע סחף בירוקרטי בגבולות השירות הקיימים.

בשלב זה חיוני לגבש את יסודות החקיקה. העברה של 'חוק ריבונות ימית' תבטיח תקציב רב-שנתי שאינו מפלגתי ותקים רשות לאומית לבסיס תעשייתי ימי, שתנתק את הפרויקט משיקולים של שרידות הקואליציה ותתאים את ההצטיידות ליעדים תעשייתיים ארוכי טווח. גיבוש ההון האנושי חייב להתחיל בשלב המוקדם ביותר. השקת מסלולי לימוד מקצועיים אזרחיים-צבאיים באקדמיה ימית ("האקדמיה הכחולה") בחיפה, אשדוד, אשקלון ואילת, שיציעו לימודי תואר מוכרים במהלך שירות צבאי במקצועות הטכניים במסלולים של רובוטיקה ימית, אוטונומיה, הידרודינמיקה, הנדסת חומרים סינתטיים ופונקציונליים, תיתן מענה למחסור הכרוני במיומנויות תוך הגדלת יכולת ספיגת הידע הלאומית (היכולת הקולקטיבית של המדינה לזהות ולנצל ביעילות את הידע החיצוני המתקדם כדי להניע צמיחה מקומית) (Becker, 1993).

במקביל יש לפתח את ניהול הבריתות. כחלק משלב זה הסיוע הביטחוני האמריקאי יתחיל את המעבר מסובסידיות לשותפות תעשייתית, ויקשור בין הסיוע לבין חוזים לייצור משותף ודרישות לוקליזציה, במקום סיוע המקושר להצטיידות בלבד.

שלב שני: אב טיפוס ואינטגרציה (שנים 4 עד 7)

השלב השני יתמקד בתיקוף מבצעי ובאינטגרציה תעשייתית. במקום להפעיל את מבנה הכוח המלא

במסלול דומה על ידי שילוב חדשנות הייטק עם טכנולוגיה תעשייתית מסורתית, כדרך להתגבר על המחסור בכוח אדם. ישראל אינה אמורה לבנות את כל הפלטפורמות בעצמה; היא יכולה להתמקד ברחפנים, בכלי שיט תוקפים חמקניים ומהירים ובמערכות טילים ומוקשים, ובמקביל להשתמש במיקור חוץ של שותפים מהימנים עבור כלי שיט גדולים וצוללות. ואולם אפילו בהצטיידות חיצונית מסוג זה כדאי ללמוד מאסטרטגיית ההצטיידות של הודו, ולשמור על חוסנה של ישראל לטווח ארוך על ידי הכנסת סעיפים בחוזים ימיים אסטרטגיים בנושא ייצור משותף והעברת טכנולוגיה. לוקליזציה מדורגת – שתתחיל בחלקים מודולריים, במערכות הנעה ובמערכות לחימה, ולאחר מכן תתרחב לשילוב גופי כלי שיט ולתחזוקת מערכות – תגדיל בהדרגה את נתח התעשייה בישראל תוך שמירה על תאימות תפעולית. הסדרים כאלה יבטיחו שכל עסקת רכש תחזק את הבסיס הימי המקומי ותפחית תלות עתידית. מבחינה פנימית, התמריצים צריכים לעודד פיתוח משותף בין קבלנים מרכזיים לחברות סטארט-אפ. מסגרות של קניין רוחני יעודדו רישוי במקום אגירה; טווחי ניסוי ושטחי ניסוי ימיים ידחסו מחזורי איטרציה; מדיניות כוח האדם תשלב הנדסה ימית, מדעי נתונים, לוחמה אלקטרונית, ייצור מרובד ואוטונומיה כמסלולים מקצועיים חדשים. היגיון זה נצמד למודל "הסליל המשולש" (Triple Helix) השוודי, שבו פלטפורמות הגנה מתפקדות כפרויקטים לאומיים משותפים: המדינה מעגנת את הביקוש, התעשייה בונה והאקדמיה מעדכנת בהתמדה את המחקר (Etzkowitz, 2008). כך מדיניות החינוך פוגשת את מדיניות הביטחון: אקדמיות מקצועיות המלמדות לייצר גוף ספינה מרוכב, מערכות של סוללות ורובוטיקה ימית, ותוכניות לתארים מתקדמים המשלבות הידרודינמיקה עם מחקר תפעולי ואבטחה סייבר-פיזית. בה בעת, תהליך התיעוש סביב הפיקוד המבצעי הקדמי חייב להתמודד עם השותפה החשובה ביותר של ישראל: ארצות הברית. במשך עשרות שנים שימש הסיוע האמריקאי גם כחבל הצלה וגם כרצועה קצרה, ושמר על הישרדות ישראל תוך הגבלת התמרון שלה. בהנחה שפרויקט הפמ"ק יסמן תפנית לאומית, יהיה צורך לנסח מחדש את הברית בין המדינות. המטרה אינה לנטוש את הברית אלא לפתח אותה ממימון לשותפות תעשייתית. ניתן לנסח את השינוי הזה כ"טקס הסיום": מעבר מתלות ליכולת הדדית, וממימון לפיתוח ויצוא משותפים. הסיוע לא ייעלם בן לילה, אבל יותב מחדש לפרויקטים תעשייתיים משותפים, נתיבי ייצוא וארכיטקטורות הרתעה משותפות שיחזקו את שני הצדדים.

מניב אלפי מקומות עבודה של בעלי מיומנות גבוהה, וצמיחה מסדר שני בתחומי התעופה והייצור (OECD, 2016; Rodrik, 2011). גם את שרשראות האספקה יש לגוון ולחזק: מתקני ייצור תת-קרקעיים, ביזור מרכזי לוגיסטיקה וחיזוק צומתי אחסון יפחיתו את הפגיעות של בסיס תעשייתי גלוי לתקיפות מדויקות או חבלה. שוודיה היא דוגמה רלוונטית לישראל בהיותה מדינה מתקדמת טכנולוגית, אך קטנה ומוגבלת מבחינה דמוגרפית. כחלק מהשקעה ארוכת טווח בפלטפורמות לאמצעי הגנה דרשימושיים – בעיקר מטוס הקרב גריפן (Gripen) והצוללת A26 – התייחסה שוודיה להצטיידות הגדולה שלה כאל פרויקט עוגן של חדשנות לאומית, ולא כאל רכישות צבאיות נפרדות. ארכיטקטורות פתוחות, מטענים מודולריים ותכנון מכוון יצוא הוטמעו כבר מראשית הדרך, מה שאפשר שדרוג מתמיד תוך שמירה על ריבונות ואינטגרציה של מערכות מקומיות. נקודה מכריעה הייתה השימוש בכספי קיזוז לא כתשלום אלא כמנופי למידה: פיתוח משותף, רישיונות ייצור והרשאת עיצוב הדרגתי הגבירו עם הזמן את יכולת ספיגת הידע המקומית. המשמעות לישראל היא שבהצטיידות עבור הפיקוד המבצעי הקדמי יש להמיר שותפויות זרות לכושר תעשייתי מצטבר ולתמוך ביצוא תת-מערכות ובאוטונומיה אסטרטגית ארוכת טווח מבלי לשאוף לעצמאות מלאה.

תקדימים היסטוריים מלמדים על אזהרות לצד הזדמנויות. לאחר מלחמת יום הכיפורים גרמה ההסתמכות החפוזה של ישראל על רכש חיצוני לסחרור אינפלציוני ולתלות. הוצאות הביטחון זינקו מ-20 ל-30.5 אחוזים מהתמ"ג ללא תשואות בנות קיימא (Bank of Israel, 2024). הלוואות בסכומים גבוהים וחוסר יכולת של התעשייה המקומית העמיקו את הפגיעות הכלכלית. ואולם מבט על מדינות קטנות אחרות מלמד שיש דרך אחרת: קוריא הדרומית הפכה את בניית הספינות למנוע צמיחה; טאיוואן חתרה לתוכנית צוללות מקומית למרות לחץ עצום; הולנד השכילה לשמר בסיס תעשייתי ימי עוד מימי היותה אימפריה. ההצלחה בכל אחד מהמקרים נבעה לא רק משווקים חופשיים אלא גם מטיפוח אסטרטגי מתמשך שהובילה המדינה, אשר דגל במפורש בחיבור בין דרישות הביטחון הלאומי לבין פיתוח תעשייתי. הדוגמה הבולטת ביותר היא הפיכת תחום בניית הספינות בקוריא הדרומית מתעשייה המונעת משיקולים של ביטחון פנים לתעשייה תחרותית עולמית, בזכות הנהגה מדינית שהשכילה לנתב ביקוש צבאי למגזרים ייעודיים (Amsden, 1989).

ישראל, שיש הנוטים לפטור אותה כקטנה מדי או דלה מדי במשאבים לשאיפות כאלה, יכולה לצעוד

סיכום

המלחמה הארוכה ביותר של ישראל חשפה משבר של התשה ולא כישלון בנחישות. הדפוס חזר על עצמו בעזה, בלבנון, בים האדום ובפריפריה האיראנית: הברקות טקטיות ללא סיום אסטרטגי. עריפת ראשי ההנהגה של האויב משבשת, אך לא מפרקת. התקיפות המדויקות קנו זמן, אך לא כפו החלטה. דוקטרינת "כיסוח הדשא" גרמה נזק אך לא פגעה ביכולתו של האויב להשתקם, וכך האריכה את העימות במקום לפתור אותו. הזמן, שבעבר עמד לצד ישראל, הפך לנטל.

המלחמה הבהירה אמת מבנית: דרך הלחימה הנוכחית של ישראל כבר אינה ממירה הצלחה בשדה הקרב להישג מדיני. הניצחונות הטקטיים מצטברים ללא סיום אסטרטגי. פיקוד מבצעי קדמי אינו ערובה להצלחה ללא חיכוך, אלא תגובה לחוסר האיזון שנוצר וניסיון להשיב את היוזמה על ידי הקביעה היכן, מתי וכיצד יופעל הכוח. השאלה המרכזית אינה אם שינוי כזה טומן בחובו סיכון, אלא אם ישראל תוכל להמשיך לספוג את העלויות המצטברות של מלחמה המתנהלת באופן תגובתי ואקראי, ובתנאים שנעשים יותר ויותר גרועים עבורה.

הפיקוד המבצעי הקדמי לא נועד להיות חוד החנית וגם לא תחליף להסתמכות על נכסי האוויר או הכוחות המיוחדים של ישראל, אלא החרב הנוחתת על הסדקים שהם יצרו ומרחיבה אותם; כוח זה יהיה רקמת חיבור במבנה הכוח של ישראל. הוא נועד לעצב את שלב הפתיחה של העימות, לשבור את הלכידות של האויב ולשבש את הפריסה לפני הגעת הכוחות הגדולים של צה"ל, שגיוסם מצריך ימים מספר.

אין בכך התכחשות ליתרונות המסורתיים של ישראל, אלא התאמה שלהם למציאות של לחץ רב-תחומי ורגיש לזמן. הפיקוד המבצעי הקדמי (פמ"ק) מציע תמרון חדש בתנאים של מעקב מתמיד, אש מדויקת ואילוצים מדיניים. פעולותיו יהיו שנויות במחלוקת. יריבים יאשימו את ישראל בהתפשטות, מתחרים יתייגו זאת כהסלמה; בעלות ברית עשויות להעדיף תלות על פני אוטונומיה ולהציע תמריצים כמו גישה מקדימה, פלטפורמות מוזלות או גיבוי מדיני היום, בתמורה לכוח מינוף שינוצל מחר. הפיקוד המוצע אינו דוחה בריתות אלא מבקש לאזן אותן מחדש.

המבקרים יפקפקו בצורך להשקיע בפיקוד המבצעי הקדמי בזמן שאמצעי הגנה מפני טילים, חוסן אזרחי וכוח אווירי כבר מכבידים על המשאבים. ואולם מסגור כזה מחמיץ את ההיגיון הכלכלי של המלחמה המודרנית.

ארצות הברית תהיה ערבה ליצוא הפלטפורמות המיוצרות במשותף ותספק הסמכה וגיבוי מדיני למערכות ישראליות בשוקי נאט"ו, האיחוד האירופי, המפרץ ואסיה. בתמורה יכולה ישראל להתחייב להסכמי STANAG (הסכמי תקינה) ולתקנים של ארכיטקטורה פתוחה שיבטיחו תאימות תפעולית. יש לשלב סעיפי הדדיות: וושינגטון לא תוכל להטיל וטו על מכירות ישראליות לצד שלישי של מערכות שיפותחו במשותף ועומדות בקריטריונים מוסכמים ליצוא. תנאים כאלה ישמרו על אמינותה של ארצות הברית כבעלת ברית אסטרטגית, ובמקביל על החופש של ישראל להתרחב, למכור ולאמץ פלטפורמות פמ"ק מבלי להמתין לאישור מדיני.

חינוי להרחיב את הבריתות מעבר לווישינגטון. פיקוד מבצעי קדמי מסוגל להעניק ביטחון לקואליציה של מדינות במזרח הים התיכון ובים האדום. שותפויות עם יוון, קפריסין, מצרים, מדינות המפרץ, הודו, ובאופן סלקטיבי עם קוריאה הדרומית ויפן – כמו תרגילים משותפים, ISR משותף, פרוטוקולים לתאימות תפעולית וגישה לנמלים – ימצבו את ישראל כמייצגת של סדר ימי אזורי. פיקוד מבצעי קדמי שיקרין יציבות במסדרונות אלה יוכל להוות את עמוד השדרה של קואליציות אזוריות חדשות. השתתפות אמריקאית תתרום ללגיטימיות ולמשקל הסגולי, אך ללא תפקיד גדול מדי שיהפוך למנוף. הדיווידנד הדיפלומטי יהיה כפול: השותפות וריווחו מהאג'ליות המשבשת של ישראל, וישראל תטמיע את נוכחותה בנרטיב מסחרי-ביטחוני משותף.

לבסוף, מבני הממשל חייבים לדאוג לגידור מפני סחף. ועדות רכש חודשיות, בדיקות מבצעיות רבעוניות ודוחות שנתיים פומביים מסווגים יסייעו לשמור על הקצב והאחריותיות. הדבר יחייב צוות ייעודי של קציני תוכנית השולטים היטב בהיבט ההנדסי והמבצעי גם יחד, אשר יתרגמו את כוונת התכנון לשימוש בשדה הקרב וימנעו גלישת תכולה (scope creep). מנגנונים אלה משקפים לקחים מתוכניות הגנה ותעשייה ארוכות טווח שרשמו הצלחה, ונמצא כי שמירה על רציפות והתאמה מבוססת ראיות היו חשובות יותר מהגעה לשלמות טכנית כבר מראשית הדרך. שותפויות ציבוריות-פרטיות שייבנו סביב קווי יצוא ומפות דרכים רב-שנתיות יהפכו את הפיקוד המבצעי הקדמי מחדשנות בוטיק למדיניות של תעשייה צבאית לאומית. המבחן התרבותי הוא המכריע: האם תרבות הביטחון הישראלית, שהורגלה זה מכבר לאלתורים, תשכיל להטמיע את המשמעת של מספנות? אם כן – הפמ"ק לא יהיה רק עוד חיל אלא ציר תרבותי: ריבונות, תעשייה ואסטרטגיה שיתמזגו לכלי לאומי אחד.

- Amsden, A.H. (1989). *Asia's next giant: South Korea and late industrialization*. Oxford University Press
- Bank of Israel (2024). The economy and economic policy during social crisis and war. In *Bank of Israel Annual report, 2023* (pp. 1-31). <https://tinyurl.com/4udf9477>
- Becker, G.S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis* (3rd ed.). University of Chicago Press.
- Boyd, J.R. (2007) *Patterns of conflict* (C. Richards & C. Spinney, Eds.). Defense and the National Interest. <https://tinyurl.com/47h4unht>
- Buzan, B., & Hansen, L. (2009). *The evolution of international security studies*. Cambridge University Press, pp. 181–190.
- Clausewitz, C. von. (1976). *On war* (M. Howard & P. Paret, Trans.). Princeton University Press. [Original work published 1832].
- Egyptian Ministry of Defense (2025, September 30). *Conclusion of the Egyptian-Turkish Joint Naval Exercise "Sea of Friendship - 2025"*. <https://tinyurl.com/mtnd6fm5>
- Etzkowitz, H. (2008). *The triple helix: University-industry-government innovation in action*. Routledge.
- French Ministry of the Armed Forces (2023). *LOI n° 2023-703 du 1er août 2023 relative à la programmation militaire pour les années 2024 à 2030 et portant diverses dispositions intéressant la défense* [in French]. <https://tinyurl.com/2unhxznq>
- IMF (International Monetary Fund) (2023, June 15). *Israel: 2023 Article IV Consultation- Press release; Staff report; and statement by the Executive Director for Israel*. <https://tinyurl.com/427h6d43>
- Italian Ministry of Defence (2024). *Documento programmatico pluriennale della difesa per il triennio 2024-2026* [in Italian]. <https://tinyurl.com/nz8uhkkb>
- Japan Ministry of Defense (2024). *Defense of Japan 2024*. See specifically Part II, Chap.1, section 2. <https://tinyurl.com/5e5k7sw7>
- Kennedy, P. (1989). *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000* (pp. 67–107). Vintage Books.
- Keohane, R.O., & Nye, J.S. (1977). *Power and interdependence: World politics in transition*. Little, Brown.
- Krepinevich, A.F. (2002). *The military-technical revolution: A preliminary assessment*. Center for Strategic and Budgetary Assessments.
- Marine Insight (2024, January 10). *Israel's transport ministry seeking to clarify COSCO's position on shipping to Israel*. <https://tinyurl.com/35huhm46>
- OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development (2016). *The ocean economy in 2030*. <https://tinyurl.com/mracprma>
- Republic of Korea Ministry of National Defense (2022). *2022 Defense white paper* (ROKN/ROKMC amphibious forces, Dokdo/Marado LPHs, ISR/MCM and co-production sustenance). <https://tinyurl.com/33eebnhv>

הגנה מפני טילים היא הוצאה מבצעית, כלומר הוצאה חיונית אך ללא חזר. כל מיירט שמשוגר אבוד לתמיד, אך פמ"ק הוא השקעת הון: נכס עמיד שבונה יכולת ריבונית, מקצר עימותים, מרחיק אלימות ממרכזי אוכלוסייה ומייצר הון תעשייתי והרתעתי לאורך זמן. כל שקל המושקע במוצרים מתכלים סופו להיעלם; שקל המושקע באוטונומיה ימית הוא הון מצטבר.

ההיגיון האסטרטגי נובע מהגיאוגרפיה. ישראל כיום היא אי גיאופוליטי בנקודת המפגש של שני האוקיינוסים הגדולים בעולם. גבולותיה היבשתיים מתפקדים כקווי מצור, העומק היבשתי הוא סופי. לכן הים אינו זירה מסייעת אלא ציר חיוני לחמצן אסטרטגי. הפיקוד המבצעי הקדמי יידע למנף מציאות זו. המטרה היא להעביר את ישראל מהתבצרות לתמרון ימי, משחיקה תגובתית לשיבוש מערכתי ומתלות ליכולת ריבונית. הפמ"ק ישנה את הגיאומטריה של העימות עצמו בזכות הגנה על צינורות החמצן, עיצוב אופן ההסלמה והרחבת מרחב ההחלטות של ישראל.

ברמה הגבוהה ביותר הפיקוד המבצעי הקדמי לא יעסוק רק בלחימה – הוא ישקף תפנית חדה יותר בתרבות הלחימה. מדינה שהוגדרה במשך זמן רב על ידי גבולות, מצור ומלחמות קצרות חייבת עתה להכיר בים כבסיס לריבונות, חוסן ועומק אסטרטגי. בכך תצטרף ישראל לשושלת המעצמות הימיות שהבינו כי האוקיינוס אינו רק שדה קרב אלא גם תשתית של עצמאות ושגשוג. פיקוד מבצעי קדמי הוא הגשר למסורת זו, ובאמצעותו תוכל ישראל להמיר הרתעה לבחירה אסטרטגית יציבה.

אריאל הרקם הוא חוקר עצמאי המתמחה בביטחון לאומי ישראלי, בדוקטרינה אסטרטגית ובכלכלה פוליטית של כוח צבאי. עבודתו בוחנת כיצד טכנולוגיות מתפתחות, ובייחוד מערכות אוטונומיות, מעצבות מחדש את מערך הכוחות, ההרתעה והמדינאות בסביבות של עימות אזורי.

arielharkham@gmail.com

מקורות

אורון, א' (2025, 26 במרץ). **התעצמות הצבא המצרי ועיבוי נוכחותו בסיני – משמעויות לישראל**. מבט על, 1968, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5ax2t8b8>

משרד ראש הממשלה (2025, 25 בדצמבר). **דברי ראש הממשלה נתיניהו בכנס בכירי מערכת הביטחון והחוף**. <https://tinyurl.com/asea6kcu>

Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy* (pp. 178–186). Oxford University Press.

Schanzer, J. (2025, November 11). The (calculable) costs of Israel's wars: Can Israel afford its fights? *Sapir*, 19. <https://tinyurl.com/59p8apz4>

- Schelling, T.C. (1966). *Arms and influence*. Yale University Press.
- SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) (2023). *Military expenditure database*. <https://tinyurl.com/4ebsnkja>
- SIPRI (2024). *Fact Sheet April 2020*5. (Military Expenditure (% of GDP): Israel, showing ~6-6.5% in early 2010s; 5.3% in 2023). <https://tinyurl.com/22brbcmw>
- World Bank (2024). *GDP (current US\$): Israel* (2023: \$513.6B; 2024: \$540.38B). World Development Indicators. <https://tinyurl.com/u5zca2c9>
- Yaylali, C.D. (2025, January 16). *Turkish navy touts strategic ambitions with Mavi Vatan 2025*. Defense News. <https://tinyurl.com/y36xjx9d>

לוויתן במדבר: אסטרטגיית מימן לחוסן אנרגטי וגיאופוליטי

תומר דקל

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

לישראל מאגר דלק פוטנציאלי נרחב, ירוק, חדשני ובלתי נדלה – הפקה המונית של מימן ירוק וכחול בנגב – והחוסן האנרגטי שלה תלוי במידה רבה בהתחברות אליו ובמיצוי הפוטנציאל הטמון בו. לאחר החלשת הציר האיראני האיומים על מדינת ישראל לא נעלמו, גם אם השתנו, ולאיום על משק האנרגיה יש מעמד מיוחד בשל התלות המוחלטת של הכלכלה ושל מערכת הביטחון בו. מאמר זה סוקר את אופי האיומים הגיאופוליטיים העתידיים על שרשרת האספקה ותשתיות האנרגיה של ישראל, תוך התמקדות בייחודו של הנפט ובתלות של ענפי התחבורה והתעשייה בו. נקודת המוצא היא שיש להיערך לעלייתו של "עימות קר" עם טורקיה, ושבמצב זה מוטת השליטה הרחבה שלה על נתיבי אספקת הנפט לישראל יוצרת איום מובהק על חוסן האנרגיה של המדינה. זיהוי האיומים מוביל למענה המערכתי ההכרחי להם – ביזור וגיוון מקורות ההפקה וההולכה. מתוך כך יובהר כי אחד המענים המערכתיים החשובים בנושא טמון בהפקה של מימן ירוק ומימן כחול במארג תשתיות משוכלל שיתבסס בנגב.

מילות מפתח: מימן, נגב, טורקיה, אגירת אנרגיה, חוסן אנרגטי, עימות קר.

מבוא

טורפים את הקלפים כשטורקיה זוכה לבכורה בשולחן המשא ומתן, לחיבוק אמריקאי חם הכולל עסקאות נשק ולדריסת רגל אפשרית בהסדרי היום שאחרי בעזה (לזימי, 2025). נוסף על כך את הנרטיב האימפריאלי הנאו־עות'מני בטורקיה, את מוטת השפעתה בסוריה תחת שלטון אל־ג'ולאני ואת התבססותה בבריתות ובבסיסי צבא לרוחב הים התיכון והים האדום (דקל, 2024; שפניר וחורב, 2019). מתברר כי טורקיה חותרת להגמוניה אזורית, מביעה עוינות לישראל ותמיכה באויביה, פורשת זרועות ומכתרת את ישראל במעגלים הקרובים וגם הרחוקים (כהן ינר־ג'ק, 2025).

אין ודאות בקרב החוקרים כי נתיב ההסלמה הוא הכרחי, וייתכן שהמדינות ימשיכו לאזן "בכריקת שיניים" את האינטרסים שלהן מבלי להתנגש זו בזו (Epstein, 2025), אך המגמה מדאיגה ביותר ומחייבת היערכות שאינה מבוססת על אופטימיות יתרה. אומנם בניגוד לאיראן, תלותה של טורקיה במערב לא תאפשר לה בקלות להסלים את היחסים (ובוודאי שישראל מנועה מלפעול כנגדה עקב זאת, וגם בשל הכוח הצבאי הטורקי, שאינו בר השוואה לאף אחת מאויבותיה

חוסן אנרגטי לאומי הוא נדבך יסודי בחוסן ביטחוני, כלכלי, סביבתי וגיאופוליטי. מאמר זה בוחן סוגיה זו מתוך שתי נקודות מבט: הראשונה, סקירת האיום העולה מ"מלחמה קרה" בין ישראל לטורקיה הקורמת עור וגידים, ונקודות התורפה בתוך מלחמה זו במגזר האנרגיה; השנייה, המגמה העולמית בתחום דלק המימן, המהווה מענה חשוב לחיזוק החוסן האנרגטי אל מול איום זה. לאחר הגדרת האתגר והמענה המערכתי הנדרש נסקרת אסטרטגיה מוצעת לפיתוח מארג תשתיתי־טכנולוגי של מימן, שעיקרו יתבסס בנגב.

יחסי ישראל-טורקיה המידרדרים כבר הוגדרו כ"מלחמה קרה" (כהן ינר־ג'ק, 2025) בין שתי המעצמות האזוריות החזקות במזרח התיכון שניצבת בפתח, בייחוד לאחר היחלשותו היחסית של הציר האיראני שאיים על שתיהן, בתום סדרת המלחמות שאחרי 7 באוקטובר 2023. התהליך, שהחל בהקצנה ברטוריקה ונמשך באמברגו כלכלי, זוהה בתחילה כמהלך שעשוי לפגוע דווקא בטורקיה ולבודדה מארצות הברית (לינדנשטראוס ודניאל, 2024; Cevic, 2025). ואולם האירועים האחרונים

שהישענות על גז מחצבים פוגעת במעמדה של ישראל בבואה לעמוד ביעדי צמצום פליטות הפחמן שלהם התחיבה עד שנת 2030, וליעדים שעליה לקבל על עצמה לקראת 2050 (איגוד הגז הטבעי ו־BDO, 2024; משרד האנרגיה והתשתיות, 2025). הישענות קרובה לבלעדית על משאב התלוי באסדות ובצינורות מבודדים ורגישים למתקפה יוצרת נקודת תורפה – לקח שלמד האיחוד האירופי, אשר נכוה בשל תלותו בגז הרוסי (מדר, 2023). זאת ועוד, הגז אינו מתאים לספק צרכים של מגזרים שונים, בראשם התחבורה והתעשייה הכבדה הנשענים על תוצרי נפט – נושא שמשום מה זכה לתשומת לב מועטה יחסית מצד העוסקים באסטרטגיית החוסן האנרגטי (בניגוד לעיסוק הנרחב בחוסן רשת החשמל). משק האנרגיה הישראלי מבוסס במידה רבה מאוד על דלקי מחצבים (פוסיליים), וחלק חשוב ממנו, בעיקר בתחבורה ובחלק מן התעשייה הכבדה, מבוסס על נפט ותוצריו (ראו תרשים 1). תחזית משרד האנרגיה והתשתיות (2024) צופה כי למרות הקיטון הצפוי בביקוש לתזקי נפט (העומד כיום על 10 מיליון טונות בשנה בקירוב), גם ב־2050 תצרוך ישראל קרוב לשבעה מיליון טונות בשנה. למרות התרחבות השימוש בכלי רכב חשמליים או חשמול התעשייה, אלו אינם צפויים בשום תרחיש סביר להחליף את דומיננטיות הנפט בהם בעשורים הקרובים (בכר, 2024). בהיותה של ישראל "אי אנרגטי" (וינשטוק ואלרן, 2016; פרידמן, 2021), קטיעת שרשרת אספקת הנפט תקרין ישירות על הכלכלה כולה. קטיעה כזו עשויה להתרחש בעקבות החלטות אקראיות של מדינות עוינות. זאת בהשוואה לתרחישי בידוד בענפים אחרים המחייבים תיאום בין המוני שחקנים מתחרים, רובם פרטיים, ומכאן שסבירות מימושם נמוכה.

הנפט הגולמי מגיע לישראל ממקורות מועטים, בעיקר ממדינות אגן הים הכספי – אזרבייג'ן וקזחסטן. יחסי ישראל עם מדינות אלו יציבים, אך הבעיה טמונה במדינת המעבר שדרכה חייב הנפט לנוע, טורקיה, בין דרך צינור המגיע לנמל ג'ייהאן או דרך נמלי הים השחור ומצרי הבוספורוס והדרדנלים. הידרדרות היחסים הדיפלומטיים והכלכליים עם טורקיה הובילה לחרם סחורות מצידה, אך תנועת הנפט נמשכת (תחת הלחץ הכריזה אזרבייג'ן שחדלה לייצא לישראל, אך נטען כי הסחר נמשך בפועל דרך חברות מתווכות, ראו: שמיל ושרף, 2025; ניתן לשער שמתוך אינטרס טורקי לא לפגוע בידידותיה המייצאות את הנפט, או בשמה הטוב כמוקד מעבר בין יבשתי לאנרגיה; ראו: אלמס, 2024). אך כאמור, במצב הדברים הנוכחי נדרש להיערך לגרוע ביותר (פלדמן, 2024) ויש להיערך לעצירת סחר הנפט, בין במניעת תנועה שלו דרך חופיה ונמליה של טורקיה, בעצירת מכליות הנעות במרכז הים

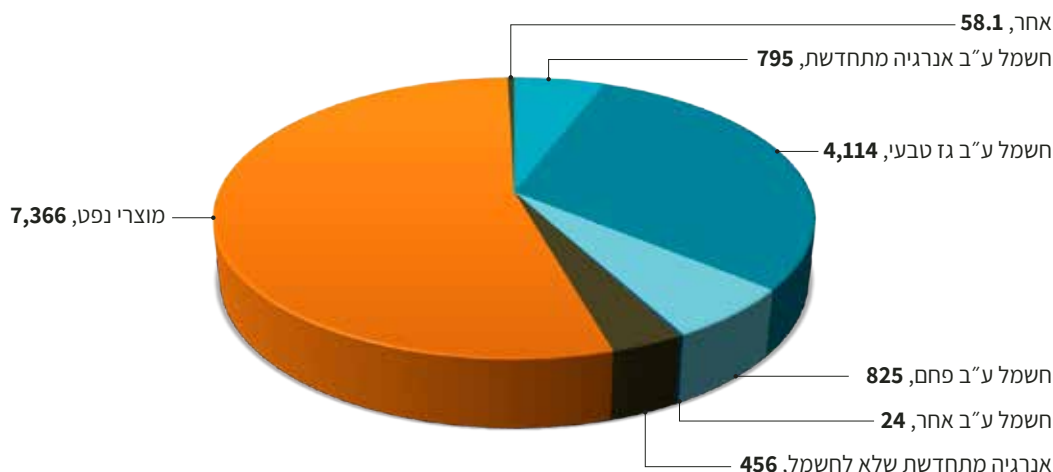
מיקוד המאמץ במדיניות האנרגיה הישראלית כיום הוא בפיתוח שדות הגז הטבעי בים התיכון. זהו מרכיב קריטי בהפקת החשמל למשק, אך הוא אינו מבטיח חוסן מלא. מאגרים אלו יידלדלו בסופו של דבר.

האחרות), אך בטווח הבינוני והארוך בהחלט יש להיערך לעימות שעשוי ללבש צורות שונות שאינן ידועות עדיין – למשל "עימות קר", עימות באמצעות שלוחים (פרוקסי) או תקיפות באמצעים שלא ניתן לשייכם ישירות לטורקיה. ובכל זאת, ישראל טרם גיבשה מדיניות קוהרנטית מול האיום המתהווה, והדיון המחקרי־אסטרטגי במגמה החדשה עודנו בחיתוליו. בעניין זה המאמר נותן את הדעת על המנוף המסוכן שמחזיקה טורקיה מול ישראל בתחום האנרגיה: זוהי מדינת המעבר למרבית הנפט שמייבאת ישראל, החולשת באופנים שונים על כל הצירים הימיים המובילים לישראל ומחזיקה ביכולות ההתקפיות הנדרשות כדי לפגוע במתקני מערכת האנרגיה השונים. רק בניית חוסן המורכב מהפחתת התלות בנפט תאפשר התמודדות ארוכת טווח עם סיכונים אלו, כמו גם עם סיכונים מוכרים יותר, כגון הציר האיראני.

איומים על החוסן האנרגטי של ישראל

החשש לחוסן האנרגטי הלאומי מדייר שינה מעיניהם של קובעי מדיניות, חוקרים ואסטרטגים מזה שנים רבות (למשל, בכר, 2024; גרוסמן ועברון, 2016; וינשטוק ואלרן, 2016; מבקר המדינה, 2020; מדר, 2023; Cohen, 2025). גם בהנחה שאיום הבידוד לא יתממש ("סופר ספרטה", כדברי נתניהו) ושמעמד ישראל ישתקם אחרי המלחמה באופן סביר, יש להביא בחשבון איומים ספציפיים על שרשראות האספקה הגלובליות, שתחום האנרגיה הוא מהקריטיים שבהן (גרוסמן ועברון, 2016; דקל, 2024). האיום העתידי על משק האנרגיה עשוי להתממש בתוך גבולות ישראל במתקפה על תחנות כוח או אסדות גז, קטיעה של קווי מתח או צינורות או מתקפת סייבר על המערכת, שריכוזיותה במתקנים מבודדים יוצרת רגישות רבה (וינשטוק ואלרן, 2016; מדר, 2023; Cohen, 2025). יתרה מכך, גם מחוץ לגבולות מרחף איום מערכתי בדמות מניעת אספקה של חומרי גלם באמצעות עצירת הסחר, סגירת נתיבי הסחר או מתקפה ישירה על הספינות ועל תשתיות ההובלה (דקל, 2024).

מיקוד המאמץ במדיניות האנרגיה הישראלית כיום הוא בפיתוח שדות הגז הטבעי בים התיכון. זהו מרכיב קריטי בהפקת החשמל למשק, אך הוא אינו מבטיח חוסן מלא. מאגרים אלו יידלדלו בסופו של דבר, מה גם

תרשים 1: מאזן האנרגיה הלאומי בשנת 2024, צריכה סופית לאנרגיה בשעת"י

מקומיים בלבד, בחיפה ובאשדוד, כבר כמעט הובילה את ישראל למשבר אנרגיה, ועוד בעת מלחמה (בנימין, 2025; מוסטקי, 2025).²

מספר פתרונות הוצעו לכך, אך כולם לוקים בחסר. ראשית, הוצע להרחיב את קיבולת אגירת הנפט לעיתות חירום, אך לבד מהעובדה שמדובר בפתרון יקר מאוד, גם מאגרי ענק יוכלו להגדיל את אורך הנשימה בשבועות ספורים, ובוודאי שלא יבטיחו עצמאות אנרגטית אמיתית. שנית, הוצע לפנות לעבר ערב הסעודית ולחבר בין צינור קצא"א (אילת-אשקלון) לבין הצינור הסעודי המגיע לינבוע שלחופי הים האדום. אם יתממש הדבר מדובר בפתרון מערכתי חשוב, אך מובן שלשם כך נדרשת נורמליזציה בין המדינות, השקעות עתק בהקמת הצינור וגם פתרונות מורכבים למניעת סיכוני שפיכת נפט לאורך הדרך או במפרץ אילת, שעלולה להחריב את המערכת האקולוגית ואת תעשיית התיירות בעיר. יתרה מזאת, צינור זה ייצור תלות ישראלית בערב הסעודית. משה בכר (2024) מסביר כי דווקא חיבור קצא"א לערב הסעודית יפחית את הסיכונים למפרץ אילת (בהשוואה לחלופה של קליטת הנפט ממכליות בנמל) ויאפשר הזרמת נפט לאירופה, כשישראל תבצר את מעמדה כמדינת מעבר (transit state), אך כאמור, כל זה תלוי בעתיד הלוט בערפל של היחסים עם ערב הסעודית, וכך או אחרת התהליך יימשך שנים רבות.

לבסוף, התהליך המתקדם ביותר בתחום הוא מעבר ליבוא תזקי נפט (בנזין, סולר וחומרים אחרים לשימוש תעשייתי וביתי). מהלך זה מקורו בכלל במניע אחר – השאיפה להוציא את בתי הזיקוק ממפרץ חיפה לצורך פיתוח העיר והמטרופולין, הפחתת זיהום האוויר והסיכון לתושבים. סגירת בז"ן (האחראית כיום לרוב תוצרי הנפט בישראל, לצד בית הזיקוק הקטן יותר באשדוד)

התיכון (שם הכריזה על אזור כלכלי בלעדי לה וללוב, בניגוד לכל המוסכמות: שפניר, 2019), או בים האדום, שם היא מקימה בסיסים צבאיים החולשים על נקודת החנק בחופי סומליה ובסודאן (דקל, 2024). לכך נוסף מתקפה פוטנציאלית על שאר תשתיות האנרגיה, כגון מתקפות סייבר על המערכת או פגיעות "מסתוריות" בקווי הגז התת-ימיים (בדומה לפגיעה הרוסית בצינור הגז נורד סטרים).

אכן, ישראל תרה בקדחתנות אחר יצואניות נפט חדשות, אך לרוב אלו נמצאות במרחק רב. מלבד העלות הגבוהה שריחוק זה משית על הנפט הנסחר, ניסיון העבר מעיד באיזו קלות סחר זה עשוי להיקטע, כמו שאירע עם רוסיה בשל מלחמתה באוקראינה, עם האוטונומיה הכורדית בשל מדיניות עיראקית חדשה, עם מדינות מערב אפריקה שבהן מתרחשות הפיכות חדשות לבקרים (אלמס, 2023), או עם ספקיות במזרח שנאלצות לשוט בנתיב המאמים של הים האדום (דקל, 2024). לבסוף, מכליות רבות נאלצות לעבור שטעון בנמלי הים התיכון הקרובים על מנת להיערך לפריקה בישראל, מה שיוצר מחדש תלות במדינות אחדות – מהפך פוליטי שלילי ביוון או באיטליה, למשל, יעמיד את ישראל בבעיה חמורה. נקודות התורפה אינן נעלמות עם פריקת הדלק בנמלי ישראל, מאחר שתשתיות הפריקה, העיבוד, ההולכה והאספקה של חומרי הגלם עשויות גם הן להיות מותקפות. דוגמאות מהעבר הן פגיעת חמאס במאגרי חברת תשתיות אנרגיה (תש"א) באשקלון ב-2021 (דקל, 2024) והמתקפה האיראנית על מתקני בז"ן בחיפה ביוני 2025, שהשביתה חלק חיוני בפעילות הזיקוק, ונטען כי העמידה את ישראל על סף משבר של אספקת דלק שנמנע בסופו של דבר, ובסיכון שעדיין קיים בנוגע לאספקת גז בישראל. התלות המשקית בשני בתי זיקוק

תלות בגורמים חיצוניים (מלבד באספקת חומרי הגלם להקמת התשתיות) (מדר, 2023). נוסף על כך, הרחבת השימוש באנרגיה מתחדשת תורמת למאבק מהחשובים בדורנו – הפחתת פליטות פחמן וצמצום ואף מניעה של משבר האקלים. תרומה משמעותית למאבק זה תצמצם את האסונות האקלימיים המאיימים על ישראל, מעליית מפלס הים ועד אירועי קיצון של מזג האוויר. כמו כן היא צפויה לחזק את מעמדה של ישראל כמדינה ירוקה וחדשנית, העומדת ביעדי הפליטה שלהם התחייבה בהחלטות ממשלה (ראו: מבקר המדינה, 2020; משרד ראש הממשלה, 2020) ובפורומים גלובליים – נקודה חשובה שישיראל תרוויח לזכותה בזירה הבינלאומית, שם מדובר בסוגיה מרכזית (בכר, 2021).

עם זאת, שלושה חסמים מרכזיים עומדים בפני יכולתנו לקבל החלטה לאומית אסטרטגית בנושא זה ולממש אותה בהקדם: הראשון הוא חסם הקרקע. הפקת אנרגיה מתחדשת בהיקף גדול כרוכה בהקמת מתקנים (בעיקר שדות קולטים) בשטח נרחב. במצב אידיאלי ניתן היה להקים קולטים רבים על גגות ובתאי שטח קטנים בין הערים והיישובים (ראו מרכז השל, 2021), וכן לעשות שימוש דואלי בשטחים חקלאיים (אגרו-וולטאי) (פרידמן, 2021). אך מימושו של חזון זה מחייב תיאום, הסדרה, שיווק, תכנון, רגולציה, ושיתוף פעולה בין אין ספור בעלי קרקע, בעלי גגות, התמודדות עם התנגדויות תכנוניות (למשל, מסיבות סביבתיות או נופיות) ועוד (אלתרמן וטשנר, 2021; הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2021; מבקר המדינה, 2020).

גם המאמץ לקדם ייצור סולארי משולב בחקלאות מתגלה כמורכב ומתאים לגידולים מעטים בלבד, ובכך הפוטנציאל שלו מוגבל. בהחלט יש להמשיך לקדם נתיבים אלו, אך גם נדרש להכיר בעובדה שהם ארוכים, מורכבים ואינם צפויים להוביל את ישראל באופן אסטרטגי בזמנים הנדרשים לעמידה ביעדי 2030 או מעבר לכך, או ליצירת חוסן אנרגטי לאומי מספק, המנתק את תלותה בדלקי מחצבים המיובאים מחוץ לה. הפתרון האידיאלי לחסם זה הוא השימוש המתבקש בקרקעות הנגב הרבות, המהוות 60 אחוזים משטח המדינה, פנויות בחלקן הגדול להקמת תשתיות גדולות וכמובן, הן עתירות בקרינת שמש יותר מהשטחים בצפון הארץ (שם האקלים היס-תיכוני מביא לכיסוי עננים במשך זמן רב יותר לאורך השנה). רשות החשמל (2020) בדקה ומצאה כי באזורי המרכז עתודות הקרקע לייצור סולארי זניחות, וכי 85 אחוזים מהקרקע המתוכננת או בעלת פוטנציאל לתכנון מצויים בנגב.

בהקשר זה מובא החסם השני: מגבלת ההולכה. ייצור בהיקף גדול מחייב הנעת אנרגיה דרך רשת אדירה של

התפוך את המשוואה, וניתן יהיה לייבא את תוצרי הדלק המוגמרים ממגוון רב של מדינות שבהן יש בתי זיקוק פעילים (דוידוביץ' ועמיתיו, 2025). תחזית משרד האנרגיה והתשתיות (2024ב) היא שהמעבר העולמי לאנרגיה מתחדשת יוביל לעודפי ייצור בבתי זיקוק רבים – עיקרם במזרח ומיעוטם באירופה – וכך יש לצפות להיצע מספק וממגוון מקורות אפשריים. מצב זה גם הוא מותיר את ישראל תלויה במדינות אחרות (חורש, 2020) – גם אם ממקורות מגוונים ולכן יציבים יותר – ותלויה גם בביטחון נתיבי התנועה מהן (אם עיקר ההיצע יגיע ממזרח לסואץ מדובר בסיכון, כאמור, מאחר שהתנועה ההכרחית היא דרך נקודות החנק בים האדום). לכן חשוב לקדם את פתרון היבוא, אך אין לראות בו פתרון מלא.

גם המאמץ לקדם ייצור סולארי משולב בחקלאות מתגלה כמורכב ומתאים לגידולים מעטים בלבד, ובכך הפוטנציאל שלו מוגבל.

אומנם ניתן לפעול לעיבוי ההגנה על התשתיות השונות, אולם יש לצפות ואף להיערך בוודאות גבוהה יחסית לכך שבעימות עתידית ייגרמו נזקים גדולים יותר למערכת, בין בשל מתקפה או בשל החלטות פוליטיות של מדינות (וגם באסון טבע, כגון רעידת אדמה). התמקדות בלעדית באמצעי הגנה לא תספיק במקרים אלו וישיראל תיוותר חשופה. הפרדיגמה המובילה להיערכות הנדרשת היא מעבר מהגנה לחוסן (resilience), שמשמעותו להכיר בכך שאסון כלשהו עתיד לקרות, ועל המערכת להיערך להתמודדות עם השלכותיו, גם בנסיבות או בהיקפים בלתי צפויים, להחזיק מבלי לקרוס במהלכו ולהתאושש במהירות. לכן, אסטרטגיה לאומית לחוסן אנרגטי חייבת להתמקד בביזור ובגיוון משק האנרגיה ובתוכו מגזר הנפט; ריבוי "רגליים" יאפשר למערכת משענת מספקת גם כאשר רגל אחת נשברת (אקשטיין ועמיתיו, 2021; גרוסמן ועברון, 2016; וינשטוק ואלרן, 2016; מדר, 2023; פרידמן, 2021; Cohen, 2025).

ההזדמנות והחסמים לביזור ולגיוון המשק באנרגיה מתחדשת

כידוע, ישראל התברכה בקרינת שמש רבה וביכולת לייצר אנרגיה ממקור סולארי. בין יתרונותיהן של תשתיות סולאריות – עמידותן לתקיפה (ניסיון לפגוע בקולטים פוטו-וולטאיים מצריך מאמץ רב ומבטיח הישג נמוך מאוד לתוקף) והאפשרות לביזור גיאוגרפי של מתקני ההפקה. כמובן, אנרגיה מסוג זה מופקת, מעובדת ונצרכת כולה בגבולות ישראל, ולכן אינה יוצרת כמעט

כי למימן תפקיד מרכזי במשק האנרגיה העתידי, הן בשל הכורח למצוא פתרונות לנוכח משבר האקלים המאיים על האנושות, והן בזכות פריצות טכנולוגיות הולכות ומצטברות, המאפשרות להפיק מימן ולהשתמש בו בזירות שונות בעלות הולכת ופוחתת.

בעשור האחרון הולך ומתבהר כי למימן תפקיד מרכזי במשק האנרגיה העתידי, הן בשל הכורח למצוא פתרונות לנוכח משבר האקלים המאיים על האנושות, והן בזכות פריצות טכנולוגיות הולכות ומצטברות, המאפשרות להפיק מימן ולהשתמש בו בזירות שונות בעלות הולכת ופוחתת.

נהוג לחלק את המימן לפי צבעים שונים, המעידים על אופן ההפקה והשפעתו על הסביבה. מימן אפור או חום מופק באמצעות הפרדתו מדלק מחצבים, מה שמייצר דלק מימני אך אינו מועיל כלל לסביבה, מאחר שבתהליך ההפקה משתחרר הפחמן האגור בחומרים אלו. הפוטנציאל והתקווה טמונים במימן כחול או ירוק. האחרון מופק בתהליך פשוט יחסית של אלקטרוליזה, המפריד אותו ממים תוך שימוש באנרגיה מתחדשת, למשל ממקור אנרגיה סולארית. המימן הכחול מופק מדלק מחצבים, אך באמצעים שונים נתפס הפחמן הנותר ואינו מגיע לאטמוספירה, ומשום כך גם הפקה זו נחשבת ידידותית לסביבה (ועדת ההיגוי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2023; משרד האנרגיה והתשתיות, 2024א; Sadeq et al., 2024; Le et al., 2023).

המימן גם מציע יעילות גבוהה ביחס לסוללות בהנעת כלי רכב כבדים (משאיות, רכבות, ספינות, מטוסים, אוטובוסים וציוד מכני הנדסי (צמ"ה) – הזקוקים לפרצי אנרגיה חזקים שאותם הסוללות מתקשות לספק; לעומתם, בכלי רכב פרטיים נראה שעליונותן של הסוללות מובטחת), שימוש בתעשיות או אגירה של אנרגיה ברמה מקומית. השימוש באנרגיה המופקת ממתקן סולארי יעיל יותר אם היא מומרת ישירות לחשמל המזין את הרשת, אך זאת בתנאי שאת כולה ניתן להוליך ביעילות לצרכן ברגע ההפקה, ולהשתמש בה ביעילות. כאמור, בעת שיא הקרינה לא ניתן להוליך את כלל האנרגיה המופקת, ולכן אגירתה כמימן מאפשרת את ניצולה מחוץ לזמן השיא, לאורך שעות הלילה או בימים אחרים נטולי קרינה (משרד האנרגיה והתשתיות, 2024ב).

ייתכן שגם משק הסוללות המתרחב יהיה תלוי באגירה מבוססת מימן, למשל בשימוש לטעינה מהירה של רכב חשמלי, או בשל הצורך לאגור אנרגיה במתקני טעינה אזוריים או שכונתיים או ב"אגירה עונתית" – צרכים ששימוש בסוללות ענק אינו יעיל ואינו בטיחותי עבורם.

קווי מתח. אלו תשתיות יקרות במיוחד, שיוצרות מפגעים נופיים, אקולוגיים ובטיחותיים כבדי משקל בשטח, תופסות עתודות קרקע נרחבות שבהן לא ניתן להשתמש (לבד מחקלאות מוגבלת), ומשום כך מגבילות מאוד את היכולת להישען על הפקה נרחבת במרוחק מאזורי הביקוש לאנרגיה (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2021). פתרון הטמנת תשתיות אלו יעיל אך יקר מאוד, כך שניתן לבצעו במקטעים מיוחדים בלבד. זאת ועוד, בנייה בלתי חוקית בנגב מגבילה מאוד את היכולת להקים תשתיות ביעילות במרחב זה (מבקר המדינה, 2020). מסיבות אלו גופים ירוקים תומכים במרכז תשתיות הפקה לצורך קירובן לאזורי הביקוש, ובכך לחסוך בהקמת תשתיות (ראו: החברה להגנת הטבע ו-Tasc, 2019; מרכז השל, 2021) – אך כאמור, מדובר במרחב עתיר בעלויות ומגבלות טכנולוגיות וסביבתיות, שקשה מאוד לפעול בו בהיקפים גדולים ובמהירות.

לבסוף, החסם השלישי לחוסן אנרגטי אמיתי הוא התלות הרבה של מגזר התחבורה בדלק שמקורו בנפט, שקשה להמירו לשימוש בחשמל המופק במתקנים סולאריים. אומנם השימוש בסוללות בכלי רכב הולך ומתרחב, אך הוא עומד בפני מספר אתגרים בולטים. ראשית, לסוללות אורך חיים מוגבל, ובעתיד נראה יותר ויותר בעיות ביעילות של סוללות מתיישנות, מפגעי בטיחות בגין ובעיות סביבתיות חריפות בהטמנת היקפי ענק של סוללות שסיימו את מחזור חייהן. שנית וחשוב מכך, הסוללות אינן נותנות מענה יעיל לכלי רכב ולכלים כבדים הדורשים פרצי עוצמה גבוהים, בהם משאיות כבדות, רכבות, ציוד הנדסי כבד, מטוסים, אוניות וכן הלאה. גם מספר תעשיות כבדות לא יוכלו להסתמך על שימוש בחשמל במקום בתוצרי נפט (משרד האנרגיה והתשתיות, 2024א, 2025ב).

בנקודה זו מוצע מהלך אסטרטגי לאומי שעשוי להוביל לפתרון של חלק נכבד מהחסמים שצוינו, תוך יצירת מנופי פיתוח, חדשנות ובעיקר חוסן אנרגטי ברמה שלא ניתן להשיגה באמצעים אחרים. המהלך המדובר הוא מיצוי עתודת האנרגיה הירוקה שנטען לשאוב מן הנגב ואגירתה כמימן, מה שיאפשר הסטת חלק ניכר ממשק האנרגיה הלאומי לשימוש בדלק נקי זה.

ההזדמנות הטמונה במימן

מימן (H_2) הוא היסוד הקל ביותר, ובמצבו הטבעי ניתן לשרוף אותו (לא לבקע – זהו תהליך שונה) ולהפיק אנרגיה רבה מבלי לפלוט פחמן או גזי חממה אחרים. הוא אומנם נפוץ בטבע אך קשה מאוד להפיק, לשנע ולאגור אותו, ועל כן עד לאחרונה לא התייחסו אליו כאל משאב אנרגיה משמעותי. בעשור האחרון הולך ומתבהר

(תרחיש מינימום), אלא אם ישתנו התנאים הטכנולוגיים וניתן יהיה להרחיבו (תרחיש מקסימום), בפרט בשל התאמה נמוכה של המשק ליתרונות המימן – בישראל מיעוט תעשיות כבדות, ותשתיות התחבורה אינן נרחבות (בניגוד למדינות מתועשות גדולות כמו סין, ארצות הברית או מדינות האיחוד האירופי).

‘עמק המימן’ בנגב

בניגוד לבאר נפט או גז, שבה נמצא המשאב מתחת לפני הקרקע, וכל שנדרש הוא להקים תשתית לשאיבתו, הפקת המימן מורכבת יותר. בכל זאת, בהינתן התשתיות הנדרשות ניתן לומר כדימוי כי בנגב קיימת “באר” של דלק מימני ירוק – מעין “מאגר לווייתן” במדבר (בהשאלה ממאגר הגז הגדול לווייתן במזרח הים התיכון). אומנם ניתן להפיק את המימן ממקורות רבים, אך רק הנגב מציע פוטנציאל להקמת מכלול תשתיות גדול דיו.

פרק זה מציע מתווה אסטרטגי המצביע על אפשרויות והזדמנויות לפיתוח מסוג זה, מתוך הכרה שלכל היבט בו נדרש מחקר עומק נוסף לשם בחינת ההיתכנות וההשלכות, לצד תכנון מפורט של היישום. המתווה מגדיר את גישת הפיתוח האזורית המיטבית, מצביע על הפוטנציאל הקרקעי (בתוכניות קיימות ובשטחים שטרם תוכננו או נבחנו), על היישומים האפשריים למימן (חלקם נבחנו לעומק בידי גופי ממשל וחלקם עדיין לא), ומביא מקצת מן ההזדמנויות הטכנולוגיות החדשניות העולות כיום, מתוך הבנה שרבות נוספות יופיעו ככל שיתבסס המיזם הלאומי. החיבור הרעיוני בין מכלול האפשרויות מחד גיסא לבין הצורך הדחוק מאידך גיסא (הנובע מהאיום הגיאופוליטי שלא נבחן היטב בידי גופי המדינה, כמו גם ההזדמנות הייחודית לפיתוח אזורי בפריפריה), הוא שמוביל למסקנה האסטרטגית בנוגע לחשיבות בחירת תרחיש המקסימום למימן והתמקדות בעמק המימן בנגב.

‘עמק מימן’ הוא מודל הפיתוח המקובל בעולם, המתאר מערך בקנה מידה אזורי המחבר בין תשתיות הפקה, שינוע והנפקה וצרכנים, ומחקר ופיתוח המלווה את כל חלקי השרשרת. ההבנה היא שהקושי היחסי בהובלת המימן על פני מרחקים גדולים מחייב את ריכוז המארג באזור נתון על מנת ליהנות באופן מרבי ממשק סגור למחצה. מהלכים להקמת עמקי מימן כבר החלו בישראל באופן ראשוני, באילת-אילות ובדימונה והנגב המזרחי (דקל, 2022), אך כל אלו עדיין תלויים בהכרח בגיבוי ניכר של המדינה ובתמיכה תקציבית בהנחת התשתיות הראשונות. במבט רחב על כלל הנגב ניתן לראותו כאזור אחד המחולק למספר “עמקים” שלובים

לסיכום, המימן – בין בפני עצמו או כחלק משרשרת אספקה ארוכה בתוך ענפי האנרגיה השונים – הוא מרכיב מרכזי שעשוי גם לספק יעילות אנרגטית כלכלית וגם יעילות בטיפול במשבר האקלים. הוא לא בא במקום השימוש בגז או באנרגיה סולארית לרשת החשמל, אלא כמרכיב משלים – בתוך שרשרת אספקת האנרגיה או כפתרון לנקודות בתוכה שאין להן מענה של גז או חשמל.

‘עמק מימן’ הוא מודל הפיתוח המקובל בעולם, המתאר מערך בקנה מידה אזורי המחבר בין תשתיות הפקה, שינוע והנפקה וצרכנים, ומחקר ופיתוח המלווה את כל חלקי השרשרת.

הסבתם של מגזרים שונים במשק למימן אינה פשוטה או זולה, אך האמצעים לכך קיימים כבר כעת, והכלכלה הגלובלית מתקדמת בצעדים נחוצים ליעד זה – ביפן, באוסטרליה, בגרמניה ועוד. גם באזורנו, ערב הסעודית מקימה תשתיות ענק להפקת מימן ירוק בפרויקט ניאום. היקפם הכספי של פרויקטי תשתית מימן בעולם גדל פי שמונה מאז 2021, וכעת הם מוערכים בכ-680 מיליארד דולר (Hydrogen Council, 2024). מהפכה זו מציעה הזדמנויות אדירות של פיתוח טכנולוגיה והקמת תשתיות שיובילו לצמיחה נרחבת. האתגר המרכזי העומד כיום בפני מהלך זה הוא עלות המימן הירוק, הגבוהה מעלות תוצרי הנפט. עם זאת המגמה הטכנולוגית המובהקת היא של הוזלת העלויות, הן בזכות פיתוחים טכנולוגיים מתמידים בתחום והן בשל הנחת תשתיות ראשונות ופיתוח שווקים, מה שמאפשר למנגנון השוק בענף לצמוח ולהוזיל עלויות בהתאם (ועדת ההיגוי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2023; משרד האנרגיה והתשתיות, 2024א; ראו גם: Mallapragada et al., 2020). ראוי לציין בעניין זה כי זירת החדשנות במימן של חברות ישראליות הולכת ומתפתחת בשנים האחרונות, עם דוגמאות כגון החברות H2PRO, ג'נסל, אלקטריק גלובל, קלריטר ועוד. משרד האנרגיה והתשתיות (2024א) בחן לאחרונה את הסוגיה וגייש אסטרטגיית מימן לאומית, שעיקריה הם: (1) היערכות לפיתוח שוק המימן כבר עכשיו, לצורך השתלבות במגמה העולמית וגם כחלק ממארג מימן אזורי עתידי במזרח התיכון; (2) השקעה במחקר ופיתוח בנושא המימן, למינוף יכולת החדשנות הישראלית לפריצות דרך בתחום; (3) התקדמות זהירה, מאחר שהטמעה נרחבת של שימוש במימן תלויה במרכיבים שונים, חלקם כרוכים בשימוש בטכנולוגיות חזויות בלבד (שטרם פותחו), ומכאן שעתיד המימן עדיין לוט בערפל; (4) בהתאם לכך היערכות לשימוש מצומצם במימן

שלישית ואולי החשוב ביותר, כפי שהוסבר, קיימת מגבלת הולכת אנרגיה לאזורי הביקוש במרכז הארץ. רק לאחרונה הושלם קו 400 ק"ו המחבר את דימונה למרכז, וגם הוא אינו צפוי לעמוד בעומסי האנרגיה בשעות השיא, ודאי לא אחרי הקמת מרבית הפרויקטים. תוכנית מתאר ארצית 41, הממתינה לאישור הממשלה ועוסקת בפריסת תשתיות האנרגיה, מתבססת על יעדי פליטה לאומיים נמוכים ולא מעודכנים, אינה מעודכנת בנושא הפריצות הטכנולוגיות של השנים האחרונות וגם אינה מתייחסת לחשיבות החוסן האנרגטי נוכח איומים גיאופוליטיים נוכחיים. בהתאם, התוכנית אינה מסדירה היטב את רשת ההולכה הנדרשת. אזור הנגב, בפועל ובתכנון, אינו זוכה להגדרת שטחי הפקה מספקים או לרשת מספקת (בתוכניות הנוכחיות ובתמ"א המופקדת ללא אישור מאז 2021), והדבר משליך על דחיית חלק ניכר מן הבקשות היזמיות לחיבור מתקנים סולאריים לרשת בנגב, בשל מגבלת הרשת (הרבה מעל כל האזורים האחרים) (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2021).

טכנולוגיות חדשות שפיתחו חברות ישראליות יאפשרו לייצר עוד מימן ממקורות חדשים. למשל, טכנולוגיה המאפשרת התכה של פסולת עירונית מעורבת והמרתה למימן ירוק מחד גיסא ולחומר קשיח מאידך גיסא, שניתן להשתמש בו כמצע לתשתיות.

בנקודה זו נכנסת האגירה כמימן של עודפי האנרגיה שלא ניתן להוליכם ישירות, באמצעות אלקטרוליזה של מים (או בשיטות חדשות להפקה ישירה מהמים). לשם כך תידרש המדינה להקים מוביל מים גדול, הכולל מתקן התפלה חדש באזור השפלה הדרומית, שיוביל אל סדרת מאגרים גדולים בנגב המזרחי. מוביל זה – שעלות הקמתו ותפעולו, כולל האנרגיה הדרושה לשאיבה, תוחזר מתוך הפקת האנרגיה – יאפשר הפקת מימן מן המים, ולצד זאת גם חמצן (לשימושים תעשייתיים שונים), הרחבה ניכרת של החקלאות במרחב הנגב המזרחי, שדרוג הפארקים והגינות העירוני עבור מאות אלפי תושבים והקמת מיזמים תיירותיים גדולים סביב נאות מדבר שיורחבו, בהם אגמי ירוחם, דימונה, פארק גולדה ונחל באר שבע.⁴

טכנולוגיות חדשות שפיתחו חברות ישראליות יאפשרו לייצר עוד מימן ממקורות חדשים. למשל, טכנולוגיה המאפשרת התכה של פסולת עירונית מעורבת והמרתה למימן ירוק מחד גיסא ולחומר קשיח מאידך גיסא, שניתן להשתמש בו כמצע לתשתיות. הקמת מתקנים מסוג זה בערי הנגב ובמטמנות האשפה הארציות הקיימות

זה בזה – אילת, דימונה ורמת נגב – ומכאן שפירוט הפוטנציאל יתייחס לכולם כאל מכלול אזורי אחד.

בנגב, שהוא האזור עתיר הקרינה ועתיר הקרקע ביותר בישראל, קיימים כבר כיום מספר מתקנים גדולים להפקת אנרגיה מתחדשת, בראשם מתקן אשלים התרמו־סולארי. שדות גדולים הרבה יותר מתוכננים וצפויים לקום בשנים הקרובות (ראו: מנהל התכנון, 2021; משרד האנרגיה והתשתיות, 2025א): הרחבת אשלים, דימונה דרום, הרחבת צאלים, תמנע ועוד באזור הערבה, חתרורים, חצרים ועוד (סך הכול כ־20 אלף דונם). שני פרויקטי ענק נוספים עם תכנון ראשוני: 'סדום הירוקה' בשטחי מפעליים המלח ושדה אורן־צין, המצוי בתהליכי תכנון סטטוטורי. הוא ישתרע על שטח של עד 110 אלף דונם וצפוי להפיק עשרות אלפי מגה־ואט/שעה של אנרגיה סולארית – אחד מן השדות הגדולים בעולם. יש לצפות ששדות קטנים ובינוניים נוספים רבים שהוקמו או יוקמו במרחבי הנגב יפיקו יחד עוד מאות אלפי מגה־ואט/שעה – בשטחי משבצת של יישובים ובערים, בשטחים שיוסדרו במרחב היישובים הבדואיים, במישורים העוטפים את נאות חובב וקמ"ג, ובייחוד במתקנים ביטחוניים ובשטחי האש הנרחבים, שבהם קיים פוטנציאל רב של עשרות אלפי דונמים (רשות החשמל, 2020). לכך נוסיף גם שדות שניתן להקים בשטחי דרום ירדן ובעיקר במרכז סיני הקרובים לגבול, בהשקעה משותפת, שימכרו אנרגיה לצד הישראלי. בחזון אופטימי אף יותר ניתן לכלול יבוא מימן ממתקני ניאום – מרכז המימן הסעודי הענק המוקם כעת.

בין הנסיבות המונעות או מעכבות את החזון הזה – ראשית, מגבלת ההון הזמין להקמה. סוגיה זו עשויה להיפתר אם המדינה תגדיר את הדבר בעדיפות לאומית ותחליט לתמוך כספית (במענק ישיר ליזמים או בעלויות הקרקע והפיתוח למשל), כמו גם ביעול וזירוז תהליכי התכנון והרישוי. שנית, התנגדויות מצד גופים ירוקים הרואים בחלק מן השדות מפגע נופי ואקולוגי, בעיקר בעומק המדבר, הנתפס בעיניהם כמרחב רוגע ושלווה וכארץ בראשית שיש לשמרה כפי שהיא ככל האפשר (החברה להגנת הטבע ו־Tasc, 2019). אין לזלזל בטענות אלו, אך בהחלט ניתן לטעון בתוקף (ולהנחות את ועדות התכנון בהתאם) שהנגב נרחב דיו – 60 אחוזים משטח המדינה – שטח שלא יספיק לכלכל את כל צורכי משק האנרגיה מכיוון שהוא משופץ שטחי אש, שמורות טבע ושימושי קרקע אחרים, אך בכל זאת מספיק על מנת להקים בו, בזיהור ובאיזונים הנדרשים, מספר מתקנים המשרתים גם את האינטרס הלאומי וגם את הסוגיה הסביבתית בהקשר האקלימי.³

הנגב המזרחי, שיתבססו על מימן וייצרו איפוס פחמני עירוני עבור יותר מחצי מיליון תושבים. במערכת העירונית המימן יומר במתקנים מקומיים לחשמל למגורים, לתעשייה וגם לטעינת כלי רכב חשמליים פרטיים, או להנעת אוטובוסים במימן. שימוש דומה ייעשה בבסיסי צה"ל ובמתקנים ביטחוניים נוספים, שינותקו בפועל מרשת החשמל לטובת עצמאות אנרגטית מקומית. במקביל, קו הרכבת המתוכנן בין באר שבע לאילת יופעל על בסיס קטר מונע במימן, וכך גם מתקנים גדולים אחרים, בהם שדה התעופה רמון ועוד.

התעשיות הגדולות המצויות בנגב יעברו המרה מרבית לשימוש במימן לתהליכי הייצור – מפעלי ים המלח, קמ"ג ועוד. בעידוד המדינה יעתיקו תעשיות גדולות אחרות את מקומן מן המרכז לנגב המזרחי, שם ייהנו ממינוף ערך הקרקע במרכז, מאנרגיה ירוקה מסובסדת בנגב ומהפריווילגיה למכור את מוצריהן בחו"ל כמוצרים נקיים מעקבת רגל פחמנית, ועל כן יהיו פטורים ממכסים סביבתיים (הצפויים להאמיר בשנים הקרובות). מפעל חשוב שיש לבחון הוא מפעל מלט ירוק דרומי. המפעלים הנוכחיים הם מהמהמים ביותר ומהאחרים הכבדים לפליטת פחמן, בשל פעולת התנורים העצומים הנדרשים להפקת חומרי המלט. ההכרח לפעול להקמת מפעל נוסף בנגב כבר זוהה בוועדת הרשקוביץ (הוועדה הבין משרדית לקידום התחרות בענף המלט, 2013), כחלק מהפחתת עלויות הבנייה ויצירת חוסן בענף, כדי להימנע מתלות ביבוא מלט מחו"ל. באר המימן בנגב פותחת את ההזדמנות לייצר מלט ירוק מבוסס מימן וחוסן נוסף בענף הבנייה (ראו: ועדת ההיגוי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2023; Bacatelo et al., 2024).

מפעלים נוספים שימצאו יתרון רב בנגישות למימן הירוק והכחול וגם יניעו אדוות פיתוח אזוריות רחבות יהיו יצרני אמוניה ירוקה (שניתן לשנעה במכליות מנמל אשדוד לנמלי אירופה, ושם להמירה מחדש למימן ירוק) וגם דלק סילוני נקי דלק סינטטי לתעופה (ראו: משרד האנרגיה והתשתיות, 2024). פיתוחים ישראלים חדשים קיימים יידעו להפיק מימן אגור כאבקה יבשה – מוצר המאפשר אחסון יעיל ובטוח של אנרגיה להנעת מנועים באתרים שונים שאינם מחוברים לרשת (למשל באתרי בנייה, במחנות צבא או באתרים מבודדים אחרים).

צרכן ענק נוסף של אנרגיה, שגידולו העתידי צפוי להיות מעריכי, הוא חוות השרתים, הנדרשות לתמיכה בשוק העצום של בינה מלאכותית, בשוק הקריפטו ובכל מארג האינטרנט הבין-יבשתי. לצורך קירור צורכות חוות השרתים הגדולות כמויות עתק של אנרגיה, וברחבי העולם הן נדרשות להוכיח כי הן נלחמות לצמצום פליטת

בו (אפעה ודודאים) תאפשר הפקת אלפי טונות של מימן בשנה (הערכה של יותר מ-2,000 טונות לעיר קטנה), לצד טיפול נקי, סביבתי וכלכלי בפסולת במקום הטמנתה. טכנולוגיה חדשה נוספת תאפשר הפקת מימן מגז טבעי, תוך תפיסת הפחמן הנותר והצמדתו הכימית לפוספוגבס, לצורך ייצור אבן גיר. בכך יהפוך הגז המזהם למימן כחול (מוערך בכ-100 אלף טונות לשנה), במתקן שיוקם בסמיכות למאגרי הפוספוגבס של מפעלי ים המלח בנגב המזרחי.

אומדן גס מראה כי חיבור המימן הירוק שיופק מהמתקנים הסולאריים (לצורך הערכה, לאחר שיוקמו בשטח של 200 אלף דונם ניתן יהיה להשתמש במחצית מהם להפקת 300 אלף טונות מימן בשנה) עם המימן מפסולת והמימן הכחול שיופק מגז טבעי (עוד כ-100 אלף טונות בשנה) יביא לסך של קרוב לחצי מיליון טונות בשנה בנגב (אין הכוונה כאן לבצע הערכה מדויקת, אלא אומדן בלבד להיקף שניתן להשיג על בסיס הגדרת יעד לאומי). אם לא תיבחר גישת "או או" (או מתקנים סולאריים גדולים בנגב או ריבוי מתקנים קטנים במרכז) אלא גישת "גם וגם", ניתן יהיה להפנות את מרבית פוטנציאל תשתיות הנגב להפקת מימן, בעוד ששאר המתקנים יזינו ישירות את רשת החשמל הארצית. למה תשמש כמות גדולה כזו של מימן? על פי משרד האנרגיה (2024א), בתרחיש מקסימלי ניתן יהיה להשתמש בכמיליון טונות לשנה כדי להניע 40 אחוזים מכלי הרכב הכבדים (משאיות כבדות ואוטובוסים), לספק כרבע מצריכת האנרגיה בתעשייה (ב-15 מפעלים גדולים) ומרבית שוק התעופה והספנות (בדלקים סינתטיים לתעופה SAF). בנתון זה, אם יושג כיעד לאומי, ניתן להשיג גיוון אמיתי ומהותי במגזרים מורכבים אלו.⁵

ממשלת ישראל זיהתה לאחרונה את הפוטנציאל הטמון בחזון זה והקצתה בהחלטת ממשלה 20 מיליון ש"ח ראשוניים להקמת עמק מימן, כמכלול אזורי שבו שותפות רשויות מקומיות (בראשן דימונה ולצידה רשויות נוספות בנגב המזרחי). הנעת מכלול המימן בנגב תתחיל בתמיכה בפיילוטים שיאפשרו ניסוי ושיפור הדרגתי, בחינת יעילות הטכנולוגיות הזמינות ושימותן, תוך סיוע בהתמודדות עם הסיכון הכרוך בהשקעה יזמית בחזית חדשה זו. תחילה תוקם רשת תחנות תדלוק מימניות בציר אילת-באר שבע-חיפה, ובהמשך תהיה החלפה הדרגתית של ציי הרכב הכבד וכלי הצמ"ה בכל המרחב לכאלו המונעים במימן (רצוי והכרחי, בתחילת הדרך, בתמיכה של המדינה בדמות סובסידיה לרכישת הכלים ולהקמת התחנות, כי בלעדיה לא ניתן יהיה להקים את התשתית הנדרשת לפעילות שוק בענף החדש). הצעד הבא יהיה הקמת מיקרו-גרידים עירוניים נרחבים בערי

החשובה הזו ויחזק את מיקומה במערך המימן האזורי הצומח עם שכנותיה.

תפיסה אסטרטגית זו מרחיבה את המבט הרווח בנוגע לאופי האיומים, לדחיפות בטיפול בהם וכיצד יש לשקול אותם בתוך הדיון הטכני-כלכלי על ההשקעה הרצויה בסוגיית המימן. תפיסה זו גורסת כי בדיון על עתיד משק האנרגיה עלינו להעריך אילו חידושים סביר להניח שיופיעו, אך לצד זאת לשקול גם כיצד נוכל להביאם באופן אקטיבי. בכך התפיסה האסטרטגית גם מניחה גישה ישראלית ברוחה של אמונה בחדשנות, שמזהה את האפשרות ופועלת לממשה, גם אם אופן הביצוע טרם נבחן והטכנולוגיה הנדרשת טרם הבשילה במלואה. עולה מתוכה הקריאה לראות ב"תרחיש המקסימום" שהגדיר לאחרונה משרד האנרגיה "מינימום הכרחי" להשגת חוסן לאומי מספק; וגם קריאה להשתמש בעמק המימן כמנוע צמיחה אזורי אדיר לנגב ולמשק כולו.

ד"ר תומר דקל הוא מתכנן וגיאוגרף, מנהל את מחלקת האסטרטגיה בחברת בילד (Build). עוסק בתכנון אסטרטגי ובמחקר בתחומי פיתוח עירוני, אזורי ומטרופוליני, קלאסטרים תעסוקתיים, ההתיישבות הבדואית בנגב, גיאוגרפיה צבאית וגיאופוליטיקה של תשתיות. tomerdkl@gmail.com

המאמר נכתב בשיתוף עם מעבדת גוטסמן לעתיד ישראל, תנועת אור (במסגרת תנועת אור ליווה הכותב את עיריית דימונה בבחינה אסטרטגית של תחום המימן כמנוע צמיחה לעיר).

מקורות

איגוד הגז הטבעי ו-BDO (2024). **דו"ח משק הגז הטבעי בישראל 2024 - ביטחון אנרגטי בישראל 2024**.

<https://tinyurl.com/y8dkswtw>

אלמס, ד"ש (2023, 2 באוקטובר). אחרי ההפיכה בגבון: מה יהיו מקורות הנפט הבאים של ישראל, **גלובס**.

<https://tinyurl.com/2wh4ynx6>

אלמס, ד"ש (2024, 5 במאי). **יצוא הנפט לישראל דרך טורקיה נמשך למרות החרם. אלו הסיבות**. וואלה.

<https://tinyurl.com/57jh6pv9>

אלתרמן, ר' וטשנר, נ' (2021). **אנרגיה מתחדשת מקורקעת: החסמים של רגולציה קרקעית ותיכנונית בישראל במבט השוואתי**. הטכניון. המרכז לחקר העיר והאזור.

<https://tinyurl.com/5cfahme9>

אקשטיין, צ', סומקין, ס', ואקסלרד, ה' (2021). **אסטרטגיה לתכנון אופטימלי של משק החשמל**. נייר מדיניות 2021.03, מכון אהרון

למדיניות כלכלית. <https://tinyurl.com/2y22myvt>

בכר, ג' (2021). ישראל זירת שינויי האקלים הבינלאומית - עניין של ביטחון לאומי. בתוך ק' מיכאל, א' טל, ג' לינדנשטראוס, ש' בוקצ'ין

פלס, ד' חנין ו' וייס (עורכים). **סביבה, אקלים וביטחון לאומי: חזית חדשה לישראל** (עמ' 67-77). מזכר 209, המכון למחקרי

ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/4vst9myx>

בכר, מ' (2024). לגוון את מקורות הנפט של ישראל, **השילוח**, 39.

<https://tinyurl.com/rd3ucez6>

הפחמן שלהן. בתמיכת המדינה ובעידודיה ניתן יהיה למנף את מאגר המימן בנגב לטובת הקמת מערך ענק של חוות שרתים בבאר שבע, שיהפוך עוגן לצמיחת עתק של חברות טכנולוגיה הנשענות על קרבה לחוות אלו לצורך שימוש בכוח מחשוב גבוה.

לבסוף, הקמת מרכז מחקר ופיתוח לאומי לחקר האנרגיה והאגירה בלב הנגב תקים את "מרכז העצבים" של עמק המימן כולו (כפי שהציעו, למשל, תנועת אור - מעבדת גוטסמן לעתיד ישראל ועיריית דימונה: דקל, 2022). כך ניתן יהיה לפתח מרכז (האב) תשתיות המחובר הפקה, הובלה, צריכה ומחקר במעין "מעבדה חיה" ענקית, המשפרת את היכולות ומייצרת את חזית הידע לעולם הצמא לחדשנות הישראלית, גם ובייחוד נוכח משבר האקלים.

סיכום

האיומים הגיאופוליטיים על ישראל גוברים בהתמדה, פושטים ולובשים צורות חדשות, ובתוכם שמור מקום מיוחד לאיום על משק האנרגיה. המגמה הנוכחית מצביעה על איום גובר מצד טורקיה, גם אם רק בטווח הארוך. שליטת הטורקים, שהיחסים עימם מחמירים בצורה עקבית, על נתיבי סחר הנפט המרכזיים עם ישראל היא נקודת תורפה קריטית - בין בצינורות החולפים דרכה, בבסיס צבא חיצוניים לאורך ים סוף או ביכולת לתקוף ישירות או באמצעות שלוחים (בגלוי או בחשאי) את תשתיות הנפט, וגם מרכיבים אחרים ברשת האנרגיה בתוך גבולות ישראל. בניית חוסן למשק האנרגיה מפני איום זה ודומים לו תלויה בביזור ובגיוון מקורות האנרגיה מעבר לתלות הגבוהה בגז הטבעי. ואולם המעבר הנדרש לאנרגיה מתחדשת רווי חסמים פיזיים, כלכליים ורגולטוריים, וממילא אינו מאפשר פתרון מספק לענפי התחבורה והתעשייה הכבדה, שתלותם בנפט גבוהה ותישאר כך זמן רב.

המענה המערכתי שהוצע כאן, גם אם אינו מלא, הוא לראות בהפקת המימן מרכיב מרכזי בבניית חוסן זה: הפיכת הנגב לאסם האנרגיה של ישראל, ובליבו מערך הפקה ושימוש במימן המיוצר מאנרגיה מתחדשת ומים - מימן ירוק; או מגז טבעי ומפסולת, תוך ספיגת הפחמן ומניעת פליטתו לאוויר - מימן כחול. עמק המימן בנגב יאפשר הפקת דלק ירוק ונקי מפחמן עבור חלקים כבדי משקל במגזר המשאיות הכבדות, האוטובוסים, הרכבות, הספנות, התעופה והתעשיות הכבדות. מערך כזה ייצוק חוסן למערכת במקרה של זעזוע - בעקבות מתקפה על תשתית, אמברגו, מצור או אף אסון טבע - וגם יציעד את ישראל להפיכתה למובילה עולמית של מאבק במשבר האקלים, יבסס אותה בחזית הטכנולוגית

משרד האנרגיה והתשתיות (2024, פברואר). **אסטרטגיית מימן: עקרונות מנחים וצמתי הכרעה**. <https://tinyurl.com/yxtzkzhy>

משרד האנרגיה והתשתיות (2024, ב, 16 ביוני). **עתיד משק הדלק הישראלי – עבודה אסטרטגית**. <https://tinyurl.com/3chnd3dx>

משרד האנרגיה והתשתיות (2024, ג, 11 ביולי). **מסמך מדיניות דלקי תעופה בני קיימא**. <https://tinyurl.com/3mww7y58>

משרד האנרגיה והתשתיות (2025, א, ינואר). **מסמך עדכון ל"מפת הדרכים לאנרגיות מתחדשות בשנת 2030"**. <https://tinyurl.com/2jmyrard>

משרד האנרגיה והתשתיות (2025, ב, 9 באפריל). **הוועדה הבין-משרדית לבחינת מדיניות משק הגז הטבעי וחיוזוק הביטחון האנרגטי – פרסום טיוטת דוח להתייחסות הציבור**. <https://tinyurl.com/3s5bhpuxu>

משרד ראש הממשלה (2020, 25 באוקטובר). **קידום אנרגיה מתחדשת במשק החשמל ותיקון החלטות ממשלה** + החלטה מספר 465 של הממשלה. <https://tinyurl.com/mr3477z3>

פלדמן, ג' (2024, 2 בינואר). **מלכודת הנפט של ישראל: האם ארדואן יפסיק את הזרם?** TheMarker. <https://tinyurl.com/2hjx8hzc>

פרידמן, ג' (2021). **אנרגיה מתחדשת – המפתח לחוסן לאומי באנרגיה**. בתוך ק' מיכאל, א' טל, ג' לינדשטראוס, ש' בוקצ'ין פלס, ד' חנין וו' יויס (עורכים). **סביבה, אקלים וביטחון לאומי: חזית חדשה לישראל** (עמ' 199-211). מזכר 209, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/4vst9myx>

רשות החשמל (2020, 10 באוגוסט). **הגדלת יעדי ייצור החשמל באנרגיות מתחדשות לשנת 2030**. <https://tinyurl.com/2s38whw8>

שמיל, ד' ושרף, א' (2025, 3 ביוני). **לפי הנתונים הרשמיים – אזרבייג'אן הפסיקה את יצוא הנפט לישראל. האמת קצת אחרת**. TheMarker. <https://tinyurl.com/dam86f36>

שפיניר, ב' וחורב, ש' (2019, 23 דצמבר). **כך עלולה טורקיה לחסום לישראל את הים התיכון**. Ynet. <https://tinyurl.com/r95x83nu>

Bacatelo, M., Capucha, F., Ferrão, P., Margarido, F., & Bordado, J. (2024). Carbon-neutral cement: The role of green hydrogen. *International Journal of Hydrogen Energy*, 63, 382-395. <https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2024.03.028>

Cevic, S. (2025, October 2). *Beyond Gaza: The strategic fault lines in Turkey-Israel relations*. Arab Center Washington DC. <https://tinyurl.com/3x5885f2>

Cohen, E. (2025). Structural vulnerabilities and resilience of Israel's energy sector during security emergencies. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 20(1), 2559944. <https://doi.org/10.1080/15567249.2025.2559944>

Epstein, J. (2025, June 25). *Turkey and Israel – cooperation through gritted teeth*. (Turkeyscope, 9(3)). Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University. <https://tinyurl.com/3rsy38au>

Hydrogen Council & McKinsey & Company (2024). *Hydrogen Insights 2024*. <https://tinyurl.com/mtk9zfze>

Le, P.A., Trung, V.D., Nguyen, P.L., Phung, T.V.B., Natsuki, J., & Natsuki, T. (2023). The current status of hydrogen energy: an overview. *RSC advances*, 13(40), 28262-28287. <https://doi.org/10.1039/D3RA05158G>

Mallapragada, D.S., Gençer, E., Insinger, P., Keith, D.W., & O'Sullivan, F.M. (2020). Can industrial-scale solar hydrogen supplied from commodity technologies be cost competitive by 2030?

בנימין, ע' (2025, 15 בספטמבר). **החורף מתקרר, והגז המשמש לבישול וחिמום עשוי לא להספיק למשקי הבית**. TheMarker. <https://tinyurl.com/3jre79wd>

גרסמן, ג' ועברון, י' (עורכים) (2016). **סביבה ואנרגיה: בטחון באספקת אנרגיה בישראל – סיכום והמלצות דיון פורום אנרגיה 37**. מוסד שמואל נאמן. <https://tinyurl.com/4fu5mets>

דוידוביץ, נ', רובין, א', אולוס, ט' וניימן, נ' (2025). **נייר עמדה – האצת מעבר ישראל לאנרגיה חלופית בעקבות הפגיעה בבו"ן: צעדי מדיניות למימוש חזון חדש למשק האנרגיה**. המכון הלאומי למדיניות אקלים וסביבה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. <https://tinyurl.com/yenzryh4>

דקל, ת' (2022). **פיתוח מנועי צמיחה בענפי האנרגיה והרובוטיקה בדימונה**. עיריית דימונה ותנועת אור.

דקל, ת' (2024). **חמאס והמשחק הגדול החדש, עדכן אסטרטגי**, <https://tinyurl.com/ax2h9ym4>. 15-3, (1)27

דקל, ת' (2024). **נקודת חנק: תחרות התשתיות בין המעצמות בים סוף**. עדכן אסטרטגי, <https://tinyurl.com/mr3w8ck5>. 17-3, (4)27

הוועדה הבין-משרדית לקידום התחרות בענף המלט. (2013). **שינויים מבניים והגברת התחרות בענף המלט: ממצאים והמלצות**. <https://tinyurl.com/mumjbx5u>

החברה להגנת הטבע, ו-Tasc30 (2023). **גיבוש אסטרטגיה לרשת חשמל ירוקה בישראל**. <https://tinyurl.com/cjn7ukje>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2021, 7 בדצמבר). **אנרגיה מתחדשת בישראל – רקע וסוגיות לדיון – עדכון**. <https://tinyurl.com/2rb4au7p>

וינשטוק, ד' ואלרן, מ' (2016). **ביטחון מערכת החשמל בישראל: הצעה לאסטרטגיה רבתי**. מזכר 152, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/buazcym2>

ועדת ההיגוי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים להתמודדות עם משבר האקלים (2023). **נייר עמדה מס' 3: דלק מימן**. <https://tinyurl.com/4aytccv4>

חורש, ה' (2020, 16 ביוני). **הדו"ח המושחר של מקינזי: "פינוי מפעלי מפרץ חיפה יעלה 18 מיליארד שקל – זה יקר מדי"**. TheMarker. <https://tinyurl.com/3n4jn6bm>

כהן ינרוב'ק, ח"א (2025, 31 במאי). **הסרה הטורקי: אתגר אסטרטגי חדש עבור ישראל**. המכון ליחסי ישראל-אפריקה. <https://tinyurl.com/2p8ym2wb>

כהן ינרוב'ק, ח"א (2025, 7 ביולי). **החלה המלחמה הקרה בין ישראל לבין טורקיה**. המרכז לאסטרטגיה רבתי לישראל. <https://tinyurl.com/muhjir86>

ליזמי, נ' (2025, 10 באוקטובר). **המבחן הטורקי: ממה ישראל צריכה להיזהר בהסכם טראמפ? וואלה**. <https://tinyurl.com/yc4sk2wj>

לינדשטראוס, ג' ודניאל, ר' (2024). **יחסי טורקיה-ישראל בנקודת מפנה מסוכנת**. מבט על, גיליון 1853, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/yc48wjxr>

מבקר המדינה (2020). **דוח שנתי 71א: קידום אנרגיות מתחדשות והפחתת התלות בדלקים**. <https://tinyurl.com/2jcw25x4>

מדר, ד' (2023). **חוסן אנרגטי בישראל – רשת חשמל ריכוזית אל מול רשת חשמל מבוזרת: סקירת סיכונים**. SP Interface. <https://tinyurl.com/mryj78jv>

מוסטיק, ע"א (2025, 15 ביולי). **בתי הזיקוק מתריעים מפני מחסור חמור בסולר, משרד האנרגיה מתקש שאין בעיה. כלכליסט**. <https://tinyurl.com/42b2t2c7>

מנהל התכנון (2021, 22 בנובמבר). **תמא-41 – תכנית מתאר ארצית לתשתיות אנרגיה**. <https://tinyurl.com/37tsppttr>

מרכז השל (2021). **NZO: 95% עד 2050 חשמל ממקורות מתחדשים בישראל**. <https://tinyurl.com/ym4av34v>

על בסיס אגרו-וולטאי ובשדות שבמשבצות יישובים). פוטנציאל קרקע שטרם נבחן באופן מספק מצוי בשטחים "כלואים" באזורי תעשייה גדולים (דוגמת מישור רותם), אזורי כרייה לא מנוצלים, שטחי אש במתחמים שבהם אין פעילות סותרת, שולי מתקנים ביטחוניים כגון שדות תעופה ושדות ניסוי, ובשטחי פזורה בדואית המיועדים לפינוי ולהסדרה. שטחים אלו אינם נבחרים כיום כי טרם מוצה הפוטנציאל באתרים נוחים יותר לפיתוח, אך בטווח הארוך הם משמשים עתודה משמעותית ביותר.

4 חשוב לציין כי כמות המים הנדרשת להפקת מימן ירוק אינה צפוייה להיות מהותית בכלל, בהשוואה לצריכת המים הלאומית (ועדת ההיגוי של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2023). על מנת לסבר את האוזן, בטכנולוגיה הנוכחית ניתן להפיק כשלוש טונות מימן בשנה מדונם אחד של קולטים פוטו-וולטאיים, תוך צריכת 27 מ"ק מים. בכמות מימן זו ניתן לתדלק בין משאית אחת המונעת במימן לשליש משאית בשנה, תלוי במשקלה ובנסועה. יש לציין כי השימוש במימן עשוי לבוא בצורת מנוע המונע במימן, או לחלופין במנוע חשמלי שנטען באמצעות טעינה מהירה מבוססת תא דלק מימני. אם בשנת 2050 יהיו בישראל כ-200 אלף משאיות בינוניות ומעלה (מעל 3.5 טונות), אזי לצורך הנעת 40 אחוזים מהן במימן יידרשו 100–150 אלף דונם המייצרים מימן ירוק. ניתן כמובן לשלב מימן כחול באספקה, ובכך להשיג יעד זה גם במחצית מהשטח. משרד האנרגיה מעריך בתרחיש המקסימום כי 278 אלף טונות מימן ישרתו את מגזר התחבורה בהיקפים אלו.

Cell Reports Physical Science, 1(9), 100174.
<https://doi.org/10.1016/j.xcrp.2020.100174>
 Sadeq, A.M., Homod, R.Z., Hussein, A.K., Togun, H., Mahmoodi, A., Isleem, H.F., Patil, A.R., & Moghaddam, A.H. (2024). Hydrogen energy systems: Technologies, trends, and future prospects. *Science of The Total Environment*, 939, 173622.
<https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2024.173622>

הערות

- 1 שעת"ן – שווה ערך לטונה נפט. סך שעת"ן = 13,639. התרשים הוא עיבוד של נתוני למ"ס: מאזן אנרגיה (מפורט לפי מוצרים) 2024, אלפי שעת"ן.
 פילוח מאזן האנרגיה של מגזר החשמל לפי מקורותיו עובד לפי: רשות החשמל (2025). דו"ח מצב משק החשמל לשנת 2024, לוח 1.2: ייצור משקי. פילוח זה הוא אומדן מוערך, מאחר שהנתונים מסך הייצור מובאים ביחידות TWh, ונתוני מאזן האנרגיה הלאומי המובאים בתרשים נמדדים בשעת"ן (הוערך כי המדדים בני השוואה, בהתחשב בחלקו של כל מרכיב מסך ייצור החשמל).
- 2 ראוי לציין שחוקרים בתחום אכן התריעו בדיוק מפני תרחישים מסוג זה שנים מראש, למשל: וינשטוק ואלרן, 2016.
- 3 רשות החשמל (2020) זיהתה כי 85 אחוזים מעתודות השטח למתקנים סולאריים חדשים מצויים בנגב (חלק ניכר בנגב המערבי,

המערב כאויב: תאוריות קונספירציה ברוסיה הפוטיניסטית

אלה איטקין וארקדי מילמן

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

תאוריות קונספירציה הן חלק מהותי מהתרבות הפוליטית הרוסית בימינו. השלטון הפוטיניסטי מצדיק באמצעותן את הפלישה לאוקראינה ואת הדיכוי הפוליטי של אזרחיו, ומבסס את זהותה המדינתית של רוסיה כמדינה המהווה אלטרנטיבה למערב. תאוריות קונספירציה אלו מציגות את המערב כאויב מושחת ומקיאוווליאני, קרי כאחר המוחלט. ברמת המעשה תיוג זה מאפשר את סימונם של אויבים מחוץ ומבית, בהתאם לנסיבות ולצרכים הפוליטיים המשתנים. הוא גם משחרר את הפוליטיקה הרוסית מעול העובדות ההיסטוריות, ובכך מתיר לשלטון הפוטיניסטי לתאר את מלחמת רוסיה-אוקראינה כהמשך של מלחמת העולם השנייה וכמלחמה מוסרית של האור בחושך.

מילות מפתח: רוסיה, מלחמת רוסיה-אוקראינה, תאוריות קונספירציה, המערב.

מבוא

עלייתו של ולדימיר פוטין לשלטון ברוסיה בשנת 2000 הובילה לשינויים דרמטיים בגיבוש הזהות המדינית הרוסית. בעיקר, במהלך שנות שלטונו פיתח פוטין מספר היבטים אידיאולוגיים עיקריים, שהתוו את מדיניות הפנים והחוץ שלה והציבו את רוסיה כאלטרנטיבה למערב. ראוי להזכיר את נאומו של פוטין בוועידת מינכן לביטחון ב־2007 כקו פרשת המים ותחילת הדרך הבדלנית, שהלכה והתבססה מאז שנות ה-2000 ברוסיה כנגד המערב.

מאז הפלישה לחצי האי קרים ב־2014, וביתר שאת מאז המלחמה שהחלה ב־2022, נרטיב זה התבסס והפך לאמצעי המצדיק את הלחימה באוקראינה ולהתגבשות תפיסת ביטחון רוסית חדשה. לפיכך המלחמה באוקראינה נתפסת על ידי המשטר הפוטיניסטי כמלחמה אידיאולוגית, שבה רוסיה מגינה על ערכיה ואורחות חייה המסורתיים מפני הכיליון שמבקש להביא עליה המערב, ואילו אוקראינה מצטיירת על ידי השיח הפוליטי הרוסי כישות מדינית שנכנעה למערב ונתונה זה מכבר להשפעתו ההרסנית (Snegovaya & McGlynn, 2025, pp. 6-7; Soroka, 2022, p. 14). באופן זה, הבניית השל האידיאולוגיה הפוטיניסטית מתרחשת לאור המלחמה ובזיקה אליה.

ההנחה הפוטיניסטית, שהיא אקסיומה בשיח הפוליטי הרוסי, גורסת כי המערב שואף להשיג את הבסתה

האסטרטגית של רוסיה. לשם כך הוא מנהל מלחמה היברידית תמידית הכוללת מגוון אמצעים – צבאיים, מודיעיניים, תרבותיים ודיפלומטיים – על מנת לערער את יציבותה. אף שהחשדנות כלפי המערב אינה תופעה חדשה ברוסיה וניתן למצוא ביטויים שלה כבר מסוף המאה ה־18 (Martin, 2003), האופן שבו היא באה לידי ביטוי ברוסיה העכשווית מאיר על המעבר של השיח האינטלקטואלי-תרבותי המקורי לספרה הביטחונית והפוליטית ברוסיה. בפרט, מרכזיותה של החשדנות במדיניות הרוסית העכשווית באה לידי ביטוי בתאוריות הקונספירציה הרבות שהמשטר מפיץ ומקדם, ושלפיהן המערב נחשב אם כל חטאת.

מאמר זה עוסק בתאוריות קונספירציה אלו, ושאלת המחקר היא: כיצד ובאילו אופנים משתמש משטר פוטין בתאוריות קונספירציה? החלק הראשון של המאמר דן באופיין של תאוריות קונספירציה ובהגירתן מהשוליים למרכז הפוליטי בהקשר עולמי ורחב יותר; מתחקה אחר המקום שתפסו תאוריות קונספירציה בתולדות רוסיה, בדגש על ההיסטוריה הקרובה בתקופה הסובייטית ובשנות ה־90; ומאיר על המאפיינים הייחודיים של תאוריות הקונספירציה הפוטיניסטיות, שבאות לידי ביטוי בשימוש ההולך וגובר במושג רוסופוביה ובהיבטים דתיים וא־היסטוריים, עקב הקרבה ההולכת וגוברת בין הכנסייה למשטר בעשור האחרון. החלק השני של המאמר מוקדש לפענוח ולמיפוי של "האויב המערבי",

הפסיבית אלא גם הרגשה של סוכנות (agency) בקרב המשתמשים, המתאפשרת עקב פרשנות המתמדת באמצעות הוספת תגובות ושילובן בהקשרים חדשים ומגוונים. נוסף על כך, האינטרנט ואיתו הרשתות החברתיות הקלו את הגישה למידע באופן דרמטי, אולם תופעה זו גם סיבכה את הערכת מהימנותו של המידע עבור המשתמשים, דבר שהפך לכך פורה לתאוריות קונספירציה (Stano, 2020).

על אף הנטייה הפופולרית והמחקרית לסווג תאוריות קונספירציה כשוליות ואת חסידיהן כקיצוניים, בשנים האחרונות הוכיחו מחקרים את חשיבותן של תאוריות אלו בקביעת הסדר הפוליטי העולמי.

ככלל, תאוריות קונספירציה הן אמצעי נפוץ לביטוי התנגדות למגמות של היפר-קפיטליזם, לגלובליזציה, לאליטות כלכליות, צבאיות ופוליטיות ולהשפעתם של כוחות על-לאומיים על הסדר הפוליטי העולמי. לאלו ביטויים מקומיים שונים: בהקשר זה אפשר להבין את תאוריות הקונספירציה שנפוצו ברחבי מזרח אירופה במהלך שנות ה-90 בדבר קריסת ברית המועצות, או את הפופולריות של התאוריה בדבר מזימות יהודיות רחבות היקף בשיח הפוליטי במדינות מוסלמיות רבות. באפריקה שמדרום לסהרה נפוצות תאוריות קונספירציה בנוגע לטבעה ולמקורה של מחלת האיידס, והן אף מהוות מכשול של ממש להצלחתן של תוכניות בריאות הציבור (Byford, 2014).

על אף הנטייה הפופולרית והמחקרית לסווג תאוריות קונספירציה כשוליות ואת חסידיהן כקיצוניים, בשנים האחרונות הוכיחו מחקרים את חשיבותן של תאוריות אלו בקביעת הסדר הפוליטי העולמי. כהונתו הראשונה והשנייה של דונלד טראמפ כנשיא ארצות הברית היא הוכחה לאופן שבו תאוריות קונספירציה "עושות פוליטיקה". טראמפ קידם ומקדם במהלך שנות שלטונו תאוריות קונספירציה רבות שלעיתים ממוקדות ביחידים, הם יריביו הפוליטיים, ולעיתים בתאוריות מדעיות שלמות. מן הידועות שבהן QAnon והדיפ סטייט, הנוגעות כל אחת בדרכה ברשתות כוח של גורמים חתרניים המזוהות עם השמאל האמריקאי וגורמות נזק מוסרי ופוליטי למשטר הנוכחי. בפעמים אחרות קידם טראמפ קונספירציות המטילות ספק בחיסונים ובמשבר האקלים (Hellinger, 2019).

תהליך דומה מתרחש ברוסיה בשנים האחרונות. תאוריות קונספירציה התקיימו לרוב בשולי התרבות הפוליטית הפוטיניסטית, ופוטין נמנע מלהזכיר אותן

ולחלק מן ההשלכות הגיאופוליטיות והאנושיות שנושאת הפוליטיקה הקונספירטיבית הפוטיניסטית.

חלק ראשון – תאוריות קונספירציה: הגדרה ודין

קונספירציה היא קנוניה סודית של שני שחקנים או יותר, שמטרתה להשתלט על כוח פוליטי או כלכלי, להפר זכויות והסכמים, להסתיר מידע חיוני, ובכך לשנות מוסדות וגורמי מערכת (Douglas & Sutton, 2023, p. 272; Keeley, 1999). תאוריות קונספירציה גם מהוות את המסגרת ההסברית לאירועים פוליטיים משמעותיים, תוך טענות על קנוניה סודית של שחקנים רבי כוח (Douglas et al., 2019). פרשנות מקילה יותר טוענת כי הקונספירציה היא אופן פעולה ומחשבה פרנואידי, שאינו מחייב את קיומה של מזימה מפורטת. אופן פעולה זה הוא עמדה שניתן לאמץ ולנטוש מרצון, או אפילו מבלי משים (Borenstein, 2019, p. 130).

מחקרים רבים בתחום הפסיכולוגיה החברתית עוסקים בתאוריות קונספירציה. שאלות המתמקדות באפיון, בסיבות לאמונה בהן, בהשלכותיהן על הסדר החברתי והפוליטי ובדרכי הפצתן מעסיקות חוקרים מן התחום ביתר שאת משנות ה-90 של המאה הקודמת. דוגמאות עדכניות לכך כוללות מחקרים המנסים למפות את הסיבות הפסיכולוגיות, הדמוגרפיות והפוליטיות לנהירה אחר תאוריות הקונספירציה המתרחשת בעשורים האחרונים ברחבי העולם, ועוסקים בתרומתן למגמה העולמית של ניתוק מפוליטיקה נורמטיבית וממוסדת לטובת שיטות רדיקליות וקיצוניות של השפעה.¹ מחקרים נוספים מאירים על דרכי השימוש של מנהיגים סמכותניים בתאוריות קונספירציה, ביניהן גיוס תמיכה ולגיטימציה, הסטת האשמה, תקיפת יריבים וערעור מוסדות דמוקרטיים (Alper, et al., 2025; Ren et al., 2022).

בעשורים האחרונים חלה עלייה דרמטית בתפוצתן של תאוריות קונספירציה בעולם. אירועים כמו מתקפת ה-11 בספטמבר 2001, משבר הבנק העולמי ב-2008, פרוץ מגפת הקורונה ומתקפת ה-7 באוקטובר 2023 עוררו מגוון טענות, לעיתים מופרכות ביותר, הנוגעות לטיוח, לאג'נדות נסתרות ולמזימות סודיות שסחפו את הדמיון הציבורי. למרות שתאוריות קונספירציה נפוצות באופן טבעי במרשתת ובפרט ברשתות החברתיות, הן מקבלות במה גם בערוצי התקשורת הרשמיים במדינות שונות (Byford, 2014, p. 83).

עלייתן של הרשתות החברתיות אכן תרמה תרומה מכרעת להפצתן של תאוריות קונספירציה. הסיבה לכך נעוצה במנגנון שלהן, שאפשר לא רק את הפצתן

יש לציין כי תאוריות אלו הושפעו לעיתים קרובות מהימין הקיצוני הצרפתי, שלו היסטוריה ארוכה של בדלנות לאומית-תרבותית וביקורת נוקבת כלפי ארצות הברית. כך למשל אלכסנדר דוגין, פילוסוף ימני-קיצוני רוסי, שלימים הפך לדמות תרבותית דומיננטית בשלטון הפוטיניסטי, שאב השראה לספריו ממחברים צרפתיים שראו בארצות הברית סמל לניון ולשחיתות. מכתביו עולה שהוא ראה את מעורבותה המרכזית של ארצות הברית בסכסוך ביוגוסלביה ובמבצע סופה במדבר במלחמת המפרץ הראשונה בראשית שנות ה-90 כסימן לבאות – כיבושה של רוסיה וחיסול מעמדה העולמי. יש לציין כי כל מהלך אמריקאי עתידי שאתגר או ביקר את רוסיה נקרא על ידו באותה הדרך: ארצות הברית בונה את הסדר העולמי החדש על מנת להוציא לפועל את המזימה שזממה כנגד רוסיה (Dugin, 1992, Technicolor).

התאוריות שצמחו במהלך שנות ה-90 עטו פעמים רבות לבוש דתי. דמויות מפתח – אנשי דת, סופרים ואקדמאים, כמו למשל המטרופוליט יואן סניצ'ב, טטיאנה גרצ'בה ואחרים, קידמו תאוריות קונספירציה שלפיהן העוולות שאיתן רוסיה והעם הרוסי מתמודדים הן תוצאה של האנטי-כריסטוס, שאותו הם זיהו עם המערב ובפרט עם ארצות הברית. הם קראו לכינונו של משטר חזק וריכוזי בעל אידיאולוגיה ברורה כמענה היחיד למשבר, שאותו תיארו בקווים מוסריים ורוחניים. להפצתן של תאוריות אלו תרמו אמצעי התקשורת השונים וכניסתו לשימוש של האינטרנט (Borenstein, 2019, p. 1077-8; Dolińska-Rydzek, 2022, pp.

לצד זאת, נפילת ברית המועצות ב-1991 הותירה בכאוס את הארגון הסובייטי החשאי קג"ב. אירצונו של בוריס ילצין, נשיאה הראשון של רוסיה, לפרק את הארגון, כפי שקרה למשל במזרח גרמניה עם השטזי, הוביל להצטרפותו של ארגון הביון למגמות של פתיחות בחברה. הקג"ב פתח חלק מהארכיונים שלו, מפקדיו הרבו להתראיין בטלוויזיה וסמכויות הארגון חולקו מחדש על ידי בוריס ילצין במטרה לעורר תחרות פנים-ארגונית. בעת עלייתו של פוטין לשלטון בשנת 2000 סמכויות הארגון היו מחולקות בין מספר גופים מרכזיים. בעשורים הבאים ריכז פוטין מחדש את סמכויות ארגון הביון (פס"ב) הוא הקג"ב (לשעבר), הרחיב אותן לאין שיעור והעניק לו דריסת רגל משמעותית בספירה השלטונית, הרבה מעבר למה שהיה לו תחת השלטון הסובייטי (Soldatov & Borogan, 2010).³ באופן טבעי, במהלך שנים אלו הלכה והתחזקה האחיזה הקונספירטיבית בארגון ובמוסדות השלטון. פוטין, ששירת כקצין קג"ב במשך כ-16 שנים, התבגר והתמקצע בעולם הריגול הסובייטי.

אלא ברגעים פוליטיים-לימניליים דוגמת מועדי בחירות, המחאות ההמוניות של השנים 2011–2012 וסיפוח קרים ב-2014. ואולם דבר זה השתנה עם הפלישה לאוקראינה ב-2022, ועתה תאוריות קונספירציה הן חלק מהותי מהשיח הפוליטי. בפרט הולכות ומתחזקות הקונספירציות בדבר מזימות "המערב" כנגד רוסיה.

תאוריות קונספירציה בברית המועצות וברוסיה של שנות ה-90

לחשיבה הקונספירטיבית היסטוריה ארוכת שנים בברית המועצות. זו באה לידי ביטוי באופן הדרמטי והעקוב מדם בשנות ה-30, בעת הטיהורים הסטליניסטיים, שבהם אויביו הפוליטיים של סטלין הואשמו בקשירת קשר להפלת השלטון הסובייטי והוצאו להורג במסגרת משפטי ראווה. בשנים שלאחר מכן ובפרט במהלך המלחמה הקרה, נרטיב זה השתנה לתמונה בינארית של הגוש המזרחי הקומוניסטי שנלחם נגד המערב הליברלי (Yablokov, 2020, p. 896). לצד זאת, החשש מהתערבות מערבית חיצונית התבסס בארגון הביון הסובייטי קג"ב בשנות ה-50 וה-60, בשל מספר משברים עוקבים שחוה השלטון: המרד ההונגרי שהתרחש ב-1956 והצליח לסלק את המשטר הסובייטי, ולו לכמה ימים; משבר הטילים בקובה ומחאות הלחם בברית המועצות ב-1962; האביב של פראג ב-1968. הזעזוע שחש המשטר הבתר-סטליניסטי בעקבות משברים אלו והתגובות של המערב לכך הובילו את הקג"ב, שהוקם מחדש ב-1954 עם עלייתו לשלטון של ניקיטה חרושצ'וב, לאמץ את נרטיבי-העל (master plots) הסטליניסטיים שאיחדו אירועים מורכבים לכדי קנוניה סודית (Hoover Institution, 2025).

נפילתה של ברית המועצות ב-1991 הותירה ואקום אידיאולוגי רחב בקרב מדינות הגוש המזרחי לשעבר, ובכללן רוסיה. זאת לצד התרחבות הפשיעה במדינה ומשבר כלכלי שהביא רבים למצב של עוני, והדבר הוביל לפריחתן של תאוריות קונספירציה כנגד ארצות הברית. התאוריות אפשרו לתווק מציאות מורכבת לציבור שאיבד את העוגן האידיאולוגי שלו, ולציין אשמים בתקופה של אי-יציבות פוליטית, כלכלית ואידיאולוגית.² הקונספירציות גילמו את החששות והמצוקות של הנסיבות החברתיות של שנות ה-90 והדגישו את מעמדה החדש של ארצות הברית כמוקד יחיד של כוח מעצמתי בעולם. במסגרת זו רווחו קונספירציות ברוח הסדר העולמי החדש (New World Order). הן קידמו נרטיב שהתמקד באליטות הפוליטיות והכלכליות העולמיות וזרעו כאוס במדינות ובחיהם של אנשים (Yablokov, 2020, p. 895).

נמצאת תמיד מחוץ להיסטוריה, והנפש הרוסית לעולם אינה חופשייה אלא כבולה תחת עול משטרים רודניים (Sakwa & Horvath, 2005). ככלל, בספרו של שפרביץ' מודגשת ייחודיותם של רוסיה ושל העם הרוסי הן על ידי תפקידם ההיסטורי והן על ידי גורלם כשעיר לעזאזל הנצחי (Borenstein, 2022, p. 125). שפרביץ' ראה ביהודים *malnyi narod* ותיאר אותם בספרו כאשמים העיקריים במהפכת אוקטובר ובנפילת ברית המועצות – שני אירועים היסטוריים שערכו בצורה רדיקלית את הסדר הקיים ברוסיה.

ב־26 ביולי 2025 הציעה דוברת משרד החוץ הרוסי מריה זכרובה לכוון יום בינלאומי שיוקדש למאבק ברוסופוביה בעולם.

המושג רוסופוביה קיבל גושפנקה ממסדית רשמית תחת שלטונו של פוטין. הדבר קרה באופן הדרגתי ובזיקה למשברים הפוליטיים של רוסיה מול המערב, ובשל זליגתן של תאוריות קונספירציה מן השוליים למרכז השיח הפוליטי – תהליך שהחל לצבור תאוצה במהלך הקדנציה השלישית שלו ב־2012. הדוגמאות לכך רבות, להלן כמה מהן: משרד התרבות של הפדרציה הרוסית יזם ומימן ב־2016 מחקר על אודות "טכנולוגיות דה־רוסיפיקציה ורוסופוביה" על סך 1.9 מיליון רובל. במסגרתו נדרשו החוקרים לבחון את הרוסופוביה בהקשר של מערכות הפוביות העולמיות, ולהגיש המלצות מעשיות להתמודדות עם התופעה. הסיבה למחקר גם היא נכתבה: "התחזקותו של השיח הרוסופובי היא תגובה לתחייתה של הלאומיות הרוסית" (RBK, 2016). דוגמאות עדכניות כוללות את הדוח בנושא רמת הרוסופוביה בעולם של משרד החוץ הרוסי מסוף 2023 (TASS, 2023). חיפוש של המושג במאגרי המידע הרוסיים הגדולים *CyberLeninka* ו־*eLibrary.ru* מעיד על השתרשותו באקדמיה, עם כותרים כמו *ru Russophobia as a Component of Modern Geopolitical Confrontation: Global and Regional Dimensions* (Pashkovsky et al., 2025); *British scholarship on the Second World War as a tool of information and psychological confrontation with Russia* (Il'ichev, 2024).

יש לציין כי השימוש העכשווי במושג דומה במשמעויות ובדפוסי חשיבה ל־פרוטוקולים של זקני ציון. כפי שמראה המחקר על אנטישמיות ככלל והפרוטוקולים של זקני ציון בפרט, היהודים מגלמים את הפחדים והחששות מהמודרנה. בפרט, בדומה ליהודים בנרטיבים

יתרה מזו, שנות עבודתו עוצבו במידה רבה על ידי המסורת שהותיר אחריו יורי אנדרופוב, שעמד בראש הקג"ב עד שנת 1982, ואשר מייחסים לו את מה שכוונה "תסביך הונגריה". אנדרופוב, ששימש כשגריר בהונגריה בעת המרד ב־1956, הושפע עמוקות מהמאורעות, ובתקופת כהונתו כראש הקג"ב ראה בכל ביטוי של מחאה או התנגדות סימן לחולשת המדינה (Marten, 2017). המקורות ההיסטוריים של תאוריות הקונספירציה עשויים להסביר את השימוש המרכזי בהן בתקופת מלחמת רוסיה–אוקראינה. בזיקה למלחמה מספקות תאוריות אלו הצדקה פוליטית ומוסרית ליציאה למלחמת חורמה, להסלמה צבאית כלפי מדינות אירופה ולדיכוי של אזרחי המדינה. בפרט הן מאפשרות את גיוס האוכלוסייה כנגד (ה)אויב ואת טיפוח הזהות הקולקטיבית שלה סביב תפיסת ייחודיות דרכה.

רוסופוביה: פחד ושנאת רוסיה

אחד מן המושגים המרכזיים הקיימים בשיח הקונספירטיבי־פוליטיסטי הוא רוסופוביה. זהו למעשה 'מושג מטרייה', המאחד את הנרטיבים על מזימות נגד רוסיה העכשווית. במילים אחרות, השימוש בו כמטה־נרטיב מכסה כל רגש או פעילות אנטי־רוסית ומעניק מענה קונספטואלי של הגדרת האויב. יש לציין כי המושג כשלעצמו אינו מחייב הסבר, הוא מבטל את הצורך בהוכחה או נימוק ומהווה אמצעי זמין בתאוריות אחרות, מפותחות יותר, על האויב (Borenstein, 2019, p. 132).

רוסופוביה מציגה את רוסיה כקורבן של כוחות עוינים, הנתפסים כקושרים קשר נגדה מתוך שאיפה לשליטה, להרס ולערעור יציבותה (Borenstein, 2019, pp. 100-116). המושג יוצר הסבר מעגלי: מדוע האויבים מנסים לפגוע ברוסיה? כי הם שונאים אותה. מדוע הם שונאים אותה? משום שהם רוסופובים. באופן זה רוסיה מוצגת כקורבן תמידי, ובו בזמן יש בכך אישור גיבוי למעמדה הרם ולתפקידה בעולם – שהרי הנחת האיבה היא מדד לחשיבותה ולתחושת גדולתה (Borenstein, 2022).

יש לציין כי למילה רוסופוביה היסטוריה ארוכת שנים, והיא זכתה לתחייה מחודשת וצברה פופולריות בשנות ה־80 בברית המועצות. הדיסידנט והמתמטיקאי עטור הפרסים איגור שפרביץ' (Shafarevich) הוציא בשנת 1982 ספרון בהוצאה עצמית־מחתרתית (Samizdat) בשם זה. בספרון זה ובמאמרים מאוחרים יותר טען שפרביץ' לרמיסתן של התרבות והזהות הרוסית על ידי קבוצת אנשים קטנה (*malnyi narod*), שמובילה שינויים אידיאולוגיים הזרים למקום ולעם הרוסי. בשל כך רוסיה

המשטר הוא שחרור מעובדות היסטוריות. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בזכות מוטיבים דתיים מובהקים הנמצאים בתאוריות הקונספירציה.

על הקרבה בין מוטיבים דתיים, ובפרט מוטיבים אפוקליפטיים, לבין תאוריות קונספירציה נכתב רבות במחקר. בשנות ה-60 של המאה הקודמת החלו חוקרים לאמץ את העמדה שלפיה תהליכי החילון שהעלימו את הדת מהמרחבים הציבוריים הובילו גם לחילון של הנרטיבים הדתיים-אפוקליפטיים הקיימים. במסגרת זו פרטים או קבוצות החליפו את תפקיד האלוהויות והשדים השונים, והם חולשים על הפוליטיקה והכלכלה בעולם; ה"ניסים" התחלפו ב"סודות" וה"אמת" נחבאת מאחורי מיסוך מלאכותי ומטעה, כשפרטים נבחרים יש גישה ייחודית אליה (Darwin et al., 2011; Dolińska- Rydzek, 2022, pp. 5-7; Hagemester, 2006, p. 252).

זליגת התאוריות מהימין הקיצוני לקדמת השיח הפוליטי והתרבותי ברוסיה, לצד התקרבות השלטון אל מוסד הכנסייה – מגמה שהלכה והתהוותה מאז בחירתו של קיריל לפטריארך ב-2009 והקדנציה השלישית של פוטין – גרמה לכך שתאוריות הקונספירציה מוזנות ושזורות במוטיבים דתיים. כך המשטר מאמץ תפיסה מניכאיסטית (Manichaeism) על הפוליטיקה ועל ההיסטוריה (חשיבה בינארית שבה המציאות נחלקת באופן מוחלט לטוב ורע, חושך ואור, ללא מורכבות). במסגרת זו האויב מתואר כאחר מוחלט: לא-מוסרי, אפל, אכזרי ואף חושני ואוהב מותרות. למשל, בסוף דצמבר 2025 הצהיר פוטין שבאירופה אין כל ציוויליזציה, רק התנוונות (degradatsiia), וכי "האדמיניסטרציה של ג'ו ביידן והחזרזרים האירופים רצו לפרק את רוסיה תוך זמן קצר, בתקווה לרווח" (RBK, 2025c). במארס 2025 טען שר החוץ הרוסי סרגיי לברוב כי למערב אין ערכים, וכי הוא אינו מאמין בדבר מלבד בשטן: "המערב, ככל הנראה, מאמין רק בשטן, ומקדיש את כל המאמצים לשבירת הקונצנזוס בארגון לביטחון ולשיתוף פעולה באירופה" (OSCE) (RT, 2025).

יתרה מכך, זיקתן של הקונספירציות הקשורות במערב למוטיבים דתיים-אפוקליפטיים מאפשרת למשטר לאמץ נקודת מבט א-היסטורית, שבמסגרתה הקונספירציה מתוארת במונחים מוסריים ואף תאולוגיים של המאבק בין טוב לרע. כך, ב-2018 איים פוטין על מי שיעז להפעיל נשק גרעיני כנגד רוסיה: "התוקפן צריך לדעת שהנקמה בלתי נמנעת, שהוא יושמד ושנחנו נהיה הקורבן של האגרסיה. אנחנו נעלה לגן עדן כמרטירים, והם ייפלו מתים. לא יהיה להם מספיק זמן לכפר על כך" (Reuters, 2018). זאת ועוד, לא

האנטישמיים המסורתיים, המשטר הפוטיניסטי מייחס לאויביו את הרס הערכים המסורתיים, דיכוי הרוח על חשבון החומר (חמדנות כספית) והרס המשפחה המסורתית (Borenstein, 2019). יתרה מזאת, פרשנותו והמשגתו של שפרביץ' מאפשרת למשטר הפוטיניסטי להשוות את המשמעויות התרבותיות והמוסריות שנושאת האנטישמיות לרוסופוביה. כך, ב-26 ביולי 2025 הציעה דוברת משרד החוץ הרוסי מריה זכרובה לכוון יום בינלאומי שיוקדש למאבק ברוסופוביה בעולם. "אני חושבת [...] שצריך כבר להיות יום בינלאומי שיוקדש למאבק ברוסופוביה [...] תחת דגלי הגיהנום של הרוסופוביה מחמשים את משטר הטרור בקייב. תחת דגלי הרוסופוביה הורגים ילדים". זכרובה ייחסה את גילויי הרוסופוביה הללו למערב (RIA Novosti, 2025). דבריה מעידים על רצונה של רוסיה לתבוע מעמד שווה של קורבן בתרבות הפוליטית של אירופה המערבית בת זמננו.⁴ ואולם באופן השימוש כיום על ידי המשטר הרוסי הרוסופוביה נבדלת ממערך פוביות אחרות כמו אנטישמיות, אסלאמופוביה או הומופוביה, משום שכאן הקורבן הוא המדינה עצמה. כשנציגי השלטון משתמשים במונח רוסופוביה בהתייחסותם למערב הם אינם מתכוונים לאינדיווידואלים, לרוסים אתניים שנפגעים מיחס לא הוגן בשל היותם רוסים, אלא לרוסיה המדינה, שהיא מולטי-אתנית ומורכבת מרפובליקות אוטונומיות. אדרבה, מקרים אלו אינם ממלאים תפקיד מרכזי בטענה לרוסופוביה (Borenstein, 2019, pp. 101-103). כלומר, המרכיב האתני בשיח הרוסופובי זניח והאישום נוגע בתחושות הגדולה של רוסיה, בשאיפתה להיות שחקנית מרכזית בזירה הגיאופוליטית.

כך, בשנים האחרונות וביתר שאת מפלישת רוסיה לאוקראינה ב-2022, הפך המושג לדומיננטי בשיח הרוסי על זהות ומדיניות (statehood). הרוסופוביה הופכת למושג מרכזי בחיפוש הדרך הייחודית של רוסיה וזהותה העצמית כמדינה, ונתפסת כאחד הכוחות המאיימים על ריבונותה. לצד זאת היא משמשת מושג מטרייה, המאפשר את הבנייתה של רוסיה כקורבן בתאוריות קונספירציה שונות, ומבטלת את הצורך בהוכחה לכך.

תאוריות קונספירציה ברוסיה הפוטיניסטית

כאמור, תאוריות הקונספירציה ברוסיה העכשוויות זוכות לפריחה מחודשת. ואולם בניגוד להימצאותן בשולי התרבות והפוליטיקה ברוסיה בשנות ה-90, קונספירציות הקשורות למערב הן כיום אחד מהאמצעים שבהם המשטר הפוטיניסטי "עושה פוליטיקה". לצד השתרשותו של המושג רוסופוביה, אחד מההיבטים המרכזיים הבולטים בתאוריות שמופצות עתה על ידי

באוקראינה, כדי להגן על עצמה ולהבטיח את עצמאותה המדינית ואת חירותה הערכית. הן גם מאפשרות לרוסיה להציג את המשטר באוקראינה כהמשך ישיר למשטר הנאצי בגרמניה, ובכך מהוות אמצעי רטורי נוסף שמשרטט את מלחמת רוסיה-אוקראינה כמלחמה חורמה וכמלחמה מוסרית של האור בחושך.

חלק שני – התגלמויותיו השונות של “האויב המערבי” וההשלכות הפוליטיות שלהן

מסגרת־העל הקונספירטיבית של המושג רוסופוביה אפשרה למשטר פוטין לקדם תאוריות רבות בדבר “האויב המערבי”, הכוללות נאשמים רבים: גורמים גיאופוליטיים ועל־לאומיים כמו נאט”ו, אך גם קבוצות ויחידים מתוך רוסיה עצמה. חלק זה של המאמר מוקדש לביטויים שונים של האויב המערבי ומאיר על המרכזיות שתופסות תאוריות הקונספירציה באפיון האויב ברוסיה. לצד זאת, חלק זה דן בהשלכות של מסגור קונספירטיבי זה.

נאט”ו

פלישת רוסיה לאוקראינה ב־2022 מוסברת לעיתים קרובות על ידי המשטר ברוסיה כצעד מניעתי של הגנה עצמית מפני התרחבות נאט”ו. מאז ועד היום, במקרים רבים הפנו נציגי ממשל פוטין אצבע מאשימה כלפי התרחבות הארגון. פוטין עצמו טען זאת פעמים רבות, אחת מהן בפורום הכלכלי הבינלאומי של סנט פטרבורג (PMEF-2025), שנערך ביוני 2025: “מאז תחילת שנות ה־90 היו לנו חמישה גלי התרחבות של נאט”ו, אפשר לומר שכבר שישה. קריאותינו להימנע מכך נפלו על אוזניים ערלות” (RBK, 2025a). דוגמה נוספת מ־28 באוקטובר 2025 היא דברי סרגיי לברוב, שר החוץ הרוסי, שטען בפני הוועידה הבינלאומית לביטחון באירו־אסיה, שנערכה במינסק, כי “התרחבות נאט”ו לא נפסקת לרגע” (TASS, 2025).⁵ אדרבה, יש גורמים שלטוניים התופסים את נאט”ו לא רק כברית צבאית אלא גם ככוח שמטרתו להתערב באופן אקטיבי בבחירות ברוסיה ולהפעיל לחץ משולב – דיפלומטי, כלכלי וצבאי, עד כדי פעולות סייבר התקפיות – להפלת השלטון ברוסיה (RG.RU, 2025). יש לציין שנאט”ו אכן נמצאת במגמת התרחבות בשלושים השנים מאז נפילת ברית המועצות, אולם יחסו של פוטין אל הברית והתרחבותה לא היה עקבי לאורך השנים. בתחילת דרכו בהנהגת המדינה הוא אף גילה יחס אוהד לברית והביע רצון להצטרף אליה (Hoffman, 2000). ב־2002, כאשר נאט”ו הכריזה על הצטרפותן של המדינות הבלטיות אסטוניה, לטביה וליטא פוטין נותר אדיש לכך, ובשום מקרה לא איים לפלוש אליהן כדי למנוע זאת. לעומת זאת, כשנשאל

רק שהעיונות בין רוסיה למערב מתואר כהשתקפות ארצית של המאבק בין ישו לאנטי־כריסטוס, אלא שכמו בנרטיבים הדתיים האפוקליפטיים, הגבולות בין העבר להווה מיטשטשים. בשל כך המשטר מפרש אירועים היסטוריים ופוליטיים באופן שרירותי, בהתאם לצרכיו האידיאולוגיים (Dolińska-Rydzek, 2022).

דוגמאות לאמור לעיל מספקים הנאומים השנתיים של פוטין באסיפה הפדרלית של רוסיה, הפרלמנט הרוסי, מאז הפלישה לאוקראינה ב־2022. כך למשל הוא טען בפני האסיפה ב־21 בפברואר 2023, במלאת שנה למלחמה:

למערב, סליחה על חוסר הנימוס, לא אכפת. לא אכפת לו על מי להמר במאבק נגדנו, במאבק נגד רוסיה. העיקר שיהיה מי שיילחם נגדנו, ולכן אפשר להשתמש בכל אחד. וכפי שראינו, זה אכן היה כך: בטרוריסטים, בניאונאצים, אפשר להשתמש אפילו בשטן, סליחה על הביטוי, כל עוד אלו יבצעו רצונם וישמשו כלי נשק נגד רוסיה. פרויקט “אנטי־רוסיה” [אוקראינה. א”א וא”מ] הוא במהותו חלק ממדיניות נקמה כלפי ארצנו, יצירת מוקדי אי־יציבות וסכסוכים ממש על גבולותינו. אז, בשנות ה־30 של המאה שעברה, וגם כעת, הכוונה זהה: לכוון את האגרסיה מזרחה, להצית מלחמה באירופה ולהסיר מתחרים בעזרתם של אחרים (Poslanie Prizidenta Federal’nomu) (Sobraniiu, 2023).

ציטוט זה ממחיש את דימויו של המערב כאויב מר, אכול שנאה ולא רציונלי בשנאתו כלפי רוסיה, שמוכן להפעיל כל אמצעי לחיסולה: את השטן, את הנאצים במלחמת העולם השנייה, ועתה את אוקראינה. תיאור זה מאיר את ההיבטים הדתיים והא־היסטוריים שמאפשר השימוש הרוסי בתאוריות קונספירציה. רצונו של המערב במפלחת של רוסיה מוצג כדבר שהיה ויהיה תמיד, ובמסגרתו מלחמת העולם השנייה מתוארת כמלחמה שניהל המערב נגד רוסיה באמצעות גרמניה הנאצית. העובדות ההיסטוריות – של הסכם ריבנטרופ־מולוטוב, היותו של הצבא האדום צבא מולטי־אתני שבו נלחמו רוסים לצד אוקראינים, או היותה של ברית המועצות חלק מבעלות הברית שנלחמו נגד מדינות הציר – נמחקות ונעלמות בנרטיב הפוטיניסטי להצדקת מלחמת רוסיה-אוקראינה. השלכות השינוי בתפיסת הזמן מאפשרות למשטר פוטין להציג את רוסיה כמחויבת לצאת למלחמת מנע

כל גלי ההתרחבות האחרונים של נאט"ו התרחשו בעת שלטונו של פוטין ללא תגובה חריפה מצידו, ואף בזמן מלחמת רוסיה-אוקראינה. הצטרפותה של פינלנד לנאט"ו באפריל 2023, שגרמה להכפלת הגבול הישיר של הברית עם רוסיה על ידי הוספת כ-1,300 ק"מ, הובילה לתגובה הצהרתית בלבד – דבר הממחיש כי טענת האיום מצד נאט"ו היא בראש ובראשונה מניפולציה פוליטית. תאוריות הקונספירציה שעוסקות בנאט"ו רבות, ובראשן המזימה של הברית להחליש את רוסיה באמצעות הקמת בסיסים סביב גבולותיה. תאוריה זו מספקת את הלגיטימיות וההצדקה לפלישה לאוקראינה ומציירת את המהלך כאקט של הגנה עצמית. קונספירציות נוספות מערבות מזימות קונקרטיות לתקיפת רוסיה בשנים הקרובות, ואף נאמר כי נאט"ו נלחמת ברוסיה כבר עתה באוקראינה. כך למשל, בספטמבר 2022 נאמר בתוכנית 'הזמן יספר' (Vremia Pokazhet) בערוץ 1 בטלוויזיה, כי "במכלול התמונה הגדולה החיילים האוקראינים שם בשביל הנראות, בשביל להצטלם ולהעלות סרטונים לטיקטוק, אבל רוב הכוחות הנלחמים שם הם של נאט"ו" (BBC, 2022).

אירופה וארצות הברית

בשנים הקודמות הייתה זו ארצות הברית שסומנה על ידי פוטין כמייצגת של המערב, ושל אורה רוסיה מאמצת את גישתה הבלדנית. ואולם התקרבותן הדיפלומטית של רוסיה וארצות הברית לאחר עליית דונלד טראמפ הפכה את אירופה לאויבה הראשי (גמבורג ומילמן, 2025). זוהי הסיבה הפוליטית שבגינה אירופה ונאט"ו מוצגות בשנה האחרונה בקרב גורמי ממשל ומובילי דעה רוסים כאיום מרכזי על המשך קיומה של רוסיה. הדוגמאות לכך רבות ומגוונות, ביניהן בולטות התבטאותו של אלכסנדר בורטניקוב, ראש הפס"ב (שירות הביטחון הפדרלי), שב-16 באוקטובר 2025 האשים את נאט"ו ואת בריטניה בפרט בתכנון ובשותפות במבצע 'קורי עכביש', שבמסגרתו ניזוקו ארבעה בסיסים צבאיים, ולא פחות מ-40 מפציצים רוסיים הותקפו על אדמת רוסיה על ידי נחילי רחפנים וכתב"מים אוקראיניים ביוני האחרון (Radio Svoboda, 2025); וכן הצהרתו העוקבת של הבלוגר הצבאי-הממסדי אלכסנדר קוך, כי בריטניה מתכננת פיגועים ופגיעה נוספת במערכות רוסיות קריטיות, והיא שעומדת מאחורי "הגוש של קייב" (Kotsnews, 2025).

דוגמה נוספת היא קריקטורה וטקסט שפורסמו ב-16 באפריל 2025 באתר שירות בין החוץ של רוסיה (SVR) (איור 1): אירופה, שמתוארת באמצעות אורסולה פון דר ליין, נשיאת הנציבות האירופית, חולשת על העולם

על הפרספקטיבה של הצטרפותה של אוקראינה פטר זאת כסוגיה של אוקראינה בלבד (Kremlin, 2001). גם אחרי הנאום שנשא פוטין בוועידת מינכן לביטחון ב-2007 הוא שיתף פעולה פעמים רבות עם נאט"ו, מבחינה הצהרתית וביטחונית כאחת. ב-2009 העניק פוטין סיוע דיפלומטי וצבאי לג'ורג' בוש במאבק נגד הטרור: הוא תיווך בהקמת בסיסים צבאיים אמריקאיים באוזבקיסטן ובקירגיזסטן כחלק ממעורבותה של נאט"ו בסכסוך באפגניסטן (Person & McFaul, 2022). יש לציין כי היחס האוהד לנאט"ו נותר גם תחת שלטון מדבדב, כאשר בפסגת נאט"ו בליסבון ב-2010 הוא הצהיר על סיום העוינות ותחילת שיתוף הפעולה הרוסי עם הברית, שכלל גם את הפוטנציאל לשיתוף פעולה במערכות הגנה מפני טילים (Kremlin, 2010; Person & McFaul, 2022). זאת ועוד, בשנת 2002 נוסדה מועצת רוסיה-נאט"ו. היא פעלה בנושאים ביטחוניים בהיקף משתנה עד מארס 2017, כלומר גם אחרי סיפוח קרים על ידי רוסיה ב-2014 (TASS, 2017).

למרות שלא היה "חשש" שאוקראינה תצטרף לנאט"ו ערב המלחמה ב-2022, פוטין עודנו מתעקש על כך שזו הסיבה למכת המנע שלו – הפלישה לאוקראינה.

ניכר אם כן כי העקביות הרטרופקטיבית שהמשטר מנסה לשדר בכל הנוגע לאיום מנאט"ו משרתת מטרה פוליטית-אידיאולוגית. בפרט, לשם הצדקת המלחמה השלטון הפוטיניסטי זקוק לאויבים. צורך זה מתבטא בבירור בעיתויי הביקורת שהושמעה במהלך העשורים האחרונים, בדיעבד ולאחר הסימנים שגילתה אוקראינה בתקופה זו – במהפכה הכתומה ב-2004 ובאירועי יברומאידאן ב-2014 – המעידים על רצונה להתנתק מההשפעה הרוסית ולהיות חלק מהדמוקרטיה המערבית. כך למשל ב-2014, לאחר שהנשיא הפרו-רוסי ויקטור ינוקוביץ' הודח בעקבות סדרה של מחאות המונים, פלשה רוסיה למזרח אוקראינה וסיפחה את חצי האי קרים, והצדיקה את הפלישה בין היתר בהתרחבות נאט"ו. במילים אחרות, למרות שלא היה "חשש" שאוקראינה תצטרף לנאט"ו ערב המלחמה ב-2022, פוטין עודנו מתעקש על כך שזו הסיבה למכת המנע שלו – הפלישה לאוקראינה. הדבר בולט בייחוד לנוכח העובדה שכמעט

התקרבותן הדיפלומטית של רוסיה וארצות הברית לאחר עליית דונלד טראמפ הפכה את אירופה לאויבה הראשי של רוסיה.

איור 1: נשיאת הנציבות האירופית חולשת על העולם כציפור טרף

מקור: Press-biuro SVR Rossii

סוכנים של ה־CIA ליריב הפוליטי המר של פוטין, אלכסיי נבלני (RIA Novosti, 2020). התבטאות זו של דמיטרי פסקוב, דובר הקרמלין, נשמעה בשעה שנבלני היה מאושפז בבית החולים בגרמניה, לאחר שהורעל בחודש אוגוסט 2020 בדרך לקמפיין בחירות בטומסק, ואחרי שרוסיה ספגה ביקורת בינלאומית קשה בשל החדש להרעלתו של האופוזיציונר. וכן, החלטתו של נבלני לשוב לרוסיה הוצגה גם היא על ידי התקשורת הממסדית כהוכחה לשיתוף הפעולה שלו עם גורמי ביון מערביים (RIA Novosti, 2021). ניתן לראות בתיגו של נבלני כסוכן של המערב עדות לבאות.

בד בבד עם פיתוח וקידום של הקונספירציות על המערב לקדמת השיח הפוליטי, היריבים הפוליטיים של פוטין מואשמים בקשירת קשר נגדו. דוגמה לכך היא הצהרתו של שירות הביטחון הפדרלי ב-14 באוקטובר 2025 כי מיכאיל חודורקובסקי, המייסד והמנכ"ל לשעבר של תאגיד הנפט יוקוס ומתנגד פוליטי לפוטין, והוועד הרוסי נגד המלחמה, ארגון המסייע לגולים רוסים ומקדם סנקציות כנגד רוסיה, חשודים בהקמת ארגון טרור ובחברות בו לצורך תכנון השתלטות אלימה על השלטון ברוסיה. לשם השגת יעדם הם עוסקים בגיוס מתנדבים לצבא אוקראינה ולתוכנית להשתלטות אלימה על השלטון ברוסיה (FSB.RU, 2025). אנדריי לוגובוי, חבר הדומה (הבית התחתון של הפרלמנט הרוסי), בירך על ההחלטה בערוץ הטלגרם שלו ואמר כי החברים בוועד מקבלים תשלום על פועלם משירותי הביון המערביים, וכי הכרזתם על הקמת הפלטפורמה

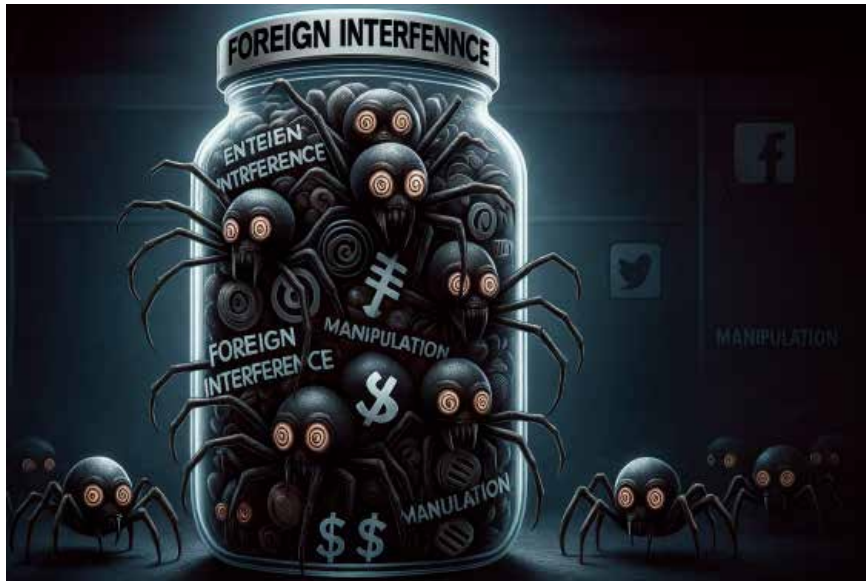
כציפור טרף המיוצגת באמצעות צלב קרס, כשמנגד עומדות רוסיה וארצות הברית. הקריקטורה מלווה בטקסט על הנטייה הטוטליטרית של אירופה והיותה מקור תמידי למשברים עולמיים. בטקסט מודגש במיוחד מקומה של צרפת בשפיכות דמים והקמתם של משטרים עקובים מדם. כלומר, ברצונה של אירופה לגרום למשבר עולמי ואף להשתלט על העולם (Press-biuro SVR Rossii, 2025).

האופי הקונספירטיבי של תיאורים אלו מדגיש את המזימה שאירופה זוממת לכאורה כנגד רוסיה. יתרה מזאת, עיסוקם של שירותי הביון בקידום נרטיב זה, לעיתים קרובות במקום לוחמה אמיתית בטרור, מעיד אף הוא על המאמצים שמושקעים בתרגום התעמולה הפוטיניסטית ליצירתה של מציאות פוליטית חדשה.

מתנגדים פוליטיים

קטגוריית האויבים מבית גם היא רחבה ומשתנה. היא כוללת את האופוזיציה לפוטין אך גם אנשי תרבות ואזרחים מן השורה, שבעקבות האידאולוגיה הפוטיניסטית מוצאים את עצמם מוגדרים כ"אויבים מערביים". עשרים וחמש שנות שלטונו של פוטין הובילו לדעיכת ההתנגדות הפוליטית מבית. נכון לעת כתיבת המאמר, יריביו הפוליטיים ומבקרי הקולניים המוצהרים נמצאים מחוץ לגבולות המדינה, או שאינם בין החיים. עם זאת, במקביל למלחמה הולכת ומתהווה פריזמה שדרכה מתייג המשטר את מתנגדיו כ"אויבים מערביים". כך למשל, בסוף 2020 הכריז הקרמלין כי חשף קשר בין

איור 2: תיאור גרפי של אלו המוגדרים סוכנים זרים, בדמות עכבישים המוכרים את מולדתם למערב

מקור: ערוץ הטלגרם של חבר הדומה אנדריי לוגובוי, 12 בדצמבר 2025

המלחמה באוקראינה. לכך מצטרפות גם תאוריות קונספירציה הנוגעות לשיתוף הפעולה של אותם "סוכנים זרים של המערב". כך, אלו המזוהים עם ערכים דמוקרטיים וליברליים מתויגים כזרים למדינה ואף כבוגדים, משום שבהזדהותם עם ערכים מערביים הם חותרים תחת ערכיה של רוסיה.

ההגבלות על מי שנחשב לסוכן זר הולכות ומתרבות, וכוללות איסור לקבל מהמדינה כל תמיכה כספית, אישית או באמצעות מימון לפעילות תרבותית ומחקרית (2023); איסור להיבחר לכל סוג של תפקיד ציבורי (2024); חובה להחזיק ולנהל רכוש והכנסות בחשבונות רובל ייעודיים (דצמבר 2024); ואיסור לעסוק בכל פעילות חינוכית או הסברתית (2025). זאת ועוד, נכון לסוף שנת 2025 כ־33 אחוזים מתוך הנכללים ברשימה עומדים בפני העמדה לדין פלילי (Verstka, 2025).⁷

נכון למאי 2025 נכללו ברשימה יותר מ־1,000 ארגונים ואנשים, בהם גופי תקשורת עצמאיים כמו מדוזה, אתר הטלוויזיה דוֹז'ד, הוועד נגד עינויים, הקרן למאבק בשחיתות, מכון המחקר הסוציולוגי לבדה ושורה ארוכה של פוליטיקאים, אנשי תרבות, אקדמיה ועסקים, דוגמת העיתונאים יקתרינה גורדייבה ויורי דוד (Dud'), המוזיקאים זמפירה, מונטצ'קה ו-Noize MC, ראש ממשלת רוסיה לשעבר מיכאיל קסיאנוב, האופוזיציונרים איליה יאשין וולדימיר קארה־מורוזה, וחברי הדומה לשעבר דמיטרי וגנדי גודקוב. לצד זאת ובמקביל להרחבת החקיקה, משרד המשפטים הרוסי הקים מרשם נוסף של אנשים המזוהים כסוכנים זרים. רשימה זו אינה

של הכוחות הדמוקרטיים הרוסיים בפני אספת מועצת אירופה היא "טיפה בים של מעשיהם הרוסופוביים" (Lugovoy, 2025).⁶

מאז פרוץ המלחמה מקדם השלטון תאוריית קונספירציה על כך שחברי הקהילה ברוסיה הם חלק מתנועה עולמית־מערבית שנועדה לערער את יסודות המשטר הרוסי בכלל, ואת מוסד המשפחה בפרט.

סוכנים זרים

קטגוריה רחבה אחת של אויבים מתייחסת לאנשי ציבור, תרבות ותקשורת – קטגוריית "הסוכנים הזרים" (inoagency). המונח סוכן זר נועד לסמן אדם או ארגון אשר לדעת השלטון מקבל תמיכה מגורמים זרים, קרי מערביים, וביכולתו להשפיע על דעת הציבור הרוסי ועל המצב הפוליטי במדינה. המונח הופיע לראשונה בחקיקה הרוסית בשנת 2012, ומאז ועד 2019 התייחס לארגונים בלבד, בהם גופי תקשורת ועמותות. בדצמבר 2022 התרחבה ההגדרה לכל אדם או ארגון שנקבע כי הוא נמצא תחת השפעה זרה ועוסק בפעילות פוליטית ובהפצה של מסרים וחומרים המיועדים לציבור. במסגרת זו השתתפות בהפגנות, הבעת דעה ביקורתית כנגד המשטר ברשתות החברתיות או תמיכה כלכלית בהן – כל אלה יכולות להיחשב לפעילות פוליטית.

החרפת הרטוריקה והצעדים כנגד אלה המוגדרים סוכנים זרים הולכת וצוברת תאוצה עם התקדמות

ולפיכך כפגיעה במדינה, והמזדהה איתה עלול להישלח ל-12 שנות מאסר (לפי סעיף 282.2 בדין הפלילי). יש לציין כי רטוריקה קונספירטיבית זו מופעלת כלפי היריבים הפוליטיים הרוסים המואשמים בהיותם חברי הקהילה או תומכיה. מריה פבצ'יק (Pevchikh), עיתונאית ויושבת ראש דירקטוריון קרן המאבק בשחיתות, הארגון שהקים האופזיציונר אלכסיי נבלי לחשיפת שחיתויות בממשל הרוסי, הואשמה על ידי חבר הדומה אנדריי לוגובי כי היא "רוסופובית מקצוענית" שממומנת על ידי ארגוני ביון מערביים. עזיבתה את רוסיה, היותה אזרחית אנגליה, תומכת להטב"ק ומתנגדת למלחמה הם לדידו את ההוכחה לכך (Lugovoy, 2024). במקרים אחרים ובאופן דומה, גורמי ביטחון אוקראיניים וצבאות של מדינות המערב נקראים בפי גורמי ממשל ותועמלנים "צבאות הלהט"ב" (ראו למשל: Lugovoy, 2023).

סיכום

מאמר זה עוסק במקום המרכזי שתאוריות קונספירציה תופסות ברוסיה הפוטיניסטית. במהותן הן גורסות כי המערב שואף להביס את רוסיה וישתמש לשם כך בכל האמצעים האפשריים, ואילו רוסיה מוצגת על ידן כמדינה גדולה ויציבה המהווה ציוויליזציה בפני עצמה, ובה אורחות חיים שמרניות וייחודיות.

יש לציין כי נסיקתן של תאוריות הקונספירציה בתרבות הפוליטית הרוסית העכשווית אינה תופעה ייחודית לרוסיה. ניתן לחזות בזליגתן מהשוליים למרכז הפוליטי במדינות אחרות, ובכללן בארצות הברית. לצד ההיבטים החברתיים והתרבותיים של הגורמים לתופעה זו – שהם מעבר לגבולות הדיון הנוכחי – כניסתם של האינטרנט והרשתות החברתיות לשימוש היו זרז משמעותי להפצת תאוריות קונספירציה ברחבי העולם. זאת משום שהם אפשרו למשתמשים לא רק להפיץ בקלות את התאוריות אלא גם להיות מעורבים באופן ישיר בהעתקתן להקשרים אחרים באמצעות תגובות והוספת מידע, ובכך לזכות בתחושה של סוכנות (agency).

העלייה החדה בשימוש בתאוריות קונספירציה ברוסיה קשורה באופן הדוק למלחמה באוקראינה, שבגינה דורש המשטר את גיוס ההמונים באופן רעיוני ומעשי כאחד, והתלכדות כנגד האויב. מנקודת מבט זו ניתן להסביר את התגברות השימוש במושג רוסופוביה בשנים האחרונות. זהו מושג מטרייה שמכסה כל רגש או פעילות אנטי-רוסית, ומעניק מענה קונספטואלי לאויב. זאת ועוד, רוסופוביה מאפשרת למשטר הרוסי לתבוע מהקהילה המערבית מעמד של קורבן, ובכך להציג את פעולותיו – החל מהפלישה לאוקראינה וכלה

ציבורית, אך כל אזרח יכול לפנות למשרד המשפטים ולבדוק אם שמו נכלל בה (RBK, 2025b).

הקהילה הלהטב"קית

רוסיה היא מדינה הומופובית. חברי הקהילה הלהטב"קית ברוסיה הפכו למוקצים ולנרדפים בעקבות סדרה של הגבלים וחוקים שנחקקו החל משנת 2013, בעקבות המפנה הבדלני בפוליטיקה. רדיפה זו הגיעה לשיא עוד לפני המלחמה באוקראינה, כשבשנת 2017 השלטון הרוסי נותר אדיש לקמפיין השנאה שהובילה צ'צ'ניה כלפי גברים הומואים, שבגינה עשרות שנחשדו בכך עונו והוצאו להורג על ידי ממשל רמזן קדירוב. עם תחילת המלחמה חלה החרפה נוספת בחקיקה נגד חברי הקהילה, הכוללת איסורים הנוגעים לשינויי מין ורדיפה גלויה הרבה יותר. כל סממן של הקהילה נאסר בחוק: סרטי קולנוע וספרות עוברים צנזורה קפדנית, ארגונים ומועדונים נסגרים, לעיתים קרובות תוך הפעלת אלימות מצד רשויות החוק, וחברי הקהילה מופלים בעבודה וחיים בפחד מפני הלשנות וקנסות, שעשויים להגיע עד שני מיליון רובל בגין "תעמולה להטב"קית". לצד זאת ובייחוד בצ'צ'ניה, מתרבות העדויות על שליחה לחזית של חברי הקהילה כפעולה של ענישה (DW, 2024).

ואולם הרדיפה וההוקעה של הזהות הלהטב"קית אינה מתרחשת רק אל מול פרטים. הזהות הלהטב"קית נתפסת כבגידה בערכים השמרניים ובזהותה הייחודית של רוסיה, וערכי הקהילה נתפסים כערכים מערביים. זאת ועוד, זהות זו נתפסת על ידי המשטר הרוסי כאמצעי במלחמה ההיברידית שמנהל המערב כנגד רוסיה (Parlamentarskaia gazeta, 2022). על כן השלטון ברוסיה מנסה להוקיע את הלהטב"ק כתופעה אזרחית ותרבותית, ומקדם מאז פרוץ המלחמה תאוריית קונספירציה על כך שחברי הקהילה ברוסיה הם חלק מתנועה עולמית-מערבית שנועדה לערער את יסודות המשטר הרוסי בכלל, ואת מוסד המשפחה בפרט. מנגד, המודל ההטרו-נורמטיבי של מוסד המשפחה עוגן בתיקון לחוקה הרוסית ב-2020 וקבע כי "תפקידה של המדינה להגן על המשפחה ועל האימהות, האבהות והילדות; להגן על מוסד הנישואין כברית בין גבר לאישה" (סעיף V114 בחוקה).

תאוריית קונספירציה זו הובילה להכרזתו של בית המשפט העליון ברוסיה בסוף חודש נובמבר 2023 על הקהילה הלהטב"קית כעל גוף קיצוני וזר המטיל איום על המדינה. "ההשקפות של התנועה מבוססות על שנאה למסורת, לדת ולתרבות רבת השנים ולנושאים אותן", נכתב בהחלטת בית המשפט (BBC, 2024). מאז מתויגת כל שייכות לקהילה כשייכות לארגון קיצוני,

נסתרת לכל מאורע ציבורי ולחשוד בקיומן של כוונות נסתרות; ושיטות ההוכחה שלהן נובעים מאקסיומה אחת שממנה מוסקים כל ההסברים האחרים (ארנדט, 2010, עמ' 675-700). בהינתן הקשר זה וכהזמנה למחקר עתידי, תאוריות קונספירציה עשויות להיות אמצעי להפצת אידיאולוגיה טוטלית זו.

ד"ר אלה איטקין היא חוקרת אורחת בתוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. מחקרה מתמקד בשאלות של עוצמה רכה ובהצטלבויות של אידיאולוגיה, תעמולה והחברה האזרחית ברוסיה העכשווית. בעלת תואר שלישי בהיסטוריה מאוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטור שלה עוסקת בדיוור ציבורי בברית המועצות. איטקין היא גם חוקרת במכון ע"ש קמינינסקי לחקר רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטת תל אביב. ellaitkin@mail.tau.ac.il

ארקדי מילמן הוא חוקר בכיר וראש תוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. היה שגריר ישראל ברוסיה (2003-2006) ושגריר ישראל באזרבייג'ן (1997-2000). היה חוקר בכיר בנושא ברית המועצות במרכז למחקר מדיני במשרד החוץ הישראלי, ובהמשך ניהל את מחלקה האחראית על נושא רוסיה והמזרח הרחוק. ארקדי שירת כסגן ראש קבוצת הדיפלומטים הישראלים במוסקבה (1989-1990) לפני חידוש היחסים עם ברית המועצות. הקים את שגרירות ישראל בקזחסטן (1992) וכיהן כממונה הישראלי הראשון במדינה זו. בהמשך היה יועץ וציר בשגרירות ישראל במוסקבה, ומילא תפקידים שונים במטה משרד החוץ הקשורים במדיניות במרחב הפוסט־סובייטי. arkadym@inss.org.il

מקורות

ארנדט, ח' (2010), **יסודות הטוטליטריות** [ע' זרטל, מתרגמת] (עמ' 686-700). הקיבוץ המאוחד.
ג'אדט, ט' (2009), **אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945** [ג' גרון, מתרגם] (עמ' 935-966). מאגנס ודביר.
גמבורג, י' ומילמן, א' (2025, 21 בספטמבר). **אירופה כמכשול האחרון בדרך לניצחון רוסיה באוקראינה?** מבט על, גיליון 2038, <https://tinyurl.com/wvfj3s4p>. המכון למחקרי ביטחון לאומי.

Alper, S., Varol, O., & Yilmaz, O. (2025). Conspiracy theories as instruments of power: The case of conspiracy beliefs in the wake of the 2023 earthquakes in Türkiye. *Political Psychology*, 00, 1-20. <https://doi.org/10.1111/pops.70106>
BBC (2022, September 21). *War in Ukraine: Fact-checking Russian claims that Nato troops are fighting in Ukraine*. <https://tinyurl.com/4eza7hzn>
BBC (2024, January 23). *Tsenzura, reidy, donosy. Kak rossiiskie vlasti borolis' s LGBT-dvizheniem posle priznaniia ego ekstremistskim*. [Censorship, raids, and denunciations: How Russian authorities cracked down on the LGBT movement after labeling it extremist].

בדיכוי אלים של כל התנגדות למשטר ברוסיה – כאקט של הגנה עצמית.

נוסף על כך, המעבר של תאוריות הקונספירציה מהימין הקיצוני לקדמת השיח הפוליטי והתרבותי ברוסיה, לצד התקרבותו של המשטר למוסד הכנסייה, הזינו את התאוריות הללו בהיבטים דתיים וא-היסטוריים. כך מצויר משטר פוטין את המאבק שמנהל המערב נגד רוסיה כמלחמה של החושך באור, ומציג את רוסיה כנושאת לפיד האמת. לפיכך העובדות ההיסטוריות מוכפפות לתמיכה בנרטיב הקונספירטיבי. דוגמה מובהקת להיבט זה היא נאום פוטין באסיפה הפדרלית ב־2023, שבו תיאר את מלחמת העולם השנייה כמלחמה שניהל המערב כנגד רוסיה באמצעות המשטר הנאצי. מכאן קצרה הדרך לקרוא למשטר באוקראינה משטר נאצי־נאצי ולטעון שמאחוריו עומד המערב.

יש לציין כי המערב הופך גם הוא ברוסיה הפוטיניסטית למושג מטרייה, המאגד בתוכו את מי שהיא רואה בו אויב שלה, ולכן הוא משתנה בהתאם לצרכים ולנסיבות הפוליטיות. מבחינה גיאופוליטית, עלייתו של דונלד טראמפ לקדנציית נשיאות שנייה בארצות הברית וחידוש המגעים עם פוטין, לצד הפוליטיקה הלעומתית של ממשל טראמפ כנגד אירופה, הובילה לתיוגה של האחרונה ככוח המערבי המרכזי. כך, תאוריות קונספירציה המקודמות עתה ברוסיה רואות באירופה ובברית הצבאית של נאט"ו את האויב המרכזי.

אשר לענייני פנים, התאוריות רואות במתנגדים פוליטיים סוכנים של המערב, יחד עם אנשי ציבור ותרבות המוכרזים באופן רשמי כסוכנים זרים. ראוי לציין בנפרד את השימוש שעושה המשטר הפוטיניסטי בתאוריות הקונספירציה על מנת להוקיע מתוך רוסיה את הקהילה הלהטב"קית מבחינה אנושית, תרבותית ואזרחית. לפי תאוריות אלו הקהילה היא חלק מתנועה מערבית שמטרתה לערער את יסודות השלטון הרוסי. בעקבות זאת הוצאה הקהילה הלהטב"קית אל מחוץ לחוק והוכרזה כגוף קיצוני וזר על ידי בית המשפט העליון בנובמבר 2023.

השימוש הדומיננטי בתאוריות קונספירציה ברוסיה הפוטיניסטית מאיר סוגיה נוספת, שהיא אפשרות היותן סממן לשינוי פוליטי עמוק שמתרחש במדינה בעת מפנה טוטליטרי. חנה ארנדט הרבתה לכתוב על יחסי הגומלין בין אידיאולוגיות למשטרים, ובפרט על התפקיד שנושאות אידיאולוגיות בהקמתם של משטרים טוטליטריים. לדידה, אידיאולוגיות משרתות משטרים אלו בזכות שלושה מאפיינים ייחודיים: הן מספקות הסבר טוטלי לעבר ולהווה, וחוזות במהימנות את העתיד; הן מעניקות מעין "חוש שישי" המאפשר למשטר להזריק משמעות

- Borenstein, E. (2019). *Plots against Russia: Conspiracy and fantasy after socialism*. Cornell University Press.
- Borenstein, E. (2022). Everybody hates Russia: On the uses of conspiracy theory under Putin. *Social Research*, 89(3), 811–829. <https://doi.org/10.1353/sor.2022.0055>
- Byford, J. (2014). Beyond belief: The social psychology of conspiracy theories and the study of ideology. In C. Antaki & S. Condor (Eds.), *Rhetoric, ideology and social psychology: Essays in honour of Michael Billig* (pp. 83–93). Taylor & Francis Group.
- Darwin H., Neave N., & Holmes J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Pers. Individ. Differ.* 50(8), 1289–1293. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027>
- Dolińska-Rydzek, M. (2022). The Antichrist and his plot against Russia: Conspiracy theories and eschatology. *Colloquia Humanistica*, 11, Article 2745. <https://doi.org/10.11649/ch.2745>
- Douglas, K.M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C.S., & Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40(1), 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Douglas, K.M., & Sutton, R.M. (2023). What are conspiracy theories? A definitional approach to their correlates, consequences, and communication. *Annual Review of Psychology*, 74, 271–298. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031329>
- Dugin, A. (1992). Geopolitika yugoslavskogo konflikta [The geopolitics of the Yugoslav conflict]. *Elementy*, (2), 20–25.
- DW (2024, September 5). *Vlasti Chechni otpravliaiut zaderzhannykh geev voevat' v Ukrainu*. [Chechen authorities are sending detained gay men to fight in Ukraine].
- FSB.RU (2025, October 14). *FSB Rossii возбуждено уголовное дело в отношении ex-главы компании LukOS Mikhaila Khodorkovskogo i chlenov Antivoennogo komiteta Rossii*. [The Russian FSB has initiated a criminal case against former Yukos CEO Mikhail Khodorkovsky and members of the 'Anti-War Committee of Russia'].
- Hagemester, M. (2006). The Protocols of the elders of Zion and the myth of a Jewish conspiracy in post-Soviet Russia. In J. Herman, S. Rock, & E. Timms (Eds.), *Nationalist myths and modern media: Contested identities in the age of globalization* (pp. 243–256). Palgrave Macmillan.
- Hellinger, D.C. (2019). *Conspiracies and conspiracy theories in the age of Trump*. Palgrave Macmillan.
- Hoffman, D. (2000, March 5). *Putin says 'why not?' to Russia joining NATO*. The Washington Post. <https://tinyurl.com/32vy4scy>
- Hoover Institution (2025, May 23). *At home with the KGB: A new history of the Soviet security service* [Video]. YouTube. <https://tinyurl.com/btybktdk>
- Il'ichev, A.V. (2024). British scholarship on the Second World War as a tool of information and psychological confrontation with Russia. *Konfliktologija/ nota bene*(1). DOI:10.7256/2454-0617.2024.1.70157
- Keeley, B.L. (1999). Of conspiracy theories. *The Journal of Philosophy*, 96(3), 109–126.
- Kotsnews (2025, October 16). *FSB: Operatsiia "Pautina" organizovali britantsy*. [FSB: Operation 'Web' was organized by the British]. [Telegram post]
- Kremlin (2001, July 25). *Answers to journalists' questions during a Joint News Conference with Ukrainian President Leonid Kuchma*. <https://tinyurl.com/3pnk2ybb>
- Kremlin (2010, November 20). *News conference following NATO-Russia Council meeting*. <https://tinyurl.com/47s4tr39>
- Lugovoy Andrey (2023, January 18, 10:45). [Post claiming the creation of militarized LGBT units in Poland]. [Telegram Post].
- Lugovoy Andrey (2024, May 29, 14:35). [Post alleging British influence and anti-government activism by Maria Pevchikh]. [Telegram post].
- Lugovoy Andrey (2025, October 14, 16:06). [Statement on the initiation of criminal proceedings against members of the "Anti-War Committee of Russia"]. [Telegram post].
- Martin, A.M. (2003). The invention of "Russianness" in the late 18th-early 19th century. *Ab Imperio*, 2003(3), 119–134. DOI:10.1353/imp.2003.0133
- Marten, K. (2017). The 'KGB state' and Russian political and foreign policy culture. *The Journal of Slavic Military Studies*, 30(2), 131–151. <https://doi.org/10.1080/13518046.2017.1270053>
- Mearsheimer, J.J. (2014). Why the Ukraine crisis is the West's fault: the liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Affairs*, 93(5), 77–89. <https://tinyurl.com/4h23pspp>
- Nera, K., Wagner-Egger, P., Bertin, P., Douglas, K.M., & Klein, O. (2021). A power-challenging theory of society, or a conservative mindset? Upward and downward conspiracy theories as ideologically distinct beliefs. *Eur. J. Soc. Psychol.* 51(4–5), 740–757. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2769>
- Parlamentarskaia gazeta (2022, October 17). *Khinshtein nazval LGBT instrumentom gibridnoi voyny protiv Rossii*. [Khinshtein called LGBT an instrument of hybrid warfare against Russia].
- Pashkovsky, P.I., Kryzhko, E.V., & Kryzhko L.A. (2025). Russophobia as a component of modern geopolitical confrontation: Global and regional dimensions. *Russian Journal of Regional Studies*, 33(1), 33–47. DOI:10.15507/2413-1407.033.202501.033-047
- Person, R., & McFaul, M. (2022). What Putin fears most. *Journal of Democracy*, 33(2), 18–27. DOI:10.1353/jod.2022.0015
- Poslanie Prizidenta Federal'nomu Sobraniui. [Presidential Address to the Federal Assembly]. (2023, February 21).
- Press-biuro SVR Rossii (2025, April 16). *Evrofashizm, kak i 80 let nazad – obshchii vrag Moskvy i Vashingtona*. [Eurofascism, as 80 years ago, is the common enemy of Moscow and Washington].
- Radio Svoboda (2025, October 16). *Glava FSB obvinil Britaniiu v prichastnosti k operatsii "Pautina"* [FSB chief accuses Britain of involvement in Operation 'Web'].

- RBK (2016, July 1). *Minkul'tury zakazalo issledovanie o rossiefobii za 1.9 mln rub.* [Russia's Ministry of Culture has commissioned a study on Russophobia worth 1.9 million rubles].
- RBK (2025a, June 20). *Putin zaiavil o shesti volnakh rasshireniia NATO s kontsa 1990-kh.* [Putin says NATO has expanded in six waves since the late 1990s].
- RBK (2025b, August 22). *Inoagenty v Rossii: kto eto, poniatie, reestr i posledstviia statusa.* [Foreign agents in Russia: definition, register, and consequences].
- RBK (2025c, December 17). *Putin ob "iasnil, pochemu Rossiia ne stala chlenom "tsivilizovannogo zapada".* [Putin explained why Russia did not become part of the 'civilized West'].
- Ren, Z.B., Carton, A.M., Dimant, E., & Schweitzer, M.E. (2022). Authoritarian leaders share conspiracy theories to attack opponents, galvanize followers, shift blame, and undermine democratic institutions. *Current Opinion in Psychology*, 46, 101388. DOI: [10.1016/j.copsyc.2022.101388](https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101388)
- Reuters (2018, October 19). *'Aggressors will be annihilated, we will go to heaven as martyrs,' Putin says.* The Moscow Times. <https://tinyurl.com/ytuuhak>
- RIA Novosti (2020, October 1). *V Kremle zaiavili o rabote sotrudnikov TsRU s Naval'nyim.* [The Kremlin said that CIA operatives had worked with Navalny].
- RIA Novosti (2021, January 14). *Pochemu Naval'nyi toropitsia vernut'sia v Rossiiu.* [Why Navalny is hurrying back to Russia].
- RIA Novosti (2025, July 26). *Zakharova predlozhila sozdat' mezhdunarodnyi den' bor'by s rusofobie.* [Zakharova suggests establishing an international day against Russophobia].
- RG.RU (2025, October 29). *Vasilii Piskarev: Popytki Zapada okazat' davlenie na izbratelei v RF budut usilivat'sia.* [Vasily Piskarev: Attempts by the West to influence voters in Russia will intensify].
- RT (2025, March 11). *Lavrov predlozhit, chto Zapad verit tol'ko v Satana.* [Lavrov claims the West believes only in Satan]. [Telegram post] Dzen.Ru.
- Sakwa, R., & Horvath, R. (2005). The invention of Russophobia. In R. Horvath, *The legacy of Soviet dissent: Dissidents, democratization and radical nationalism in Russia* (pp. 130–159). Routledge.
- Snegovaya, M., & McGlynn, J. (2025). Dissecting Putin's regime ideology. *Post-Soviet Affairs*, 41(1), 42–63. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2386838>
- Soldatov, A., & Borogan, I. (2010). *The new nobility: The restoration of Russia's security state and the enduring legacy of the KGB.* PublicAffairs.
- Soroka, G. (2022). International relations by proxy? The Kremlin and the Russian Orthodox Church. *Religions*, 13(3), 208. <https://doi.org/10.3390/rel13030208>
- Stano, S. (2020). The internet and the spread of conspiracy content. In M. Butter & P. Knight (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* (Vol. 1, pp. 483–496). Routledge.
- TASS (2017, July 12). *Sovet Rossiia – NATO. Dos'e.* [Russia–NATO Council: Dossier].
- TASS (2023, December 28). *V MID Rossii anonsirovali doklad ob urovne rusofobii v mire.* [Russian Foreign Ministry to present a report on the global level of Russophobia].
- TASS (2025, October 28). *Lavrov: rasshirenie NATO ne prekrashchaetsia na minutu vopreki obiazatel'stvam.* [Lavrov: NATO expansion hasn't stopped for a minute, despite its commitments].
- Technicolor Dreams (2017, August 16). *Alexandr Dugin: "Osoboe mnenie", 08/08/2008* [Alexander Dugin: "Dissenting Opinion" 08/08/2008]. [video] YouTube. <https://tinyurl.com/54xbnzub>
- Verstka (2025, December 23). *Kazhdyi tretii "inostrannyi agent" okazalsia pod ugovornym presledovaniem k kontsu 2025 goda.* [By the end of 2025, one in three 'foreign agents' had come under criminal investigation].
- Yablokov, I. (2020). Conspiracy theories in Putin's Russia: The case of the New World Order. In M. Butter & P. Knight (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* (pp. 894–913). Taylor & Francis Group.

הערות

1. לסקירת ספרות בנושא זה ראו: Douglas & Sutton, 2023.
2. על תחושת הסוכנות שתאוריות קונספירציה מעניקות לקבוצות משוללות כוח פוליטי ראו למשל: Douglas & Sutton, 2023; Nera et al., 2021.
3. לצד זאת הארגון, שהיו לו כוח וסמכות אדירים במהלך העשורים האחרונים לשלטון הסובייטי, היה נתון תחת פיקוחה והדרכתה של המפלגה הקומוניסטית. הפוליטיביוז, הגוף המבצע של המפלגה, היה נחוש לכונן יחסי כוחות אלו בעקבות הטראומה של שנות הטיהורים הסטליניסטיים (Soldatov & Borogan, 2010, p. 9).
4. על פולחן הקורבן באירופה ומרכזיותה של האנטישמיות בו, ראו: ג'אדט, 2009, בפרט עמ' 966–963.
5. יש לציין כי נרטיב זה קיים גם בקרב חוקרים מערביים. ראו למשל Mearsheimer, 2014.
6. הדוגמה של אנדריי לוגובוי מאירה על משילותו של הפס"ב על המדינה – נקודה שנדונה בהרחבה בתחילת המאמר. לוגובוי שירת תחילה בקב"ב ולאחר מכן בפס"ב במגוון תפקידים, עד פרישתו מהארגון ב־1996. ב־2007 הפך מבוקש על ידי בריטניה בחשד להרעלתו של אלכסנדר ליטוויננקו, קצין הפס"ב שסירב לקחת חלק בהתנקשות המתוכננת בבוריס ברזובסקי, ברח לאנגליה והורעל באמצעות רעל מסוג פולוניום-210 ב־2006. לוגובוי חבר בדומה מ־2007.
7. מעניין לציין שלמרות הנתונים הללו פוטין טוען כי המשטר הרוסי אינו רודף סוכנים זרים, ושמקורו של החוק בארצות הברית, שם הוא לכאורה נוקשה הרבה יותר מזה שברוסיה. בד בבד יש לציין כי משנת 2021 נוסף סעיף לדין הפלילי (330.1), המאפשר לכלוא "סוכנים זרים" לחמש שנים אם הם סטו מההגבלות שהוטלו עליהם (Verstka, 2025).

UNTSO בעידן של אחר החלטה 2803: מארגון בשוליים לתועלת אסטרטגית

דייגו סלמה

המכון להיסטוריה – אוניברסיטת ליידן

החלטה 2803 של מועצת הביטחון דוחקת הצידה את ארגון הפיקוח על הפסקת אש של האו"ם (UNTSO) לטובת הסדרי ייצוב חדשים בעזה. הטענה המוצגת במאמר הזה היא שההתעלמות מהארגון אינה מעידה על היותו בלתי רלוונטי, אלא היא חושפת את המחיר שהוא משלם על האנרגיה הארגונית, ובכך יוצרת הזדמנות לרפורמה במסגרת המנדט הקיים. בהתבסס על הדוקטרינה שמייחסת עדיפות ליכולות (capability-forward) וגובשה כמדד הערכה בכנס שמירת השלום של האו"ם בברלין, ובהסתמך על הרקורד ההיסטורי של UNTSO וכן על מחקרים בנושא אימות וציות, המאמר מצביע על היתרונות המרכזיים של הארגון, שאף מנגנון אחר לא יצליח לשכפל במהירות: נוהלי קישור מהימנים, היטמעות באזור ואמינות פרוצדורלית בתצפית ובדיווח. המאמר מציע מסלול מודרניזציה ריאליסטי הכפוף לאילוצים, שבסופו יפעל הארגון במתכונת של השלמה אסטרטגית: שיטת פעולה מוגבלת בזמן לפעולות אימות וקישור בעזה, שתיושם במסגרת המנדט הקיים של UNTSO, ותכלול חבילות של יכולת מודולרית, חומת אש מודיעינית ופרוטוקולים לניהול מחלוקות, שיתרגמו אי-הסכמות ממניעים לשיטה. כמו כן המאמר מציע מדדי ביצוע וטריגרים פרוצדורליים להפעלת שינוי מצב, השעיה ופריסה מחדש. המסקנה של המאמר היא ששדרוג UNTSO ישים יותר מבחינה פוליטית מאשר שינוי המנדט שלו, וכי הגוף נותר רלוונטי מבחינה אסטרטגית למבצעי שמירת שלום של האו"ם בעידן של סמכות מפוצלת וירידה באמון.

מילות מפתח: UNTSO, שמירת שלום, ישראל, המזרח התיכון, האומות המאוחדות.

מבוא – פרדוקס ההתעלמות

יחסי ישראל והאו"ם הידרדרו מאז 7 באוקטובר 2023 במידה חסרת תקדים, גם בהשוואה להיסטוריה הארוכה והמורכבת שלהם. הקשרים הדיפלומטיים בין המזכירות לירושלים התרופפו, וההתנהלות האופרטיבית נעה בין סוערת במקרה הטוב ללא קיימת במקרה הגרוע. שני הצדדים פועלים כעת מעמדה של חוסר אמון עמוק ולא של שיתוף פעולה פרגמטי. אולם למרות הקרע ישראל והאו"ם אינם יכולים להרשות לעצמם מצב של ניתוק מוחלט (Salman, 2020). השלכות המלחמה בעזה יחייבו מאמץ הומניטרי, פוליטי ושיקומי נרחב שאף קואליציה, כשירה ככל שתהיה, לא תוכל ליישם לבדה (Arielli & Stoil, 2025; Chen, 2024; Day, 2025), וחלק ניכר מהמאמץ החיוני יעבור בהכרח דרך מערכות

האו"ם. יתרה מכך, כל ארכיטקטורה בת-קיימא עבור עזה שלאחר המלחמה תחייב קיום של מנגנון בינלאומי אמין, שיהיה מסוגל לפקח על קווי הפסקת האש, לעקוב אחר ההתחייבויות לפירוז ולהפחית את הסיכון להסלמה מחודשת. אולם שום מסגרת פוליטית, מצומצמת ככל שתהיה, לא תוכל להתקיים ללא מנגנון פיקוח ביטחוני שיזכה למידה מינימלית של אמון (Hylton, 2013; United Nations Department of Peace Operations [DPO], 2008).

לכן מפתיע לגלות כיצד במרחב המדיניות הצפוף ועתיר ההצעות להקמת כוחות רב-לאומיים, קואליציות אזוריות, ארגוני פיקוח אדהוק או מבני ייצוב חדשים לחלוטין, יש מנגנון ותיק אחד של האו"ם שכמעט נעדר מהדיון: ארגון הפיקוח על הפסקת אש של האו"ם

(UNTSO). ההתעלמות הפכה רשמית ב־17 בנובמבר 2025, כשאימצה מועצת הביטחון את החלטה 2803. ההחלטה אישרה את הקמתו של "כוח ייצוב בינלאומי" (ISF) זמני, ביחד עם "מועצת שלום" המוגדרת כ"ממשלת מעבר בעלת אישיות משפטית בינלאומית, שתקים את המסגרת ותתאם את המימון לפיתוח מחדש של עזה בהתאם לתוכנית המקיפה".

המסגרת של מועצת שלום בכוח הייצוב הבינלאומי מוצגת כפתרון חדש לייצוב עזה לאחר המלחמה, אולם היא עלולה לשבש את קיומו של פתרון רב־צדדי יציב (Gowan, 2026). במקום להתבסס על מנגנוני אימות, קישור ושיתוף מידע של האו"ם, מועצת השלום מבקשת ליצור מבנה מקביל, שהלגיטימיות שלו קשורה קשר הדוק למנהיגות פרסונליסטית ולרגע חולף בפוליטיקה האמריקאית ומעלה חששות לגבי ההמשכיות, הבסיס המשפטי והזיכרון המוסדי. היעדר תוכנית מבצעית קונקרטית עבור כוח הייצוב הבינלאומי – שתכלול בין היתר את המנדט, הרכב הכוחות, לוחות הזמנים והסמכות בשטח – מחליש עוד יותר את אמינותו. במקביל, התכנון מלמעלה למטה שארצות הברית מקדמת כבר מעורר אי־נוחות בקרב גורמים אירופים וספקנות בקרב שחקני מפתח בזירה הבינלאומית. במבט כולל, המבנה של מועצת השלום וכוח הייצוב הבינלאומי נראה יותר כתצוגה פוליטית מאשר ארכיטקטורת ביטחון בת־קיימא, ולכן הטיעון מתחזק לטובת מסגרת שתשלב נכסים רב־צדדיים קיימים כמו UNTSO, שהמנדט, רשתות הקישור ויכולת הפריסה המודולרית שלו מציעים מידה רבה יותר של אמינות פרוצדורלית וקיימות אסטרטגית. המסגרת שארצות הברית מובילה מבקשת למעשה להתחיל מאפס, ולכן עולה באופן מיידי שאלה מטרידה: איזה מקום, אם בכלל, נותר לארכיטקטורה הבינלאומית הקיימת שכבר פרוסה בשטח?

קשה להימלט מהאירוניה. החלטה 2803 עוקפת לחלוטין את נוכחות האו"ם הוותיקה ביותר במזרח התיכון, אף שלנוכחות זו יש נכסים, ניסיון, גישה וזיכרון מוסדי שאף מנגנון חדש לא יצליח לשכפל באופן מיידי (Sommerreyns, 1980; Novosseloff, 2022; Theobald, 2015; Salama, 2024). דחיקת UNTSO עשויה להתגלות כמהלך קצר רואי מבחינה אסטרטגית דווקא משום שישראל והאו"ם מתמודדים כרגע עם הצורך הדחוף לבנות מחדש בסיס מינימלי של אמון מבצעי. UNTSO מחודש שיעבור רפורמה עמוקה עשוי להציע הזדמנות מפתיעה לשיתוף פעולה, שיתאפיין באמינות טכנית ופרופיל נמוך.

סוגיה זו מקבלת חשיבות נוספת לנוכח הפסגה השאפתנית ביותר של האו"ם בשנים האחרונות בנושא

הרפורמה לשמירת השלום: כנס האו"ם בברלין בשנת 2025. יותר מ־90 מדינות חברות, ובתוך כך כאלה שאחראיות לשליחת כוח צבאי וכן תורמים ושחקנים אזוריים ניסחו מסגרת חדשה לחלוטין לפעולות השלום של האו"ם. הקונסנזוס היה ברור: משימות מהדור הקודם חייבות להתפתח. עליהן לאמץ פריסות מודולריות המותאמות למשימות ספציפיות, לשלב טכנולוגיית מעקב ומודיעין ממקורות גלויים, לספק למשקיפים הכשרה בסיסית דומה שתדע להתמודד עם איומים אסימטריים, ולעדכן את הסדרי שיתוף המידע בין המשלחות לממשלות המארחות (Waine et al., 2024; Hilding Norberg et al., 2024). המטרה אינה להמציא מחדש את פעולת שמירת השלום, אלא להפוך אותה לגמישה, קלה ומותאמת למציאות המבצעית של סכסוכים בני זמננו.

UNTSO הוא מקרה מבחן מתבקש. הארגון פרוס על פני חמישה גבולות, מתחזק ערוצי קישור מבוססים עם ישראל, מצרים, לבנון, ירדן וסוריה, ויש לו זיכרון מוסדי שאין למנגנוני אד הוק חדשים. המשקיפים שלו כבר מבצעים אימונים בלבנון וברמת הגולן (Kochavi, 1980; Theobald, 2015), והמבנה שלו טומן בחובו את זרעי המודולריות שהונפו בגאון בברלין (Salama, 2023). מודרניזציה של UNTSO ברוח הנחיות הכנס בברלין תדרוש רצון פוליטי, חזון אסטרטגי ושיתוף פעולה פרגמטי. יתרה מכך, להתעלמות מ־UNTSO יש מחיר. דחיקת הארגון תותיר מנגנון בעל פוטנציאל רב־ערך שאינו מנוצל, ובמקביל תזרים משאבים בינלאומיים לחלופות שאינן מוכחות. גישה כזו אף תנציח את התפיסה שהמשימה הצבאית היחידה של האו"ם שנמצא בירושלים אינה רלוונטית הן בעיני הממשלה המארחת והן בעיני המערכת הרב־צדדית. בסביבה שבה תקציבים רב־צדדיים מצטמצמים, ויתור על UNTSO הוא צורה יקרה מאוד של הזנחה מוסדית.

הספקנות הישראלית כלפי האו"ם הפכה למאפיין קבוע בדוקטרינת מדיניות החוץ שלה במקום לתגובה המותאמת למשברים ספציפיים (Comay, 1983; Salman, 2025). עמדה זו נובעת מהתפיסה שהאו"ם התפתח לפלטפורמה לתעמולה פוליטית ולוחמה דיפלומטית, שבה "ניצול לרעה של רובנות" משמש לעיתים קרובות לבידוד המדינה היהודית (Mréjen, 1998). על רקע זה היחס אל UNTSO מתאפיין בחשדנות, בביטול ובבוז (Nachmias, 1996). ההערכה הרווחת בחוגי המדיניות בישראל היא פשוטה: UNTSO הוא מיושן ואינו יעיל, ומציע ערך מבצעי מועט. לכן יש להכיר בכך שההצעות המומלצות במאמר זה ייתקלו בספקנות ואף בציניות.

להפוך למרכיב הכרחי בארכיטקטורה הרחבה שתמנע את התחדשות האלימות, תתמוך בשיקום ותבנה מחדש בהדרגה ערוצים לשיתוף פעולה בין ישראל למערכת האו"ם. המשימה קשה, אך הכרחית (Safran-Hon & Salama, 2025). אך שהחלטה 2803 משמיטה כל אזכור ל-UNTSO, כל הצעה למודרניזציה תהיה חייבת להיות מתוכננת באופן שתשלים בצורה זו או אחרת את הארכיטקטורה המוצעת בהחלטה.

שנית, המודרניזציה של UNTSO אינה אמורה להיות תלויה בשילוב הארגון במשימת הייצוב בעזה. הדרת הארגון מהתכנון הנוכחי רק מדגישה את הדחיפות לבצע התאמה מוסדית. דחיקת UNTSO לשוליים היא קריאת השכמה; עליו לבחור אם להתפתח כדי לעמוד בתנאים האסטרטגיים העכשוויים או להסתכן בהישארותו מרכיב קבוע – אך בלתי נראה וחסר שיניים – בנוף האזורי. לכן עליו לחתור לרפורמות המוצעות במסמך הזה ללא קשר לשאלה אם יהיה מעורב ישירות בהסדרי הביטחון של עזה לאחר המלחמה.

יסודות היסטוריים ונכסים מוסדיים: UNTSO וחזרתם של מבצעי שמירת שלום "חד-ממדיים"

"משימות חד-ממדיות מהדור הקודם" עדיין רלוונטיות

UNTSO שייך לקטגוריית פעולות השלום של האו"ם, שהספרות שלאחר המלחמה הקרה נוטה להתייחס אליה ככזו שמוצתה מבחינה רעיונית. משימות התצפית והמעקב "החד-ממדיות מהדור הקודם" נועדו לפקח על הפסקות אש, לייצב קווי חיכוך ולנהל אירועים ללא סמכות אכיפה או מאמצים לבניית מדינה (Higgins, 1968). למרות זאת, זרם הולך ומתרחב של מחקר השוואתי טוען שהמשימות האלה אינן אנומליה היסטורית, אלא הן מייצגות צורה מוסדית מובחנת, המותאמת היטב לאילוצים פוליטיים. במחקר ההשוואתי של אלכסנדרה נובוסלוף (Alexandra Novosseloff) על מבצעי שמירת שלום חד-ממדיים מתמשכים נטען כי המשך השימוש בהם קשור מבחינה מבנית לתפקידם הצר; הם נוצרו לצורכי מניעת הסלמה בזירות גיאופוליטיות בעלות סיכון גבוה, שבהן מנדטים שאפתניים מדי איימו על קונסנזוס שברירי בין המעצמות הגלובליות, וכשהצדדים נרתעו מלהתיר שינויים במנדט (Novosseloff, 2022). מבצעים מהסוג של UNTSO אינם צריכים להיות מוערכים ככלי לטרנספורמציה בסכסוכים אלא כמנגנונים להפחתת אי-ודאות, לריכוך של דינמיקות המובילות להסלמה ולשימור ערוצי מעורבות מינימליים בהיעדר תהליך שלום רציני.

החששות האלה מתבססים על הניסיון המצטבר של מדינת ישראל עם מנגנונים אחרים של האו"ם. כך למשל, אפילו כשישראל נטלה חלק במסגרות פרוצדורליות כמו הסקירה התקופתית האוניברסלית של מועצת זכויות האדם (UPR), היא גילתה כי ה"פוליטיזציה" של סדר היום מאפילה על המעורבות הטכנית (Navoth, 2009; Salman, 2025). התוצאה היא תרחיש שבו כולם מפסידים: האו"ם מאבד את האמינות המבצעית והגישה; ובמקביל ישראל מוותרת על היתרונות של מנגנון ניטרלי שניתן לאימות, ויכול לסייע בניהול גבולות לא יציבים ולמנוע מיסקלקולציה.

אולם תהיה זו טעות אנליטית להתייחס לספקנות הישראלית כאל מחסום שאינו ניתן לשינוי. בחינה מעמיקה יותר של יחסי ישראל עם האו"ם מגלה שינוי אסטרטגי משמעותי במהלך שני העשורים האחרונים. המדיניות הישראלית עברה מגישת "אום שמום" המזלזלת בשנים הראשונות להקמת המדינה, לאסטרטגיה פרואקטיבית יותר של השתתפות והשפעה (Salman, 2025). העמדה הפרואקטיבית מבוססת על ההבנה שגם אם לא ניתן להשיג הסכמה פוליטית, הרי "דיפלומטיה מבצעית", המבוססת על אמינות פרוצדורלית ושיתוף פעולה טכני, יכולה להניב דיבידנדים ביטחוניים משמעותיים (Salman, 2025).

הספקנות הזו אינה קובעת בהכרח את פני הדברים. מבחינה היסטורית היו תקופות שבהן ישראל ו-UNTSO עבדו יחדיו באופן פרגמטי ואף פרודוקטיבי (Jonah, 1990; Theobald, 2009; Salama, 2024). בכל מקום שבו היו ל-UNTSO מרחב תמרון מבצעי, מנהיגות חזקה ותמיכה נאותה מניו יורק, התרומה שלו הייתה בעלת ערך ממשי. עבור ישראל, מודרניזציה של UNTSO תהיה השקעה מחושבת בניהול גבול לא יציב, הכרוכה בסיכון פוליטי נמוך. עבור האו"ם, היא תהיה יישום לתוכנית הרפורמה של הכנס בברלין והוכחה לכך שהרפורמה היא מעשית ולא רק רטורית. עבור שני הצדדים, UNTSO מחודש יכול להציע נתיב צר אך משמעותי לדו-קיום פונקציונלי בתוך מערכת יחסים פגומה. כאשר הסטטוס קוו אינו יציב באופן עמוק, היכולת לייצב שיתוף פעולה מבצעי, ולו במעט, תהיה הישג אסטרטגי בפני עצמו. שתי הסתייגויות עומדות בבסיס המאמר הזה: ראשית, אין כוונה לטעון כי UNTSO הוא הפתרון לאתגרים בעזה שלאחר המלחמה; הוא איננו הפתרון. אין גם כוונה לטעון כי UNTSO צריך לפעול לבדו; יציבותה של עזה תהיה תלויה בארכיטקטורה רב-צדדית שתתפרס הרבה מעבר למנדט וליכולות המוסדיות של UNTSO. טענת המאמר הזה היא שבאמצעות מודרניזציה ממוקדת, מנדט שיהיה טכני בלבד וכלים מבצעיים מתאימים, UNTSO יוכל

תצפית, דיווח וקישור – ושינוי הדרגתי של ייעוד נכסיו המוסדיים לתמיכה בדרישות מבצעיות חדשות. מבחינה היסטורית UNTSO צמח לאחר מלחמת העצמאות מהסתמכותה המוקדמת של מועצת הביטחון על משקיפים צבאיים כצורת התערבות שהיא פולשנית פחות מבחינה פוליטית. העשורים הראשונים של המשימה עוצבו על ידי פיקוח על שביתת הנשק ועבודת הקישור, כולל הניסיון המבצעי של ועדות שביתת הנשק המעורבות והאתגרים המעשיים של שמירת האמינות מול נרטיבים עוינים (Theobald, 2009; 2015).

הדוגמה המשמעותית ביותר לזריזות התגובה של UNTSO התרחשה בתקופה שבין 1967 ל-1978, כשמלחמה אזורית, העברת המשימה וגידול מהיר במשימות האו"ם יצרו דרישה לרציפות מבצעית הניתנת להרחבה (Siilasvuo, 1981). לאחר שמצרים גירשה את כוח החירום הראשון של האו"ם (UNEF I) בשנת 1967 UNTSO נותר פעיל, אף שספג שיבושים קשים, הפך ל"חסר בית" בעקבות אובדן המפקדה ונדרש למלא את החלל שנפער עקב היעדר כוח גדול יותר (Salama, 2023). הארגון הוכיח בכך יכולת אחיזה ונוכחות לצורך ביצוע אימותים דווקא כשמועצת הביטחון לא הייתה מוכנה לאשר פריסה חדשה בהיקף רחב.

בעשור שלאחר מכן התבסס תפקידו של UNTSO כ"חממה" של משימות שלום. לאחר מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 UNTSO נפרס מחדש כדי למלא חלל מבצעי מיידי, וסיפק תמיכה לוגיסטית ומנהלית לפריסה המהירה של UNEF II. מאוחר יותר הוא מילא תפקיד תומך דומה עבור אונדו"ף (1974) ויוניפי"ל (1978), כולל באמצעות ארגון מחדש של המפקדות והצבה או העברה של משקיפים (Salama, 2023). UNTSO התגלה שוב ושוב כמאגר יציב למשקיפים צבאיים מאומנים, לתשתית שטח ולוניהלי קישור, ובכך צמצם את זמן ההשתלבות של המשלחות המתחלפות וסיפק המשכיות במהלך מעברים מוסדיים.

תפקיד זה של "פלטפורמה" נותר עד היום. הילדינג נורברג ועמיתיה הסבירו כי "יכולת הפריסה המהירה של כוחות חלוץ" של UNTSO תמכה במבצעים נוספים מאז שנת 1956, ובתוכם פריסה זמנית של משקיפים למשימות חדשות (כולל UNSMIS), העברה והצבה של כוח אדם להקמת משימות חדשות, ותמיכה מתמשכת במבצעים בקרבת האזור (Hilding Norberg et al., 2024). בחקר המקרה של UNSMIS צוין הערך של פריסת משקיפים צבאיים מהירה בלחץ זמן, כשמדובר בתהליך פוליטי חיצוני ובדרישה ליכולת מעקב מיידי (Hilding Norberg et al., 2024). ניתן למסגר מחדש את

ספרות זו ממסגרת מחדש את כושר ההשרדות של UNTSO כתוצאה ממסדית ולא כתאונה היסטורית. נובוסלוף ציינה כי מבצעי שמירת שלום חד-ממדיים ממשיכים להתקיים בהקשרים שממשיכים למשוך תשומת לב אסטרטגית מרובה או שטומנים בחובם סיכונים להסלמה, ולכן גורמים לבעלי עניין חיצוניים להיזהר מפני חדשנות מוסדית משבשת (Theobald, 2015; Novosseloff, 2022; Salama, 2024). האו"ם נוטה לקבל בסביבות כאלה את תפקיד המייצב; תצפית, קישור וסיוע מוגבל יוצרים מרחב לתהליכים פוליטיים שעשויים להיעצר, להיעשות לסירוגין או להיות מונעים מכוחות חיצוניים. נוכחותן של משלחות האו"ם שמרה פעמים רבות על יציבות גם כשפתרונות פוליטיים נותרו חמקמקים, דבר שממחיש את התגמול המרכזי בסוג משימה כזה: ריסון של עימות חמוש שלא דווקא מוביל לשלום, אך מסוגל להפחית את הסבירות להסלמה בלתי מבוקרת (Novosseloff, 2022).

UNTSO הוכיח שוב ושוב יכולת לשרוד זעזועים אסטרטגיים בזכות חזרה לפונקציות הליבה – תצפית, דיווח וקישור – ושינוי הדרגתי של ייעוד נכסיו המוסדיים לתמיכה בדרישות מבצעיות חדשות.

הערכה עדכנית של פעילות UNTSO מסתמכת על המיצוב החדש הזה. אניקה הילדינג נורברג ועמיתיה טוענים כי יש לברך על "המגמה המתפתחת של עניין מוגבר" במשימות משקיפים, דווקא משום שהיא מאפשרת ללמוד מהתפקיד, מהרלוונטיות, מהפונקציות ומהתועלת שלהם "בתקופות של ניסוי וזעזועים" (Hilding Norberg et al., 2024). מחקרם התייחס ל-UNTSO לא כאל ארגון אנכרוניסטי אלא אב טיפוס לוויכוחים עכשוויים על מבצעי שמירת שלום – במיוחד כאלה העוסקים במניעה, בגמישות ובמודולריות בתנאים פוליטיים מוגבלים. במבט כולל, ספרות זו תומכת בטענה של סעיף 2: הניתוח הנכון של UNTSO יראה בו פלטפורמה מוסדית עמידה לצורך אימותים והפחתת הסלמה, שערכה האסטרטגי עולה כאשר מסגרות פוליטיות רחבות יותר קורסות.

אדפטציה מתמשכת של UNTSO: מפקוח על הפסקת אש לתמיכה מודולרית בשמירת שלום (1948-2024)

התיעוד האמפירי תומך באינטואיציה המרכזית שבספרות: UNTSO הוכיח שוב ושוב יכולת לשרוד זעזועים אסטרטגיים בזכות חזרה לפונקציות הליבה –

דיווחו כי ישראל ואוכלוסייתה הן ספקניות או ביקורתיות כלפי UNTSO בדרך כלל, אך ראיונות עם גורמים ישראלים רשמיים ועם חוקרים במכוני מחקר מלמדים שקיימת העדפה לכך ש-UNTSO יישאר על כנו בשל יכולתו לספק פלטפורמה למעורבות בינלאומית בעת הצורך, וכי המנדט האזורי הפתוח שלו נתפס כבעל ערך ליישום ואדפטציה גמישים (Hilding Norberg et al., 2024). לממצא זה יש חשיבות אנליטית בנוגע לביקורת על ההיתכנות: גם כשהלגיטימציה שנויה במחלוקת, נראה כי חלק מבני השיח הישראליים עדיין מייחסים ערך פונקציונלי לנוכחות המתמשכת של UNTSO כממשק מייצב.

במקרה של UNSTO, הילדינג נורברג ועמיתיה תיעדו כיצד קישור מפחית אי־הבנות ומשמש צינור מעבר להודעות במהלך פרקי זמן של הסלמה, ובכך מפחית את הסבירות שחיכוך טקטי יידרדר להסלמה בלתי מבוקרת.

המסגרת שהוצעה בכנס האו"ם בברלין והמודל המתמקד במשקיפים

הרגע של ברלין: אמת מידה לרפורמה

כנס האו"ם לשמירת השלום, שנערך בברלין בשנת 2025, היה איתות מדיניות לכך שסדר היום של "עתיד שמירת השלום" עבר מדיבורים מופשטים על רפורמה לתוכנית מוכוונת ביצוע של התחייבויות וציפיות ליכולת. כפי שהדגישו יו"אכים קופס ומרטינה דל דוסו (2025), "עתיד משימות השלום נמצא בנקודת מפנה מכרעת, ועומד בפני מערך מקיף של אתגרים" (עמ' 1). כדי להתמודד עם האתגר הרב־ממדי איחד כנס ברלין יותר מ־130 מדינות חברות ושותפים בינלאומיים, וננעל עם חבילת התחייבויות המכוונות במפורש לאדפטציה, לטכנולוגיה ולביצועים לנוכח האיומים העכשוויים (United Nations Peacekeeping, 2025).

כדי שניתן יהיה לראות בכנס ברלין מסגרת אנליטית רצינית ולא רק דברים בעלמא, להלן שלושה מקורות המחזקים זה את זה, ומייצגים ביחד את "המילה האחרונה" ביחס למצב הנוכחי והעתידי של שמירת השלום. המקור הראשון הוא נרטיב התוצאות של הכנס והלוגיקה של ההתחייבות, המלמדים על התקרה הפוליטית וסדרי העדיפויות שהמדינות החברות מוכנות לאשר (United Nations Peacekeeping, 2025). המקור השני הוא מחקר עצמאי, שהוזמן על ידי מחלקת משימות השלום של האו"ם – **עתיד שמירת השלום, מודלים חדשים ויכולות נלוות** ומציע טיפולוגיה מובנית

המודולריות ההיסטורית של UNTSO כיכולת ממוסדת במתכוון ולא כפרקטיקה ישנה המופעלת אד הוק.

נכסים ארגוניים וריאליזם ביחס לאילוצים: מה UNTSO יכול ואינו יכול להציע לאחר החלטה 2803

כדי להציג טיעון אמין לטובת "שדרוג", יש להבחין בין נכסים ארגוניים בעלי ערך מוכח וזמין להעברה מצד אחד, ובין אילוצים שגם שאיפה דוקטרינרית לא תוכל לעקוף מצד שני. הספרות בנושא משימות חד־ממדיות מהדור הקודם והערכות עדכניות על UNTSO מתכנסות לשלושה נכסים שנותרו רלוונטיים מבחינה מבצעית, אפילו בתנאים של חוסר אמון פוליטי עמוק.

הנכס הראשון הוא פונקציית הקישור המוטמעת של UNTSO, הפועלת כמנגנון מניעה. עבודה השוואתית בנושא מבצעי שמירת שלום חד־ממדיים הדגישה כי קישור, סיוע שקט בגישור ופתרון בעיות מובנה יכולים לנטרל מתחים ולנהל אירועים בהיעדר דיאלוג רשמי, ולשמש כערוץ תקשורת פרקטי כשהממשקים הפוליטיים מוקפאים (Novosseloff, 2022). במקרה של UNTSO, הילדינג נורברג ועמיתיה תיעדו כיצד קישור מפחית אי־הבנות ומשמש צינור מעבר להודעות במהלך פרקי זמן של הסלמה, ובכך מפחית את הסבירות שחיכוך טקטי יידרדר להסלמה בלתי מבוקרת (Hilding Norberg et al., 2024). פונקציה זו אינה רק כוח עזר; זוהי יכולת מבצעית ששואבת את ערכה מפרוצדורות קבועות ולא מאמון פוליטי.

הנכס השני הוא בסיס יכולות קבוע של UNTSO, שמשמר אמינות בזכות מקצועיות המתקיימת באופן שגרתי. הילדינג נורברג ועמיתיה דיווחו כי נכון ל־17 במאי 2024, UNTSO כלל 152 משקיפים צבאיים מ־30 מדינות ו־211 אנשי סגל אזרחי עם ייצוג כולל של 47 לאומים (Hilding Norberg et al., 2024). מעבר למספרים, המחקר מדגיש את תפקידם של אימונים, ניתוחים אסטרטגיים וחילופי מידע מובנים בחיזוק האמינות וביכולת של UNTSO לתמוך באקוסיסטם של משימות אזוריות, בין היתר באמצעות קשרים עם משקיפים המשרתים בכפיפות ליוניפי"ל ואונדו"ף (Hilding Norberg et al., 2024). המשמעות היא ש-UNTSO היא במעשה בסיס ארגוני מתפקד, המסוגל לשמור על מקצועיות המשקיפים ועל יכולת מבצעית מתואמת בעלות נמוכה יחסית של פוליטיקה ומשאבים.

הנכס השלישי הוא העמידות הפוליטית של UNTSO גם לנוכח הפקפוק בלגיטימציה שלו, כולל במקרה הישראלי. הספקנות הישראלית כלפי האו"ם אינה משתנה שולי, אלא מאפיין המגדיר את סביבת הפעולה של כל מנגנון של האו"ם באזור. הילדינג נורברג ועמיתיה

המסגרת של ברלין אינה ממליצה להפוך משימות משקיפים לכלי אכיפה; במקום זאת היא מתייחסת לאימות, לשלמות המידע ולניטור אמין כדרכים שניתן ליישם מבחינה פוליטית כדי לשמור על נוכחות מייצבת של כוחות האו"ם במצבים של סכסוך וחוסר אמון (Wane et al., 2024). במקביל, אסופת התקצירים של GAPO ממסגרת את הסביבה הכללית ככזו המתאפיינת בהתחזקות עוצמת הסכסוך והטלת הספק בלגיטימיות של משימות השלום, ולכן היא מתאימה יותר לצורות משימה "פולשניות פחות, אמינות יותר וממוקדות יותר" (Koops & Dal Dosso, 2025). פירוש הדבר שהשאלה אינה אם UNTSO צריך לשמש כוח משימה רב-ממדי בעזה, אלא אם ניתן למצב אותו מחדש כפלטפורמה מודולרית לאימות וקישור המותאמת למודלים שמתחדשים ומתמקדים במשקיפים (Koops & Dal Dosso, 2025; Wane et al., 2024).

יכולות: מנוכחות לביצוע (יתרון במידע, אימונים, פריסה מהירה)

הלוגיקה של רפורמת ברלין מציבה את היכולות בחזית. הדגש של הכנס על גישות טכנולוגיות ו"מוכוונות נתונים", לצד התחייבויות לאימונים ולתפקידי תמיכה מיוחדים, מבליט את המעבר מנוכחות סמלית ליכולת מבצעית הניתנת למדידה (United Nations Peacekeeping, 2025). ויין ועמיתיו העמיקו בכך, וראו ביכולות של תכנון, כוח אדם, מנהיגות, ניהול נתונים ומידע, תקשורת אסטרטגית, שלמות המידע ופריסה מהירה – יכולות מכריעות בנוגע לשאלה אם מבני משימות מודולריים יכולים לעמוד בלחצים של העולם האמיתי (Wane et al., 2024). אמת המידה המתקבלת היא תובענית: אם הטענה היא שלמשימות המשקיפים יש תועלת אסטרטגית, מצופה מהן להשיג תמונת מידע אמינה, לתאם ציפיות ולשמר תמיכה פוליטית מבלי להתרחב לתחומי מנדט שאין להם קיום פוליטי.

מאמר הנושא באסופת GAPO קרא למסד את פונקציית התמיכה במשימה של UNTSO, שהיסטורית נעשתה אד הוק, על ידי בניית כושר פריסה מהיר של חיל חלוץ (Vanguard Rapid Deployment Capacity) עבור משקיפים צבאיים ואזרחיים ומומחים אחרים, ולהקים מרכז מצוינות שירכז אימונים מתקדמים, מחקר ושיתוף ידע (Hilding Norberg et al., 2025). למאמר זה יש חשיבות כפולה: ראשית, הוא קושר את UNTSO לסדר יום של רפורמה הצופה פני עתיד במקום לראות בו ארגון מיושן; הטענה היא שניתן למסד את מאפייני הפלטפורמה של UNTSO ליכולת מערכתית עבור האו"ם, אם יתוכנן ויתקצב בהתאם (Hilding Norberg et al., 2025).

של 30 מודלים מודולריים לפריסה ויכולות תומכות הנדרשות להפעלתם (Wane et al., 2024). אומנם המאמר פורסם שנה לפני הכנס, אולם הוא היה אחד מאבני היסוד האנליטיות ששימשו את קובעי המדיניות בכנס בעת הדיונים על עתיד שמירת השלום. המקור השלישי הוא אסופת התקצירים של (Global Alliance for Peace Operations) – מקבץ ערוך של 19 תקצירי מאמרים, המספק המלצות ממוקדות בנושאים מרכזיים ועוסק במפורש במבצעי שמירת שלום על רקע של לחצים מסכסוך, פקפוק בלגיטימציה ולחצים תקציביים (Koops & Dal Dosso, 2025).

התוצרים האלה מספקים קריטריונים להערכה כדי לבחון אם שדרוג UNTSO יהיה אמין בתכנון וישים בפועל. החידוש טמון בהחלת הלוגיקה של רפורמת הכנס בברלין והעבודה האנליטית שבבסיסה על הארכיטקטורה המוסדית של UNTSO, כמבחן לחצים שיטתי ליכולת של הארגון ליצור אדפטציה מודולרית (Koops & Dal Dosso, 2025; United Nations Peacekeeping, 2025; Wane et al., 2024).

מודולריות כלוגיקה של התכנון המרכזי ונקודת מוצא המתמקדת במשקיפים

בכל הספרות הקשורה לרפורמה של הכנס בברלין, מודולריות מתפקדת כתשובה מרכזית של תכנון בעולם שבו נעשה קשה יותר לאשר, לממן ולתחזק משימות רב-ממדיות נרחבות. אלגסים ויין ועמיתיו הגדירו שמירת שלום מודולרית כתכנון של משימות גמישות באמצעות שילוב של מודלים, "חבילות" יכולת ושיטות פעולה, ולאחר מכן התאמתן להקשר המתפתח (Wane et al., 2024). הריאליזם הפוליטי צריך לעצב את תכנון המשימה מראשיתה – מהמנדט, הרכב הכוח, מערכות המידע ואסטרטגיית היציאה, במקום להתייחס אליהם כאילו ציפים לאחר פריסת המשימה. מבין 30 המודלים יש כמה הרלוונטיים ישירות להיסטוריה של UNTSO ולמסלול הרפורמה הצפוי:

- **מודל 4: ניטור ותצפית לשמירה על הפסקת אש** – "מודל שמירת השלום הוותיק ביותר של האו"ם... לניטור הפוגה בלחימה, הפסקת מעשי איבה או הסכמי הפסקת אש" (עמ' 26).
- **מודל 5: מעקב, תצפית ודיווח** – הרחבת תפקיד המשקיפים למערך רחב יותר של סוגיות שלום וביטחון (עמ' 27).
- **מודל 6: אימות** – צוותים קטנים ומתמחים המסוגלים לחקור ולאמת עמידה בהסדרי ביטחון זמניים, נשק להשמדה המונית, נשק קונוונציונלי ומשטרי סנקציות (עמ' 27).

משודרג אינה אמורה להיבחן בנפרד, אלא כאפשרות להשגת משילות ואמינות בתוך שדה צפוף של בחירות שאינן מושלמות (Karlsrud & Reykers, 2025; Street et al., 2025).

הסעיפים הבאים מחילים את המסגרת הנגזרת מברלין על הבעיות הספציפיות של השבר לאחר 7 באוקטובר, הסביבה המבצעית של עזה והתכנון המוסדי שיידרש, כדי להבטיח שינוי ייעוד אמין של UNTSO בעקבות החלטה 2803.

בדיקת המציאות האסטרטגית: החרגה, תלות במסלול והטיעון בעד התחדשות

כשמסתכלים מבעד לעדשה המוסדית, אין לפרש את החלטה 2803 כגזר דין של התיישנות על UNTSO, אלא כנקודת מוצא לטלטלה במדיניות. ההחלטה מבהירה את תוצאות האירציה הארגונית: משימות שלא ישיכילו להסתגל לסביבות של סכסוך מתפתח יסתכנו בנטישתן לטובת מודלים חלופיים. לכן האתגר של UNTSO הוא כפול. ראשית, עליו לזהות נישות מבצעיות שבהן הוא יכול להשלים את כוח הייצוב הבינלאומי מבלי לפגוע ברגישויות הפוליטיות או בסמכויות הפיקוד שישולבו בהסדר החדש. שנית, עליו לעבור רפורמה פנימית כדי להבטיח שהמנדט, הכלים הדוקטרינריים ומבנה הכוח שלו יישארו רלוונטיים ללא קשר לעתיד הפוליטי של עזה. המודרניזציה של הארגון אינה אמורה להיות תלויה בהשתלבותו בכוח הייצוב הבינלאומי; היא חייבת לשקף את המגמות הדוקטרינריות הרחבות יותר שהודגשו בכנס בברלין, וקראות במפורש להחייאת משימות המשקיפים כפלטפורמות מודולריות שניתנות להרחבה וריאליות מבחינה פוליטית (Wane et al., 2024).

השלמה אסטרטגית כעיקרון מוביל בתכנון

תפקיד אפשרי עבור UNTSO בעקבות החלטה 2803 יהיה השלמה אסטרטגית. הטענה היא ש-UNTSO יכול לשפר את אמינות האימותים והבהרת האירועים בשוליים, מבלי להפוך לכלי היישום העיקרי של הסדרי הביטחון בעזה ומבלי להזדקק למנדט מעודכן. גישה זו מתיישבת עם "המדיניות הפרואקטיבית" של מעורבות סלקטיבית, שאפיינה את העידן המודרני ביחסי ישראל-האו"ם (Salman, 2025), ועם הלוגיקה של רפורמת ברלין. המעדיפה מודולריות על פני תבניות גדולות ורב-ממדיות (Wane et al., 2024).

שלוש חבילות ההשלמה שלהלן נגזרו ישירות מהצלחת משימות המשקיפים מהדור הקודם (Novosseloff, 2022) וממה שהוגדר בכנס ברלין 2025 כפונקציות משימה הניתנות להרחבה (Interpeace, 2025):

et al., 2025). שנית, המאמר מבהיר מה המשמעות של "שדרוג" מבחינה מבצעית: לא רק הוספת ציוד אלא מיסוד של שגרת אימונים, ניתוח ופריסה באופן שתואם בבירור את הדיון על היכולות בכנס ברלין (Hilding Norberg et al., 2025; United Nations Peacekeeping, 2025; Wane et al., 2024).

עם זאת, סדר היום של ברלין בנושא היכולות גם מחדד את הלוגיקה של האילוצים, ובהמשך נתייחס לכך. מערכות מידע משודרגות והכשרת משקיפים אינן מיתרגמות אוטומטית ליעילות מבצעית בסביבות המתאפיינות במחלוקת לגבי ייחוס, בטקטיקות אסימטריות ובמבצעי מידע, ואלה בדיוק ההקשרים שתיארו ויין ועמיתיו כמעצבים את סביבות האיומים העתידיות (Wane et al., 2024). לכן המשימה האנליטית היא לזהות אילו שדרוגים של היכולות יחזקו את הלוגיקה של האימות והקישור של UNTSO מבלי לדחוף אותו מעבר למעטפת הפוליטית ולדוקטרינה שלו.

יציאה, רצף וחלופות: מדוע "רפורמת המשקיפים" חייבת להיות מתוכננת כחבילה אחת

ממד אחרון בסדר היום של הרפורמה של ברלין היה תכנון היציאה ותהליך המעבר. אסופת GAPO כוללת מאמר שהוקדש לתכנון אסטרטגיות יציאה בטוחות והדגיש כי בהיעדר קריטריונים אמינים ופיגומים פוליטיים לסיום, משימות שתוכננו כ"זמניות" נוטות לגלוש לנוכחות ממושכת (Interpeace, 2025). במקביל, ויין ועמיתיו התייחסו למודולריות כקשורה באופן אינהרנטי לאדפטציה לאורך זמן, וחתרו לכך שתכנון המשימה חייב לצפות שינויים בתנאים הפוליטיים, בזמניות המשאבים ובסבילות לסיכון (Wane et al., 2024). במבט כולל, המסר הוא שמשימות המשקיפים ישמרו על אמינותן רק אם יעוגנו ביעדים פוליטיים ברורים, בלוחות זמנים או בנקודות ייחוס מוגדרים, ובתפיסה ישימה של המעבר – גם אם המעבר הוא רק לתצורה מודולרית שונה ולא לנסיגה מלאה.

הספרות בנושא הרפורמה של ברלין מתמודדת גם עם מציאות שבה שיתוק מועצת הביטחון עשוי להביא לתגובות ייצוב חיצוניות לאו"ם. באסופת GAPO הוצגה טיפולוגיה לאופני הפריסה של קואליציות אד הוק (Karlsrud & Reykers, 2025), שהזהירה מפני ערבוב בין שמירת שלום לאכיפת שלום כפתרון של ברירת מחדל לנוכח תחושת תסכול ודחיפות (Street et al., 2025). הנושא רלוונטי לשאלת UNTSO, מכיון שכל מרחב תכנון לאחר החלטה 2803 יהיה כרוך בהשוואה כנגד החלופות – קואליציות, הסדרים עוקבים, פריסות מקבילות ומנגנונים היברידיים. לפיכך התועלת האסטרטגית של UNTSO

האמינות הטכנית, סיכון שזוהה בביקורות על מבני משימה משולבים (Shetler-Jones, 2008). בהקשר המקוטב מאוד של עזה צמצום המנדט אינו חולשה אלא עוצמה אסטרטגית; הוא מאפשר את הניטרליות הטכנית ואת החוסן המבצעי הנדרשים כדי לשרוד לחצי הדרה פוליטית.

שנית, הסביבה המבצעית של עזה, המתאפיינת בשטח עירוני צפוף, בתשתית תת-קרקעית ובתנועה מוסתרת, מונעת את השימוש בדוקטרינת התצפית הקלאסית של "משקפת" (United Nations Country Team, 2026; World Bank, European Union, & United Nations, 2025). כך למשל, דרישות לאישור חזותי הן לרוב בלתי אפשריות באזורים בנויים כמו שג'עיה, שם הייחוס שנוי במחלוקת וקווי הראייה חסומים (United Nations Country Team, 2026). לפיכך, כחלק מהמודרניזציה יהיה צורך בשילוב של כלי טיס בלתי מאוישים (UAVs), מודיעין ממקורות גלויים (OSINT) ותצלומי לוויין מסחריים (Findlay, 2001). הכלים האלה ישפרו את יכולות המשקיפים המסורתיות ויאפשרו תיעוד של הפרות בסביבה שהגישה אליה מוגבלת או שהיא רגישה פוליטית, ברמת דיוק שניתנת להוכחה וחסרה בשיטות מהדור הקודם.

שלישית – גיוון כוח האדם ולגיטימציה אזורית. השמירה על המומחיות המרכזית של המשתתפות המסורתיות (כמו נורווגיה, שוודיה, קנדה, אוסטרליה) אומנם חיונית להמשכיות פרוצדורלית, אך הנוף הדיפלומטי המתפתח מחייב מעורבות של שחקנים אזוריים, כמו איחוד האמירויות הערביות וירדן. גיוון כוח האדם ישפר את הלגיטימציה הפוליטית של המשימה וירחיב את מאגר הכישרונות המבצעיים שלה (Myers, 2015; Dorn, 2022; Theobald, 2015). בתרחיש "עזה פלוס", שילוב של משקיפים אזוריים יספק שכבת בסיס פוליטית, שתוכל לסייע במניעת ספקנות מקומית.

צורכי המודרניזציה החיוניים האלה מלמדים שהיכולת להתאים את הארגון לפעולה בעזה תלויה לחלוטין בתכנון שיטת הפעולה (modality). חבילת פעולה בעזה חייבת להיות "תוספת טכנית" ולא "הרחבת המשימה". על ידי שילוב השדרוגים הטכנולוגיים שהוזכרו לעיל עם ארכיטקטורת ראיות מבוקרת, UNTSO יכול לספק שכבת אימות יעילה גם בתנאים של גישה חלקית ומחלוקת חריפה. מסלול הרפורמה יהפוך את UNTSO ממנגנון ישן לכלי של "דיפלומטיה מבצעית" הנותן קדימות ליכולות, ובכך תיושם הקריאה שעלתה מכנס ברלין לפעולות שלום מודולריות ומוכוונות מידע (Wane et al., 2024; Interpeace, 2025).

1. **קישור אזורי וניהול הסלמה** – מערך הקישור של UNTSO נועד לתפקד כמנגנון להפחתת סיכונים בהיעדר אמון פוליטי. בני שיח, כולל בעלי עניין ישראלים, הביעו הערכה לפלטפורמה היציבה חרף הספקנות כלפי המוסד (Hilding Norberg et al., 2024).

2. **תצפית ודיווח מקצועיים** – אמינותו של UNTSO נשענת על נהלים פרוצדורליים של תיעוד ואימות. המודל מסתמך על נהלים המאפשרים לצדדים לערער על המסקנות במסגרת השיטה, במקום לדחות את התוצרים כהצהרות פוליטיות (United Nations Department of Peacekeeping Operations, 2001).

3. **יישוב מובנה של מחלוקות** – כדי לשמור על בסיס עובדתי משותף, UNTSO יכול לאמץ פורמטים תלת-צדדיים לצורך הבהרת אירועים, שימנעו קריסה של פונקציות טכניות לכדי קיפאון פוליטי (Interpeace, 2025).

מחקר השוואתי מלמד שמשימות של משקיפים נכשלות לא בשל גודלן, אלא משום שהמנדט, הכלים ומבנה כוח האדם שלהן איבדו את ההתאמה לסביבתן המבצעית.

מודרניזציה שיטתית והמבחן המבצעי של עזה: אדפטציה של דוקטרינה, טכנולוגיה וכוח אדם

אם עתידו של UNTSO היה תלוי אך ורק בהשגת תפקיד רשמי בעזה, האופק האסטרטגי של הארגון היה נשאר צר מדי להישרדותו. כדי להישאר רלוונטי, UNTSO חייב לעבור תהליך של מודרניזציה כצורך מערכתי ללא קשר לרמת המעורבות שלו בזירה כלשהי. מחקר השוואתי מלמד שמשימות של משקיפים נכשלות לא בשל גודלן, אלא משום שהמנדט, הכלים ומבנה כוח האדם שלהן איבדו את ההתאמה לסביבתן המבצעית (Blair et al., 2021; Shetler-Jones, 2008). חוסר ההתאמה חמור במיוחד בעזה, שם "ואקום האימות", שנוצר על ידי החלטה 2803, דורש תגובה טכנית מתוחכמת שדוקטרינת משקיפים ישנה לא תדע לספק.

המודרניזציה של UNTSO צריכה להתבסס על שלושה עקרונות, העולים בקנה אחד עם הלוגיקה של הרפורמה בברלין, הדוגלת בהפיכת משימות מהדור הקודם לנכסים גמישים וניתנים לפריסה (Wane et al., 2024). ראשית, UNTSO חייב לשמור על ההתמקדות בפעולות של אימות, דיווח וקישור. התרחבות לקידום שלום, לחקירות הקשורות לזכויות אדם או לגישור פוליטי רק ייצרו "התנגשות תפקידים" וידלדלו את

UNTSO שלאחר הרפורמה, את הסיכונים הארגוניים שיש להפחית ואת המנגנונים הדרושים כדי לשמר אמינות בתוך מתח פוליטי מובנה.

מנגנון האימות ככלי להפחתת הסלמה

מנגנוני אימות מפחיתים את הסיכון להסלמה בעיקר על ידי צמצום של אי־ודאות וריסון של פרשנות אופורטוניסטית לאירועים. ההשפעה המרכזית תלויה בהתנהגות יותר מאשר במערכת היחסים. הנהלים מעצבים את האינטראקציות בזכות הפחתת אסימטריות במידע, צמצום מיסקלקולציה והגדלת העלות הפוליטית של אי־ציות, וכל הפרה מתועדת באמצעות שיטה צפויה שניתן לערער עליה (Maekawa, 2024).

בסביבה שלאחר החלטה 2803, UNTSO אינו זקוק לאמון פוליטי כדי להוסיף ערך. הוא זקוק לשיטות גישה צפויות, לספי ראיות מבוקרים ולנוהל לליבון מחלוקות שיאפשר לצדדים לערער על מסקנות במסגרת הליך מוגדר. לכן שיטת הפעולה בעזה צריכה להיבנות סביב מחזור חיים של אירוע שהוא ברור, נתון לביקורת וחסין לשיקול דעת פוליטי:

1. **יידוע:** האירוע מתועד באמצעות נקודות קישור ייעודיות.
  2. **סיווג:** בדיקה ראשונית של מה שניתן לאמת אל מול מערך פרמטרים מוסכם.
  3. **איסוף:** איסוף ראיות המוגבל למקורות מורשים ומתועד בתיק אירוע סטנדרטי.
  4. **ממצאים ראשוניים:** מתפרסמים ביחד עם רשימת ראיות.
  5. **חלון זמן לערעור:** הצדדים רשאים לערער על בסיס הראיות או להציע מידע נוסף.
  6. **הבהרות:** כינוס פגישה בלוח זמנים קבוע לדיון בתיקים שבמחלוקת.
  7. **סגירה:** התיק מאושר, מתוקן או נרשם כאי־הסכמה עם נימוקים מפורשים.
- הליך זה הופך "אי־הסכמה" לתוצאה אפשרית רגילה במקום למצב משבר, ושומר על בסיס פרוצדורלי משותף גם בהיעדר קונסנזוס פוליטי.

בעיית העקביות: התאמה בין המנדט, לתרבות ולפעולות

האימות יעיל רק אם המשימה היא עקבית. סבסטיאן ריטיונס וקיארה רופה (Rietjens & Ruffa, 2019) זיהו שלוש צורות של "התאמה" הנדרשות לפעולות האו"ם: התאמה אסטרטגית, התאמה תרבותית והתאמה מבצעית. הניתוח שלהם בדבר פעולות השלום של

מחזורי החיים של שיטת הפעולה: הלוגיקה של היציאה והתנאים הפוליטיים המוקדמים

הדגש של ברלין על "אסטרטגיות יציאה בטוחות" רלוונטי רק לשיטת הפעולה בעזה ולא לרמת המשימה הכוללת של UNTSO. ארגון Interpeace (Interpeace, 2025) הזהיר כי פריסות ללא קריטריונים מוגדרים למעבר נוטות לזלוג לנוכחות בלתי מוגבלת או להסתיים בפתאומיות, ובשני המקרים הן עלולות לערער את היציבות. המשמעות מכך היא פרוצדורלית: המנדט האזורי הבלתי מוגבל של UNTSO צריך להישאר ללא שינוי (United Nations Security Council, 1948), בעוד כל תא אימות וקישור שיפעל בעזה צריך להיות מתוכנן כתוסף מוגבל בזמן, שיוסדר לפי אמות מידה ברורות כדי למנוע מצב של התארכות המשימה (mission creep).

הקריטריונים ליציאה יהיו תקפים לשיטת הפעולה. יש להגדירם מראש ולקשר אותם לאינדיקטורים הניתנים לאימות, כגון ירידה מתמשכת באירועים מאומתים, שיפור בפעולות הקישור או הקמת ערוצי תיאום קבועים שיפחיתו את התלות בביורורים של צד שלישי (Interpeace, 2025). תנאים מוקדמים פוליטיים ישמשו כפיגומים מבצעיים. מנגנוני אימות לא יוכלו להחליף ליווי פוליטי והסדרי ניטור יהפכו שבריריים, אם התמריצים להסכמה, גישה או ציות יקרו, כפי שמלמד הניסיון של יוניפי"ל במצבים שנויים במחלוקת (Wood, 2025). מסיבה זו יש להתנות במפורש את שיטת הפעולה בעזה בדרישות סף שיקללו גישה, פונקציונליות קישור ומנגנון תיאום אמין.

יציאה אין פירושה נסיגה ממוסדת. מכיוון ש־UNTSO נותר פלטפורמה אזורית קבועה, התא של עזה יכול להתפרק בהדרגה באמצעות פריסה מחדש והשעיה של פרוצדורות ספציפיות לעזה, ושימור האפשרות לחידוש הפעילות אם יחמירו התנאים ותושג הסכמה נוספת. הלוגיקה הזו של "פריסה מחדש-הפעלה מחדש" מפחיתה את ההימור הפוליטי של האימוץ ומאותתת שהאו"ם אינו שואף לטביעת רגל בלתי מוגבלת בעזה באמצעות הרחבה פונקציונלית (Interpeace, 2025; Wane et al., 2024).

ארכיטקטורת אמון – פרוטוקולים לניהול מחלוקות

UNTSO מודרני יהיה חייב להבין היטב את האופן שבו מנגנוני האימות מתפקדים כמייצבים בסביבות עוינות. מהספרות עולה כי האימות היעיל ביותר שצד שלישי מבצע, אינו מושג בזכות קונסנזוס פוליטי, אלא כאשר הנהלים מצליחים לעצב התנהגויות בסביבות של אמון מוגבל. הסעיף שלהלן מפרט את העיקרון התאורטי עבור

- **ניכור אזורי**, במיוחד ממזרחים, מהרשות הפלסטינית וממדינות הליגה הערבית, עקב התפיסה שארגון UNTSO מורחב מהווה חריגה לתחום של סמכויות ביטחוניות רגילות.
  - **מתח בתוך האו"ם** כאשר שחקנים הומניטרים או שחקנים בתחום הפיתוח יפרשו את התפקיד המודיעיני המורחב כהתארכות של המשימה.
  - **אובדן אמינות**, שכן מקור הלגיטימציה הוא הניטרליות הפרוצדורלית והגבולות הברורים ולא שימוש בפונקציות מודיעיניות.
- שמירה על תחום האחריות הטכני אינה רק תואמת את הדוקטרינה, אלא היא הכרחית מבחינה אסטרטגית.

הסכמת המדינה המארחת כחלק מתכנון המערכת: פרוטוקולים, מחזורי ביקורת וגבולות הרגילים לריבונות

כל שיטת פעולה של UNTSO בעזה תהיה תלויה בהסכמת המדינה המארחת לנהל מערכת יחסים מבצעית מתמשכת ולא לתת לכך תוקף משפטי חד-פעמי. ההסכמה תושג ותישמר באמצעות בחירות מתוכננות, שיהפכו את שיתוף הפעולה לצפוי, ניתן לביקורת והפיק בתנאי לחץ (Gregory & Sharland, 2023). על פי הלוגיקה הריאלית לאילוצים, שתוארה בסעיף 4, נדרשת ארכיטקטורה שתשמר את המנדט האזורי הקבוע של UNTSO ותאפשר פריסה של חבילת אימות וקישור מוגבלת בזמן ומותאמת למשימה, מבלי להסתבך במלכודת של הכרה או לעורר תגובת נגד פוליטית למנדט.

ראשית, יש לעגן את ההסכמה במספר כלים טכניים מקבילים ולא בהסכם פוליטי תלת-צדדי יחיד. מזכר הבנות תלת-צדדי אחד של האו"ם, ישראל והרשות הפלסטינית מהווה סיכון להפיכת התיאום המבצעי למחלוקת סביב סוגיית ההכרה. תכנון יציב יותר יהיה מערך של פרוטוקולים טכניים דו-צדדיים וספציפיים למשימה או חילופי מכתבים מקבילים, שיאפשרו גישה, יצינו נקודות קישור ויגדירו את הפרמטרים של משימות הניתנות לאימות מבלי שישתמעו מכך תמיכה פוליטית או הנחות לגבי הממשל. הכלים האלה צריכים לקודד היקף פעילות צר, שיוגבל לתפקידי אימות, קישור וניהול מחלוקות, ועליהם להימנע מסעיפים שעלולים להתפרש כאכיפה, תמיכה בממשל או גישור פוליטי (United Nations Security Council, 1948, 1949; Gregory & Sharland, 2023).

שנית, יש לבנות את ההסכמה באמצעות מחזורי ביקורת קצרים ומתחדשים, שישמרו על שיטת פעולה אמינה מספיק כדי לרכוש את אמון הממסד הביטחוני

האו"ם במאלי מראה כי היעדר התאמה מייצר חיכוך, בלבול וביצועים ירודים.

בהקשר של UNTSO, עקביות פירושה:

- **התאמה אסטרטגית**: שמירה על תחום אחריות המוגבל לאימות וקישור. התרחבות לצורך קידום שלום, גישור או ניטור זכויות אדם מובילה לעמימות של התפקידים ולדינמיקה של חריגה מהמנדט, כפי שתיאר פיליפ שטלר-ג'ונס (Shetler-Jones, 2008).
- **התאמה תרבותית**: הכשרת משקיפים לתפקיד היברידי של אנשי מקצוע צבאיים הפועלים במסגרת הליכים אדמיניסטרטיביים של האו"ם, ושומרים על אמינות מול המארחים בסביבה שבה תפיסות מוטות גובות מחיר מיידי.
- **התאמה מבצעית**: שילוב של כטב"מים, מודיעין ממקורות גלויים וניתוח לווייני ככלים מרחיבים ולא כתחליף לקישור ותצפית. הטכנולוגיה צריכה לחזק את שיקול הדעת והתיעוד ולא להחליף אותם. ללא שלושת האלמנטים הללו תישחק האמינות הפרוצדורלית של UNTSO. הוא יכול בעזרתם לתפקד כאמצעי ייצוב בעל אמינות טכנית ועמידות פוליטית.

בעיית שילוב המודיעין: הימנעות מחריגה ביטחונית

שיטת אימות מודרנית חייבת לשרטט גבול נוקשה בין אימות למודיעין. שטלר-ג'ונס (Shetler-Jones, 2008) הזהיר שכאשר מבני מודיעין שולטים בארכיטקטורה המשימה, הניטרליות נשחקת ואמון המדינה המארחת קורס. שיטת האימות בעזה תחייב חומת אש מודיעינית ברורה:

- **מקורות מותרים**: מוגבלים לתצפית ישירה, לפלטי חיישנים מוסכמים ולמידע ציבורי מאומת.
- **מקורות אסורים**: מודיעין אותות, משימות של מודיעין אנושי ומודיעין לא ציבורי מגורם שלא ניתן לבקר את תיעוד מקורות המידע שלו.
- **טיפול במידע**: כללים שניתנים לאכיפה ומחייבים תיקי אירועים עם חותמת זמן וגישה המוגבלת לצוות ייעודי.
- **כללי אי-שיתוף**: איסור לפעול כצינור מודיעין עבור שחקנים חיצוניים.

חומת האש חיונית לקבלה האזורית, ומבטיחה שהיתרון של UNTSO יעוגן באימות מבוקר ולא בפונקציות של כפייה.

לפיכך UNTSO מודרני צריך להימנע משכפול מודל זה. תפקיד הארגון חייב להיות מוגדר באופן צר, כמנגנון אימות טכני ולא כמוקד מודיעין אזורי או אמצעי לאסטרטגיה רחבה יותר של האו"ם. התפקיד המוגבל הוא חיוני כדי למנוע:

לריבונות מונעים הרחבת תפקידים, והליכים לניהול מחלוקות שומרים על אמינות בתנאים של התנגדות. המנגנונים האלה יוצרים באופן משולב ארכיטקטורה ישימה של שיתוף פעולה, התואמת את הלוגיקה של שיטת הפעולה בסעיף 4 ואת דרישות הניטרליות הפרוצדורלית של UNTSO מודרני.

מצבי כשל, אסטרטגיות יציאה ומגבלות ריאליסטיות

סעיף זה עוסק בכשלים בשיטת הפעולה בעזה ברמת האימות והקישור. הוא אינו מציע אסטרטגיית יציאה עבור UNTSO כמשימה. UNTSO יישאר פלטפורמה אזורית קבועה הפועלת בכפוף למנדט הפתוח שלה. במקביל, שיטת הפעולה בעזה תהיה תוספת מוגבלת בזמן וספציפית למשימה, שתוסדר על פי דרישות פעולה מפורשות, מדדי ביצוע וטריגרים פרוצדורליים להשעיה, צמצום או הפעלה מחדש (Interpeace, 2025; Wane et al., 2024).

ההנחה האנליטית היא שמנגנוני אימות מייצבים התנהגות בזכות הפחתה של אידאולוגיה. השפעתם העיקרית תלויה בהתנהגות ולא במערכות יחסים. הם אינם תובעים אמון, אך הם דורשים גישה צפויה, ספי ראיות מבוקרים והליך קבוע (Maekawa, 2024). כשתנאים אלה נפגעים, יש להתייחס לכשל כמשתנה הקשור לתכנון ולא כקטגוריה שיווית (Blair et al., 2021; Findlay, 2001).

היקף, יעדים ודרישות הפעולה

שיטת הפעולה בעזה נועדה ליצור שלוש תפוקות צרות: אימות טכני, קישור וליבון מחלוקות. כדי למנוע התארכות של המשימה, יש להתנות את הכדאיות המבצעית שלה בדרישות פעולה מינימליות שישמשו כתנאים מקדימים.

- **בסיס גישה:** גישה מוגבלת עם ליווי לנקודות אימות מוגדרות במסגרת נוהל עבור בקשות אד הוק.
- **פונקציונליות קישור:** נקודות קשר ייעודיות המסוגלות לקבל, לאשר ולנתב הודעות בנוגע לאירועים במסגרת זמן מוגדרת.
- **מסגרת תיאום:** פרוטוקול קבוע לתיאום תנועה והבטחת ביטחון המשקיפים.
- **כללים לאיסוף ראיות:** פרסום רשימת תיוג לראיות ולדרישות שרשרת הראיות שיבטיחו כי התפוקות יהיו ניתנות לערעור במסגרת השיטה ולא יידחו כהצהרות פוליטיות.
- **חומת אש מודיעינית:** איסורים מחמירים על שימוש במודיעין אותות ובמודיעין אנושי (Shetler-Jones, 2008).

של המדינה המארחת. במקום סעיפי סיום רב-שנתיים הקשורים למסגרות משימה קונוונציונליות, שיטת הפעולה בעזה תוגבל לתקופה מבצעית מוגדרת עם מנגנון חידוש אוטומטי שיותנה בהמשך הגישה והקישור. מחזור מתחדש של 12 חודשים, המשולב עם ביקורת ביצועים מוסכמת מראש, יצמצמו את הסיכון הנתפס מהתבססות בשטח ויפחיתו את ההימור הפוליטי של ההסכמה הראשונית. מנגנון הביקורת צריך להתמקד בציות פרוצדורלי ובביצוע פעולות ולא בתוצאות פוליטיות, ולהעריך אם הרף הראייתי מיושם באופן עקבי, אם תיקי מקרים זמינים לביקורת, ואם לוחות הזמנים לליבון מחלוקות נשמרים. כך ההסכמה תהיה תלויה בשיטה ובביצועים ולא באמון או בתמימות דעים פוליטית (Gregory & Sharland, 2023; Interpeace, 2025). שלישית, התכנון צריך להטמיע גבולות שרגישים לריבונות ומונעים את התרחבות התפקידים. הלגיטימיות של שיטת הפעולה תלויה בפרשנות מבוקרת של המנדט ובהימנעות מוכחת ממשומות שעלולות להיתפס כפוגעות בזכויות ריבוניות. לכן ארכיטקטורת הפרוטוקול צריכה לציין תחומים אסורים לפעולה, ובכלל זה חקירת המדינה המארחת על שימוש כללי בכוח, הערכת הנזק האזרחי מעבר לפרמטרים של האימות שסוכמו בפרוטוקולים או תיעוד זכויות אדם שאינו קשור ישירות למשימות האימות במסגרת הפסקת האש. גבולות ברורים יגנו על מרחב הפעולה בזכות העובדה שימנעו ניפוח תפקידים, העלול להפוך ניטור טכני למחלוקת פוליטית (Gregory & Sharland, 2023; United Nations Department of Peacekeeping Operations, 2001).

ולבסוף, ההסכמה צריכה להיתמך במנגנון לניהול מחלוקות, שיתייחס לפערים כדבר שבשגרה ולא כסוגיות מהותיות. כשהמדינה המארחת מערערת על ממצא, שיטת הפעולה צריכה להסיט את מוקד המחלוקת ממניעים לשיטה. ניתן לעשות זאת דרך חלון ערעור מוגבל, רשימות שקופות של ראיות ונהלים לתיקי מקרה הנתונים לביקורת.

כל אלה ישמרו על שיתוף הפעולה גם לנוכח נרטיבים פוליטיים מנוגדים, ויאפשרו תיעוד וליבון של מחלוקות מבלי לשתק את המנגנון או לגרום למשבר לגיטימציה. על פי התכנון הזה ההסכמה מושגת בזכות נהלים ידועים המעודדים מעורבות מתמשכת, ונשמרת אפשרות אמינה ליציאה באמצעות אי-חידוש או השעיה של הנהלים הספציפיים לעזה במסגרת מחזור ביקורת מוסכם (Interpeace, 2025; Maekawa, 2024).

באופן הזה התכנון בונה הסכמה. אמצעים טכניים מקבילים מונעים מלכודות של הכרה, מחזורי חידוש קצרים מנהלים סיכונים פוליטיים, גבולות שרגישים

לסגירת תיקים במחלוקת הוא יותר מ-72 שעות; שלוש או יותר מבקשות הגישה לנקודות אימות מוגדרות נדחו ללא הסדר חלופי מוסכם; סטיות מתועדות מרשימת הראיות חוזרות על עצמן.

- **תגובה:** הפעלה של שינוי מצב מובנה; צמצום פרמטרים מגביל את האימות לאירועים בעלי יכולת אימות גבוהה בלבד; הידוק הראיות מעלה את רף האישור, ומגדיל את מספר הסיווגים הניתנים לאימות חלקי; ביקורת עצמאית מפעילה ביקורת טכנית חיצונית ומוגבלת בזמן עבור תאימות פרוצדורלית ושלמות הנתונים (Interpeace, 2025).

דרגה 3: קריסה מוחלטת (השעיה ופריסה מחדש)

- **תיאור:** התנאים אינם עומדים בדרישות לניטרליות, בטיחות או שלמות.
- **טריגרים:** תקיפה של אנשי צוות; מניעת גישה מתמשכת; הפרה שיטתית של דרישות שרשרת הראיות; קריסה מוחלטת של נקודות הקישור.
- **תגובה:** השעיה של נוהלי הפעולה הסטנדרטיים הספציפיים לעזה; פריסה מחדש של משקיפים למשימות אזוריות של UNTSO בעמדת המתנה; הגנה על ארכיון התיקים ויומני הביקורת; ההשעיה נוגעת רק לאופן הפעולה בעזה ואינה משפיעה על המנדט האזורי של UNTSO או על פעילויות הבסיס.

ליווי פוליטי כדרישה מבצעית

תוצרי הרפורמה של ברלין מבהירים במפורש כי מנגנונים טכניים אינם יכולים להחליף ליווי פוליטי. כפי שניתן לראות מניסיון יוניפי"ל, יכולת טכנית אינה יכולה לפצות על קריסה מוחלטת של רצון פוליטי או של מרחב הפעולה (Wood, 2025). על פי התכנון הזה הליווי הפוליטי מתפקד כפיגומים. הוא אינו פותר את הסכסוך, אך הוא מגן על המרחב הטכני מקריסה מיידיית באמצעות עיגון הגישה, הקישור ופעולות התיאום כדרישות מבצעיות שאינן נתונות למשא ומתן.

שיטת הפעולה בעזה מתפקדת כבלם להסלמה ולא כערובה ליציבות. ערכה טמון באכיפה של חיכוך פרוצדורלי המבוסס על תיעוד, ראיות שיטתיות ואופני סגירה הניתנים לביקורת, וכך יש האטה של מחזורי קבלת ההחלטות והפחתת הסיכון למיסקלקולציה. כאשר החיכוך אינו ניתן עוד לניהול, שיטת הפעולה עוצרת באמצעות השעיה ופריסה מחדש ולא באמצעות אלתור. בכך נשמרים תפקידי האזורי הקבוע של UNTSO ואמינותו הטכנית ארוכת הטווח של האו"ם (Interpeace, 2025; Wane et al., 2024).

תרשים זרימה לניהול מחלוקות ומחזור חיי האירוע

שיטת הפעולה כוללת ניהול מחלוקות באמצעות מחזור חיים סטנדרטי של אירוע. המטרה היא להפוך את המחלוקת לתוצאה מנהלתית שגרתית ולא למצב משבר.

1. **יידוע:** האירוע נרשם עם חותמת זמן דרך נקודות קישור ייעודיות.
2. **סיווג:** בדיקה אל מול פרמטרים מוסכמים כדי לקבוע האם האירוע ניתן לאימות, ניתן לאימות חלקי או לא ניתן לאימות במסגרת שיטת הפעולה.
3. **איסוף:** ראיות המוגבלות למקורות מורשים עם תיעוד של שרשרת הראיות בתיק אירוע סטנדרטי.
4. **ממצא מותנה:** פרסום רשימת תיוג של ראיות המפרטת את העמידה בספים.
5. **חלון זמן לערעור:** הצדדים רשאים להגיש מידע קביל נוסף או לערער על התשתית הראייתית.
6. **סקירה טכנית של התיק:** התכנסות באמצעות המנגנון לסקירה טכנית של התיק, כדי לבחון האם הראיות מספיקות והאם השיטה עמדה בכללים.
7. **סגירה:** התיק נסגר כמאושר, מתוקן או שנוי במחלוקת וכולל נימוקים מפורשים ומתועדים לכל פער בראיות.

דרגות כשל ותגובות פרוצדורליות

כל כשל יסווג לדרגה. הספים שלהלן הם פרמטרים לתכנון המשמשים להמחשה, ויש להסכים עליהם בדיונים על הפרוטוקולים הטכניים ולהתאים אותם לאחר ניסיון מבצעי ראשוני. הלוגיקה נותרה קבועה: חילוקי דעות הם עניין שבשגרה, עומס מחייב שינוי מצב וקריסה מחייבת השעיה.

דרגה 1: מחלוקת רגילה

- **תיאור:** חילוקי דעות מתעוררים, אך המנגנון עומד באמות המידה.
- **טריגרים:** שיעור התיקים במחלוקת נשאר מתחת ל-30 אחוזים; הזמן הממוצע לסגירת תיקים במחלוקת הוא לכל היותר 48 שעות; לפחות 90 אחוזים מהתרעות האירועים זוכים להתייחסות בתוך 15 דקות.
- **תגובה:** תיקים נסגרים כשנויים במחלוקת על פי הצורך; הפעילות נמשכת; המעקב אחר אי-ההסכמות מטופל כתיעוד נתונים ולא כמשבר לגיטימציה.

דרגה 2: שחיקת האמינות של המערכת (שינוי מצב)

- **תיאור:** מתגלה דפוס של מחלוקת שאינה פתורה או של סטייה מאמת המידה.
- **טריגרים הנמשכים 30 ימים:** שיעור התיקים במחלוקת הוא יותר מ-50 אחוזים; הזמן הממוצע

שימוש מותנה נבנה באמצעות שני כלים:

1. **פרוטוקולים טכניים מקבילים** – גישה וקישור מבצעיים מאושרים באמצעות חילופי דברים דו־צדדיים וספציפיים למשימה ולא באמצעות הסכם תלת־צדדי. כך שיתוף הפעולה מנותק מסמליות פוליטית אך שומר על בסיס אדמיניסטרטיבי ברור לצורך גישה, תיאום וסקירת ביצועים.
2. **אמצעי הגנה הרגישים לריבונות** – שיתוף הפעולה מושג ללא כפיפות. שיטת הפעולה אומנם מחייבת משא ומתן על הפרמטרים של הגישה והתהליך עם הרשויות הרלוונטיות, אולם היא שומרת על שליטה פנימית בשיטות, בסיווג הראיות ובשלמות של תיקי האירועים. חששות המדינה המארכת מטופלים באופן פרוצדורלי באמצעות חלון הערעור ולא באמצעות סמכות וטו על הממצאים.

שלמות המידע וחומת האש המודיעינית

שיטת פעולה אמינה לאימות מחייבת הצבת גבול חד בין אימות למודיעין. כאשר פונקציות המודיעין שולטות, הניטרליות נשחקת ואמון המדינה המארכת קורס, במיוחד בסביבות המאופיינות בייחוס השנוי במחלוקת ובמבצעי מידע (Shetler-Jones, 2008). אופן הפעולה בעזה יהיה תלוי בחומת אש מודיעינית מפורשת כתנאי להיתכנות פוליטית ולקבלה אזרית.

חומת האש תופעל על בסיס ארבעה אילוצים:

- מקורות מבוקרים, המוגבלים לתצפית ישירה ככל שניתן, לפלט חיישנים מוסכם ולמידע ציבורי מאומת שיש לו מקור מתועד.
  - כללי שרשרת הראיות, שמחייבים תיקי אירוע עם חותמת זמן וזמינות לביקורת, ומקושרים לרשימת ראיות.
  - כללי אי־שיתוף, האוסרים על שיטת הפעולה לשמש כצינור מודיעיני לשחקנים חיצוניים או לקבל תשומות שאינן שקופות ואינן ניתנות לביקורת כתחליף לראיות הניתנות לאימות.
  - הגבלת המטרה: קישור האיסוף אך ורק למערך פרמטרים מוסכם של אימות.
- האילוצים האלה אינם תוספת; הם הבסיס לאמינות פרוצדורלית בהקשר שבו צפויות לצוץ האשמות בנוגע להטיה.

מניעת הפיכתו של האימות לנשק באמצעות הגנות פרוצדורליות

תוצרי האימות בזירה הנוכחית נושאים סיכון קבוע של ניצולם כנשק באמצעות תעמולה, תמרונים משפטיים

לכן UNTSO מודרני נדרש לקבל בהבנה את מגבלותיו ולהעצים את ערכו הייחודי: עיכוב הסלמה, הבהרה של אירועים השנויים במחלוקת והצגת מידע מאומת לשם קבלת החלטה מושכלת. זוהי מהותה של דיפלומטיה מבצעית – חיכוך פרוצדורלי היוצר מרחב לאיפוק אסטרטגי.

מעורבות מותנית ודיפלומטיה מבצעית

קיומו של UNTSO לאחר החלטה 2803 יהיה תלוי במודל של שיתוף פעולה המקבל את הניכור הפוליטי כחלק מהמבנה, ובמקביל מגן על עצמאות וניטרליות טכניים. הסעיפים הקודמים ביססו שתי הנחות יסוד שעליהן מושתת סעיף זה. הספקנות הישראלית כלפי המנגנונים הפוליטיים של האו"ם היא אילוץ מחייב, ולא משתנה שיש להתגבר עליו. כל מעורבות בעזה תתוכנן כפעולה מוגבלת בזמן במסגרת המנדט הקיים של UNTSO ותוסדר על פי דרישות מפורשות, נהלים הניתנים לביקורת וטריגרים להשעיה והפעלה מחדש. סעיף זה מתרגם את הנחות היסוד האלה ללוגיקה של מעורבות, שהופכת את שיתוף הפעולה לאפשרי מבלי להניח כי קיים פיוס פוליטי.

העוגן הרעיוני הוא דיפלומטיה מבצעית כצורת אינטראקציה שמאורגנת סביב אמינות פרוצדורלית ולא סביב התכנסות של נורמות. פול קרויצר (Kreutzer, 2014) מסגר דיפלומטיה מבצעית כמעורבות פרגמטית מתמשכת, המעניקה עדיפות לפתרון בעיות, לוגיסטיקה, תיאום ושיטתיות מתודולוגית. בהקשר של יחסי ישראל והאו"ם, פירוש הדבר מעבר מביטול מנגנוני האו"ם לניצול סלקטיבי שלהם, כשהם מספקים ערך מעשי ואמין אפילו בעיצומה של עוינות פוליטית (Salman, 2025). לכן מדובר בהצעה צרה. שיתוף הפעולה הופך בריקיימא, כאשר המחלוקת מתועלת לשיטה ומנוהלת כשגרה, במקום כביטוי של דה־לגיטימציה כלפי המנגנון עצמו.

שימוש מותנה כהליך הסכמה מנוהל

על פי התכנון הזה ההסכמה נשמרת באמצעות פרוצדורות צפויות ולא באמצעות הסכמה סמלית. ג'ולי גרגורי וליסה שארלנד (Gregory & Sharland, 2023) טענו כי הסכמת המדינה המארכת מתייצבת כשהיא משולבת בתכנון המשימה באמצעות שקיפות, תגובתיות ותמריצים לשיתוף פעולה מתמשך. משמעות התכנון במסגרת הנוכחית היא שיש לשלב הסכמה ברמת שיטת הפעולה ולא באמצעות הסכמים פוליטיים כלליים, המצמצמים מערכות יחסים נפרדות לכלי יחיד ומסתכנים בהכרה במשתמע.

השלכות המדיניות והצעדים הבאים: טיעון ריאליסטי לאילוצים למען רפורמה מודולרית

הסביבה שלאחר החלטה 2803 אינה מרחב תכנון ניטרלי אלא שדה קרב פוליטי המעוצב על ידי כוח, ריבונות וסיכון לתדמית. במסגרת זו UNTSO לא "יוושה" בזכות מורשת היסטורית או פנייה נורמטיבית לרב־צדדיות. אם הוא לא יבחר לשמש כשירות מבצעי מצומצם בתנאים עוינים, הוא ייזנח לטובת הסדרים מותאמים שיבקשו למזער את החשיפה הפוליטית של האו"ם. לפיכך המשמעות המרכזית של מאמר זה היא ברורה: אם האו"ם מעוניין בתפקיד בפיקוח הביטחוני בעזה, עליו לבנות מנגנון שיועד לשרוד בתנאים של חוסר אמון עמוק, שמתייחס לספקנות הישראלית כאל אילוץ מחייב ונמנע מהכרה במשתמע. מנגנון כזה אינו משימה חדשה; הוא שיטת פעולה התחומה בזמן, שכבר נכללת במנדט ובמסגרת הקיימת של UNTSO, ונועדה לייצר בסיס עובדתי ניטרלי באמצעות הליכים מבוקרים ולא דרך קונסנזוס פוליטי. הלוגיקה של הרפורמה היא צנועה במכוון. המטרה אינה לבנות ארכיטקטורת ייצוב מקיפה אלא ליצור שכבת אימות וקישור שמקובלת על הצדדים ושתוכל לפעול גם כשהלגיטימציה שנויה במחלוקת, כשיש חוסר הלימה בתמריצים וכשנותני החסות החיצוניים משתנים. בפועל, משמעות הדבר היא דיפלומטיה מבצעית בצורתה הבסיסית ביותר: שיתוף פעולה המאורגן סביב שיטה ולא סביב מניעים.

עבור ישראל, שיתוף פעולה עם שיטת פעולה של UNTSO מודרני אינו "ויתור", אלא כלי לניהול סיכונים. הבעיה המרכזית של ישראל בסביבה שלאחר המלחמה אינה היעדר מנגנונים בינלאומיים אלא היעדר מנגנונים שהיא יכולה לקבל ושלא יגבו ממנה מחיר אסטרטגי או פוליטי. שיטת פעולה המוכוונת להתמודד עם אילוצי המציאות מציעה ערוץ לליבון אירועים ולתיאום שפועל בפרופיל נמוך, שאינו דורש אמון פוליטי, שאינו מכיר רשמית ברשויות יריבות ושאינו חותר לטביעת רגל קבועה בעזה. הפרוטוקול לניהול מחלוקות מחזק הצעה זו בזכות הוודאות שהערכות הביטחון הישראליות לא "יובסו" פוליטית בפומבי, אלא יטופלו במסגרת הליך תחום ונתון לביקורת. המחלוקת הופכת לקטגוריה מנהלתית במקום למשבר לגיטימציה.

עבור האו"ם, הערך המוצע הוא הישרדות מוסדית בזכות הביצועים. לוגיקת הרפורמה המודולרית של "ברלין 2025" העלתה את הרף: משימות מהדור הקודם יישארו בנות קיימא רק אם ישכילו לספק יכולת ממוקדת בכפוף לאילוצים ויציגו תפוקה מדידה מבלי לחרוג מהמנדט. שיטת הפעולה של UNTSO – תחומה בזמן,

או פנייה סלקטיבית לציבור. ניצול האימות כנשק פוגע בשיתוף הפעולה ובמעמדה של המשימה כבסיס עובדתי ניטרלי. אסטרטגיית הפחתת הסיכון היא פרוצדורלית ולא רטורית.

גישה זו מעוגנת בשלושה אמצעי הגנה:

- תיקי אירועים סטנדרטיים, שמבטיחים בסיס ממצאים שקוף וניתן לביקורת.
- חלון ערעורים מוגבל, המתעל מחלוקות לשיטה ומפחית את התמריצים לערעור על ממצאים רק באמצעות גינוי פומבי.
- ביקורת טכנית חיצונית בעקבות ערעור האמינות. בהתאם ללוגיקה של שינוי המצב בדרגה 2 כמתואר לעיל, סטייה מתמשכת מאמת המידה או חששות לשלמות המידע יפעילו ביקורת חיצונית מוגבלת בזמן, שתבחן עמידה פרוצדורלית בכללים ובשלמות הנתונים, ותתמקד בשיטה ולא בפסיקה לטובת טענה פוליטית (Gregory & Sharland, 2023).

אם האו"ם מעוניין בתפקיד בפיקוח הביטחוני בעזה, עליו לבנות מנגנון שיועד לשרוד בתנאים של חוסר אמון עמוק, שמתייחס לספקנות הישראלית כאל אילוץ מחייב ונמנע מהכרה במשתמע.

במאמר זה הדיפלומטיה המבצעית מוצגת כמודל של דו־קיום התחום בגבולות. היא מציעה לישראל ערוץ טכני שיכול להפחית מיסקלקולציה מבלי לדרוש אמון פוליטי או לפרש את המהלכים כהכרה. היא מציעה לאו"ם מנגנון לקידום יכולות המנותק מבחינה פוליטית, ועולה בקנה אחד עם בקרת שיטת הפעולה שפורטו בפרקים הקודמים. לפיכך מדובר בדרישה הניתנת לביקורת ומוגבלת במכוון. בהינתן אילוצים פוליטיים מחייבים, שיתוף פעולה בר־קיימא יתאפשר רק אם יאורגן סביב נהלים הניתנים לערעור ולביקורת, ומתוכננים להתייחס לחילוקי דעות כאל תוצאה מבצעית שגרתית. זוהי המשמעות הפונקציונלית של דיפלומטיה מבצעית בהקשר שנוצר לאחר החלטה 2803.

שיטת פעולה המוכוונת להתמודד עם אילוצי המציאות מציעה ערוץ לליבון אירועים ולתיאום שפועל בפרופיל נמוך, שאינו דורש אמון פוליטי, שאינו מכיר רשמית ברשויות יריבות ושאנו חותר לטביעת רגל קבועה בעזה.

הבחירה ברורה; אם האו"ם וישראל מעוניינים כי UNTSO יהפוך ליותר מאשר ארגון היסטורי, עליהם להתייחס לרפורמה כאל בעיה של ביצועים בכפוף לאילוצים ולא כשאיפה למנדט. המודרניזציה של UNTSO לפלטפורמת אימות מודולרית המתמקדת בניהול מחלוקות תאפשר לאו"ם לשמור על תפקיד צר אך ממשי באחת הזירות הנפוצות ביותר בעולם. אחרת UNTSO אולי ישרוד כמוסד, אך ייעלם אסטרטגית, וזו התוצאה הגרועה ביותר עבור ארגון שכוחו ברלוונטיות שלו.

ד"ר דיגו סלמה הוא חוקר במכון להיסטוריה באוניברסיטת ליידן. ד"ר סלמה מתמחה בהיסטוריה של האו"ם ובמיוחד בתפקידו בסכסוך הישראלי-ערבי. ספרו שיפורסם בקרוב *An Architecture for Peace* (בהוצאת ראוטלג') מנתח את מעורבותו הרב-ממדית של האו"ם במזרח התיכון בין השנים 1967–1982. d.salama@hum.leidenuniv.nl

מקורות

- Arielli, N., & Stoil, J. (2025, October 17). *How an international security force in post-war Gaza could work*. The Conversation. <https://tinyurl.com/2s3jz7er>
- Blair, R. A., Di Salvatore, J., & Smidt, H. M. (2021). When do UN peacekeeping operations implement their mandates? *American Journal of Political Science*, 66(3), 664–680. <https://doi.org/10.1111/ajps.12650>
- Chen, E. (2024, May 23). *Gaza: Assessing options for the UN's role for the day after*. Centre on International Cooperation. <https://tinyurl.com/486ezpa7>
- Comay, M. (1983). UN peacekeeping: The Israeli experience. In H. Wisenman (Ed.), *Peacekeeping: Appraisals and proposals* (pp. 93–117). Pergamon Press.
- Day, A. (2025, 7 October). Ending the war in Gaza requires a regional framework. *The UN can help build it*. United Nations University Centre for Policy Research. <https://tinyurl.com/52zfsa6h>
- Findlay, T. (2001). The role of monitoring and verification. *Contemporary Security Policy*, 22(3), 169–182. <https://doi.org/10.1080/135232605123313911278>
- Gowan, R. (2026, January 22). *The board of discord*. Foreign Policy. <https://tinyurl.com/45trwns2>
- Gregory, J., & Sharland, L. (2023, September 25). *Host-country consent in UN peacekeeping*. The Stimson Center. <https://tinyurl.com/427a2bxbp>
- Higgins, R. (1968). *UN peacekeeping 1946–1967: Documents and commentary* (Vol. 1). Oxford University Press.
- Hilding Norberg, A., Bardalai, A. K., & Mood, R. (2024). *UNTSO: The role, relevance, function and utility* (EPON Study). Norwegian Institute of International Affairs (NUPI). <https://tinyurl.com/32cp4tsd>
- Hilding Norberg, A., Amstutz, B., Bardalai, A. K., Mood, R., & Phillips, D. L. (2025). Taking UN peace operations to the next level: Strategic revitalisation and reinforcement of UN military and civilian observers. In J. A. Koops & M. Dal Dosso (Eds.), *The future of United Nations peace*

מבוקרת טכנית ומתוכננת לשינוי מצב ולהשעיה – תהיה הוכחת היתכנות אמינה לכך שהארגון מסוגל להתאים משימה ישנה לתנאי איום עכשוויים מבלי להאדיר את הפרופיל הפוליטי שלה. וחשוב לא פחות – שיטת פעולה כזו מגינה על האו"ם ממלכודת תדמית של הבטחה שלא ניתן לעמוד בה מבחינה מבצעית. התכנון נבנה לפי מה שניתן ליישם ולא לפי מה שקוסם מבחינה רטורית.

מתאוריה לפריסה בשטח

אם המטרה היא יותר מאשר ארכיטקטורה קונספטואלית, עליה להציע פריסה שלא תעורר את תגובת הנגד הפוליטית שהיא נועדה למנוע. היישום צריך להתנהל בשלושה שלבים:

- פרוטוקולים טכניים תחילה:** נקודות גישה, ערוצי קישור ופרמטרים לאימות ייקבעו באמצעות כמה פרוטוקולים טכניים דו-צדדיים (או חילופי מכתבים מקבילים) ולא באמצעות מזכר הבנות תלת-צדדי. זוהי הדרך הישימה היחידה לנתק את שיתוף הפעולה המבצעי מהפוליטיקה של מתן הכרה.
  - פיילוט המוגבל בזמן:** התא העזתי יפעל כפיילוט של 12–6 חודשים לפי **דרישות ההפעלה המינימליות** (MOR), חומת האש המודיעינית ומחזור חיי האירוע. כך תיבנה האמינות: שיטת הפעולה היא מטבעה "על תנאי", וטביעת הרגל שלה צריכה להיות הפיכה.
  - ביקורת ביצועים לפי לוח זמנים:** מטרת דרגות הכשל אינה להפריז במשמעות של תקלה, אלא למנוע מלכודת אסטרטגית. החלפת דפוסי פעולה והשעיה אינן תוצאות מביכות, אלא מנגנונים המשמרים את האמינות ומגינים על אנשי הצוות ועל התפקיד האזורי הקבוע של UNTSO. הצלחה תקבל הגדרה צרה: לא השגת הסדר פוליטי, אלא שמירה על בסיס עובדתי שניתן לביקורת, שמפחית מיסקלקולציה ושמאט מחזורי החלטות שעשויים להוביל להסלמה.
- הערך האסטרטגי של שיתוף פעולה מוגבל – "העמידות השקטה" ההיסטורית של UNTSO אינה יתרון מטבעה; היא יכולה להפוך בקלות בסביבה הנוכחית לשם נרדף לחוסר רלוונטיות אסטרטגית. הטענה של מאמר זה היא שעמידות הפוכת לבעלת ערך אסטרטגי רק כשהיא משולבת עם יכולת מודולרית מוכחת – בעיקר לנוכח הצרת התנאים הפוליטיים למעורבות נרחבת של האו"ם. שיטת פעולה המודעת לאילוצים אינה תיקון טכנוקרטי; זוהי אדפטציה פוליטית למציאות לא פשוטה, שבה השחקנים בעלי יכולת הכפייה נסוגים כברירת מחדל לאופני פעולה שבשליטתם, ונוכחות האו"ם מתקבלת רק אם היא מועילה, מוגבלת ואמינה.

- operations: *Compendium of short issue papers and policy recommendations for the UN Peacekeeping Ministerial 2025 in Berlin* (pp. 3–6). Brussels/Berlin: Global Alliance for Peace Operations.
- Hylton, J. (2013). Middle East peacekeeping operations after the peace accords on the Syria and Lebanon tracks. *Journal of International Peacekeeping*, 17(1), 44–65. <https://doi.org/10.1163/18754112-1702001>
- Interpeace. (2025). Exit strategies and sustainable transitions in peace operations. In J. A. Koops & M. Dal Dosso (Eds.), *The future of United Nations peace operations: Compendium of short issue papers and policy recommendations for the UN Peacekeeping Ministerial 2025 in Berlin* (pp. 52–53). Brussels/Berlin: Global Alliance for Peace Operations.
- Jonah, J. O. C. (1990). The military talks at Kilometer 101: The UN's effectiveness as a third-party mediator. *Negotiation Journal*, 6(1), 55–70. <https://doi.org/10.1111/j.1571-9979.1990.tb00554.x>
- Karlsrud, J., & Reykers, Y. (2025). Integrating ad hoc coalitions in international conflict management. In J. A. Koops & M. Dal Dosso (Eds.), *The future of United Nations peace operations: Compendium of short issue papers and policy recommendations for the UN Peacekeeping Ministerial 2025 in Berlin* (pp. 28–30). Brussels/Berlin: Global Alliance for Peace Operations.
- Kochavi, A. (1980). *UN peacekeeping in the Arab-Israeli conflict, 1973–1979* [Doctoral Dissertation, The Claremont Graduate University].
- Koops, J. A., & Dal Dosso, M. (Eds.). (2025). *The future of peace operations: Compendium of insights from the UN Peacekeeping Ministerial 2025*. UN Department of Peace Operations.
- Kreutzer, P. (2014, June 18). *Ten Principles of operational diplomacy: A proposed framework*. American Diplomacy. <https://tinyurl.com/425h3s5y>
- Maekawa, W. (2024). Verification of peace accords and military expenditures in post-conflict societies. *Defence and Peace Economics*, 35(3), 295–319. <https://doi.org/10.1080/10242694.2022.2158648>
- Mréjen, E. (1998). Israel and the reform of the United Nations. *Israel Affairs*, 5(1), 63–86. <https://doi.org/10.1080/13537129808719498>
- Myers, Z., & Dorn, W. (2022). UN peacekeeping missions in the Middle East: A twenty-first-century review. *International Peacekeeping*, 29(3), 413–435. <https://doi.org/10.1080/13533312.2022.2053287>
- Nachmias, N. (1996). UNTSO: Obsolete peacekeeping? *Peacekeeping & International Relations*, 25(1), 6. <https://tinyurl.com/392vxw7z>
- Navoth, M. (2009). A State under Review: Israel and the Universal Periodic Review of the Human Rights Council. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 3(2), 117–132. <https://doi.org/10.1080/23739770.2009.11446374>
- Novosseloff, A. (2022). *A comparative study of older one-dimensional UN peace operations*. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://tinyurl.com/2mkmb8bj>
- Rietjens, S. J. H., & Ruffa, C. (2019). Understanding coherence in UN peacekeeping: A conceptual framework. *International Peacekeeping*, 26(4), 417–441. <https://doi.org/10.1080/13533312.2019.1596742>
- Safran-Hon, D., & Salama, D. (2025, October 30). *It's time to restore the UN's political role in the Israeli-Palestinian conflict*. The Global Observatory. <https://tinyurl.com/4rsdd4jn>
- Salama, D. (2023). UNTSO: The future of UN peacekeeping in the Middle East. In A. Gilder, D. Curran, G. Holmes, & F. Edu-Afful (Eds.), *Multidisciplinary futures of UN peace operations* (pp. 113–128). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-38596-4_6
- Salama, D. (2024). *An architecture for peace: Deciphering the UN's role in the Israel – Arab conflict (1967–1982)* [Doctoral dissertation, Leiden University].
- Salman, Y. (2020). The UN and Israel: From confrontation to participation. *Strategic Assessment*, 23(3), 37–53.
- Salman, Y. (2025). Extended commentary—Israel's Relations with the UN: From “om shmum” policy to proactive policy. *World Affairs*, 188(3). <https://doi.org/10.1002/waf2.70020>
- Shetler-Jones, P. (2008). Intelligence in integrated UN peacekeeping missions: The joint mission analysis centre. *International Peacekeeping*, 15(4), 517–527. <https://doi.org/10.1080/13533310802239741>
- Siilasvuo, E. (1981). United Nations peacekeeping in the Middle East: Lessons and prospects. *The RUSI Journal*, 126(4), 3–6. <https://doi.org/10.1080/03071848108523385>
- Sommereyns, R. (1980). United Nations peacekeeping forces in the Middle East. *Brooklyn Journal of International Law*, 6(1), 1–53. <https://tinyurl.com/wf4s43tt>
- Street, J., Watson, A., & Hartmann, K. (2025). Stick or twist: Is peace enforcement part of the UN's future? In J. A. Koops & M. Dal Dosso (Eds.), *The future of United Nations peace operations: Compendium of short issue papers and policy recommendations for the UN Peacekeeping Ministerial 2025 in Berlin* (pp. 31–37). Brussels/Berlin: Global Alliance for Peace Operations..
- Theobald, A. (2009). *Watching the war and keeping the peace: The United Nations Truce Supervision Organisation (UNTSO) in the Middle East, 1949–1956* [Doctoral dissertation, Queen's University].
- Theobald, A. (2015). The United Nations Truce Supervision Organization (UNTSO). In J. A. Koops et al. (Eds.), *The Oxford handbook of United Nations peacekeeping operations* (Online ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199686049.013.18>
- United Nations Country Team. (2026, January 20). *United Nations country results report 2023–2024: State of Palestine* [Report]. United Nations in Palestine. <https://tinyurl.com/47wshdat>
- United Nations Department of Peace Operations. (2008). *United Nations peacekeeping operations: Principles and guidelines* (The Capstone Doctrine). <https://tinyurl.com/4tvjpppe>
- United Nations Department of Peacekeeping Operations. (2001). *United Nations military observers handbook* (UN/223/TH/MIOB95). <https://tinyurl.com/yc4m2bcr>

- United Nations Peacekeeping. (2025, May 14). *UN Peacekeeping Ministerial 2025: Chair's summary* (Berlin, 13–14 May 2025) [PDF]. <https://tinyurl.com/yc6af955>
- United Nations Security Council. (1948). *Resolution 50: Establishment of the United Nations Truce Supervision Organisation*. S/RES/50.
- United Nations Security Council. (1949). *Resolution 73: Continuation of UNTSO mandate*. S/RES/73.
- Wane, E., Williams, P. D., & Kihara-Hunt, I. (2024). *The future of UN peacekeeping: Models, capabilities, and related capabilities*. UN Department of Peace Operations.
- Wood, D. (2025, August 14). *Helping UNIFIL restore stability in southern Lebanon*. International Crisis Group. <https://tinyurl.com/3khujxnk>
- World Bank, European Union, & United Nations. (2025, February). *Gaza and West Bank interim rapid damage and needs assessment (IRDNA)*. World Bank. <https://tinyurl.com/57ht77wk>

מעורבותה של איראן ביבשת אפריקה: ההקשר האזורי, הגלובלי וההשלכות על ישראל

דני (דניס) סטרינוביץ'

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

בשנים האחרונות, וביתר שאת מאז קריסת הסכם הגרעין עם איראן והקדמת המתרחב בינה לבין מדינות המערב ובראשן ה-E3 וארצות הברית, המשטר האיראני מבקש להרחיב את פעילותו ברחבי יבשת אפריקה באופן המתכתב עם המהלכים של רוסיה, סין וטורקיה ומדינות המפרץ ביבשת זו. פעולותיה של איראן, בעיקר בכל הנוגע להתבססותה הביטחונית באפריקה, מגבירות את האיום הנשקף לישראל מיבשת זו ומחייבות אותה לבנות אסטרטגיה משולבת שתפחית את יכולתה של איראן להשתמש ביבשת אפריקה לצרכיה השונים.

בחודש אוקטובר 2025 קיים המכון למחקרי הביטחון הלאומי רב שיח שנועד לנתח את פעילותן של איראן ושל שחקניות אזוריות וגלובליות נוספות ביבשת אפריקה, במטרה לדון בהשלכות של פעילות זו על הביטחון הלאומי של מדינת ישראל ולבחון המלצות שונות למערכת המדינית והביטחונית בישראל. ההמלצות יסייעו בשיפור התמודדותה של ישראל עם האתגרים המתפתחים ביבשת אפריקה בעקבות הפעילות של איראן ושאר המעצמות ביבשת זו.

מילות מפתח: איראן, אפריקה, ישראל, טורקיה, סין, רוסיה, מפרציות, ישראל.

מבוא

עוד מימי ראשית המהפכה האסלאמית הייתה אפריקה יעד אטרקטיבי לשלטון האיראני, שראה זהות אידיאולוגית בין איראן לבין מדינות רבות באפריקה, בעיקר לאור ההתנגדות העיקשת ל"קולוניאליזם מערבי". עובדה זו, לצד הרצון של טהראן להגן על המיעוט השיעי הגדול ברחבי היבשת, בדגש על מערב אפריקה, וכן הרצון לנצל את משאבי היבשת לצרכיה, הובילו בעבר את ההנהגה האיראנית להגביר את פעילותה ביבשת אפריקה, בעיקר בתקופת הנשיא מחמוד אחמדינז'אד. הנשיא האיראני הקודם, אברההים ראסי, שראה בהידוק הקשרים עם אפריקה יעד מדיני ראשון במעלה של נשיאותו, פעל אף הוא להידוק הקשרים של טהראן עם מדינות רבות ביבשת.

ואולם איראן אינה המדינה היחידה ששמה לעצמה למטרה להרחיב את השפעתה ביבשת אפריקה. מדינות המפרץ ובראשן איחוד האמירויות, קטר וערב הסעודית, וכן סין, רוסיה וטורקיה מבקשות אף הן להעמיק את אחיזתן הכלכלית, המדינית והביטחונית ביבשת, ולנצל את הוואקום שנוצר בה בעקבות דחיקת מדינות אירופה

ממנה ובראשן צרפת, ובשל חוסר העניין שמפגין הממשל האמריקאי ביבשת זו.

על מנת לבחון את מאמציהן של איראן, רוסיה, סין, טורקיה ומדינות המפרץ ביבשת, ובעיקר לנתח כיצד הם משפיעים על האינטרסים הרחבים של ישראל ביבשת לצורך המלצה על המדיניות שעליה לנקוט כדי להתמודד עם ההשפעות השליליות של מאמצים אלו, התקיים במכון למחקרי הביטחון הלאומי מפגש בשלושה מושבים: א. הראשון – בהשתתפות חוקרי המכון: השגריר לשעבר ארקדי מיל-מן, ד"ר יואל גוז'נסקי, ד"ר אורי סלע וד"ר גליה לינדנשטראוס – התמקד במאמצי ההשפעה של רוסיה, מדינות המפרץ, סין וטורקיה באפריקה. ב. השני – בהשתתפות חוקר המכון דני (דניס) סטרינוביץ', גב' רוויטל נווה ומר מתן דניאל מאוניברסיטת תל-אביב – ניתח את פעילותה של איראן ביבשת אפריקה

ג. השלישי – בהשתתפות ד"ר אשר (אסי) לובצקי מהמכון ליחסי אפריקה-ישראל – התייחס למדיניות שעל ישראל לאמץ כדי להגביר את השפעתה ביבשת אפריקה.

הלאומית בלוב ב-2019 – אף שהוא מנוגד לאמנת הים, ומצרים ויוון יצאו נגדו בפורומים הרלוונטיים – יוצר לישראל בעיות בקידום פרויקטים במזרח הים התיכון, כגון צינור הגז איסטמד (EastMed) וכבל החשמל התת-ימי המתוכנן מיוון לקפריסין, ומשם לישראל.

ההיבט הסיני

סין מעורבת ברובן הגדול של מדינות אפריקה בתחומים רבים ומגוונים – מהשקעות ושותפויות בתחומי חקלאות ועד שיתופי פעולה בתוכניות חלל, שיגור לוויינים ומערכות ניווט (BeiDou), ובכלל זה גם נושאי פינטק (Fintech), יצוא נשק (וגם תרגילים צבאיים משותפים ומשימות שמירת שלום), מעורבות במכרות והשגת מינרלים ומשאבים, וכן תשתיות (כולל רכבות, נמלים ובינוי). סין גם חשובה לאפריקה בתחומי ההלוואות והסיוע, גם אם היא אינה המובילה בתחום. סין היא שותפת הסחר החשובה ביותר של רוב מדינות אפריקה.

שיתוף הפעולה בין סין עם רבות ממדינות אפריקה נובע ממניע אידיאולוגי שבבסיסו ההתנגדות למערב (באנדונג, המדינות הבלתי מזדהות ולאחר מכן הדרום הגלובלי) וגם מתוך שאיפה לשינוי הסדר העולמי הקיים, וזאת לצד אינטרסים קונקרטיים ומוחשיים יותר. שיתופי הפעולה של סין מבוססים יותר עם מדינות בעלות עוצמה רבה יותר באפריקה, ובעיקר במזרח אפריקה או בצפונה (דוגמת מצרים, אלג'יריה, אתיופיה וכמובן דרום אפריקה), אך במדינות פחות חזקות, למשל במרכז אפריקה, הם נעשים על בסיס מזדמן. התוצאה היא שבחלקים החלשים יותר של אפריקה מתייחסים לסין לעיתים כאל גורם נאו-אימפריאליסטי או קולוניאליסטי (ובפרט כאשר יש מגמה של יבוא חומרי גלם מאפריקה לסין, ויצוא של סחורה מוגמרת לאפריקה).

נוסף על כך, בכל מדינה חשובה שבה איראן פועלת, גם סין פועלת בצורה משמעותית. הגם שאין מדובר בהפתעה, חשוב לציין כי לעיתים אין הלימה או חפיפה בין הרצונות האיראניים לאלה של הסינים. למשל, בסומליה איראן מסייעת לגורמי ג'האד עולמי ובראשם ארגון אל-שבאב, שמבקשים לערער את השליטה של ממשלת סומליה במדינה, ואילו סין מתנגדת לפעולותיו של אל-שבאב לאור רצונה בחיזוק השלטון המרכזי הסומלי. המשמעות היא שלישאל יש דווקא מרחב פעולה לנסות להשפיע במקומות כאלה לפני שהיא מחליטה לפעול בסומלילנד, למשל.

כמו כן הוזכר בדיון הדרום הגלובלי. זה אומנם מושג מארגן בעל חשיבות, אבל גם פיקציה. מספר היריבויות הפנימיות בתוך אפריקה כמובן רחוק מלהתאים למושג גיאופוליטי מובחן כזה, וכך גם בין מתחרות זרות בתוך

זאת ועוד, את הרב שיח פתח ד"ר רשיד עבדי, מנהל המחקר של מכון המחקר סאהאן בקניה, שהציג את הניתוח שלו למהלכי המעצמות ואיראן באזור קרן אפריקה.

מהלכי המעצמות באפריקה

ההיבט הטורקי

אף שהיו ניצנים לעניין הגובר של טורקיה באפריקה כבר בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת, נקודת המפנה הייתה שנת 2005, אז הוכרזה "שנת אפריקה" בטורקיה. מאז יש פריחה ביחסיה של טורקיה עם מדינות היבשת בשלל תחומים: דיפלומטיה (לטורקיה 44 שגרירויות ביבשת אפריקה), כלכלה (השקעה בתשתיות במדינות השונות וגידול משמעותי בהיקף הסחר), ביטחון (טורקיה היא היצואנית הביטחונית הרביעית בגודלה למדינות אפריקה שמדרום לסהרה) והיבטים של עוצמה רכה ובניית האליטות באפריקה (רשת בתי ספר, מלגות לסטודנטים ממדינות אפריקה, פופולריות של אופרות סבון טורקיות).

סומליה היא במידה רבה "חלון הראווה" של המדיניות הטורקית כלפי אפריקה. ארדואן נסע לסומליה ב-2011 והיה המנהיג הזר הראשון שהגיע לסומליה מזה 20 שנה, ולאחר מכן טורקיה פעלה לסייע למדינה מתוך שטח סומליה, בעוד מדינות רבות אחרות פעלו מאתיופיה. ב-2017 חנכה טורקיה את הבסיס הצבאי הגדול ביותר מחוץ לשטחה בסומליה, ומעריכים שהיא אימנה יותר משליש מכוחות הביטחון הסומליים. לאחרונה טוענים הטורקים שגילו מאגרי נפט וגז ניכרים לחופי סומליה.

מבחינת האתגר שהמעורבות הטורקית באפריקה עשויה להציב לישראל, אפשר לתת מספר דוגמאות: נוכחותה של טורקיה בסומליה מאפשרת לה אחיזה בים האדום. היא בונה שם גם מתקן לניסוי טילים מתוצרתה, ואם יהיו התפתחויות עתידיות לגבי הכרה של ישראל בסומלילנד, הדבר יכול להוות מוקד מתיחות בין שתי המדינות לאור התמיכה הטורקית במדיניות "סומליה אחת" של מוגדישו. שיתוף הפעולה של טורקיה עם דרום אפריקה חשוב בהקשר של הדרום הגלובלי והביקורת על ישראל, וטורקיה הצטרפה לתביעה של דרום אפריקה בבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג בהאשמה שישאל מבצעת רצח עם ברצועת עזה. בניז'ר טורקיה מנצלת את היחלשות הנוכחות הצרפתית להגברת השפעתה שם ומתעניינת במחצבי האורניום במדינה (לכאורה לצורכי תוכנית הגרעין האזרחי בטורקיה, אך עולות תהיות אם לא גם לצרכים צבאיים). לבסוף, ההסכם לתיחום המים הכלכליים שנחתם בין טורקיה לבין ממשלת ההסכמה

אינה רק ביטוי להשפעה אזורית אלא גם חלק ממאמץ רחב יותר לבניית מערכת בינלאומית רב־קוטבית, שבה רוסיה אינה מבודדת.

מדינות המפרץ

הגברת המעורבות של מדינות המפרץ באפריקה מבטאת את שאיפתן לבסס מוקדי כוח והשפעה בזירה הגלובלית, תוך ניצול חלון ההזדמנויות שנפתח בעקבות הפחתה מסוימת במעורבות מצד ארצות הברית וסין. לצד שיתופי פעולה נקודתיים, התחרות המחריפה בין שלוש המדינות על השפעה באפריקה יוצרת גם חיכוכים – בין היתר בסודאן ובקרבן אפריקה – ומשקפת מאבק רחב על הגדרת הסדר האזורי החדש. מבחינת מדינות אפריקה עצמן, מדובר במגמה כפולה: הזדמנות להשקעות אדירות ולתשתיות מודרניות, אך גם סכנה לתלות כלכלית ולמעורבות פוליטית חיצונית שעלולה להחריף חיכוכים קיימים וליצור חדשים. עבור מדינות המפרץ אפריקה הופכת בהדרגה לזירה אסטרטגית – לביטחון, לכלכלתן ולמעמדן הגלובלי – ומספקת גם לישראל פתח לשיתופי פעולה אזוריים מול האתגרים שמציבה איראן.

מהלכי איראן באפריקה

בחודשים האחרונים מתרחבת הפעלתנות האיראנית באפריקה, ובעיקר הרצון של המשטר באיראן להרחיב את מכירות אמצעי הלחימה שברשותה למדינות רבות ביבשת, ולהשתמש במכירות אלו כדי להעמיק את דריסת הרגל הביטחונית של טהראן ביבשת. מגמה זו בולטת במיוחד באזור מזרח אפריקה, אולם ניתן לזהות את התגברות הפעלתנות האיראנית גם באזור הסאהל.

כך, באזור קרן אפריקה ומזרח היבשת ממשיכה טהראן להרחיב את קשריה עם סודאן ואריתריאה ומעבירה אמצעי לחימה, בדגש על כטב"מים, מרגמות וטילי נ"ט דרך אריתריאה, לחיזוק יכולותיו של צבא סודאן במסגרת מלחמת האזרחים במדינה נגד כוחות ההתערבות המהירה (RSF). זאת מתוך מדיניות מושכלת שמטרתה חידוש מערכת היחסים עם סודאן והסתייעות בדריסת הרגל המחודשת שלה במדינה זו לצרכיה השונים. במקביל פועלת טהראן באופן אינטנסיבי לחידוש קשריה הדיפלומטיים עם קהיר וג'יבוטי, מתוך ראייה שהעמקת הנוכחות האיראנית באזור הים אדום וקרן אפריקה תגביר את "המצור הכלכלי" על ישראל, תוביל לבנייתם של ערוצים להעברת אמצעי לחימה לחמאס ברצועת עזה ותאפשר נמלי עגינה לצי האיראני באזור חשוב זה.

אפריקה, שרבות מהן מתיימרות להיות/לייצג/להוביל את הדרום הגלובלי. כך גם האמירות על סין עצמה באפריקה, שהיא כאמור כוח נאו־אימפריאליסטי או קולוניאליסטי. עובדה זו מאפשרת מרחב פעולה לישראל, אם תשכיל לנצל אותו.

ההיבט הרוסי

בתוך עשור בלבד, בין השנים 2015 ל־2025 הצליחה רוסיה לבסס באפריקה מערכת השפעה רב־ממדית – רשת של קשרים, בריתות, עסקאות נשק ונוכחות צבאית רשמית למחצה. תחילתה של נוכחות זו הייתה במיזם פרטי למחצה שניהלה קבוצת שכירי החרב וגנר, אשר פעלה לפי אינטרסים של הקרמלין אך מחוץ למסגרת החוקית הרשמית של רוסיה. באותם ימים מוסקבה חיפשה דרך לעקוף את הסנקציות, לשמר את גישתה למשאבים טבעיים באפריקה ולהשיג אחיזה אסטרטגית באזורים שאינם בשליטת המערב. קבוצת וגנר סיפקה את הפתרון: שכירי חרב, תחמושת והשפעה בלי אחריות מדינתית גלויה. לאחר מותו של יבגני פריגוז'ין והתפרקות קבוצת וגנר קיבלו במוסקבה החלטה אסטרטגית: להפוך את הנוכחות הרוסית באפריקה ממבצע פרטי לא רשמי לזרוע ממלכתית, וכך נולד ה־Africa Corps – כוח צבאי־ביטחוני הפועל בתחומים רבים תחת משרד ההגנה הרוסי ובסיוע ה־GRU: הכשרה של אנשי צבא, אבטחת מתקני משאבים טבעיים, נפט, זהב, יהלומים, אורניום, אספקת מערכות נשק וציוד צבאי, אבטחת הדרג הבכיר (כולל נשיאים). באמצעות פעילות זו השיגה רוסיה דריסת רגל צבאית ואסטרטגית בלוב, מאל, ניז'ר, הרפובליקה המרכז־אפריקאית, בורקינה פאסו, סודאן, צ'אד וגינאה המשוונית.

לאחר הפלישה לאוקראינה בפברואר 2022 הפכה אפריקה לאחת הזירות החשובות ליצירת החזית האנטי־מערבית. מוסקבה מעוניינת להחליש נוכחות מערבית – צרפתית ואמריקאית – ביבשת, ולנוכח הסנקציות המוטלות עליה להבטיח גישה למשאבי טבע ולהשתמש בזירה האפריקאית כמרחב פעולה צבאי, מודיעיני ודיפלומטי. לשם כך מפעילה רוסיה גם מערכות השפעה ברשתות החברתיות וקמפיינים תודעתיים ותרבותיים, שמטרתם לעצב דעת קהל אוהדת לרוסיה ולהציג אותה כחלופה ל"מערב קולוניאליסטי". נכון לשנת 2025 ה־African Corps מבסס שינוי מבני במדיניות הרוסית באפריקה – ממדיניות של הכחשה ופעילות לא רשמית למעורבות מדינתית גלויה; ממודל של שכירי חרב ועסקים פרטיים למבנה כוח עם פיקוד, תקציב ולגיטימיות מדינית. כך יוצרת מוסקבה מערך גאו־אסטרטגי קבוע ביבשת. הנוכחות הרוסית באפריקה

ישראל חייבת להתייחס ליבשת אפריקה בכובד ראש. זהו שינוי מנטלי שמדינאים ישראלים והציבור הישראלי צריכים לעבור. ישראל צריכה להבין שלאפריקה יש מקום מרכזי בביטחון הלאומי הישראלי. לדוגמה, לא ייתכן כי רוב הישראלים שמעו על סומלילנד – אחד המקומות האסטרטגיים והפרויקטים הישראליים ביבשת – רק בשנה האחרונה ובהקשר של תוכניות "הגירה מרצון" מעזה. על מדינת ישראל לגבש אסטרטגיה מקיפה ליבשת, שבה יהיה לממשלה מקום מרכזי בהכוננת גופים אזרחיים וכלכליים. יש צורך למפות מרחבים מסוימים שבהם יש לישראל אינטרס לאומי: הים האדום בראש ובראשונה, אבל גם מקומות שבהם ישראל יכולה לרכוש חומרי גלם הכרחיים לתעשיות הביטחוניות שלה, בייחוד כהכנה למקרים של חרמות ואמברגו עתידיים מצד מדינות מערביות.

ישראל חייבת לעבוד בקואליציות ולהביא את היתרונות היחסיים שלה (ביטחוניים, טכנולוגיים). יש לא מעט מדינות ידידותיות לישראל שמגלות מעורבות ביבשת – איחוד האמירויות, הודו וכמובן ארצות הברית. יש לפעול כגוש אחד מתואם. אפריקה – בפרט אזור הסאהל, אבל גם מקומות כמו מוזמביק ומרכז היבשת – היא מוקד ראשי של טרור בעולם. ישראל יכולה לסייע בתחום זה וליצור בריתות חדשות. אף מדינה אחרת אינה מצליחה לסייע באופן אפקטיבי, ובתחום זה יש לישראל יתרון יחסי גדול. לישראל יש פתרונות טכנולוגיים מתקדמים שהיבשת צריכה במיוחד – כמו מים. ישראל יכולה גם להיות גשר בין היבשת לבין ממשלות כמו ארצות הברית, או תורמים וארגונים פרטיים.

ישראל צריכה לתעדף את המרחבים החשובים לה: ראשית – אזור מזרח אפריקה הוא החיוני ביותר, גם בגלל המעורבות האיראנית והקרבה לתימן; שנית – מקומות בעלי מחצבים אסטרטגיים במרכז ובמערב אפריקה; בעדיפות שלישית מדינות מרכזיות שיכולות לגרום נזק לישראל, כמו דרום אפריקה. מדיניות ישראלית מוצלחת אפשרית גם משום שמדינות אפריקאיות רבות עדיין רואות את ישראל בחיוב. במקומות כמו קניה וניגריה ישראל פופולרית מאוד, לכן יש פוטנציאל לבריתות עמוקות וארוכות שנים.

ישראל יכולה למצוא תחומים לשיתוף פעולה ביטחוני וכלכלי עם חלק ממדינות המפרץ בסוגיית אפריקה (דוגמת איחוד האמירויות, ערב הסעודית, בחריין). זאת בעיקר לאור העובדה שיש לה אינטרסים חופפים עימן, בדגש על המאבק בהשפעתה של איראן ובאסלאם הרדיקלי. עם זאת ישראל צריכה להיות מודעת לכך שהיא עלולה להיות חשופה לביקורת בינלאומית בשל עצם שיתוף הפעולה בינה לבין מדינות המפרץ בסוגיית

לצד זאת איראן שואפת להרחיב את קשריה עם מדינות צפון אפריקה, מלבד דרך תוניסיה ועד אלג'יריה, שמאפשרים לה לא רק גישה לים התיכון ולמצר גיברלטר אלא בעיקר להגביר את הלחץ הצבאי על מרוקו, הנחשבת בעיני ההנהגה האיראנית למעוז הפעילות הישראלי והאמריקאי ביבשת זו. זאת באמצעות הרחבת הסיוע הצבאי למורדי פוליטרי, הנאבקים נגד הנוכחות המרוקאית באזור הסהרה המערבית.

לצד פעלתנות זו בקרן אפריקה ובצפון אפריקה מבקשת איראן מנסה לנצל את הוואקום שנוצר בעקבות היחלשות הנוכחות הצרפתית באזור הסאהל, ובדומה לסין ורוסיה מנסה גם היא לקבל נתח כלכלי ומדיני באותן מדינות. דוגמה לכך היא ניז'ר, שלאיראן יש בה אינטרסים רבים דוגמת מחצבי אורניום, שאותו היא יכולה לקנות לשימוש בתוכנית הגרעין שלה.

זאת ועוד, איראן מרחיבה את קשריה הכלכליים עם מדינות שונות במזרח היבשת, ביניהן קניה, אוגנדה וזימבבואה, במטרה לנצל קשרים אלו להמחשת חוזקם של קשרי החוץ שלה ולהשתמש בהם כדי לעקוף את הסנקציות המוטלות על המשטר האיראני, על ידי העמקת הקשרים הכלכליים עם מדינות אלו.

לבסוף יש לציין את החשיבות הרבה שאיראן מייחסת ליחסיה עם דרום אפריקה, הנחשבת בעיניה לשותפה אסטרטגית במגוון רחב של תחומים – מדיניים, כלכליים וביטחוניים – ועל כן היא פועלת להרחבת יחסיה עם דרום אפריקה. זאת גם כדי להשתמש בהשפעתה של דרום אפריקה ביבשת כדי לפגוע במאמצים המדיניים של ישראל, בעיקר מול ארגון מדינות אפריקה, שנועדו לחזק את מעמדה המדיני של ישראל באפריקה.

בהקשר ישיר לפעלתנות האיראנית חשוב להדגיש גם את הפעלתנות החות'ית ביבשת אפריקה. החות'ים אינם מהווים איום רק על המזרח התיכון, ומהלכיהם בקרן אפריקה, דוגמת תמיכתם בארגון אל-שבאב בסומליה לצד פעילותם הגוברת בסודאן ואריתריאה, מהווים גם הם איום גובר על האינטרסים הישראליים והמערביים באזור זה, ומצריכים בחינה רחבה של הבעיה החות'ית.

המלצות למדיניות ישראלית

הרחבת הפעלתנות האיראנית ברחבי אפריקה מעמידה בסכנה אינטרסים חשובים של ישראל ביבשת ומגבירה את האיום הצבאי והכלכלי על ישראל. על כן על ישראל לאתגר פעלתנות זו באמצעות בניית אסטרטגיה שמטרתה דחיקת איראן מאפריקה. למרות מגוון האתגרים הביטחוניים הניצבים בפני ישראל בימים אלה, עליה להתמקד בפעילותה של איראן באפריקה ולנסות לרתום מדינות נוספות במטרה לשנות מגמה זו.

אפריקה, משום שאלו ספגו בעבר ביקורת על אופי מעורבותן ביבשת זו.

דני (דניס) סיטרינוביץ' הוא חוקר בכיר בתוכנית 'איראן והציר השיעי' במכון למחקרי ביטחון לאומי. שירת 25 שנה במגוון תפקידי פיקוד ביחידות האיסוף והמחקר המובילות באמ"ן ובנספחות אמ"ן בשגרירות ישראל בווינה ובבוסטון. dannyc@inss.org.il

ההתדיינות סביב סוגיית גיוס תלמידי ישיבה בשנים הראשונות לאחר קום המדינה

זכי שלום

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

"מלחמת התקומה", שהחלה במתקפת חמאס על ישראל ב-7 באוקטובר 2023, הציפה על פני השטח סוגיות רבות הנמצאות במחלוקת ציבורית ופוליטית. בין השאר היא העצימה את המחלוקת סביב גיוס החרדים, או בלשון אחרת – מתן פטור משירות צבאי לתלמידי ישיבה, ומקומם של תלמידי ישיבה המקדישים את חייהם ללימוד תורה בתוך מארג הערבות ההדדית במדינה, המקבל ביטוי ראשון במעלה בהתגייסות לשירות צבאי. היו לכך מספר סיבות, הראשונה שבהן היא ההערכה שהלקח העיקרי של המלחמה הוא הצורך בשינויים מהפכניים במערכת הביטחון בכלל, ובצה"ל בפרט: "מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023", כותב האלוף יניב עשור, "ההפתעה וההלם בצה"ל ובחברה הישראלית, התרחבות המערכה לכמה זירות והימשכותה, מחייבים אותנו לשידוד מערכות ולהתארגנות יעילה ודחופה מול האיום שאנו נמצאים בו" (עשור, 2025, עמ' 4).

אחד הלקחים המרכזיים של המלחמה, הנמצא ככל שניתן להתרשם בקונצנזוס רחב היקף, הוא הצורך לנטוש את הפרדיגמה שליוותה צה"ל בעשורים האחרונים: "רעיון 'צבא קטן וחכם', כותב האלוף עשור, "הוא ביטוי מובהק נוסף לקונספציית כוח האדם [...] כל אלה ביססו את התפיסה של 'נבחרת משרתת'" (עשור, 2025, עמ' 4). האלוף עשור מסכם את דבריו בכך שעכשיו כבר ברור לכול כי:

נכון היה לחיות בתודעה של "אומה מגויסת". היקף המלחמה, משכה, לקחיה והאתגרים הביטחוניים שלפנינו, מחייבים אותנו לגישה צבא גדול, חכם, מאומן, מצויד ומתוקצב [...] המלחמה הארוכה וההבנה שאנו בפני עשור הדורש מאמץ ביטחוני מתמשך, מחייבות אותנו לגבש אסטרטגיית כוח אדם ההולמת את אתגרי השחיקה והעייפות, ויוצרת לנו אורך נשימה, חוסן וכוח עמידה (עשור, 2025, עמ' 4-5).

מאמר זה נכתב על רקע הוויכוח ההולך ומתעצם בחברה הישראלית סביב גיוס חרדים ותלמידי ישיבה לצה"ל. הוא נועד להציג היבטים מגוונים המתייחסים לרקע ההיסטורי של מתן הפטור לגיוס חרדים ותלמידי ישיבה לצה"ל בשנים הראשונות לקום המדינה. הוא מתבסס בעיקר על מסמכים היסטוריים שלוקטו, בפרט מארכיון המדינה ומארכיון בן-גוריון.

נקודת המוצא של המאמר היא דוח ועדת משנה של ועדת החוץ והביטחון לבחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות (ועדת הכהן) משנת 1988. רובם המכריע של חברי הוועדה בראשות חבר הכנסת מנחם הכהן תמכו בגיוס בני ישיבות לצה"ל, על בסיס של מתווים מגוונים. הוועדה עשתה עבודה יסודית במאמציה להבין את שורשי ההסדר שהוביל לקיבוע המצב הקיים מקום המדינה בנוגע לאי-גיוסם של בני ישיבות לצה"ל. עם זאת, ההרכב המוטע של חברי הוועדה הוביל בעליל לכך שמסקנותיה לא יתקבלו על דעת המפלגות הדתיות וראשי הישיבות החרדיות.

בסופו של דבר הוועדה כשלה בהבנת יעדיה. היא לא יכלה לפעול כגוף מחקר אקדמי אלא הייתה ועדה בעלת אופי פוליטי, שמבחינה הסופי היא יצירת פתרונות הניתנים למימוש במסגרת האילוצים הקיימים בחברה הישראלית. ההסדר המעניק פטור לבני ישיבות קובע במהלך מלחמת העצמאות על ידי דוד בן-גוריון.

ניתן כמובן לתהות, ובצדק, על מהלך זה ועל מידת התבונה שהייתה בו. בפועל הוא יצר עובדה פוליטית רבת עוצמה. אופייה של המערכת הפוליטית בישראל, שיטת הבחירות, הנהלים בנוגעים להקמת קואליציה וממשלה – כל אלה וגורמים אחרים מחייבים, לדעת כותב שורות אלה, את הנוגעים בדבר לפעול בתבונה וברגישות כדי לקדם הסדר מוסכם על דעת רוב הצדדים, אם לא על כולם.

הבחירה בוועדת הכהן כעוגן למחקר זה נועדה להעביר מסר לכל אלה המבקשים, ובצדק, לשנות את המציאות שקובעה במהלך מלחמת העצמאות, ונותרה על כנה מאז ועד היום. השינוי יתממש רק על בסיס של

הוועדה הייתה מודעת לכך שהיא אמורה לעסוק בסוגיה מורכבת מאוד, רגישה ונפיצה. מסיבה זו התבקשו רגישות ותבונה פוליטית יתרה בקביעת הרכב חברי הוועדה, ונדרש לתת ביטוי הולם לבעלי דעות המנוגדות לאלה של רוב חבריה.

הוועדה הייתה מודעת היטב לטענה שראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון, היה זה שהניח את היסודות למתן הפטור לבחורי ישיבות מגיוס לצה"ל. עם זאת היא הדגישה כי "כוונת בן-גוריון הייתה לשחרר מספר מצומצם של תלמידי ישיבות – מאות אחדות בלבד ולא אלפים – כפי שהדבר התפתח עם השנים". עובדה זו, כך קבעו חברי הוועדה, מתאשרת גם מדבריו של בן-גוריון בישיבת ועדת הביטחון של מועצת המדינה ב־1 באוקטובר 1948 כי הרבנים טענו ש"יש 400 בחורי ישיבה, שהם כולם בגיל צעיר ושאלם הם יתחייבו בגיוס – צריך יהיה לסגור את בתי הישיבות" (בחינה מחודשת של פטור מגיוס בחורי הישיבות, 1986–1988, עמ' 8; ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

בן-גוריון עצמו נתן גיבוי לטיעון זה בשנים שלאחר התפטרותו מן הממשלה: "אני שחררתי בחורי ישיבה משירות צבאי", כך כתב לראש הממשלה לוי אשכול, ב־12 בספטמבר 1963. "עשיתי זאת כשמספרם היה קטן, אבל הם הולכים ומתרבים [...] בכלל יש אולי לבדוק כל שאלת בחורי ישיבה אם הם צריכים להיות פטורים מחובת צבא" (בן-גוריון, 1963).

טענות אלה של בן-גוריון בשנים מאוחרות יותר, כי הפטור ניתן למספר מצומצם של בחורי ישיבה, וכי עם הגידול באוכלוסייה החרדית במדינת ישראל קשה לקבל את התמשכות התופעה, נראות תמוהות משהו. וכי בן-גוריון לא ידע שהאוכלוסייה החרדית נוטה לריבוי טבעי גדול?

יתר על כן, מדגישה ועדת הכהן בדוח שלה, קרוב לוודאי שגם בן-גוריון הבין שיש בהחלטה על מתן הפטור טעם לפגם. לפיכך הוא ביקש לשוות לה אופי "אוניברסלי", ואמר בישיבת ועדת הביטחון כי המדיניות של הממשלה ושל משרד הביטחון היא לא לסגור שום בית ספר גבוה ובינוני לרגל המלחמה, אם רק אפשרי. הבטחנו לגימנסיות שהמחלקה השמינית לא תיסגר אם כי מגייסים את המחלקה השמינית, את הבחורים שבה, אבל לא את הבחורות. הבטחנו לאוניברסיטה לארגן שהאוניברסיטה תהיה פתוחה גם בשעת המלחמה. המדיניות שלנו היא לא לסגור מוסדות לימוד, כמו שהמדיניות שלנו היא לא לסגור בתי חרושת. אנו דואגים שהאוניברסיטה והטכניון ובתי הספר הבינוניים במחלקות הגבוהות יהיו פתוחים (ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

הסכמה רחבה בתוך המערכת הפוליטית והציבורית במדינת ישראל.

ועדת הכהן בנושא גיוס בני ישיבות

ב-9 ביולי 1986 החליטה מליאת הכנסת להעביר לוועדת החוץ והביטחון הצעה לסדר היום של חברת הכנסת גאולה כהן בנושא "הצורך לפעול כנגד סרבני גיוס מהישיבות הלא-ציוניות". בנאום נרגש דיברה חברת הכנסת מדם ליבה על הפטור הניתן לבחורי ישיבה משירות בצה"ל: "מדובר כאן", אמרה חברת הכנסת, "לא על סתם עיוותים מוסריים של איכות חיים, אלא על עיוותים מוסריים שנוגעים בעצם החיים. בנושאים של חיים ומוות (הישיבה המאתיים-עשרים וארבע, 1986, עמ' 3491).

מספרם של תלמידי ישיבה שקיבלו פטור משירות בצה"ל הולך וגדל, אמרה גאולה כהן באותה ישיבה. בשנת 1981 ביקשו פטור 700 תלמידים. היום, 1986, המספר כפול. מה גרם להכפלת המספר, תוהה חברת הכנסת. לדבריה, חלק ממבקשי הפטור הם צעירים המבקשים להשתמט גם מצה"ל וגם משירות התעסוקה. כולם מקבלים דחיות חוזרות ונשנות משירות צבאי עד שהם עוברים את גיל הגיוס, והם אינם מגיעים כלל לשירות בצה"ל.

שר הביטחון באותם ימים, יצחק רבין, לא סתר את דבריה. עם זאת המסר שלו היה שבפועל, בשל אילוצים פוליטיים, חייבים להמשיך בהסדר הקיים: "שאלת היקף הגיוס של תלמידי הישיבות, על כל היבטיה, נשקלה בעבר כמה וכמה פעמים, על-ידי ממשלות ישראל בכל התקופות, ואין בהצעה זו לסדר-יומה של הכנסת דבר חדש שיצדיק שינוי המדיניות (הישיבה המאתיים-עשרים וארבע, 1986, עמ' 3493).

כעבור שנים רבות מתח הרב עובדיה יוסף זצ"ל ביקורת נוקבת על גאולה כהן בגין פעילותה לגיוס בחורי ישיבה: "היא בראש הדגל [של אלה הטוענים] שצריכים לגייס את בני הישיבות, זאת הַרְשָׁעָה הזאתי, מה הדת שיש לה?" (גוטליב, 2022).

ב־23 בדצמבר 1986 קיימה ועדת החוץ והביטחון דיון בהצעה של גאולה כהן מ־9 ביולי. בעקבות הדיון החליטה הוועדה על הקמת ועדת משנה מטעמה, לבחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות. ועדת המשנה הורכבה מחברי הכנסת מנחם הכהן – יו"ר; בנימין בן-אליעזר; שרה דורון; הרב חיים דרוקמן; מיכה חריש; רפאל פנחס ויוסי שריד.

ב־18 ביולי 1988 פרסמה הוועדה את הדוח שלה, את הסיכום לדוח ואת מסקנותיה והמלצותיה, שהתקבלו ברוב של ארבעה בעד, אחד נגד, אחד נמנע ואחד נעדר.

ביוני 1947) המפורסם לראשי אגודת ישראל, בתגובה לתביעתם לביטחונות בנושא אישות, שבת, חינוך וכשרות (בן-גוריון, 1947).

בנושא אישות קבע בן-גוריון כי יישמר המצב שהיה קיים בתקופת המנדט. דהיינו, סוגיות של נישואים וגירושים יוכרעו בבתי דין דתיים של כל עדה; השבת תישמר כ"יום המנוחה החוקי של מדינת ישראל" בהתאם למסורת ישראל; במטבחים של המדינה תישמר הכשרות על פי ההלכה האורתודוקסית (פרידמן, 2018). מדינת ישראל, כך משתמע מדברי בן-גוריון, לא תהיה מדינה תאוקרטית. חופש המצפון יובטח לכל אחד.

בתקופת המצור על ירושלים חייב מרכז המפקד לשירות העם (גוף פיקודי מנהלי שעסק בגיוס כוח אדם למערכה) את כל הגברים מגיל 17 עד 55 להתגייס לכוחות המגן. מצוקת כוח האדם הייתה קשה מנשוא. על רקע זה הושג סיכום בין הרבנים הראשיים ונציגי ההגנה, שלפיו בני ישיבה בגיל 17-22 יתאמנו במסגרת מיוחדת ההולמת את האווירה המיוחדת שבה התחנכו. בני 23 יצורפו ליחידות משמר בתנאים שבהם הצניעות שולטת (מערכת אוצר התורה, תשפ"ב; על מרכז המפקד ראו: תמרי, 2012).

ב-27 בינואר 1948 פרסם הרב הראשי יצחק אייזיק הרצוג מאמר רחב יריעה בסוגיית גיוסם של בחורי ישיבה למלחמה ההולכת וקרבה. המאמר מהלך בין הטיפות. מצד אחד הוא מחייב התגייסות מלאה של כל חייבי הגיוס למערכה הגורלית; מצד שני הוא תובע שמירה על "עולם התורה" שחבר בשואה.

ברובו המכריע זהו מחקר הלכתי המסתמך על מספר רב של מקורות. הרב מבהיר בו שאנו עומדים בפני סכנת השמדה, והמלחמה ההולכת ומתרגשת לפתחנו היא מלחמת מצווה שבמסגרתה כבר נקבע "שהכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 3). במקום שחתן וכלה מחויבים, טען הרב, קל וחומר שגם תלמידי חכמים מחויבים. לדעת הרב, אפילו גדולי ישראל אינם פטורים ממלחמת מצווה. "בשעת סכנה", אמר, "[עלינו] להטיל על בני הישיבות חובת שמירה בתוך העיר [...] אנחנו בפני סכנת מצור מידי ומוכרחים לגייס כל כח אדם שיש לנו" (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 1-2). בהמשך דבריו כתב הרב:

אלא שחייבים להיזהר שלא לגרום ולערער ח"ו את קיום לימוד התורה, אפילו לא לזמן קצר בפרט במצבנו בזמן הזה, שחרבו מרכזי התורה שבגולה, ואין לנו שומר אלא התורה ובני הישיבות [...] ראשי המפקדה מבינים זאת, ורוצים להמנע מצעדים שיגרמו לביטול

יושב ראש ועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון לבדיקת שאלת הגיוס, הרב מנחם הכהן, היה חבר כנסת שכיהן כרב של תנועת המושבים וכחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה. ליבונטה בבירור לצד תומכי גיוסם של בני הישיבות, אם כי היה מוכן לפשרות מסוימות בנושא: "העיקרון הבסיסי שהצעתי ונתקבל על ידי רוב חברי הוועדה היה, להגביל את מספר מקבלי הפטור מחובת הגיוס לא לפי מכסה, כי אם בהתאם לרמת התלמידים [...] ההסדר של גיוס בני הישיבות יכלול רק תלמידי ישיבות מוכרות וישיבות תיכוניות" (הוברמן, 2025).

נוסף על כך המליצה הוועדה ליצור מסגרת של מעין עתודה אקדמית לבוגרי ישיבות. במסגרת זו יוכל כל תלמיד ישיבה – מוכרת כמובן – ללמוד מגיל 18 ועד גיל 24. בתום תקופה זו ייגשו התלמידים לבחינות, ורק מאתיים התלמידים המצטיינים בכל שנה יקבלו פטור מלא משירות ביטחון ויורשו להמשיך בלימודיהם. שאר התלמידים – כך המליצה הוועדה – יגויסו לשירות מקוצר למשך שנה, ולאחר מכן ישובצו במערך המילואים של צה"ל וישרתו בו בתיאום מועדי השירות עם ראשי הישיבות.

מאז נפרצו כל הסכרים. לדברי הוועדה בדברי הסיכום שלה:

בשנת 1977 הפך אי-השירות הצבאי של תלמידי הישיבות סלע מחלוקת ומקור למתחים בחברה הישראלית. אף שאין עוררין על מרכזיותה של מדינת ישראל בעידוד צמיחתן והתפתחותן של הישיבות לגווניהן השונים, מציבים רבים סימני שאלה על ההסדר הקיים, שראשיתו עם הקמת המדינה. תחושה היסטורית ומוסרית להבטיח את קיום לימוד התורה בעם ישראל היא שהביאה את הנהגת המדינה בראשות דוד בן-גוריון לעצב את המתווה הקיים, אך התמשכותו בימים אלה מפגינה ניכור של חלקים מתרחבים והולכים בחברה ובעם, הרואים עצמם פטורים מעול הביטחון לקיומה של מדינת ישראל. לזכותה של הוועדה עומדת העובדה שהיא הציגה תיעוד חשוב של הדיונים והעמדות של אישים בכירים בהנהגת המדינה בתקופת הקמת המדינה בנוגע לסוגיה קשה זו. דוח הוועדה מאפשר לנו, גם ממרחק של שנים, להבין בצורה טובה יותר את השיקולים בעד ונגד מתן הפטור לתלמידי ישיבות.

סקירה היסטורית

התהליך לקראת הסדר מתן פטור לתלמידי ישיבה משירות בצה"ל החל כבר לפני קום המדינה. מקורו, בין השאר, ברצונו של בן-גוריון ליצור קואליציה רחבה ככל האפשר של כוחות פוליטיים שיתמכו בתוכנית החלוקה. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא מכתב הסטטוס קוו (19)

הישיבות ח"ו, אך לזמן מועט. וע"כ לדעת[י] צריך שראשי הישיבות יבואו עמם לידי הסדר מתאים על גיוס חלקי בתנאים מסוימים (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 46).

הרב הרצוג דחה את טענות דורשי הפטור כי גם הגויים שחררו לומדי דת משירות צבאי. ראשית, טען, בזמן מלחמת העולם השנייה גייסו לצבא הבריטי גם לומדי דת. מעבר לכך, אנו נמצאים בתקופת זמן ייחודית, שבה השיקולים חייבים להיות חריגים ומותאמים לאופי האיומים העומדים בפנינו. עם זאת סבר הרב כי המדינה צריכה להכיר במעמד מיוחד של תלמידי חכמים מובהקים המקדישים את חייהם ללימוד התורה, ממש כפי שהתורה הכירה במעמדו הייחודי של שבט לוי. לדעתו הם מהווים צורך קיומי של האומה לא פחות מצבא או משטרה. בלי תורה ופסיקה, הוא קבע, לא תוכל מדינת ישראל להתקיים כמדינה יהודית.

ב־12 בפברואר 1948 פרסם 'מרכז המפקד לשירות העם' מנשר ובו הבהיר כי הוא מעריך את הנימוקים של ראשי הישיבות להצדקת דחיית גיוסם של תלמידי הישיבות, על אף ההכרה בחומרת המצב; אך על פי סבר המרכז כי חובת האימון להתגוננות עצמית חלה על כל יהודי צעיר. רצוי היה אפוא כי כל תלמידי הישיבות, ככל הצעירים בירושלים, יעברו אימונים להגנה עצמית, מתוך הנחה שלא יוצאו לפעולה אלא במקרה של הכרח ופיקוח נפש; אם מטעמים שונים לא יתקבל סידור זה על דעתם של ראשי הישיבות, הסכים המרכז כי תינתן לתלמיד ישיבה תעודת דחייה לשלושה חודשים, ובתום תקופה זו יובא הדבר לדיון מחדש בהתחשב בנסיבות הזמן; מכתבי תעודה יינתנו רק לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (המפקד לשירות העם, 1948). משמעות המנשר בפועל היא קבלת עמדת ראשי הישיבות במלואה, והותרת האופציה של אימון הגנתי לרצונם הטוב של תלמידי הישיבה.

ב־9 במארס 1948 פרסם הרמ"א – ראש המטה הארצי ישראל גלילי, את החלטתו לפטור את בני הישיבות משירות ביטחון. החלטה זו, כך נקבע, כוחה יפה לשנת תש"ח, ובסוף השנה תיבחן הבעיה מחדש. פטור זה ניתן תוך הסתייגות קלה האומרת ש"לתלמידים המסוגלים ינתן אימון להגנה עצמית במקום תלמודם [...] באופן שלא יתערער משטר הלמודים בישיבות" (שלזינגר, 2014). אבל הנחיה זו לא בוצעה בפועל. ראשי הישיבות ביקשו שהחלטה זו תעוגן בחוק, אך בן-גוריון התנגד לכך. עמדה זו של מערכות הביטחון קיבלה ביטוי גם בדיווח על פגישות הרב הרצוג עם אנשי מערכת הביטחון בארץ. הללו, כך נמסר, גילו הבנה עמוקה בשאלת גיוס תלמידי

ישיבה לשירות צבאי. עוד בפגישה הראשונה הכריז יושב ראש לשכת הגיוס בירושלים, מר יעקב טשרנוביץ (יעקב צור, לימים שגריר ישראל בצרפת), כי אין חס וחלילה בדעת כוחות הביטחון לסגור את היכלי התורה ולחייב את תלמידיהם בגיוס מלא בהתאם לצו הכללי שהתפרסם. מתן הפטור הגורף לתלמידי ישיבות קשה להבנה. הוא ניתן בשעה שבה צה"ל נמצא במצוקה חמורה של כוח אדם ובחוסר ודאות לגבי היכולת של היישוב לעמוד במערכה הכבדה מול צבאות ערב, כאשר סכנה ממשית של השמדה מרחפת על ראשו של היישוב היהודי בארץ. גלילי עצמו הבהיר בישיבת מנהלת העם ב־26 באפריל 1948 כי ההתנגשות עם הלגיון הערבי הולכת וקרבה, וכי לקראת כל ההתמודדויות הללו חסרים לנו הכוחות הדרושים.

ואולם נראה כי גם הסדר זה לא פעל בצורה חלקה. בתחילת מאי 1948 קיבל הרב הרצוג דיווח שלפיו אנשי מרכז המפקד מונעים מזון מתלמידי ישיבות המסרבים לצאת לשמירה. הרב זעם על מעשה זה:

אם תדונו את הקבועים באהלה של תורה", איים הרב, [תתייגו אותם] כמשתמטים סתם ותכריתו אוכל מפייהם, יהיו נימוקיהם מה שיהיו, אני אצא נגדכם במחאה גלויה, חריפה, לעיני כל ישראל. אין לכם רשות להשתמש באמצעי כפייה כה דרסטי נגד שארית הפליטה של מקיימי תורתנו הק' [הקדושה] בירושלים עיר קדשנו, ח"ו, אשר מהם תצא תורה לארץ ישראל ולכל ישראל (הרצוג, 1948).

נכונותו של בן-גוריון ללכת לקראת הממסד הדתי גם בתקופה הקשה של מלחמת העצמאות קיבלה ביטוי בישיבת מועצת המדינה הזמנית ב־17 ביוני 1948, שבה העלה הרב מנחם מנדל הגר את סוגיית המחסור בטליתות ותפילין עבור החיילים במלחמת העצמאות:

ישנם חיילים לאלפים, הבאים יום-יום לבקש מאתנו טליתות ותפילין [...] יכול להיות שיש איזה רגש של דת המתעורר בירת-תוקף כאשר אדם יוצא לחזית. האם זה לכבודו, שחייל דתי יבוא ויבקש נדבה [...] של טלית ותפילין? עובדה היא שבאים לחברה-קדישא לבקש טליתות של נפטרים [...] אני בטוח ומשוכנע שאם שר-הביטחון יבקש תקציב מיוחד בשביל זה – ודאי שלא יסרב שר-הכספים לתת לו. זוהי שאלה חמורה מאד, שמשפילה לדעתי את כבוד החייל הדתי בצבאנו [...] יש לדאוג לכך

התורה] יועילו לה הרבה יותר ממה שיוכלו להועיל לה [הלוחמים] בכוחם החומרי (נגארי, 2024).¹ נראה שגם דעות מנוגדות עמדו לנגד עיניו של בן-גוריון. אחת מהן הייתה של הרב ש"י (שלמה יוסף) ז"ל באחד ממאמריו מ-1948 שעליו חתם: אחד הרבנים. בנימה של התרסה וביקורת כלפי הרבנים התובעים פטור מגיוס לבני הישיבות הוא קבע שלעמדה כזו אין שום בסיס הלכתי. הצלת נפש אחת בישראל, לא כל שכן נפשות רבות, היא עקרון יסודי בהלכה היהודית: "דעת התורה? הנה היא פשוטה וברורה: 'זהרירי' (בהצלת נפשות) הרי זה משובח. ואין צריך ליטול רשות מבית דין!" (זוין, 1948, עמ' 373). בן-גוריון בחר להתעלם מדעה זו באותה עת.

ההתדיינות סביב הפטור מגיוס נמשכה גם בשנת 1949. באותה שנה הודיע שר הביטחון דאז דוד בן-גוריון לשר הסעד הרב י"מ לוין (שר הסעד הראשון של מדינת ישראל עד 1952 ומנהיג בולט באגודת ישראל), כי הסכים לדחות את גיוסם של תלמידי ישיבות שתורתם אומנותם. דחייה זו התבססה על סעיף 12 לחוק שירות הביטחון, המתיר לשר הביטחון לשחרר אדם משירות בצבא מטעמי חינוך (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2018, עמ' 2). כדברי בן-גוריון עצמו (במליאת הכנסת במארכס 1953): "החוק מרשה לשחרר אנשים מהצבא מטעמי חינוך, משק, משפחה ובריאות. על יסוד זה נשתחררו בחורי ישיבה" (הישיבה המאתיים-ואחת, 1953, עמ' 875). ב-18 ביולי 1949 נערכה פגישה בין בן-גוריון והרבנים יצחק הרצוג ובן-ציון מאיר חי עוזיאל (כיהן כרב יפו ותל אביב, רב סלונקי, ולאחר מכן כרב הראשי הספרדי של תל אביב וירושלים). הרבנים העלו בקצרה את הצורך להעניק פטור מגיוס של תלמידי ישיבות לצה"ל, בן-גוריון התחמק מתשובה חד-משמעית. הוא הבהיר להם שעוד מוקדם לדון בכך. מניסוח דבריו המתפתל משהו של בן-גוריון ניתן להבין שכבר בשלב זה היו לו ספקות אם הפטור הגורף שנתן לתלמידי ישיבה במהלך המלחמה היה מוצדק (בן-גוריון, 1949). ב-28 בינואר 1949 שיגר הרב הרצוג מכתב נוסף לבן-גוריון בסוגיה זו:

אחרי העיון הראוי וההתבוננות החודרת מבחינת קיומה של תורתנו הקדושה אחרי השואה האיומה, שבה הושמדו רבבות תלמידי הישיבות באירופה, ראשיהם וחכמיהם הי"ד, ולא נשאר מהם רק שריד-מעט, [...] דעתי היא שיש לשחרר אותם [את תלמידי הישיבה] מחובת הצבא בכדי לתת למעטים הללו להמשיך בלימוד תורתנו הקדושה, שהוא

שלא נהיה זקוקים לתת טליתות של נפטרים לחיילים המבקשים אותן, אלא שהללו יינתנו בדרך-כבוד ע"י הממשלה (הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 28).

בן-גוריון שמע את הדברים ומייד השיב לו: "על העניין של טלית ותפילין שמעתי בפעם הראשונה. אני יכול להבטיח לו, שכל חייל הזקוק לטלית ותפילין יקבל אותם. זה מגיע לו, ויימצא לכך תקציב, כשם שיש תקציב לדברים אחרים" (הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 28). קרוב לוודאי שמחוזה זו נועדה, בין השאר, לאותת ל"שומרי התורה" כי הממסד הביטחוני ידאג לצרכים הדתיים שלהם אם יאותרו להתגייס לצה"ל. ההחלטה על מתן פטור מגיוס לבחורי ישיבה עוררה תמיהה בקרב חברים בהנהגה. אחדים מהם טענו שצעירים חרדים מיהרו להירשם לישיבות. אחד מהם, חבר בוועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, ולימים יושב ראש ועדת החוץ והביטחון מאיר גרובובסקי (לימים מאיר ארגוב) תהה בישיבת ועדת הביטחון ב-17 בספטמבר 1948: "האם נכון הדבר שכל בחורי הישיבות בארץ משוחררים מגיוס, ושעל יסוד זה הישיבות כרגע מלאות?" (ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

כבר בשלהי 1948 נתן בן-גוריון ביטוי למורת רוחו מהתנהלותו של הממסד הרבני בסוגיית דת ומדינה. כך למשל הוא העלה תהיות מדוע יש צורך בשני רבנים ראשיים, בשעה שהמדינה נמצאת במצוקה כספית קשה. ואולם בסופו של דבר הוא המשיך לתמוך בהליכה לקראתם בכל הקשור ליחסי דת-מדינה, וכמובן גם בסוגיית הגיוס לצבא: "לא בנקל ייהרסו מחיצות אלה, והמדינה צריכה לספק את הצרכים הדתיים של אזרחיה ולהימנע מכפייה. אם כמה יהודים אומרים שילכו בדרך משלהם – יש להניח להם ללכת בדרכם, אף-על-פי שמוטב שלא יהיו פירודים רבים בין היהודים" (פרטיכל ישיבה של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 32). לנגד עיניו של בן-גוריון עמדה, קרוב לוודאי, דעתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הראי"ה, בנושא גיוס בני ישיבות. בן-גוריון רחש כלפיו הערכה רבה: "הצלחת המדינה תלויה במלחמתה", אמר הרב קוק, "על ידי מה שמצויים בה תלמידי חכמים העוסקים בתורה, שבזכותם המלחמה נוצחת והם מועילים למדינה יותר מאנשי החיל הלוחמים". על פי תורת ישראל, תלמידי חכמים – אסור ללחצם ללכת למלחמה. על פי מסכת סנהדרין מ"ט, א: "אלמלא דוד [המלך] לא עשה יואב [בן צרויה, שר הצבא] מלחמה, ואלמלא יואב לא עסק דוד בתורה", כלומר – לא היה מנצח במלחמה. היחידים הללו [לומדי

גם לצורך ולכבוד למדינתנו (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2007, עמ' 7).

במכתב תשובה לרב הרצוג בן־גוריון כבר נשמע מסווג מאוד מהתופעה של מתן הפטור. הוא אינו משיב בשלילה על בקשתו. ואולם בהתחשב בעובדה שמדובר בדמות מוערכת ומכובדת, תגובתו של בן־גוריון שהוא יעביר את הבקשה של הרב הראשי לעיון הרמטכ"ל יכולה להתפרש כתשובה שלילית מנומסת. לדבריו הוא מעריך את הנימוקים של הצעתו בדבר השחרור של עולים שבאו מהישיבות, אך יש חשש לשימוש לרע בזכות זו, והיו מקרים שאישרו חשש זה. אמר שיבקש מהרמטכ"ל לעיין בתשומת לב הראויה בבקשת הרב הרצוג.

חודשים אחדים לאחר סיומה של מלחמת העצמאות נתן בן־גוריון ביטוי נוסף לתחושות שלו, שמתן הפטור הגורף ראוי להיבחן מחדש. ב־27 בדצמבר 1949 הוא נפגש עם השר משה שפירא, לימים מנהיג המפד"ל. השר בא לדרוש, כך קבע בן־גוריון, שחרור בני ישיבה מגיוס. בן־גוריון השיב לו שכבר נתן הבטחה כזו, אבל במקביל הוא רצה להיפגש עם מנהיגי הישיבות ולהסביר להם ש"הם עושים דבר לא טוב". משמעות ניסוח זה היא כי באורח פורמלי בן־גוריון עדיין דבק באישור שנתן עם זאת הוא ציפה מראשי הישיבות שהם עצמם יובילו דו־שיח לשינוי ההסדר הקיים, שיביא לשילובם, לפחות באורח חלקי, של בחורי הישיבות במאמץ המלחמתי (בן־גוריון, 1949ב).

בפגישה עם השר הרב יצחק מאיר ליוו ב־8 בינואר 1950 הודיע לו ראש הממשלה כי כבר נתן הוראה שלא להפעיל את חוק שירות הביטחון על תלמידי ישיבות. עם זאת, בן־גוריון ציין כי ברצונו להיפגש עם ראשי הישיבות כדי לשכנע אותם לאפשר לפחות אימון בסיסי של תלמידי הישיבות, כדי שיוכלו לאחוז בנשק כאשר יהיה צורך בכך. השר ליוו הסתייג מכך וטען שאין לכך משמעות מעשית, שכן מדובר רק על כמה מאות בחורי ישיבה (פגישת בן־גוריון עם השר ליוו, 1950).

בן־גוריון התקשה, ובצדק, לקבל עמדה זו. הוא טען שבמצב המלחמתי גם לכמה מאות בחורי ישיבה היודעים להילחם יש חשיבות. הוא הבהיר שינסה לשכנע את ראשי הישיבות להסכים לסידור זה, אך אם לא יסכימו הוא לא יפעל בניגוד לדעתם. הוא הבהיר שגם רבנים צעירים המשמשים כרבנים בפועל ישוחררו משירות צבאי ישיבה (פגישת בן־גוריון עם השר ליוו, 1950).

למתבונן מן הצד קשה להבין את המניעים שהובילו את הרב ליוו להתנגד למהלך שמיטיב לכאורה גם עם ציבור תלמידי הישיבה. הדבר אפשר להם להפגין השתלבות כלשהי במאמץ המלחמתי מבלי שייפגע

תלמוד התורה שבו הם אמורים לעסוק יומם ולילה. מעבר לכך, בנסיבות הביטחוניות שאיימו על חייהם של כל בני היישוב, הייתה חשיבות רבה לכך שכל אזרח יוכל להחזיק בידיו נשק וידע להשתמש בו.

עמדתו של השר ליוו ניתנת להבנה רק על בסיס החשדנות הרבה שרווחה בציבור החרדי כלפי הממסד החילוני. ההערכה שרווחה שם הייתה שהממסד הביטחוני ינצל כל פרצה כדי להביא לגיוסם של תלמידי ישיבה. ליוו ואנשיו חששו, קרוב לוודאי, שמא ייווצרו נסיבות ביטחוניות קשות שיחייבו גיוס מיידי של תלמידי ישיבה, מתוך הנחה שהם יכולים לתרום משהו לחיזוק תחושת הביטחון. קרוב לוודאי שהחשש של ליוו היה ששילובם במערכת הביטחונית יהפוך לעובדה מוגמרת.

קשה עוד יותר להבין את הקלות הרבה שבה בן־גוריון היה מוכן לוותר על תביעה כל כך מוצדקת, כל כך סמלית וכל כך חשובה, הן לתלמידי הישיבות והן למדינת ישראל. האיש שידע להפעיל את כוחותיו בעוצמה, בנחישות ואפילו בדורסנות כלפי יריביו הפוליטיים, מתגלה כאן כאיש עדין וחסר נחישות בצורה מדויקת. האיש שהדיח את הרמ"א גלילי, האיש שביטל את מטה הפלמ"ח, האיש שהורה על הטבעת 'אלטלנה', בדיעה ברורה שיהיו לכך תוצאות קטלניות, מגלה כאן פנים רכות אחרות לחלוטין. התמיהה גוברת עוד יותר לנוכח הניכור הרב של בן־גוריון מעולם המצוות ומההקפדה על קוצו של יו"ד, שאפיינה את היהדות החרדית. בן־גוריון אהב והעריך את ספר הספרים, את גבורת האבות ואת הנביאים שקמו לעם ישראל, אך הוא בפירוש לא התחבר עם היהדות הרבנית, שאיתה הוא התדיין על הפטור לתלמידי הישיבות. ייתכן כי העובדה שרבים מקרב הציבור החרדי התגייסו לשירות צבאי במלחמת השחרור, ובייחוד באזורים שהיו תחת איום צבאי כמו ירושלים, הובילה אותו למסקנה שמוטב להימנע מעימות עם מיעוט קיצוני כל כך, וכי גם בהמשך יסכימו רבים מבני הקהילה החרדית להתגייס, בדרך זו או אחרת, למאמץ המלחמתי (שני ולביא, 2024).

לנו יש רושם שהתנגדות הרבנים לכך שתלמידי ישיבות יתאמנו וידעו להחזיק נשק ולהשתמש בו כדי להגן על עצמם, ואם יהיה צורך גם על היישוב כולו, הייתה מעין נקודת שבר ביחסו של בן־גוריון לממסד הרבני. בן־גוריון חש שהוא בא אליהם מתוך נדיבות והתחשבות רבה, והיה מוכן להציע פטור מגיוס ל־400 תלמידי ישיבות עוד בטרם פנו אליו הרבנים בבקשה. הוא התייחס אליהם בכבוד רב והבין היטב את הצורך שלהם לקבל את "יבנה וחכמיה". להערכתנו הוא ציפה שהממסד הרבני ילך לקראתו, ולפחות יאפשר לתלמידי ישיבות להתאמן כדי להגן על עצמם.

ב־9 בינואר 1950 תיעד בן־גוריון ביומנו פגישה שקיים עם הרבנים וראשי הישיבות:

באה אצלי משלחת ראשי ישיבה [...] באו לבקש על שחרור בחורי ישיבה משרות בטחון, ואם כי הודעתי להם מראש שבקשתם כבר ניתנה – ביססו דבריהם באריכות בזה אחר זה. בבקשה שינתן חוק על שחרור; הסברתי להם שהחוק לא יתקבל, הציעו תקנות ע"י הממשלה או שר הבטחון, שמא ישתנה בינתיים שר הבטחון (בן־גוריון, 1950א, עמ' 115–116).

הרב זלצר [כך במקור, הכוונה למלצר], כתב בן־גוריון ביומנו, ביסס דבריו על פסוק בספר קהלת (ט', י"ח): "טובה חכמה מכלי קרב". חוכמה, הוא קבע, זו תורה. בן־גוריון הבין מדברי הרבנים שהם חוששים כי רוב בחורי ישיבה יפסיקו לימודיהם אם יצטרכו ללכת לשירות צבאי, ולא ישובו אליהם גם לאחר שחרורם. הם גם לא הסכימו לקבל את הצעתו של בן־גוריון לאמן אותם במקום שבו הם לומדים. גם טענתו של בן־גוריון שכך נהגו משה רבנו ויהושע בן־נון, שהיו מצביאים, לא שכנעה אותם. משה רבנו ויהושע בן־נון היו ראשי ישיבות, טענו כנגדו (בן־גוריון, 1950א, עמ' 115–116).²

דברים אלה קיבלו אישור גם מעדותו של הרב מ"ד טננבוים, מזכיר ועד הישיבות שנכח בפגישה: "בטרם החלו ראשי הישיבות להביע את דעתם, הקדים בן־גוריון ואמר: 'אבקש להודיעכם כי מבוקשכם כבר ניתן לכם'. עם כל זה הוסיפו חברי המשלחת לשטח את דבריהם ולבקש, כי 'ההוראה' תקבל גושפנקא של חוק" (בחינה מחודשת של הפטור, ל"ת, עמ' 8).

בהמשך הפגישה נשא דברים זקן ראשי הישיבות, רבי איסר זלמן מלצר. הוא השתמש כבר בראשית דבריו בביטוי בעל משמעות סמלית עמוקה בדברי הימים של העם היהודי: "תן לי את יבנה וחכמיה". במדרשים סביב חורבן הבית השני מסופר על רבן יוחנן בן זכאי, שבזמן מצור הרומאים על ירושלים הצליח לצאת מן העיר ולהגיע אל המצביא הרומאי אספסיאנוס. האחרון, שהתרשם מחוכמתו, אמר לו שיבקש ממנו משאלה. רבן יוחנן לא ביקש את ביטול הגזירה על ירושלים, אלא: 'תן לי יבנה וחכמיה'. כלומר, אל תהרוס את יבנה ותן לסנהדרין ולחכמי התורה לעבור לשם ולהמשיך לפעול משם, אחרי חורבן ירושלים והמקדש. אכן, לפי המסורת ביבנה הוקם מחדש מרכז ההנהגה התורנית והרבנית – מעין "בירה רוחנית" חדשה, שאפשרה את המשך קיום היהדות לאחר החורבן. להלן דבריו המכוננים של הרב מלצר במקור:

באנו לבקש מכבודו [מבן־גוריון] מעומקא דליבא: תן לנו יבנה וחכמיה! [...] יודעים אנו, כי כהבדל בין יום ולילה ובין האור לחושך – כן שונה שעה זו מאותה השעה שדברים אלה יצאו מפי רבי יוחנן בן־זכאי; אז נאמרו הדברים לפני צר ואויב ואילו היום [הם נאמרים] לפני אחינו ובשרנו. אז, בשעת חורבן וגלות ואילו היום, בשעת הקמת המדינה ושיבת בנים לגבולם.

אבל באנו אל כבודו, מכח חכמתו של ריב"ז, אשר ידע כי 'יבנה וחכמיה' הם אלה הנושאים את ארון בית ה'. זו תורתנו הקדושה, וכל עוד התורה קיימת בישראל גם העם יהא קיים ולא יבולע בין הגויים וכאשר לא יטמע בין הגויים בוודאי ובוודאי יהא שואף לשוב לארצו ולבנותה כאשר צונו ה'. נמצא שסגולת 'יבנה וחכמיה' אינה טובה רק כשישראל בגלות, אלא היא טובה שבעתיים כשהם יושבים על אדמתם, כדי שיוודע לנו ולבנינו, כי לא ככל הגויים בית־ישראל, ואין ארצנו ככל הארצות (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 8).

וכך מסיים הרב מלצר את דבריו:

והנה זיכנו ה' ו'יבנה וחכמיה' החזירו עטרה ליושנה ועם חורבן יהדות אירופה בחורבן הגדול של תקופתנו – העלו את הישיבות שנתקיימו שם הרבה מאות שנים – לארצנו הקדושה ובנו אותן בע"ה לבנין עדיעד כמרכז התורה הגדול ביותר בעולם היהודי, דבר שלא היה בגלות ישראל מארצו. אל ישיבות אלה ועוד רבות שיקומו כאן, יעלו ויבואו אלפי בני־תורה מחו"ל לרוות את צמאונם ולדעת את ה', כאשר חזו לנו נביאינו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 8).

דבריו של הרב מלצר, כך דווח, עשו רושם גדול על בן־גוריון, שאמר למקורביו כי איש כזה אינו קם בישראל אלא אחת לכמה דורות. באחת השיחות הוא הרחיק לכת ואמר שנדמה היה לו כאילו הדברים נאמרים על ידי אחד מנביאי ישראל.

ב־9 במאי 1950 הריץ סגן יושב ראש הכנסת ואחד מראשי המפלגה הדתית־לאומית, ד"ר יוסף בורג, מכתב

ב־2 בינואר 1951 שיגר בן־גוריון מכתב אל מנהל משרד הביטחון ואל הרמטכ"ל, ובו נתן ביטוי לצורך בהחמרה בקריטריונים למתן פטור מגיוס:

שחרור זה חל רק על בחורי ישיבה העוסקים בפועל בלימוד תורה בישיבות, **וכל עוד** [הדגשה במקור] הם עוסקים בלימוד תורה בישיבות. השחרור אינו חל על בחור ישיבה שעוזב את הישיבות לזמן מה (אם לא מסיבת מחלה) ועוסק בעניין אחר, אפילו בעניין שמוטל עליו מטעם הישיבה, כגון הוראה במחנות וכדומה [...] במקרה שיימצאו בחורי ישיבה מחוץ לתחום למקום לימודם בישיבה, ולו גם בשליחות איזו שהיא, על המשטרה הצבאית לאסור בחורים אלה אם לא יוכיחו ששרתו בצבא כחוק, ולהביאם לקלט צבאי (דוח הוועדה לגיבוש ההסדר, 2000, עמ' 111–112).

אכזבותיו של בן־גוריון מהתנהלות הממסד החרדי בסוגיית הגיוס לצבא קיבלו ביטוי, ככל שניתן להתרשם, גם ביחסו לסוגיות אחרות בנושא דת ומדינה. בישיבת הממשלה ב־5 באפריל 1951 עלו סוגיות שונות ביחסי דת ומדינה, ובעיקר סוגיית ייבום וחליצה, וכן זכותם של דתיים להתדיין בפני דין רבני. בישיבה נשמעו דברים חריפים מצד השרים הדתיים כלפי הממשלה והעומד בראשה, דוד בן־גוריון. ראש הממשלה לא נשאר חייב. הוא השיב לשרים הדתיים במילים בוטות והבהיר להם כי לאף אחד אין מונופול על היהדות, וכל אחד רשאי לפעול על פי אמונתו. "אינני חושב כמון בעניינים אלה", הוא אומר לאחד מחשובי הרבנים:

האם איני יהודי. האם אתה רוצה להוציא את כולנו [...] מכלל ישראל [...] מה היא התקיפות [העקשנות] הזאת של הרבנים. ועל [איום הרבנים לפנות ליהודי] אמריקה [אומר לך את הדברים הבאים] אני חי בארצי, בביתי. ולא יאמר שום יהודי באמריקה איך אחיה, לא יבהילו אותי אפילו בכסף. אני חי בארץ, לא יהודי ולא גוי באמריקה יגידו לי איך עלי לחיות, המכרתי את נשמת? (פרטיכל ישיבה לט/שיא של הממשלה, 1951, עמ' 21).

הרב הרצוג הוא יהודי יקר, אבל בשבילי הוא אחד היהודים, דעתו ודתו אינן מחייבות אותי. האם [אלה שאינם חושבים כמוהו] הם אינם יהודים? יש חילוקי דעות עמוקים בינינו

אל הרב הראשי הרצוג, ובו הלן על השימוש לרעה שנעשה בנכונות הממשלה להעניק פטור מגיוס לבחורי ישיבה:

בחודשים האחרונים נכנסו בחורים לישיבות, שלא היתה תורתם אומנותם, אלא בהגיעם לגיל הגיוס נרשמו כתלמידים בישיבות. מתופעה זו יכול לצאת ח"ו חילול השם, כי ירבו המתקפים את הישיבות ואת הלומדים בהם באמת ובתמים בעטים של המשתמטים המתכסים באצטלה של בחורי ישיבה.

על רקע זה פנה בורג אל הרב הרצוג וביקש כי ינחה את הרבנים שלא לתת תעודות לשם שחרור לאלה שנכנסו לישיבה רק כשנה או פחות לפני הגיעם לגיל גיוס. "באפן כזה נוכל להגן על שחרור בני הישיבות האמיתיים ונוכל לעמוד לפני בקרת המלשינים שכל דבר דתי לצנינים בעיניהם" (בורג, 1950).

חוקי הגיוס שקבע משה רבנו מוכיחים שצבא ישראל היה צבא עממי.

בנאום שנשא בן־גוריון בפני סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב־1 בספטמבר 1950 הוא הבהיר כי המורשת היהודית היא מורשת של התגייסות עממית מלאה למלחמה:

חוקי הגיוס שקבע משה רבנו מוכיחים שצבא ישראל היה צבא עממי [...] ומפני שזה היה צבא עממי, וכל העם היה לוחם לא רצו שישתתפו במלחמה מוגי הלב [...] על חוקי גיוס אלה של היהודים הקדומים אמר בסוף הבית השני אחד מגדולי החכמים, רבן יוחנן בן זכאי: "בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות: הירא ורך הלבב כשהוא חוזר יאמרו: שמא בנה בית, שמא נטע כרם, שמא ארש אשה. וכולם היו צריכים להביא עדותם, חוץ מן הירא ורך־הלבב". פיטורין [מתן פטור] אלה מן הצבא לא באו מתוך הקלת ראש בתפקיד האחראי המוטל על הצבא, אלא להפך, למען חזק המורל שלו ולשחרר אותו מאלמנטים שאינם יכולים להתמכר לגמרי לשליחות הצבאית (בן־גוריון, 1950ב).

כשנמסור נפשנו נהיה חזקים, ולא יהיה כוח שיתגבר עלינו" (בן־גוריון, 1952, עמ' 3).
במרומו הבהיר החזון איש כי יש לתת עדיפות לקהילה הדתית על פני הקהילה החילונית בעיצוב אורח חייה של מדינת ישראל:

כאשר שני גמלים באים זה מול זה, ויש שביל צר, שיש בו מקום רק לגמל אחד, אזי הגמל שטעון משא זכות הקדימה נתונה לו [...] אנחנו הדתיים יש עלינו משא כבד של לימוד תורה, שמירת שבת ומאכלות כשרות. לכן צריכים האחרים לפנות לנו את הדרך (הפגישה בבני ברק, 1952).

חזון איש: התורה היא עץ החיים. סם החיים. בן־גוריון: גם הגנה על הנפש היא מצווה. "לא המתים יהללו יא".

בן־גוריון סירב לקבל את הבחנה זו: "ויהודים לא־דתיים אין עליהם משא? וישוב הארץ אינו משא כבד? ויבוש ביצות, וכיבוש שממה, ושמירה על המדינה, אין הם מעמסה כבדה? גם יהודים שהם לגמרי לא דתיים [...] כגון 'עוסקים ביישוב הארץ ובהגנה' **עליכם** [הדגשה במקור] (הפגישה בבני ברק, 1952).

בהמשך התפתחה בין השניים השיחה הבאה, הקשורה לסוגיית גיוס בני ישיבה:

חזון איש: בזכות זה שאנו (שומרי התורה) לומדים תורה, הם (החילונים) מתקיימים.

בן־גוריון: אם הבחורים האלה [אנשי הצבא החילונים] לא היו מגינים עליכם, היו האויבים משמידים אתכם.

חזון איש: להיפך בזכות זה שאנו לומדים תורה, הם (החילונים) יכולים לחיות לעבוד ולשמור.

בן־גוריון: אינני מזלזל בתורה (חס וחלילה). אבל אם לא יהיו בני אדם חיים, מי ילמד תורה.

חזון איש: התורה היא עץ החיים. סם החיים.

בן־גוריון: גם הגנה על הנפש היא מצווה. "לא המתים יהללו יא" (פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון, 1981).

לדברי יצחק נבון, בסיום השיחה נשארו שני האישים איש־איש בעמדותיו, מבלי שהתקרבו זה לזה. אחרי השיחה אמר לו בן־גוריון כי הרב הוא יהודי יפה וחכם, יש לו עיניים יפות וחכמות והוא צנוע. בן־גוריון תהה מנין הוא שואב את כוחו והשפעתו. הוא חזר והביע באורח בוטה את דאגתו מן המחלוקות בסוגיות דת ומדינה בארץ ואמר כי קיבוץ גלויות אינו דבר פשוט. יש הרבה

בעינים נפשיים יסודיים, האם לא ידעת על זאת? [...] אי אפשר להטיל דבר על הציבור, כאשר הציבור אינו רוצה בכך. אילו הייתה כאן דיקטטורה, יכול היה הדיקטטור לגזור על פי רצונו. אבל אין כאן דיקטטור, ואנו יכולים לעשות דברים רק על פי הסכם (פרטי־כל ישיבה לט/שיא, 1951, עמ' 23).

דברים אלה של בן־גוריון מבטאים מהפך משמעותי לעומת דבריו ומעשיו במהלך מלחמת העצמאות. אז העניק ליהדות החרדית מעין "מונופול" בתחומי דת ומדינה בכלל, ובתחום הגיוס של בחורי ישיבות בפרט. בדבריו בישיבת הממשלה ב־5 באפריל 1951 הוא מפגין דרך חשיבה שונה לחלוטין. הזרם האורתודוקסי, כך משתמע מדבריו, הוא זרם חשוב אבל לא בלעדי. עמדות היהדות החילונית שוות לא פחות מאלה של היהדות האורתודוקסית, וזו חייבת להשלים עם תמונת מצב זו ולפעול בהתאם.

ב־20 באוקטובר 1952 נפגש דוד בן־גוריון עם 'החזון איש' – הרב אברהם ישעיהו קרליץ, שנחשב אז ל"גדול הדור ופוסק הלכה". שוב נתן בן־גוריון ביטוי ליראת הכבוד שהייתה לו כלפי גדולי הרבנים באותה תקופה. למרות מעמדו כראש ממשלה ושר ביטחון, הוא הבהיר שהוא יבוא לפגישה בביתו של הרב קרליץ (הפגישה בבני ברק, 1952).

בראשית דבריו בפני החזון איש העלה בן־גוריון את הסוגיה של יכולת היהודים שחיו בגולה במסגרת של קהילה יהודית לקבל עליהם מרות שלטונית כאן במדינת ישראל. כמו כן העלה בן־גוריון, על פי התייעוד ביומנו, את היכולת של היהודים לחיות במדינת ישראל כאשר יש ביניהם מחלוקות סביב מימוש ההכרה בעובדה שמדובר ב"מדינה יהודית" (בן־גוריון, 1952).

באורח מרומז נתן הרב ביטוי לעמדתו הנחושה של הציבור הדתי בסוגיות המחלוקת, ובין השאר – בהקשר של גיוס תלמידי ישיבה. בהקשר לתמיהתו של בן־גוריון כיצד ניתן "לחיות יחד" תוך מחלוקות בסוגיית דת ומדינה, הסתפק הרב בקביעה: "לפי שעה ינהג כל צד קָלְבו". בן־גוריון לא רווה נחת מתשובה זו: "יש שאלת קיום, יש פיקוח נפש", הוא אמר לרב. "כלום אינו מודה שאהבת ישראל קודמת לכל?" (בן־גוריון, 1952, עמ' 2). הרב לא התרשם משאלות אלה של בן־גוריון וקבע נחרצות, בהתאם לעמדת המפלגות החרדיות, ש"אין ישראל בלי תורה ואין תורה בלי ישראל". הרב לא מסתפק בכך והעביר מסר חד־משמעי לבן־גוריון: "יש דברים שנמסור עליהם נפשנו; אנחנו אולי מעטים, אבל

לימודיו, בו בזמן שהלמוד בישיבה נמשך שנים רבות.

תלמיד ישיבה תלוי באווירה רוחנית מסוימת, והניסיון מוכיח שאם יפסיק את לימודיו למען איזו מטרה, ואפילו הקדושה ביותר, לא יחזור כבר לספסל הלימודים. אני בטוח שכב' בעצמו רוצה ומעוניין לשמור על גחלת התורה בישראל [...] הנני מחכה לשמוע מכב' על המשכת ההסכם כפי שהי' עד כה. וע"י כך יתרום כבודו וממשלת ישראל תרומה גדולה לחזוק למוד התורה לשלום בשוב ולהרמת קרן המדינה (גיוס בני-ישיבות, ל"ת).

ראש הממשלה משה שרת, שנכנס לכהונתו כראש ממשלה בעקבות התפטרות בן-גוריון מן הממשלה בשלהי 1953, חשש, ובצדק, שהוראה זו תערער את יציבות הממשלה. גם כך מעמדו הפוליטי היה חלש למדי. הוא פעל בצילו הכבד של דוד בן-גוריון, שבחר להרחיק לכת ועבר לשדה בוקר בנגב. ואולם גם משם הוא ידע לנווט מהלכים שפגעו במעמדו של ראש הממשלה שרת. התמשכות פעולות הטרור והתחושות הקשות בציבור מכך שהממשלה לא הצליחה לתת מענה לתופעה זו פגעו אף הן קשות במעמדו של שרת.

על רקע זה ניתן להבין את מכתב התשובה האפולוגטי של שרת אל הרב הרצוג ב־8 במארכ 1954:

נתברר לי כבר כי הידיעות שהגיעו לכב' לא היו מדויקות. אין מדובר בגיוס כללי של בחורי ישיבה אלא רק בגיוס אותם בחורים אשר למדו כבר בישיבה ארבע שנים והם טוענים כי עודם ממשיכים בלימודיהם. דחיית הגיוס לבחורי הישיבה נקבעה בדומה לדחייתו בשביל תלמידי האוניברסיטה – הווה אומר, הישיבות הושוו לאוניברסיטאות מבחינת מעמדן לגבי הגיוס. תלמידים המתקבלים לאוניברסיטה בטרם מילאו את חובתם הצבאית מקבלים ארכה לארבע שנים, וכך החליט כנראה משרד הבטחון לנהוג לגבי בחורי הישיבה. כאמור, עודני מברר את העניין עד היסוד. אבל ראיתי לעת עתה להעמיד את כב' על העובדות שכבר נתבררו לי (שרת, 1954א).

ימים ספורים לאחר מכן, ב־16 במארכ 1954, שלח שרת אל הרב הרצוג מכתב נוסף, שבו הבהיר לו כי הוקמה ועדת שרים בראשותו לבחינת הסדר שירותם של תלמידי ישיבות בצה"ל. בכל מקרה, הדגיש שרת,

דברים היכולים לפרק את החברה שלנו, אבל זוהי השאלה החשובה ביותר. זו סכנה חמורה יותר מאויב חיצוני (פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון, 1981). רצונו של בן-גוריון להפגין כבוד כלפי גדולי התורה ולבוא אל ביתם קיבל ביטוי חוזר ונשנה בתיעוד של אותה תקופה. בישיבת הממשלה ב־12 ביולי 1953 דיווח בן-גוריון על מפגש בלשכתו עם שלושה רבנים גדולים "זקנים ובני תורה", כהגדרתו – הרב מלצר, הרב קרליץ והרב פרנק. שוב הוא נותן ביטוי ליראת הכבוד שהייתה לו כלפיהם: "אני מתייחס אליהם בכבוד והתביישתי קצת שהם צריכים לבוא אלי" (פרטיכל ישיבה סא/שיג של הממשלה, 1953, עמ' 16).

הגידול במספרם של מבקשי הפטור מגיוס, מצד אחד, והחששות הגוברים מפני "שימוש לרעה" בזכות זו, הובילו שרי ביטחון מדי פעם לפעול להגבלת היקפה של תופעה זו (מסקנות הוועדה לדחיית גיוס בני ישיבות לצה"ל, 1995).

בן-גוריון כתב לפנחס לבון, ב־16 במארכ 1954:

אולי יועיל אם תדע זאת, אף פעם לא נעשה ביני ובין שום מפלגה דתית הסכם בעניין פטורי בחורי ישיבה. עשיתי הדבר מתוך "התנדבות" חופשית [...] הפטורים בניגוד למה שראיתי באחד העיתונים לא היה פרי הסכם קואליציוני [...] אגב, ריבוי מספרי בחורי הישיבה מחייב לפי דעתי שינוי השיטה של הפטורים (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2018, עמ' 2–3).

החלטתו של לבון עוררה סערה ציבורית. הרב הראשי יצחק הרצוג נחלץ לעזרת בני הישיבות וכתב למשה שרת:

תרשה לי להביע את תמהוני והזדעזעוטי עד מעמקי הנפש על התפיסה החדשה בשאלת גיוס בני הישיבות [...] אין לי כל ספק שתפיסה זו תגרום לחורבן מרכזי התורה, שארית הפליטה בציון בית חיינו, לשכחת התורה ולחורבן היהדות.

ההסכם בשעתו עם מר דוד בן-גוריון היה שחרור מלא של בני הישיבות למשך כל זמן לימודם בישיבה. הסכם זה נשמר עד עתה בקפדנות מלאה הן מצד משרד הביטחון והן מצד הישיבות. תלמיד שעזב את כתלי הישיבה, הודיעו עליו למשרד הבטחון. ההשוואה לאוניברסיטה אינה מתאימה. לאחר 4 שנות לימוד גומר בוגר האוניברסיטה את

על רקע זה מתאר הרב במכתבו לבן־גוריון בהרחבה את החורבן הקשה שעבר על הקהילות היהודיות באירופה. חורבן זה הביא להרס של מרכזים גדולים ללימוד התורה, ישיבות בתי מדרש ובתי כנסת. אלה ששרדו הגיעו לארץ כדי לשקם את חיי הרוח בארץ ישראל. תמונת מצב זו, אומר הרב, הייתה בוודאי לגד עיניו של בן־גוריון כשהחליט לתת פטור מגיוס לתלמידי ישיבות, ומסיים את מכתבו בדברים הבאים:

חובה מוטלת על העם היושב בציון [...] להעניק לבני הישיבות אשר הופקדו לשמור על נכסי־הרוח של האומה (והם עושים זאת במסירות נפש ובהקרבה לא ישוערו במצב כלכלי כבד מנשוא שלא יתואר בדברים) – שחרור מכל חובת גיוס כל דהו, כל עוד הם יושבים באהלה של תורה. **כי אף הם מגויסים ועומדים הם על בטחונה של תורת ישראל ומורשתו, אשר בהן תפארתו ובגללן הגענו עד הלום [ההדגשה במקור].** אלה [תלמידי הישיבה] כֵּאלֵה [החיילים הלוחמים] שומרים על קניניה היסודיים של האומה (הרצוג, 1958).

בהתכתבות בין בן־גוריון והרב הרצוג בשנת 1958 נחשף באורח בוטה המפנה הדרמטי שהתחולל אצל בן־גוריון בסוגיית גיוס בני ישיבות מאז הפטור הגורף שנתן במהלך מלחמת העצמאות.

בסיום דבריו תובע הרב ש"לא יחול שום שנוי במעמד זה [של בני הישיבות], אף כמלוא נימה" (הרצוג, 1958). דבריו של הרב, כך ניתן להתרשם, הרתיחו את דמו של בן־גוריון, והוא השיב לו במילים בוטות למדי:

כשפטרתי לפני עשר שנים בחורי הישיבה משרות צבאי היה מספרם מועט וגם, כפי שנאמר לי, היתה זו הארץ היחידה, שבה נשארו לומדי תורה לשמה. המצב מאז נשתנה. בחורי הישיבות רבו [...] ומספרם הגיע לאלפים. בארצות נֶכֶר אין הגויים נזקקים למגיני ישראל. פה כולנו יהודים, ובטחוננו תלוי אך ורק בנו; וזוהי קודם כל שאלה מוסרית גדולה אם ראוי הדבר, שכן של אמא פלונית ייהרג להגנת המולדת, ובן אמא אלמונית יושב בחדרו ולומד בבטחה, כשרוב צעירי ישראל מחרפים נפשם למות.

תלמידי ישיבה לא יחויבו להתגייס לצה"ל כל עוד תורתם היא אומנותם, ואין להם משלח יד אחר. עם זאת, הסוגיה העיקרית שתעמוד לדיון היא כיצד למנוע שימוש לרעה בהסדר זה על ידי בחורים שבפועל אינם לומדים בישיבה ואינם מתגייסים (שרת, 1954). על רקע זה, קרוב לוודאי, תבע שרת מלבון לדחות ביצוע המהלך:

ההוראה על גיוס תלמידי הישיבות שבילו כבר בכתלי הישיבות ארבע שנים עוררה התרגשות וסערת רוחות בחוגי היהדות החרדית. פנו אלי בעניין זה הרבנות הראשית, שר הדתות והנהגת אגודת ישראל. אני יודע כי עומדים לפנות אלי באותו עניין חברי משלחת הרבנים באמריקה השוהים בארץ [...] בנסיבות הנתונות אני רואה צורך לבקש לדחות את ביצוע ההוראה עד לביור העניין בינינו או בישיבת הממשלה (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 9–10).

שנות ה־50 המאוחרות

במכתב לסגן שר החינוך, איש המפד"ל משה אונא, ב־4 ביוני 1957, נתן בן־גוריון ביטוי לכך שתהליך החרטה על הסדר הפטור הגורף שניתן ב־1948 צובר מומנטום. במכתב הציע בן־גוריון לסגן השר להעניק פטור מגיוס למאה בני ישיבה שיסכימו לעסוק בהוראה במשך ארבע שנים. הם יצטרכו בתמורה להסכים לאימון צבאי בסיסי במשך שלושה חודשים. שנות ההוראה ייחשבו כאילו שירתו בצבא שירות מלא כפי שקבוע בחוק. לאחר גמר שנות ההוראה שלהם הם יירשמו כחיילי מילואים בצה"ל, כמו חיילים אחרים (בן־גוריון, 1957).

בהתכתבות בין בן־גוריון והרב הרצוג בשנת 1958 נחשף באורח בוטה המפנה הדרמטי שהתחולל אצל בן־גוריון בסוגיית גיוס בני ישיבות מאז הפטור הגורף שנתן במהלך מלחמת העצמאות. במכתב אל ראש הממשלה ושר הביטחון מ־27 באוקטובר 1958 מתייחס הרב הרצוג לשמועות על שינויים בסוגיית גיוס בני ישיבות לצה"ל. דבריו מבטאים שינוי ניכר מאלה שקיבלו ביטוי ב־1948: "נחרדתי עמוקות ולבי נשבר בקרבי לנוכח השמועה כי נתעוררה כוונה להכניס שנויים במעמד הקיים של תלמידי הישיבות, שגיוסם נדחה כל עוד הם יושבים בחצרות בית ה' ומקדישים את ימיהם לתורה. ומצאתי לי לחובה לבוא לפני כבודו בדברים הבאים" (הרצוג, 1958).

במקביל להתכתבות זו נדונה סוגיית הפטור הניתן לבחורי ישיבות משירות צבאי גם בממשלה. בישיבה שהתקיימה ב־16 במארכס 1958 העלה השר מרדכי בנטוב, איש מפ"ם, השוואה המיוחסת לבן־גוריון – בין לוחמים בצה"ל לבין בחורי ישיבות הזוכים לפטור משירות צבאי:

למי הייתה תודעה יהודית יותר גדולה, לבחורים מהפלמ"ח, גם אם לא ידעו כל התנ"ך, גם אם לא ידעו תפילות, אבל הם הקריבו את חייהם [למען ארצם או אותם בחורי ישיבה [...]] היו גם כאלה שנפלו בקרב, אבל היו גם כאלה שלא עשו דבר ושעד היום הם חושבים שהם פטורים מהכל. מדוע צעירים רבנים אינם צריכים ללכת לצבא, [בעבר] כוהנים היו עומדים בראש הצבא, בצרפת כמרים קתוליים הולכים לצבא. מדוע להגיד שאותם בחורים שהלכו להקריב נפשם למען עמם ומולדתם, לא היתה להם תודעה יהודית? (פרטי־כל ישיבה לא/שיח של הממשלה, 1958, עמ' 51).

בישיבת הממשלה ב־20 באפריל 1958 נדונה סוגיית הפטור משירות צבאי לבחורי ישיבות. קצפו של בן־גוריון יצא על בנו של רב ידוע, שלטענת בן־גוריון השתמט משירות צבאי במהלך מלחמת העצמאות. מלחמת העצמאות, קבע בן־גוריון, היא מלחמת מצווה והכול חייבים להתגייס למערכה. בנו של אותו רב ידע היטב את ההלכה, ובכל זאת בחר שלא להתגייס לעזרת אחיו במלחמה (פרטי־כל ישיבה לו/שיח של הממשלה, 1958, עמ' 34; פרטי־כל ישיבה מח/שיח, 1958, עמ' 22).

ואולם מסיכום מפגש משנת 1957 בין ראשי ישיבות ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס, שנכתב בידי מזכיר ועד הישיבות הרב מ"ד טננבוים ופורסם ב־13 בנובמבר 1958, עולה תמונה שונה לחלוטין. המכתב מבטא נכונות של משרד הביטחון לקבל באופן גורף את עמדתם של הרבנים בסוגיית השירות הצבאי. לא ניתן שום ביטוי לעמדותיו הביקורתיות של בן־גוריון כלפי הממסד החרדי וסוגיית הגיוס לצה"ל. ואלה הנקודות העיקריות שנדונו במפגש:

- א. דעתם ומשאלתם של ראשי הישיבות היא שאין לשנות את המצב הקיים.
- ב. בן ישיבה שמגיעה שעתו להתגייס יישאל על ידי לשכת הגיוס אם רצונו להמשיך לימודיו בישיבה, או להתגייס לצה"ל. אם יודיע על רצונו להמשיך לימודיו בישיבה, שירותו הצבאי יידחה באופן ובצורה שהוא קיבל עד כה.

אני לא אעז לבוא אליך בהלכה מפורשת של הרמב"ם, כי במלחמת־מצווה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה [...]. לא יתכן שאלפי צעירים לא יהיו מסוגלים לאחוז בנשק ביום פקודה [...]. אסור לשכוח שאין אנו ממשיכים פה חיי הגלות, ותלויים בחסדי זרים [...]. אנו עומדים ברשות עצמנו, ועול הבטחון מוטל עלינו בעצמנו. זוהי זכות גדולה שזכינו לה אחרי מאות בשנים. וזכות זו מחייבת לדעתי כל צעיר בישראל.

איני יכל למצוא בתורה או בנביאים או בכתובים, שלומדי התורה היו פטורים מהגנת המולדת [...]. אנני יכל להסכים בשום פנים לדברך ש"בגלל בחורי הישיבות הגענו עד הלום". לא הם בנו את הארץ. לא הם חרפו נפשם למות על עצמאותה (אם כי כמה מהם עשו זאת), ואין להם זכויות מיוחדות, שאין ליהודים אחרים [...]. ואין בשירות הצבאי בכדי למעט לימוד התורה; ובישראל העצמאית אין התורה שלמה אם אינה כוללת גם תורת הגנת העם והמולדת. בלי קיום עם ישראל – לא תהיה תורה, ופיקוח נפש האומה קודם לכל. ודווקא מי שמכבד לומדי תורה (ואני מעז לאמר שאני אחד מהם) ורוצה ביקרם, צריך לדאוג שהם לא יתבדלו מהמחנה ולא יפטרו עצמם מהחובה הקדושה ביותר – החובה להגן על הוריהם, קרוביהם, ישובם ועמם (בן־גוריון, 1958).

בהמשך מכתבו מציע בן־גוריון מעין פשרה, שעלתה כבר בראשית שנות ה־50 ונדחתה על ידי ועד הרבנים. ניסוח דבריו מעיד בעליל עד כמה הוא נזהר שלא ישתמע מדבריו כאילו הוא מנסה לכפות הסדר כלשהו על תלמידי הישיבות:

הצעתו, לא הוריתי, אלא הצעתי שבני הישיבות המקדישים **כל חייהם** ללימוד תורה – ילכו לאימונים בסיסיים של שלושה חדשים, ואחרים – ישרתו בצבא ככל צעיר בישראל. דבר זה הצעתי לחברי הכנסת של "אגודת ישראל", והמנהל הכללי של משרד הבטחון הציע זאת לכמה ראשי ישיבות [...]. ואני מבקש ממך להשפיע על ראשי הישיבות, שהם בעצמם ידרשו, לפחות, אימון בסיסי של כל בחורי הישיבה לשלושה חדשים" (בן־גוריון, 1958 [ההדגשות במקור]).

לבן־ישיבה להנות מדחיית גיוסו מהצבא – היא אך ורק בתנאי שתהא 'תורתו אומנתו' ולא יעסוק בשום עיסוק חומרי, הן בזמני הישיבה והן מחוצה להם. כל גדולי ישראל סמכו ידיהם על תקנה זו וראו בה תנאי בל יעבור" (שטרן, 2025).

"אני אשם בכך, כי בימים ההם (מיד לאחר הקמת המדינה), אמרו לי המפלגות "הדתיות" כי מרכזי הישיבות בכל הארצות בגולה – נסגרו ולכן יש להבטיח שכל הצעירים אשר ירצו ללמוד תלמוד – יהיו חפשים משרות צבאי. אני הסכמתי אז לכך – כי האמנתי שהם מתכוונים למספר מצומצם".

במכתב בעל תוכן דומה (אוגוסט 1983) כתב הגאון רבי אהרן יהודה לייב שטיינמן בכתב ידו: "אני הח"מ מצהיר בזה שלא אוציא מתחת ידי, אישור תלמידי, בקשר לדחיית גיוס, רק לזה אשר אינו עוסק בשום דבר אחר, פרט ללימודיו בישיבה, ותורתו אומנתו" (שטרן, 2025).

סיכום ומסקנות

ועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון, שהוקמה בשלהי 1986 כדי לבדוק את סוגיית גיוסם של תלמידי ישיבות לצה"ל, ישיבה על המדוכה יותר משנה וחצי והגישה את מסקנותיה ביולי 1988. ועדה זו זכתה לאורך השנים להערכה והוקרה רבה, על כך שהרכב חבריה היה מגוון ואפשר לוועדה לשמוע דעות מגוונות ומנוגדות זו לזו. הגישה של חברי הוועדה הייתה בדרך כלל עניינית ומקצועית, ולא פוליטית. זרועות הביטחון מסרו לוועדה חומרים מסווגים בידיעה ברורה שתוכנם לא ייחשף לציבור הרחב.

הוועדה שהוקמה ב־1986 מבטאת חריגה ברורה מן המאפיינים ה"קלאסיים" של ועדות המשנה. חסרו בה הגיוון הנדרש בהרכב חבריה והאפשרות של הצגת עמדות מנוגדות. רוב מכריע של חבריה תמך בשלילת הפטור לבחורי ישיבה מגיוס לצה"ל. על רקע זה ניתן אולי להבין את סירובם של ראשי הישיבות להופיע בפני הוועדה. את עמדת הישיבות ייצג ועד ראשי ישיבות, הפועל מתוך שיתוף עם משרד הביטחון בסוגיית שחרור בני ישיבות.

לנוכח הרכבה של הוועדה מסקנותיה היו צפויות מראש. הוועדה הביעה את דעתה כי ההסדר הפטור מחובות הביטחון את תלמידי הישיבות מחייב שינוי, מכיוון שהסיבות שבגינן נקבע ההסדר עם קום המדינה אינן קיימות עוד. ההסדר חרג מכבר מכוונתו המקורית ומגדר הסבירות, הן בגלל המספר ההולך וגדל של אלה

ג. שאלה זו תוצג בהמשך בפני כל בן ישיבה בהגיעו לגיל 25. בהודיע התלמיד שרצונו להמשיך לימודיו בישיבה, יוסיף לקבל את הדחייה. ד. בהגיע תלמיד הישיבה לגיל 29 תוצג שאלה זו בפניו בשלישית. והיה כי יענה שרצונו להמשיך בלימודיו בישיבה, הוא ימשיך לקבל דחייה כמקובל כיום (דוח הוועדה לגיבוש ההסדר, 2000, עמ' 112).

מבט לאחור

חודשים ספורים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, בהיותו רחוק מן המעגלים הפוליטיים, חזר בן־גוריון – במכתב תשובה לאזרח שפנה אליו – על עמדה המבטאת חרטה על הפטור שניתן לתלמידי ישיבות במהלך מלחמת העצמאות ותמיכה במהלכים לגיוסם לצה"ל בהליכים ייחודיים, ואמר כי מיד לאחר הקמת המדינה פנו אליו אנשי אגודת ישראל ואמרו שכל מרכזי התורה בחוץ לארץ נהרסו, ורק בארץ יש מספר צעירים שרוצים ללמוד בישיבות. הם ביקשו לשחרר אותם מהצבא ובן־גוריון נענה. בינתיים התברר שיש ישיבות רבות במדינות כמו צרפת, שווייץ, ארצות הברית ועוד. גם בארץ מתרבות הישיבות ולדבריו אין כל יסוד לשחרר אותם מהצבא. לא ייתכן שאלפי בני נוער לא יקבלו חינוך צבאי, כשמדינת ישראל מוקפת אויבים המכריזים על רצונם להשמידנו. ושוב, בנימה דומה, במכתב לג'רלד שטרן מקייפטאון (שפנה לבן־גוריון בשאלה אם בני ישיבות יהיו פטורים משירות צבאי) ב־20 ביוני 1971, מודה בן־גוריון בכך שהוא אשם במתן הפטור מגיוס לבחורי ישיבה:

אני אשם בכך, כי בימים ההם (מיד לאחר הקמת המדינה), אמרו לי המפלגות "הדתיות" כי מרכזי הישיבות בכל הארצות בגולה – נסגרו ולכן יש להבטיח שכל הצעירים אשר ירצו ללמוד תלמוד – יהיו חפשים משרות צבאי. אני הסכמתי אז לכך – כי האמנתי שהם מתכוונים למספר מצומצם. בינתיים נתברר שאלפים פטורים עצמם משרות בצבא, ואין ספק שיש לבטל את החוק שנעשה מיד לאחר הקמת המדינה (בן־גוריון, 1971 [המרכאות וההדגשה במקור]).

מתברר שתפיסת עולמו של הרב יצחק הלוי הרצוג, ששילבה דאגה עמוקה לביטחונה של מדינת ישראל עם רצון להבטיח את המשך קיומו של עולם התורה, השתרשה גם אצל רבנים שנחשבו גדולי הדור שנים רבות לאחר מכן. כך למשל, במכתב מאוקטובר 1979 קבע הרב שך כנשיא ועד הישיבות, כי "הזכות שניתנה

המנצלים פטור זה והן נוכח בעיות הביטחון בפניהן עומדת מדינת ישראל.

יש להניח שמסקנות אלה היו מקובלות על רוב אזרחי מדינת ישראל, אולם בפועל הן לא יכלו לקדם את פתרון הבעיה משום שאלה שאמורים היו להציג את עמדתם המחייבת המשך מתן הפטור לבחורי ישיבה כמעט לא נכחו בוועדה. מסקנות הוועדה נדחקו לתוך מגירות משרדי הממשלה וארכיון המדינה, ולא תרמו במאומה לקידום פתרון לבעיה.

צריך לומר ביושר כי גם נוכחות מאוזנת של נציגי מפלגות חרדיות בוועדה לא יכלה להבטיח השגת עמדה מוסכמת בין הצדדים. ואולם לפחות ניתן היה לטעון שנעשה ניסיון אמיתי להבין את עמדות הצד השני ולנסות ולמצוא פתרונות מחוץ לקופסה, שיקדמו ולו במקצת את פתרון הבעיה בצורה שתהיה מקובלת על שני הצדדים. אפשר לומר שהוועדה הציגה את תמונת המצב ההיסטורית באורח מאוזן, וניתן ביטוי מלא לעמדות שני הצדדים בשנים הראשונות לאחר קום המדינה. מתברר מן התייעוד כי הפטור מגיוס לבחורי ישיבה לא ניתן על רקע שיקולים מפלגתיים קואליציוניים. הוא גם לא ניתן בעקבות לחצים גדולים של הציבור הדתי על הנהגת המדינה. ככל שניתן להתרשם, זו הייתה החלטה אישית של בן-גוריון שנמסרה לוועד ראשי הישיבות כבר בראשית הפגישה איתם, עוד בטרם הם החלו בניסיון לשכנע את בן-גוריון לתת פטור משירות צבאי לתלמידי ישיבות.

קשה להבין כיצד מנהיג כל כך שקול ומנוסה כמו דוד בן-גוריון קיבל החלטה הרת גורל כזאת באורח בלעדי, וללא שום עבודת מטה. התמיהה גוברת על רקע העובדה שההכרעה התקבלה בימים שבהם מדינת ישראל עמדה בסכנת השמדה ממשית, וסוגיית הנחיתות בכוח אדם הייתה מרכיב קריטי בהבטחת ביטחונה של מדינת ישראל. גם אם חפץ בן-גוריון להעניק פטור, הוא יכול היה לתחום אותו במספר מוגבל של בחורים שלהם יינתן הפטור, ולאפשר לראשי הישיבות להחליט מי יזכה לכך ומי לא. הוא יכול היה גם לקבוע שהפטור המלא יתממש רק לאחר סיום המלחמה, כאשר יהיה ברור שמדינת ישראל אינה עומדת עוד בסכנת השמדה. בן-גוריון לא היה מוכן אפילו להתעקש על תביעה עקרונית כי תלמידי הישיבה יקבלו אימון בסיסי וילמדו להשתמש בנשק במקרה הצורך. ראשי הישיבות הגיעו לדיאלוג עם בן-גוריון מתוך אמונה עמוקה ובלתי מתפשרת כי לימוד התורה הוא מרכיב בעל חשיבות עליונה בביצור ביטחונה של מדינת ישראל. כל פגיעה, ולו גם הקלה ביותר, במשימה קדושה זו תסכן את עצם קיומה של מדינת ישראל.

כ־78 שנים לאחר מכן קבע ישראל אייכלר, חבר כנסת מטעם יהדות התורה, כי "היינו 20 שנה באופוזיציה, אגודת ישראל, ובן גוריון וחבריו לא העזו אפילו פעם אחת לדבר על גיוס בני ישיבות" (צוות המשרוקית, 2025). זוהי כמובן הגזמה גדולה בתיאור עמדותיו של בן-גוריון בשאלה הגיוס של תלמידי ישיבות לצבא. בן-גוריון חזר והדגיש את הצורך לשנות את ההסדר שקובע במהלך מלחמת העצמאות בסוגיית אי-גיוסם של בני ישיבות. עם זאת, ככל הידוע לנו הוא לא יזם מהלך פוליטי משמעותי לשינוי תמונת מצב זו.

בן-גוריון, כך ניתן להתרשם, לא בא לדיאלוג עם עמדה נחרצת. אין ספק שהיה מודע היטב למצב הקריטי שבו נתון היה צה"ל באותה תקופה. אל מול סכנה קיומית למדינה שזה אך קמה, כאשר ישראל גייסה אנשים בני 40–50 לשירות צבאי, ומנגד צעירים בני 16–17, קשה להבין כיצד היה בן-גוריון מוכן לוותר על גיוס תלמידי ישיבה, ולו באורח חלקי, לפחות לתקופת המלחמה ובתפקידים תומכי לחימה.

לבן-גוריון, כידוע, הייתה חיבה רבה לתנ"ך ולנביאי ישראל. על פי עדותו הוא רחש לחלק מהם כבוד רב. ואולם "נשק יום הדין" שהופעל כלפיו – תיאור השמדת חלק ניכר מן הישיבות המפוארות של יהדות אירופה במהלך השואה, השימוש במוטיבים מחורבן הבית השני ובעיקר הבקשה לקבל את "יבנה וחכמיה" – השפיעו עליו מאוד. קרוב לוודאי שאלה היו המניעים המרכזיים לנכונותו לקבל ללא תנאי את תביעות המגזר החרדי בנוגע לפטור משירות צבאי.

ייתכן, אם כי אין לנו ראיות לכך, שהביקורות הקשות שהופנו כלפי בן-גוריון על היעדר פעילות נחרצת להצלת יהודים במהלך השואה יצרו אצלו תחושות אשמה על חורבן עולם הישיבות בתקופת השואה. ראשי הישיבות חזרו והדגישו שבקשתם לפטור משירות צבאי נובעת מהחורבן הקשה של ישיבות התורה במהלך השואה. ייתכן אפוא שנכונותו של בן-גוריון להיענות להם בקלות כה רבה נבעה במידה מסוימת מתחושת אשמה זו (פורת, 2001). במשך השנים הלכה והתקבעה התופעה של מתן פטור לבני הישיבות. ניצחונותיה של ישראל במלחמת העצמאות, במבצע קדש ובמלחמת ששת הימים הצביעו לכאורה על כך שצה"ל יכול לנצח גם ללא שירות של חרדים. התלות הפוליטית הרבה של כל ממשלות ישראל במפלגות הדתיות בכלל, ובחרדים בפרט, מנעה ועודנה מונעת את שינוי תמונת המצב הקיימת.

עם זאת, פתרון אמיתי לסוגיה חייב להביא בחשבון את זכותו של עם ישראל לשמר את לימוד התורה ללא הפרעה, תוך שמירה על ערבות הדדית וכבוד הדדי בין

בן-גוריון, ד' (1957, 4 ביוני). **מכתב לסגן השר משה אונא, הסדר עם בני ישיבות לגבי שירות בצה"ל**. ארכיון בן-גוריון.

<https://tinyurl.com/4kp5zvjc>

בן-גוריון, ד' (1958, 10 בנובמבר). **מכתב לרב הראשי יצחק הלוי הרצוג**. תיק פ-4247/21, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4uvtxv5y>
בן-גוריון, ד' (1963, 12 בספטמבר). **מכתב אל ראש הממשלה לוי אשכול**. תיק התכתבות. ארכיון דוד בן-גוריון.

<https://tinyurl.com/mr2swce8>

בן-גוריון, ד' (1971, 20 ביוני). **מכתב לג'רלד שטרן**. תיק התכתבות, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/yf6d5d2w>

גוטליב, י' (2022, 26 ביוני). **כשהרב עובדיה יוסף זצ"ל תקף את גאולה כהן שעלתה להר הבית**. ערוץ 7.

<https://www.inn.co.il/news/569619>

גיוס בני-ישיבות (ל"ת). תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה.

<https://tinyurl.com/5yba4t8c>

דוח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות (2000). כרך א. תיק דחיית השירות הצבאי לתלמידי ישיבות ג/3-13737, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2r4hxjed>

דוח ועדת הכהן – ועדת המשנה לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בנושא בחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות (1988). הכנסת ה-11.

הוברמן, ח' (2025, 11 ביוני). **כשבני הישיבות התגייסו לביצורים ב'גדוד טוביה'**. מצב הרוח. <https://tinyurl.com/45tk9628>

הישיבה המאתיים-ואחת של הכנסת השנייה (1953, 4 במרס). אתר הכנסת, עמ' 875. <https://tinyurl.com/mw4rxsak>

הישיבה המאתיים-עשרים וארבע של הכנסת האחת-עשרה (1986, 9 ביולי). אתר הכנסת, עמ' 3491, 3493. <https://tinyurl.com/46w2w3n5>

הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית (1948, 17 ביוני). ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/ycytkmx6>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2007, 28 בפברואר). **גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל")**. <https://tinyurl.com/ycxtrvwu>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2018, 1 ביולי). **הסדר דחיית שירות צבאי לתלמידי ישיבה – רקע היסטורי 1948-2002**. <https://tinyurl.com/6hx82mm9>

המפקד לשירות העם (1948, 12 בפברואר). **מכתב לוועד הישיבות**. תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/45mj4knn>

הפגשה בבני ברק – בן-גוריון והחזון אי"ש (1952, 20 באוקטובר). תיק נ-314/1, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/h3kxpmdv>

הרצוג, יצחק אייזיק הלוי (1948, 7 במאי). **מכתב אל ראשי מרכז המפקד לשירות העם**. תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה.

<https://tinyurl.com/2t3c8rrk>

הרצוג, יצחק אייזיק הלוי (1958, 27 באוקטובר). **מכתב לבן-גוריון**. תיק פ-4247/21, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4uvtxv5y>

ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית (1948, 1 באוקטובר). **פרוטוקול ישיבה**. ארכיון המדינה.

<https://tinyurl.com/4m2hhjv>

זוין, ש' י' (1948). **לשאלת גיוס בני הישיבות**. <https://tinyurl.com/3jnr9uw5>

מסקנות הוועדה לדחיית גיוס בני ישיבות לצה"ל (1995). רישומי שבתי טבת בנושא בן גוריון וגיוס בני ישיבות, ארכיון בן-גוריון.

<https://tinyurl.com/35anwv9c>

מערכת אוצר התורה (תשפ"ב, כ"ט בתמוז). **גיוס בחורי ישיבות לצבא**. <https://tinyurl.com/5d2fb9fn>

נגארי, מ' (2024, 19 בדצמבר). **כוחה של תורה בסיוע ללוחמים**. ערוץ 7. <https://tinyurl.com/3ra3ze69>

חלקי העם. שר הביטחון משה דיין נתן לכך ביטוי מופגן בראיון בעיתון 'הארץ' ב-1968:

לא הייתי מציע למדינת ישראל להסתבך עם חוגים המאמינים באמונה שלמה בלימוד התורה ולגייס אותם על כרחם לצה"ל. בשום פנים איני יכול להתעלם מהעובדה שלימוד תורה בעם ישראל במשך 2,000 שנה נהפך ליסוד חייהם, ולא הייתי מציע שבגלל גיוס קומץ קטן של בני ישיבות ננפץ אמונה זו (הארץ, 1968).

פרופ' זכי שלום הוא פרופ' אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב וחוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות-העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפט ולדיפלומטיה ע"ש פלטשר באוניברסיטת טאפט (Tuft). בין ספריו הבולטים: **דימונה לווינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). ב-2007 זכה פרופ' שלום בפרס היוקרתי לזכרו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון על ספרו זה. zakis@inss.org.il

המחבר מבקש להודות למי שסייעו בכתיבת מאמר זה – מתמחים במכון למחקרי ביטחון לאומי: עידו קרפ ועופר אלאולוף; עובדי ארכיון המדינה: אילה נחום ויניב וורולקר; עובדי מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות: מיקה לניאדו ויפיים מגריל.

מקורות

בורג, י' (1950, 9 במאי). **מכתב אל הרב הרצוג**. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2f7bryc6>

בחינה מחודשת של הפטור מגיוס בני ישיבות (ל"ת). תיק כ-643/1. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4fjkb77r>

אגודת ישראל העולמית. (1947, 19 ביוני). "מכתב הסטטוס קוו" להסתדרות בן-גוריון, ד' (1947, 19 ביוני). <https://tinyurl.com/2rbukc5v>

בן-גוריון, ד' (1949, 18 ביולי). **פגישה עם הרבנים הרצוג ועוזיאל**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/5xt28jh5>

בן-גוריון, ד' (1949, 27 בדצמבר). **פגישה עם משה שפירא**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/3685h7tj>

בן-גוריון, ד' (1950, 9 בינואר). **פגישה עם משלחת ראשי ישיבה**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/bdct2fr4>

בן-גוריון, ד' (1950, 1 בספטמבר). **יחוד ויעוד** (מתוך הרצאה על חינוך הצבא והעם לפני הפיקוד הגבוה של צה"ל). ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/4wxh22jb>

בן-גוריון, ד' (1952, 20 באוקטובר). **יומן בן-גוריון**, עמ' 40. ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/2vaebh2w>

שלזינגר, י' (2014, 7 במאי). אותר מסמך הפטור המקורי לבחורי הישיבות. <https://tinyurl.com/ytsamvkv>. ישראל היום.
שני, י' ולביא, מ' (2024, 25 בפברואר). ההיסטוריה של (אי) גיוס החרדים לצה"ל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/285yx9ha>
שרת, מ' (1954, 8 במארס). מכתב אל הרב הרצוג. תיק פ-4251/7, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2t3c8rrk>
שרת, מ' (1954, 16 במארס). מכתב אל הרב הרצוג. תיק פ-4251/7, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2t3c8rrk>
תמרי, ד' (2012). האומה החמושה: עלייתה ושקיעתה של תופעת המילואים בישראל. מודן.

הערות

- 1 בישיבות הממשלה ב־8 בדצמבר 1957 וב־22 במארס 1959 נתן בן־גוריון ביטוי להערכה הרבה שרחש כלפי הרב אברהם יצחק הכהן קוק, בשל אהבת ארץ ישראל שפיעמה בו וגמישותו הרבה בסוגיות הלכתיות (פרטי־כל ישיבה כח/שיט של הממשלה, 1959, עמ' 29). הוא מנה את הרב קוק בין רבנים אחרים שפעלו לקירוב לבבות בדרך של מתנות ויצירת גשרים בין חלקי העם השונים. ואולם, כך משתמע מדבריו, המפלגה הדתית־לאומית לא הולכת בדרכיו. בעטייה של מחלוקת סביב הסוגיה של נישואי תערובת של עולים חדשים מיקם בן־גוריון את המפלגה הדתית־לאומית כמפלגה שאינה נוטה לאמץ עמדות פרקטיות ומתונות בסוגיה זו (פרטי־כל ישיבה יא/שיח של הממשלה, 1957, עמ' 56). לימים פרסם בנו של הרב קוק, הרב צבי יהודה כהן קוק, הבהרות על דברים אלה. לטענתו איגרת הרב בנושא גיוס נכתבה במהלך מלחמת העולם הראשונה בעניין גיוס לצבא האנגלי, ומטרתה הייתה להביא לשחרור תלמידי חכמים ממלחמה זו, "שלא היה בה שום ענין לחיוב הצלת נפשות בישראל ובארץ ישראל" (צוריאל, 2005).
- 2 באחת מישיבות הממשלה ב־1958 נדרש בן־גוריון לאותו דיון: "דיברתי עם הרב מלצר ז"ל, ראיתי שהוא מאמין באמונה שלמה שיהושע בן נון היה ראש ישיבה. לא עלה על דעתי להתווכח אתו, כי בשבילו היה זה כל כך ברור" (פרטי־כל ישיבה לא/שיח של הממשלה, 1958, עמ' 43).

סופר הארץ בירושלים (1968, 7 בפברואר). דיון: הערבים חלשים מלצאת למלחמה בלי תמיכה נמרצת של מעצמה גדולה. הארץ, עמ' 3. <https://tinyurl.com/2atbbfpm>
עשור, י' (2025). אסטרטגיית האנשים בצה"ל לנוכח לקחי "חרבות ברזל". מערכות, 506, 4–11. <https://tinyurl.com/bddszzr7>
פגישת בן־גוריון עם השר לוי (1950, 8 בינואר). תיק פגישות, ארכיון בן־גוריון.
פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון (1981, 29 בינואר). תיק נ-314, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/h3kxpmdv>
פורת, ד' (2001). שאלת ההצלה בתקופת השואה על רקע "שלילת הגולה" ביישוב הארץ־ישראלי. משה שרת ומורשתו. <https://tinyurl.com/mr3ksa6x>
פרטי־כל ישיבה לט/שיח של הממשלה (1951, 5 באפריל). ארכיון המדינה, עמ' 21. <https://tinyurl.com/4jd9vrjs>
פרטי־כל ישיבה סא/שיח של הממשלה (1953, 12 ביולי). ארכיון המדינה, עמ' 16. <https://tinyurl.com/4yune74>
פרטי־כל ישיבה יא/שיח של הממשלה (1957, 8 בדצמבר). ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4cnkupjw>
פרטי־כל ישיבה לא/שיח של הממשלה (1958, 16 במארס). ארכיון המדינה, עמ' 43, 51. <https://tinyurl.com/3rvp3763>
פרטי־כל ישיבה לו/שיח של הממשלה (1958, 20 באפריל). ארכיון המדינה, עמ' 34. <https://tinyurl.com/3nynkctj>
פרטי־כל ישיבה מח/שיח של הממשלה (1958, 8 ביולי). ארכיון המדינה, עמ' 22. <https://tinyurl.com/22v2b22j>
פרטי־כל ישיבה כח/שיח של הממשלה (1959, 22 במארס). ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/28zmdc24>
פרטי־כל ישיבה של הממשלה הזמנית (1948, 28 בנובמבר). ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/3fr83764>
פרידמן, ש' (2018, 16 באפריל). שחיקתו של הסטטוס קוו ביחסי דת ומדינה. פרלמנט, גיליון 81, המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/fpakdkdm>
צוות המשרוקית של גלובס (2025, 5 במארס). מה עשו ממשלות ישראל לגבי גיוס חרדים בעשורים הראשונים של המדינה? גלובס. <https://tinyurl.com/3ueaznv6>
צוריאל, מ' (2005, 24 בנובמבר). גיוס בני ישיבות לצבא. ערוץ 7. <https://tinyurl.com/y2txfsym>
שטרן, ח' (2025, 23 בנובמבר). המכתבים הנדירים שחושפים את דעת גדולי ישראל: "רק מי שתורתו אומנתו יאושר לקבל דחיית גיוס". כיכר השבת. <https://tinyurl.com/muj42852>

של תהליך הדרגתי של השתלבות ישראל במזרח התיכון [...] עומד למבחן בעקבות המלחמה" (עמ' 9). לשיטתו, המלחמה הבליטה שתי מגמות סותרות: המגמה הראשונה היא שלצד מדינות רבות במזרח התיכון ובעולם, שהמשיכו לגנות ולהחרים את ישראל ודרשו להפסיק את המלחמה ולפתור את הסוגיה הפלסטינית, מרבית המדינות הערביות והמוסלמיות שקיימו קשרים עם ישראל טרם המלחמה, לא ניתקו את הקשרים איתה (עמ' 9).

פודה מזהה את המגמה השנייה כביטוי להמשך תהליך האינטגרציה של ישראל במזרח התיכון, שמתחבר לתפיסת המחקר שלו, ועליה הוא מרחיב בפרק ההקדמה (עמ' 11-17). בפרק זה הוא מסביר כיצד כבר בראשית דרכו האקדמית התגבשה תפיסתו בדבר ההבחנה בין ישראל והמזרח התיכון ובין ישראל במזרח התיכון. פודה נדרש להבחנה הזו כשהתבקש להכין סילבוס לקורס מבוא למזרח התיכון המודרני באוניברסיטת קורנל בארצות הברית. בניגוד לתפיסה שרווחה בבית הגידול האקדמי שלו בישראל, והפרידה בין לימודי ישראל ללימודי המזרח התיכון, באוניברסיטת קורנל נכללה ישראל בתוכנית לימודי המזרח התיכון. הדילמה שניצבה בפניו בנוגע להתייחסות לישראל בסילבוס, עיצבה במידה רבה את תפיסת עולמו בתחום המחקר והשפיעה מאוד על גישתו ועל כתיבתו גם בהמשך דרכו. פודה הגיע למסקנה שנכון יותר להתייחס לתמה של ישראל במזרח התיכון ולא לתמה של ישראל והמזרח התיכון. הפרק השלישי בספר (עמ' 58-91) מוקדש לניתוח הדילמה שעיימה הוא התמודד בפרספקטיבה היסטורית רחבה. ניתן להבין את ספרו זה כמאמץ אינטלקטואלי-מחקרי לביסוס התמה המועדפת עליו.

המלחמה הבליטה שתי מגמות סותרות: המגמה הראשונה היא שלצד מדינות רבות במזרח התיכון ובעולם, שהמשיכו לגנות ולהחרים את ישראל ודרשו להפסיק את המלחמה ולפתור את הסוגיה הפלסטינית, מרבית המדינות הערביות והמוסלמיות שקיימו קשרים עם ישראל טרם המלחמה, לא ניתקו את הקשרים איתה.

כתיבתו של פודה קולחת, קוהרנטית ובעיקר ממוסמכת. פודה מקפיד לפרוש יריעה אמפירית רחבה בכל מאמר לצד המשגות המבוססות על ספרות המחקר במנעד רחב של תחומים: המזרח התיכון, מדעי המדינה, יחסים בין-לאומיים ויישוב סכסוכים. בחלק מהמאמרים פודה מרחיב את פרק ההמשגות ומעשיר אותם – מעבר להמשגות – בסקירה של ספרות תאורטית רלוונטית.

ומה עם הג'ונגל? קובי מיכאל

שם הספר: **וילה בג'ונגל? ישראל במזרח התיכון**

מאת: אלי פודה

הוצאה: כרמל, קבוצת ידיעות ספרים

שנה: 2025

מס' עמודים: 466

פרופ' אלי פודה הוא מחוקרי המזרח התיכון הבולטים והחשובים בישראל. תרומתו לתחום הידע הזה רחבה וניכרת בפרסומיו האקדמיים בארץ ובחו"ל, בטוריו המלמדים בתקשורת הכתובה והאלקטרונית ובפעילותו הענפה במהלך השנים במכוני מחקר ובפרט במכון "מתווים".

ספרו **וילה בג'ונגל? ישראל במזרח התיכון** הוא אסופה עבת כרס (466 עמודים) הכוללת פתח דבר והקדמה (שעניינם מהות הספר וההיגיון שבכתיבתו ועריכתו דווקא בעת הזו), 12 פרקים, אפילוג קצר, נספחים ורשימה ביבליוגרפית חשובה, היכולה לסייע לחוקרים בתחום הזה. 12 הפרקים שנאגדו בספר הם פרסומים של פודה מהעבר שעדכן והרחיב, וכוונתו היא להציג תמונה רחבה וניתוח מעמיק בכל הנוגע לישראל במזרח התיכון.

הספר אמור היה להתפרסם טרם פרצה מלחמת "חרבות ברזל" באוקטובר 2023, ופרסומו נדחה בשל המלחמה. פודה מדגיש בפרק פתח דבר, ש"הספר עומד בפני עצמו ואינו קשור למלחמה", אלא ש"קיומו

התקופה והנושא הולכת ומתרחבת. חוקרים כדוגמת חגי צורף ומאיר בוימפלד (צורף ובוימפלד, 2022), בועז וונטיק וזכי שלום (וונטיק ושלום, 2012) ודן שיפטן (שיפטן, 2024) הציגו תמונה שונה לחלוטין, ונכון היה מבחינת פודה להתייחס לפרשנותם של אלו או לכל הפחות להזכירה ולו בהערת שוליים כפרשנות מתחרה לפרשנותו שלו.

הפרק החמישי והפרק השמיני בספר עוסקים בדמות האחר בעיני ישראל וישראלים. בעוד הפרק החמישי עוסק בדמות האחר בסכסוך הישראלי-פלסטיני דרך ניתוח של ספרי לימוד ישראלים בשלוש תקופות שונות של מערכת החינוך בישראל (מאז הקמת המדינה ועד ימינו), הפרק השמיני עוסק בדמוניזציה של האויב בהתייחסו לנאצר ולנאצריזם. מאחר שמדובר בשני פרקים המתייחסים לתופעה דומה, נכון היה לדעתי להצמידם ולהציגם כשתי דוגמאות לתפיסת האחר במציאות של סכסוך. שני הפרקים האלה מתחברים גם לפרק ה-11 בספר, העוסק בחשיבות של הכרת תרבות האחר במזרח התיכון, ולכן מתבקש בעיניי להצמיד את הפרק הזה לשני הפרקים הקודמים. בעוד הפרק החמישי והפרק השמיני מתייחסים לתופעה, הפרק ה-11 מתייחס למענה, אף שיש בו גם התייחסויות מרחיבות יותר לגישת המחקר.

פרקי הספר מציגים בעיקר את הזווית הישראלית בהתייחס לאירועים, למלחמות, ליוזמות ולתהליכים במהלך 100 שנים, ושמים דגש על העשורים האחרונים. פודה מבקש לשכנע את הקורא שישראל איננה וילה, והמזרח התיכון איננו ג'ונגל (עמ' 419), ואין חולק שספרו מניח תשתית מקיפה ומלומדה לביסוס הטיעון לשיטתו. נקודת המבט והניתוח היא מ"הווילה" – ישראל, אולם חסרה מאוד בעיניי נקודת המבט של ה"ג'ונגל" – כיצד ראו בעבר ורואים כיום מנהיגי האזור והעמים באזור את ה"ווילה", את מקומה של ישראל במרחב ואת עתיד היחסים איתה. דוגמה לסקירה למדנית ומקיפה בהקשר זה ניתן למצוא ב**ספרם** של אוריה שביט ואופיר וינטר (Shavit & Winter, 2016). התייחסויות מסוג זה קיימות בפרקי הספר, אלא שמדובר באזכורים בהקשרים מסוימים מאוד ומוגבלים. חסרה נקודת מבט מרחיבה, מעמיקה, שיטתית ואנליטית כדוגמת נקודת המבט הישראלית, שפודה מציג בכישרון ובאופן מקיף ומרשים בספרו זה.

לסיכום, מדובר בספר רחב יריעה וחשוב עבור מגוון של קוראים, המשתייכים לארבע הקטגוריות שפודה מתייחס אליהן בפרק ה-11: חוקרים מהתחום האקדמי, ממערכת הביטחון וממשרד החוץ; כתבי תקשורת ודיפלומטים; מקבלי ההחלטות; והקוראים הסקרנים

הכתיבה אינה נצמדת לדיסציפלינה היסטורית בהכרח, ופודה מציג בחלק מהמאמרים גם מודלים תאורטיים המשמשים אותו לניתוח שאלות המחקר והתופעות שאליהן הוא מתייחס במאמרים הללו.

הספר מאגד כתיבה רבת שנים המכסה מנעד רחב יחסית של נושאים, ולמרות התחושה הראשונית של אקלקטיות, ניתן למצוא קווים מחברים בין הפרקים, המייצרים שלם בהתייחס לשם הספר ולהיגיון שבכתיבתו. הפרקים בספר – אם מדובר בפרקים מסוימים, ואם מדובר בפרקים כמקשה אחת – מתייחסים לציר זמן של כ-100 שנים. בחלק מהמאמרים פודה מתחיל את המסע המחקרי עוד בתחילת המאה ה-20, ימי התנועה הציונית והציונות המדינית. בפרקי הספר ניתן לעבור בתחנות הזמן וההיסטוריה המדינית של היישוב ושל מדינת ישראל, והעומק ההיסטורי ניכר ומרשים.

פודה מבקש לשכנע את הקורא שישראל איננה וילה, והמזרח התיכון איננו ג'ונגל.

הפרק הראשון בספר הוא פתיחה ראויה וחשובה ביותר לספר כולו, ובו פודה מציג היבטים תאורטיים והיסטוריים בנוגע לישראל במזרח התיכון. הפרק השני הוא התייחסות ביקורתית של פודה לתפיסה שרווחה באקדמיה הישראלית במהלך עשורים רבים מאז הקמתה, ושהבחינה והפרידה בין לימודי המזרח התיכון ללימודי ישראל והיהדות. זו התפיסה שפודה מגדיר כישראל והמזרח התיכון, להבדיל מהתפיסה הנכונה יותר להבנתו: ישראל במזרח התיכון, שעל מהותה הוא עומד בפרק השלישי של הספר.

הפרק הרביעי בספר עוסק במדיניות החוץ של ישראל במזרח התיכון, ועיקרו הוא "סינדרום הפילגש". הפרק מבוסס על הפרק הראשון בספרו **מפילגש לידועה בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020** (פודה, 2022). הפרק ה-12 עוסק גם הוא במדיניות ישראל במזרח התיכון. הוא אומנם ממוקד בשנים 2010-2020, אך מאחר שעניינו הוא מדיניות החוץ במזרח התיכון, נכון היה להצמידו לפרק הרביעי, ולסכם את החלק הזה עם הפרק השביעי, העוסק בהחמצת ההזדמנויות המדיניות של ישראל.

בפרק השביעי, שבו פודה סוקר את שורת ההחמצות המדיניות של ישראל במהלך שנותיה, הוא מתייחס גם ליוזמת רוג'רס ולהצעותיו של הנשיא סאדאת טרם מלחמת יום הכיפורים כהחמצות מדיניות. יש החולקים על גישתו זו, ובשנים האחרונות הכתיבה על

מקורות

וונטיק, ב' ושלום, ד' (2012). מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שאפשר היה למנוע. רסלינג.

פודה, א' (2022). מפילגש לידועה בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948–2020. עם עובד.

צורף, ח' ובוימפלד, מ' (2022). יבוא יום ויפתחו את הארכיונים: ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים. כרמל.

שיפטן, ד' (2024). תנופתו ושברו של המאבק הכלל-ערבי בישראל. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/3k3p2bnc>

Shavit, U., & Winter, O. (2016). *Zionism in arab discourses*. Manchester University Press.

והמתעניינים, והוא ראוי למקום בולט על מדף הספרים שלהם.

פרופ' קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ובמכון משגב ופרופ' אורח במרכז הבינלאומי ללימודי שיטור וביטחון באוניברסיטת סאות' ווילס בבריטניה
kobimichael24@gmail.com

מבין הכותבים יש הסבורים ששורש הבעיה הוא בשינוי הדגש באמ"ן בשני העשורים האחרונים – מהתרעה למלחמה למאמץ השתתפות מודיעינית פעילה בלוחמה, בעיקר באמצעות אספקת מטרות רציפה בתוך שדה הקרב (לוחמ"מ: לוחמה מבוססת מודיעין). מאמץ זה נתן פירות מרשימים ביותר במלחמה עצמה, אך על פי הטענה בא על חשבון תפקידו המרכזי של אמ"ן: מתן התרעה למלחמה. כותבים אחרים מתמקדים בהיעדר תרבות שיח פתוחה ומכילה במסגרת הצבאית ההיררכית של אמ"ן. יש גם מי שנדהמים – נדהמים מחדש – מחוסר הקשב הראוי לסימנים המעידים הבולטים למתקפה בשנים שקדמו לה, שהעיוורון בהתייחסות אליהם מוסבר בסיבות המוכרות של קונספציה, חשיבת יחד, הטיית האישור וחטא הגאווה או ביטחון יתר (היבריס) – ב־2023 כמו ב־1973.

קיימות מספר בעיות מהותיות בהסברים אלה. ראשית ברור, חלקית מהקובץ עצמו, שמוניטין הכישלון של אמ"ן בהתרעה אסטרטגית הוא עקבי, ארוך שנים וקודם להתפתחויות של העשורים האחרונים. בפועל אמ"ן נכשל במתן התרעה ב־כוננות רותם' ב־1960, נכשל ב־1973 ונכשל כמו האמריקאים, ולו בזירה רחוקה יחסית, בחיזוי פלישת עיראק לכווית ב־1990. לא נמנה את כישלונו בחיזוי מלחמת ששת הימים 1967 משום שגם נשיא מצרים נאצר, שהכיר בעדיפותה הצבאית של ישראל, לא רצה מלחמה ולא כיוון אליה לאורך השנים, עד שגלש להסלמת המשבר בשלהי מאי 1967. לעומת זאת נזכיר התרעה חיובית כוזבת (false positives) כמו ההתרעה על כך שההכרזה של סאדאת ב־1977 על כוונתו לבקר בירושלים היא לא פחות מתוכנית הונאה מצרית לקראת מלחמה. במשך 65 שנה אמ"ן לא הצליח מעולם במתן התרעה אסטרטגית.

אף אחד מההסברים שנזכרו אינו מתקרב להסברת מוניטין נחרץ כזה מצד ארגון מודיעין שנחשב בכל זאת לאחד מהטובים מסוגו בעולם. נראה שדווקא מומחיותם והתמקדותם באמ"ן של הכותבים היא בעוכרי הניתוח שלהם, וגורמת להטיה מקומית צרה.

אומנם העורכים מזכירים בהקדמתם (עמ' 5) את "הטענה הנשמעת במחקר האקדמי של המודיעין, ולפיה כל מתקפות הפתע שפתחו מלחמה מצאו את היריב בלתי מוכן לקראתה". הטענה "האקדמית" הזו היא שלי, במאמרי **הפתעה אסטרטגית – תמיד?** (9 בספטמבר 2024) שהופיע בפרסומי המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). העורכים מציינים שהיא "אינה יכולה לשמש כטיעון להקלה בחומרת הכישלון המודיעיני. העדויות ההיסטוריות להצלחת התרעה על כוונות מתקפת פתע אמנם ספורות אך קיימות (דוגמה עדכנית אפשר לראות

מה מסביר את הפתעת 7 באוקטובר?

עזר גת

אוניברסיטת תל אביב והמכון למחקרי ביטחון לאומי

שם הספר: **המודיעין ושבעה באוקטובר**

עורכים: דוד סימן טוב ועופר גוטרמן

הוצאה: מערכות, המרכז למורשת המודיעין והמכון

לחקר המתודולוגיה של המודיעין

שנה: 2025

מס' עמודים: 208 עמודים

טראומת ההפתעה ב־7 באוקטובר 2023 והאסון שנגרם בעקבותיה מלווים את ישראל מאז. רק טבעי שהניסיון להסביר כיצד הופתענו – הופתענו שוב – ומה יש לעשות לתיקון המצב יעמוד במרכז חקר המלחמה והפקת לקחיה. זהו הנושא של קובץ המאמרים **המודיעין ושבעה באוקטובר** בעריכת דוד סימן טוב ועופר גוטרמן, שיצא לאחרונה בהוצאת משותפת של מערכות, המרכז למורשת המודיעין והמכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין. כותבי המאמרים הנכללים בקובץ מגלים בקיאות רבה בהתפתחות אגף המודיעין של צה"ל (אמ"ן) וגופי המודיעין האחרים, ומחפשים שם את שורשי הכישלון.

במשך 65 שנה אמ"ן לא הצליח מעולם במתן התרעה אסטרטגית.

כלל (מחוץ לאזכור אגב יחיד אצל אחד הכותבים) לחיבור החלוצי שייסד את תחום חקר ההפתעה ונשאר החיבור החשוב ביותר בו. זהו ספרה הקלאסי של רוברטה וולסטר, 'פרל הארבור: התרעה והחלטה', שהופיע במקור ב-1962 ופורסם בעברית – איזו אירוניה מרה – ב-2023, ממש ערב המלחמה. התובנה העיקרית של וולסטר הייתה שהסימנים המעידים על מלחמה מתקרבת מעורבים תמיד לבלי הפרד באותות שמרמזים על כיוון אחר ("רעש") – חלקם מקריים וחלקם פרי הונאה. רק בדיעבד, קבעה וולסטר, הראשונים זוהרים באור נגהות – בבחינת "איך אפשר היה לא לראות". ראייה בדיעבד זו היא כשלעצמה סוג של הטיה קוגניטיבית עמוקה.

התובנה העיקרית של וולסטר הייתה שהסימנים המעידים על מלחמה מתקרבת מעורבים תמיד לבלי הפרד באותות שמרמזים על כיוון אחר ("רעש") – חלקם מקריים וחלקם פרי הונאה.

כך היה ב-1973 וב-2023, כמו גם בכל אחד ואחד מתריסר ניסיונות ההפתעה האסטרטגית בפתיחת מלחמה שנעשו במאה ה-20, ושהצליחו כולם. כאמור, לכל אחד מהסימנים המעידים, שנראים בדיעבד ברורים כשמש, היו הסברים חלופיים סבירים מאוד. תוכנית המבצע החמאסית בשם הקוד הצה"לי 'חומת יריחו', שהגיעה לידי ישראל במספר גלגולים לפני המלחמה, הייתה תוכנית מבצע ולא פקודה לפעולה. כמוה יש לכל ארגון צבאי מגוון אפשרויות. סיורי המפקדים של חמאס על הגבול ואימוני יחידותיו, שצוינו על ידי התצפיתניות ובאמצעים אחרים, התפרשו כדרכו של הארגון לשמירת המתח הג'אדיסטי והמבצעי בשורותיו. כך גם באשר להצהרות מאיימות מפי מנהיגי חמאס, שפורשו לפני המלחמה כדיבורי רהב, ואילו אחריה – כסימנים מעידים מובהקים. הצהרות רהב אינן נדירות באזורנו. פעולות המידור הקפדני וההונאה של סינאר ודף, ובעיקר אי-התערבותו של חמאס בעימותים בין ישראל לג'האד האסלאמי, פורשו כרצון מצידו לשקט. אי-העלאת הכוונות המבצעית על גבול הרצועה בשעות שלפני הפלישה, כדי לא לחשוף מקורות מודיעיניים, היא אולי הסיבה המרכזית לאסון.

אין הכוונה בכל אלו להצדיק את הכישלון. הנושא אינו הצדקה או האשמה, אלא הבנת עומק של ההבדל בין התפיסה המודיעינית בזמן אמת לבין הפרשנות בדיעבד, כפי שהם מתגלים באופן שאין מובהק ממנו בהצלחת כל ההפתעות האסטרטגיות בפתיחת מלחמה – נגד

בהתראה האמריקנית והבריטית על כוונות הפלישה של רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022).

יש לדייק ולציין שהצלחת המודיעין האמריקאי בהתרעה על הפלישה הרוסית לאוקראינה (שגם היא לקוחה ממאמרי) אינה אחת מדוגמאות "ספורות" אלא, כפי שנמסר שם, היא המקרה היחיד של הצלחה כזאת לאחר תריסר המקרים של פתיחת מלחמה בהפתעה במהלך המאה ה-20, כשמיכון הלוחמה פתח לראשונה אפשרויות נרחבות להפתעה אסטרטגית בפתיחת מלחמה. כל יתר המקרים, ללא יוצא מן הכלל, הסתיימו בהצלחה להפתיע. יתר על כן, בהקשר זה היה מקום להבחין שאוקראינה עצמה, למרות ההתרעות האמריקאיות החוזרות, סירבה כמעט עד הרגע האחרון להאמין שפניה של רוסיה לפלישה. ובעיקר, ראוי היה לשאול מה מייחד את המקרה הזה: כיצד הצליחה ארצות הברית בהתרעה באופן יחידאי כל כך (המודיעין הבריטי כנראה ניזון מזה האמריקאי)?

התשובה לכך, שרק שוערה קודם לכן, קיבלה לאחרונה תשובה ברורה למדי בספרו של בוב וודוורד 'מלחמה', שאף תורגם לעברית (2025). נראה שאין איש בממשל ובמערכת הצבאית הבכירה בארצות הברית שלא התראיין בהרחבה לספרו של העיתונאי רב היוקרה. מתברר שלא ארצות הברית הייתה "ידיעת זהב" מתוככי הקרמלין מאז שלהי 2021, כשעוד רבים בחוג הרוסי הפנימי, כולל בין היתר שר החוץ סרגיי לברוב, עדיין לא היו שותפים להחלטה שנפלה (ראו בעיקר עמ' 67, 69, 77, 81-82, 92, 102, 109, 111-112).

מתברר, אם כן, שחוץ ממקרה זה של "ידיעת זהב" זמן רב לפני ההתקפה, אין שום **שונות** בהפתעות האסטרטגיות בפתיחת מלחמה – **שכולן** הצליחו להפתיע. בין שמדובר בדמוקרטיה או בדיקטטורות, בתרבויות שונות בתכלית, במעורבות ארגוני מודיעין, משרדי חוץ והנהגות פוליטיות – לא ניתן לומר שכשלים והטיות כאלה או אחרים שררו במקום אחד ולא במקום אחר, ואחראים לפיכך לכישלון.

בין ההסברים העיקריים שמניתי במאמרי הקודם לטעות החוזרת ונשנית בהערכת כוונת האויב לפתוח במלחמה, גם לנוכח העדויות לריכוזי כוחות אויב מסיביים בחזית, בלטו אלו:

- זהו תרגיל, אחד מרבים שמבצע הצד השני דרך קבע.
- הצד השני הוא שחושש מהתקפה שלנו, ומתגבר את חזיתו בהתאם.
- מדובר ב"צחצוח חרבות" המדמה הליכה על הסף במגמה לסחוט הישג מדיני.
- למרבה ההפתעה – שוב, נראה שעקב מיקודו המקומי – הקובץ על ההפתעה ב-7 באוקטובר גם אינו מתייחס

לבסוף, גם בהיעדר "ידיעת זהב" ומידע על ריכוזי כוח מאיימים – ודווקא לנוכח הכישלון האוניברסלי של ההתרעה האסטרטגית למלחמה – יש לעשות מאמץ שאמצעי המינימום למניעת קריסה צבאית יתקיימו בחזיתות השונות גם במקרה של הפתעה. אין פירוש הדבר שיש להיערך ולהתכונן תמיד נגד יכולות ולא נגד כוונות, כפי שיש מי שהציעו. זהו נטל בלתי אפשרי. אבל יש לאמץ מינימום הכרחי מול איומים ריאליים. לא אחר מאשר אלי זעירא, ראש אמ"ן ב-1973, סיפר בספרו (מיתוס מול מציאות: מלחמת יום הכיפורים, כשלונות ולקחים, 2004, עמ' 36) על הפרקטיקה שהייתה נהוגה בשנות ה-60 המוקדמות, כששירת כראש מחלקת מבצעים במטכ"ל תחת ראש אג"ם יצחק רבין. בכל מקרה של תגבור מסוכן של אויב על הגבול נקט צה"ל מיידית באמצעים להגברת הכוננות ותגבור הכוחות. כל זאת כמובן בהגבלות ובמגבלות מבצעיות ותקציביות שהיו קיימות, אין צורך לומר, גם אז.

פרופ' עזר גת הוא מופקד קתדרת עזר ויצמן לביטחון לאומי באוניברסיטת תל אביב, חתן פרס א.מ.ת. במדע המדינה ואסטרטגיה ויועץ אקדמי למכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). azargat@tauex.tau.ac.il

ישראל, מצד ישראל (1956, 1967) ובכל תריסר המקרים בהיסטוריה של המאה ה-20.

תיעוד מייאש זה קשה לעיכול ולהפנמה, ואין מי שלא יתהה מהן המסקנות שיש להסיק ממנו, ואם הוא מלמד לכאורה על חוסר הערך של ארגוני מודיעין להתרעה. נחזור בקצרה על שנכתב בעניין במאמרי הקודם. ראשית, ההצלחה האמריקאית באוקראינה מלמדת על חשיבות "ידיעת זהב" מפי הסוס, אם רק ניתן להשיגה. לא אתייחס כאן לשאלה שצצה והועלתה שוב לאחרונה, אם מרואן אשרף, "המלאך", היה סוכן כפול או לא לפני מלחמת יום הכיפורים. כרגע אין דרך להכריע בוודאות בשאלה, וייתכן שהאמת בעניינו מורכבת יותר, אבל הוא סיפק לישראל "ידיעת זהב" על המלחמה בלילה שלפניה, מה שאפשר את תחילת גיוס המילואים הקריטי, גם אם ההחלטה על כך התעכבה בישראל עד בוקר המלחמה. זאת ועוד, שאלת ההתרעה אינה אחת או אפס. עוד לפני התרעת מרואן ולמרות הערכת אמ"ן ששללה מלחמה, סיפק אמ"ן תמונה מלאה על ריכוזי כוחות האויב בחזית המצרית ובייחוד בחזית הסורית, שבה לא היה מקום לשולי טעות גיאוגרפיים. על רקע זה העלה צה"ל בשבוע שלפני המלחמה את חטיבה 7 לרמת הגולן – צעד שבלעדיו הייתה הרמה נופלת בוודאות.

שכמחצית מאוכלוסייתה בעלת שורשים פלסטיניים; והתמודדות המלך עבדאללה השני עם האתגרים המדיניים, הכלכליים והחברתיים שעומדים לפתחו מאז עלייתו לכס המלוכה ב-1999. שלושת השערים יוצרים יחדיו תמונה פנורמית רחבה, שמחברת היטב בין העבר להווה.

הספר מציג בפני הקוראים הישראלים חלק חשוב ממפעלו המחקרי של פרופ' ססר על הממלכה ההאשמית. תרומתו המרכזית היא חשיפת עוצמתם של יחסי הגומלין ההיסטוריים לאורך מאה השנים האחרונות בין ירדן, ישראל ופלסטין – שלוש ישויות שגורלן נקשר זו בזו, גם אם בעל כורחן, ללא מוצא נראה לעין מהסבך. ססר מתאר בפרוטרוט את הדינמיקה ההדדית בין השלוש ומראה כיצד ירדן וישראל, לאחר שנכשלו במאמציהן להכיל את התנועה הלאומית הפלסטינית, תרו אחר נוסחאות שונות ומתחרות כדי להסיר מעליהן את עולה, מחשש שתבלע את שתיהן.

בהמשך למחקרים היסטוריים קודמים (רונן, 2008; שליים, 2009; 2012; Susser) דן הספר במלחמת 1948 וביחסים בין המלך עבדאללה הראשון לתנועה הציונית, שכללו עימותים וחיכוכים לצד שותפות חשאית ושיח שקט מאחורי הקלעים. ססר מבהיר כי המנהיג הירדני הנוע משאיפה להרחיב את ממלכתו ולבלום את יריבו המר, המופתי הפלסטיני חאג' אמין אל-חוסייני. עם זאת הוא מפקפק בטענה שירדן וישראל היו מתואמות לגבי חלוקת השלל הטריטוריאלי שנפל לידיהן בתום המלחמה (עמ' 22–39).

הספר מנתח את המאורעות שקדמו למלחמת 1973, תוך הצגת חרדתו של המלך חוסיין מפני התלקחות אזורית ופגישתו המפורסמת עם ראשת ממשלת ישראל גולדה מאיר, שבמהלכה הזהיר אותה שבהיעדר התקדמות מדינית עלולה לפרוץ מלחמה. עם זאת המלך לא היה שותף לפרטים מבצעיים ולשעת השי"ן שקבעו המצרים והסורים, וההתרעה שמסר הייתה כללית. במהלך המלחמה בחר חוסיין לשלוח כוחות שריון לחזית הסורית כדי לצאת ידי חובה כלפי אחיו הערבים, בד בבד עם העברת מסרים מפייסים לישראל, שנועדו למנוע ממנה להבעיר את גבולה עם ירדן (עמ' 82–90). גם בעידן השלום, הדימוי של ישראל בעיניים ירדניות נותר דואלי: נכס אסטרטגי ושותפה ביטחונית מחד גיסא, ואיום קיומי פוטנציאלי מאידך גיסא. בעוד הנכסיות הישראליות קשורה לשיתופי הפעולה האסטרטגיים בתחומי הביטחון, המים והאנרגיה, הפיכתה לאיום קשורה לפחד הקמאי בירדן מפני השאיפה המיוחסת לישראל של כינון "מולדת חלופית" לפלסטינים בשטח ירדן, שתפגע בביטחונה ובזהותה. מקורו של חשש זה

מקורות עוצמה וגחלים לוחשות: סודות הישרדותה של השכנה ממזרח

אופיר יונטר

המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: ירדן: זהות והישרדות

מאת: אשר ססר

הוצאה: הקיבוץ המאוחד

שנה: 2025

מס' עמודים: 406

הספקות בישראל בדבר כושר עמידותה של ירדן החלו להישמע עוד בשנות ה-50 של המאה הקודמת. הם נמשכים גם כיום, אף כי המדינה שנוסדה כאמירות עבר הירדן ב-1921 חגגה 105 שנים – הישג מרשים באזור שבו מדינות שנחשבו "טבעיות" יותר ו"מלאכותיות" פחות ממנה, כמו סוריה ועיראק, נאבקות על עתידן. ספרו החדש של פרופ' אשר ססר, **ירדן: זהות והישרדות**, מנתח באופן מעמיק את חולשותיה ועוצמותיה של הממלכה ההאשמית ובוחן כיצד הצליחה הנהגתה לתמרן מאז הקמתה ועד ימינו בסביבה חיצונית ופנימית מאתגרת, ובייחוד מול ישראל והפלסטינים.

הספר נחלק לשלושה שערים: בחינה מוקדמת של משולש היחסים בין ירדן, ישראל והפלסטינים ממלחמת 1948 ועד חתימת חוזה השלום הירדני-ישראלי ב-1994; התפתחות והתגבשות הזהות הלאומית הירדנית נוכח אתגרים דמוגרפיים הנובעים מהיותה מדינת פליטים,

עיצב אמנה חברתית פרגמטית שבמסגרתה הועסקו בני השבטים במוסדות המדינה והצבא, ואילו הפלסטינים שלטו במגזר הכלכלי והפרטי (עמ' 152–159). מנגד, חסידי עליונות הגדה המזרחית דרשו את עיגון מעמדם העדיף וקיוו לחזרת הפליטים הפלסטינים למולדתם (עמ' 160–172).

המתח העבר-ירדני-פלסטיני נמשך גם בתקופתו של עבדאללה השני. המלך אומנם נישא לראניא, שמוצאה פלסטיני, וראה בפלסטינים גורם כוח כלכלי חיוני בהשתלבות הממלכה בכלכלה הגלובלית, אך בה בעת, על רקע החשד בדבר נאמנות הפלסטינים לממלכה ורצונם של בני השבטים בשימור הגמוניה עבר-ירדנית, עיצבו השלטונות חוקי בחירות לפרלמנט (לאחרונה ב־2022) שנועדו להעניק ייצוג יתר לפריפריה השבטית, לעומת ערי המרכז בעלות הרוב הפלסטיני. על פי ססר, אף על פי שהמלך מנסה למקם עצמו מעל המתח העבר-ירדני-פלסטיני, הוא נוטה להכריע בסוגיות יסוד לטובת בסיס התמיכה השבטי של משטרו ולהגביל את הרפורמות הכלכליות והפוליטיות בהתאם לדרישותיו (עמ' 287–292).

הדיון בספר על השסעים בקרב הפלסטינים בירדן ועל ההבדלים בהשתלבותם של פליטים, שהגיעו לממלכה בגלי הגירה שונים, דל יחסית. עם זאת ססר מצביע על כך שהחלוקה הדיכוטומית בין עבר-ירדנים לפלסטינים היטשטשה לאורך השנים. נישואי תערובת, לצד תהליכי ירדניזציה מוכוונים מלמעלה, שהקיפו את כלל האוכלוסיות במדינה, הביאו רבים מהפלסטינים לחזק את זהותם הירדנית ולהפנים שהאינטרסים החומריים שלהם שלובים ביציבות הממלכה והארמון (עמ' 172–181).

ניתוח האיומים על יציבות הממלכה מאוזן ומפוקח בספר. מצד אחד ססר מסביר כי לזכות הממלכה עומדים מקורות עוצמה כבדי משקל שמשמשים בלם בפני זעזועים פנימיים. אלה כוללים הומוגניות עדתית סונית ששורשיה קדומים יותר מן השסעים הלאומיים העבר-ירדניים-פלסטיניים; עייפות ציבורית ומורא מפני פגעי 'האביב הערבי' שהחריב שתיים משכנותיה – סוריה ועיראק; נאמנות של האליטה הביטחונית והצבאית לארמון; היעדר אופוזיציה בעלת חלופה מנהיגותית או חזון לאומי ברור, שיכולה לערער על מעמדו של המלך כ"דבק המלכד" את המדינה; ותמיכה חיצונית מצד מדינות באזור ובעולם שיש להן אינטרס ביציבות הממלכה (עמ' 320–332).

מנגד, ססר מפנה זרקור אל מה שהוא מכנה "גחלים לוחשות" – מוקדי תסיסה החורגים מהרכיב הדמוגרפי הפלסטיני: האחים המוסלמים מטפחים זרוע פרלמנטרית

בעליית הימין לשלטון בישראל ב־1977, אך הוא ניזון מהשיח הישראלי הרציף – שגבר מאז 7 באוקטובר 2023 – בדבר הצורך לעודד הגירת פלסטינים לממלכה (עמ' 103–106).

מזימת "המולדת החלופית" מקרינה גם על מעמד הסכם השלום שנחתם ב־1994, ואשר נועד בעיניים ירדניות לעגן הכרה ישראלית בגבולות הממלכה וברעיון ש"ירדן היא ירדן ופלסטין היא פלסטין". ססר מבחין בין המלך חוסיין, שרצה ב"שלום חם" והגן בנחישות על מה שכונה בזמנו בירדן "השלום של המלך", לבין המלך עבדאללה השני שירש הסכם מקרטע, שהפך עד מהרה ל"שלום קר". עם השנים נוצר פער בין ההסכם המקורי, שנערך מתוך אמון הדדי ולא כלל סידורי ביטחון קשיחים, לבין מציאות של חשדנות ושינוי בתפיסת האיומים: ישראל נערכת מחדש בגבולה המזרחי והקימה ב־2025 את אוגדת גלעד מחשש לחדירת גורמי טרור עוינים, בעוד ירדן חרדה מהתוכניות המיוחסות לישראל שמטרתן לפתור את הבעיה הפלסטינית על חשבונה, והיא אובדת עצות כיצד לסכל את התרחיש (עמ' 213–241).

סוגיה נוספת שעומדת במרכז הספר היא שאלת הזהות הירדנית, שהתגבשה במידה רבה מתוך מתח מול "האחר" הפלסטיני בממלכה. כפי שססר מיטיב להגדיר:

כאשר המוצא של מחצית או יותר מאוכלוסיית המדינה הוא פלסטיני, פלסטין אינה יכולה להיות עניין של מדיניות חוץ. למתרחש בפלסטין יש השפעה מיידית על מאזן הכוחות הפנימי בממלכה. היחסים בין הירדנים לפלסטינים בגדה המזרחית נוגעים לכל נימיה של החברה הירדנית ולכל תחומי החיים (עמ' 252).

לטענת ססר, הניסיון ל"ירדניזציה" של הגדה המערבית לאחר סיפוחה ב־1950 לא עמד במבחן הזמן, כאשר גם פלסטינים שהיגרו לגדה המזרחית שימרו זיקה עמוקה ללאומיות הפלסטינית. האחרונים ראו בג'מאל עבד אל-נאצר את מושיעם ודחו את "הערביות" בגרסתה ההאשמית, שבמרכזה רעיון "אחדות הגדות" ואתוס "המשפחה הירדנית", שהפלסטינים הם חלק ממנה (עמ' 132–138).

השסע הפנימי, ששיאו בספטמבר השחור (1970), הוביל את המשטר הירדני לטפח משנות ה־70 ואילך זהות ייחודית המתמקדת בגדה המזרחית ובסמליה הייחודיים (עמ' 142–148). בהקשר זה צולל הספר אל נבכי החברה הירדנית ובוחן את הגישות המגוונות בקרב האוכלוסייה העבר-ירדנית כלפי הפלסטינים. המשטר

השנים האחרונות. עבור הקוראים הישראלים, התובנה העולה מהספר היא שהיציבות הירדנית אינה מובנת מאליה, אך גם אינה שברירית כפי שנהוג לעיתים לחשוב, וכי עתיד היחסים בין המדינות תלוי לא רק בירדן, אלא במידה רבה גם בישראל. שיקום קשרי השלום עם השכנה ממזרח וחזוק מעמדה כחיץ ביטחוני אסטרטגי הם אתגרים ראשונים במעלה, ויש לקוות שהממשלה הישראלית הבאה תעניק להם את העדיפות הראויה.

ד"ר אופיר וינטר הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה בחוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל אביב. מחבר הספר **בשם אללה: הפולמוס האסלאמי סביב השלום עם ישראל**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2024. מחקריו מתמקדים במצרים ובירדן וביחסיהן עם ישראל. ofirw@inss.org.il

מקורות

רונו, י' (2008). משחק המלכים: מלחמת העצמאות כמאבק כוחות בין עבדאללה לפארוק על ההגמוניה בעולם המערבי. בתוך: א' שירן (עורכת), **מלחמה בת 60: שיחות, מחקרים ומקורות על מלחמת העצמאות**. משרד הביטחון, עמ' 266–291.

שליים, א' (2009). **המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית** [מתרגמת: ד' ברעם]. דביר.

Susser, A. (2012). *Israel, Jordan, and Palestine: The Two-State Imperative*. Brandeis University Press.

שזוכה לתמיכה חוצת אוכלוסיות, כפי שניכר בבחירות בספטמבר 2024, שבהן זכו להצלחה גם במעוזים עבר-ירדניים. לטענתו, האחים המוסלמים נעשו "אויב מספר אחת" של המשטר, כאשר הסכנה הגלומה בהם גוברת בשל זיקתם לחמאס, הסולדת מחציתה ברורה בין הלאומית הירדנית לזו הפלסטינית; בסיס התמיכה השבטי של הארמון, כולל גמלאי הצבא, חש תסכול מהמצב הכלכלי ומדחיקתו לשוליים, מה שמתבטא במחאות שבטיות נגד המשטר; בית המלוכה סובל אף הוא ממתחים פנימיים, כפי שניכר ב־2021 בביקורת הפומבית הנדירה שמתח על המלך יורש העצר המודח, הנסיך חמזה (עמ' 284–286, 292–297, 313–319).

לאיומים אלה מוסיף המחבר את השיח החופשי יחסית המתקיים בעידן הנוכחי ברשתות החברתיות, שהפך את הארמון לפגיע יותר מאשר בעבר לביקורת חריפה ושלוחת רסן מצד יריביו. מציאות זו עודדה את ירדן לחוקק ב־2023 חוק פשעי סייבר מחמיר, שנועד להפוך את הרשתות החברתיות לנשק דו־ראשי, כזה המאפשר למנגנוני המודיעין לעקוב אחר מתנגדי המשטר ולהענישם (עמ' 308–313).

לסיכום, **ירדן: זהות והישרדות** הוא ספר חשוב, מקיף ומאיר עיניים. החיבור מעיד עד כמה ההווה המזרח־תיכוני נטוע בעבר, ועד כמה הבנת יחסי ישראל–ירדן מחייבת פרספקטיבה היסטורית רחבה, שחורגת ממאורעות

ייעוד ומטרה, קול קורא

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת published first on-line, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרלוונטי.

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע ארבעה סוגי פרסומים:

“**הבמה המחקרית**” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 8,000 מילים בעברית או 10,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA7), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“**ביקורות ספרים**” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,500 מילים ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“**במת שיח**” (The Professional Forum) – שיח נושאי רב־משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“**סקירת ספרות**” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–3,000 מילים בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, כולל מקורות ורשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA7).

ד״ר רז צימט וד״ר גליה לינדנשטראוס,
עורכי **עדכן אסטרטגי**

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב־תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו־לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב. כתב העת מוכר על ידי הוֹת״ת ומופיע ברשימת כתבי העת למודל התקצוב, ומופץ גם על ידי סוכנות EBSCO ליותר מ־132 אלף ספריות ברחבי העולם ולמאגרי המידע של כתבי עת מובילים בעולם. הוא משמש במה למחקר רב־תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור שלוש פעמים בשנה, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת **עדכן אסטרטגי** היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפש. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסנייה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

